

Історія України

*нове
бачення*

2

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

1-90

Історія України

*нове
бачення*

У ДВОХ ТОМАХ

Том 2

22604

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНА»
1996

ТЗ(24к)4,02

ББК 63.3(4УКР)

Авторський колектив

В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко, В.Б.Євтух,
Г.В.Касьянов, М.В.Коваль, С.В.Кульчицький, Р.Г.Симоненко,
Ю.І.Шаповал

Під загальною редакцією академіка НАН України
В.А.Смодія

110366

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

I 0503020902-008 БЗ-7-30-94
201-96

ISBN 5-319-01365-5 (Т. 2)
ISBN 5-319-01362-0

© Видавництво «Україна»,
1996

Українська революція: доба Центральної Ради

Створення Української Центральної Ради

Наприкінці лютого 1917 р. несподівано для багатьох сучасників, але цілком закономірно відбулася фінальна сцена в історії імператорської (романовської) Росії. Азіатський державний деспотизм, закладений у підвалини цієї держави й поширений на неозорій території, не раз успішно виходив з-під ударів окремих реформаторів, котрі намагалися модернізувати Росію і у XVIII, і у XIX ст., однак не витримав випробувань 1-ю світовою війною. Як це уже траплялося в історії деспотій, варто було в критичний момент виникнути невдоволенню в столиці — й режим зазнав краху. 24 лютого в Петрограді здійнялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна Дума, діяльність якої призупинив цар, стала в опозицію до уряду. Це й вирішило справу. 27 лютого самодержавство впало, влада зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної Думи. 2 березня члени цього комітету прийняли від царя акт про зречення і сформували новий Тимчасовий уряд країни.

Революція перемогла. Активну участь у петроградських подіях взяли українці, що становили значну частину особового складу гвардійських полків. Підтримавши вимоги страйкуючих робітників, ті стали на бік Державної Думи. На початку березня в Петрограді утворився Тимчасовий український революційний комітет, який 2 березня опублікував відозву до українців Петрограда, закликавши їх спрямувати свою енергію «на завоювання власних національно-політичних прав», наповнити її «свідомістю власних національних інтересів». Загалом політична діяльність українців у Петрограді 1917 р. мала свою складну історію, до якої нам доведеться раз у раз повертатися.

Відзначимо ще одну особливість Лютневої революції. В ті

дні, коли в столиці імперії нуртували політичні пристрасті, решта території і населення країни перебували в стані політичної летаргії. Чи не найбільшою мірою це стосувалося України.

Перші телеграми про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Київська адміністративна верхівка була шокована ними. Голова міської думи Ф.Бурчак просив Петроград підтвердити достовірність отриманої інформації. І лише вранці 3 березня київська преса повідомила своїх читачів про крах самодержавства. Коли всі сумніви розвіялись, у Києві стали формуватися нові революційні органи влади. Найавторитетнішим серед них була Рада об'єднаних громадських організацій. Її виконком очолив відомий лікар, громадський діяч М.Страдомський. Подібні ради почали діяти у більшості українських міст. 3 — 5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів. Але якщо в російській столиці рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу й мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, то в Україні ці ради не відігравали провідної ролі й на владу не претендували, тому про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Зазначимо, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом. В них, у тому числі в Україні, з часу їх створення вели перед російські соціалістичні партії, головним чином меншовики та есери.

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена у народній гущі протягом десятиліть, ще шукала виходу, тоді як провідники інтелігенції не залишалися бездіяльними в калейдоскопі політичних змін початку березня 1917 р. Українці мали кілька своїх представників у Київській раді об'єднаних громадських організацій, а також у раді робітничих депутатів. Але цього було не досить для відродження національно-визвольного руху. 3 березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Якраз на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради. Однак принципи її творення,

завдання і програмні гасла викликали гостру полеміку, що не вщухала кілька днів. Старше покоління української інтелігенції — С.Єфремов, Д.Дорошенко, А.Ніковський, Л.Старицька-Черняхівська — вважало, що саме ТУП, до якого воно належало, має стати центром єднання українських сил. Молодше покоління на чолі з Д.Антоновичем, сповідуючи соціал-демократичні погляди, наполягало на утворенні принципово нового центру, де були б представлені всі українські організації. За цим, власне, принципом 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР обрали М.Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де добував своє заслання. Заступниками голови стали: Ф.Крижановський — представник кооперативних організацій Київщини, Д.Дорошенко — від ТУПу і Д.Антонович — від українських соціал-демократів. Крім того, було обрано секретаря та скарбника Ради. 7 березня, очевидно, і слід вважати датою створення Української Центральної Ради, хоч часто в літературі такою називають 4-е число місяця.

Наприпочатку Центральна Рада відігравала лише роль київської міської організації. Не змогла вона одразу сформулювати й політичної платформи своєї діяльності. 9 березня Центральна Рада закликала український народ домагатися від Тимчасового уряду «всіх прав, які тобі природно належать», обмеживши їх, проте, публічним використанням української мови в державних, судових та освітніх установах. Не йшлося у відозві 9 березня ні про місце, ні про роль Центральної Ради в цих домаганнях. Можна стверджувати, що вона в перші тижні свого існування переживала процес організаційного та ідейного становлення.

У подібному стані перебував увесь український національно-визвольний рух. Надто сильного удару завдано було царизмом упродовж попередніх десятиліть українським організаціям, аби вони спромоглися за лічені дні відновити свою діяльність. І все ж успіхи не забарилися. Вони були тісно пов'язані з поверненням в Україну чільного політичного і громадського діяча, відомого історика М.Грушевського, про високий авторитет якого серед інтелігенції, а відтак і широкого загалу, свідчило хоча б те, що 1917 р. не було, либонь, випадку, аби той чи інший з'їзд не засвідчив шанобливого ставлення до голови Центральної Ради. Цьому енергійному лідеру судилося відіграти важливу роль в історії України, надто в період розвитку революції.

На час його повернення Центральна Рада, як, зрештою, і весь український рух, була одним з лівофлангових у

громадсько-політичному житті, поступаючись ініціативою російським політичним партіям і організаціям. Грушевський вирішив зламати цей статус-кво.

Важливим кроком у цьому напрямі стало проведення у Києві 19 березня української маніфестації. Стотисячна колона під національними жовто-блакитними прапорами заповнила центральні вулиці міста. Віче, що завершило маніфестацію, підтримало резолюції, підготовлені Центральною Радою, і насамперед про автономію України. Для чіткого визначення основних політичних гасел М.Грушевський наприкінці березня — в першій половині квітня 1917 р. виступив із низкою публікацій, починаючи з програмної статті «Велика хвиля», де, полемізуючи з поміркованим крилом українського руху — членами ТУПу, заявив, що «нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції і подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті», й зажадав негайно перейти від культурно-освітніх вимог до політичних. Головним з-поміж них було гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. Чи не найбільшу загрозу для українського руху і Центральної Ради він вбачав у їхньому можливому відставанні від розвитку революції, тому пропонував ставити свої вимоги «лагідно, по можливості тактовно, скільки є змоги, — але рішуче, рішуче, рішуче».

Остаточно викристалізувати політичну програму Центральної Ради і завершити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес. Про його скликання Рада оголосила наприкінці березня. Підготовка конгресу активізувала українські політичні сили, які вирішили негайно провести свої партійні з'їзди. 25 — 26 березня це зробило Товариство українських поступовців. Після жвавого обговорення на з'їзді питання про автономію України воно не лише підтримало гасло автономії, а й змінило свою назву на Союз автономістів-федералістів. 4 — 6 квітня у Києві одночасно відбулися установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів і конференція Української соціал-демократичної робітничої партії. 6 — 7 квітня після багаторічної перерви відновила свою діяльність Українська радикально-демократична партія. Тими самими днями в Києві зібралися на з'їзд діячі українського села, які створили Українську селянську спілку.

Провідні українські політичні сили продемонстрували однастайність програмної вимоги національно-територіальної автономії України, а також прихильність до ідей

соціалізму. Невдовзі ця риса стала однією з прикметних у діяльності Центральної Ради, а пізніше спричинила її трагічний фінал. Але хто міг передбачити це у квітні 1917 р.? Консервативна політична течія в українському русі на той час була представлена поодинокими діячами, заклики яких потонули в хорі голосів радикалів і соціалістів. Усі ці з'їзди, безпосередньо пов'язані з підготовкою і проведенням Всеукраїнського національного конгресу, надавали йому ваги, політичної заангажованості та резонансу.

Конгрес відкрився 6 квітня у Києві в присутності дев'ятисот делегатів* від різних українських політичних, громадських, культурно-освітніх і професійних організацій. На ньому були представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Вся попередня українська історія не знала подібних форумів. Не якась там невеличка групка свідомої української інтелігенції зібралася на таємну сходку, щоб декларувати національні гасла й повернути до них увагу народу, а сам він, пробуджений і розкріпачений революцією, приїхав до Києва викласти свої вимоги. Журналіст «Киевской мысли», вражений масовістю і ентузіазмом учасників конгресу, назвав його «українським патріотичним паломництвом». Спогади М.Грушевського, В.Винниченка, М.Галагана, М.Ковалевського, С.Русової передають нав'язні їм роботою цього конгресу враження епохальності й національної єдності. Ця робота зводилася врешті-решт до двох речей: обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії України і виборів нового складу Ради. Обидва завдання вдалося блискуче вирішити. Ще першого дня делегати одностайно оголосили, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі». 8 квітня конгрес обрав новий склад Ради за попередньо розробленим модусом представництва. Загалом було обрано 118 осіб, у тому числі М.Грушевського — на голову УЦР і двох його заступників — В.Винниченка та С.Єфремова. Мандати членів Ради отримали добре знані в українському русі діячі: І.Стешенко, Л.Старицька-Черняхівська, С.Русова, Д.Дорошенко, В.Леонтович, В.Прокопович, Є.Чикаленко, Ф.Матушевський, І.Шраг, С.Шелухін, М.Міхновський.

На конгресі висувалися вимоги розширити склад Ради й збільшити представництво окремих організацій. УЦР було

* В літературі зустрічаються й інші цифри — від 700 до 1500. Очевидно, остання цифра включала в себе як повноважних делегатів, так і гостей конгресу.

надано право кооптувати нових членів, яким вона користувалася, включивши спочатку до свого складу обрані на всеукраїнських з'їздах Всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів, а потім великий загін представників національних меншин (202 дійсних членів і 51 кандидата). Таким чином, у серпні 1917 р. мандатна комісія шостих загальних зборів УЦР зареєструвала 639 дійсних членів і 4 кандидатів. На той час розрахунковий склад Ради становив 798 мандатів.

Повний склад УЦР збирався лише на загальні збори (сесії чи пленум) Ради. Іноді ці збори називалися Великою радою. Таких відбулося 9. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради, а на початку липня його було реорганізовано в Малу раду, яка відіграла ключову роль у діяльності УЦР — формувала її політику, виступала із законодавчими ініціативами. І Велика і Мала ради формувалися на фракційних (партійних) засадах. Найчисельнішою у Раді була фракція українських есерів; українські соціал-демократи кількісно поступалися їй, але тривалий час (до січня 1918 р.) відігравали у Раді провідну роль.

«Якої ми хочемо автономії та федерації»

Зробивши основною стратегічною метою Центральної Ради гасло національно-територіальної автономії, М.Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст. З цією метою 1917 р. він опублікував кілька брошур, як-от: «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». Скористаймося ними й ми, щоб бодай у загальних рисах з'ясувати, який зміст вкладав голова УЦР у терміни «автономія» та «федералізм». У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» йдеться про національно-територіальну автономію передовсім як про територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель. «Ся українська територія,— зазначав Грушевський,— має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самоупорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». Отже, за Грушевським, автономна Україна повинна мати всі державні атрибути.

Однак щоб автономія, навіть у разі проголошення такої,

не залишалася справою формальною, її необхідно поєднати з принциповою зміною державного ладу Росії, з децентралізацією останньої та реорганізацією на федеративних засадах. Грушевський добре розумів деспотичний, мертвущий для суспільства характер «єдиної и неделимой» Росії, несумісність демократії з такою формою російської держави: «Ми всі стомлені й знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не схочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкувати без втручання центральної власті». У федерації він бачив об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних (білоруси, литовці, латиші, ести, грузини та ін.), а до функцій федеративної влади відносив: «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами (...), надавання певної одностайності карному й цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей у краєвім законодавстві».

Таким чином, можна говорити, що Грушевський розумів федералізм не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч. У квітні 1917 р. йому здавалося можливим і реальним налагодити національно-державне життя України.

Перші кроки до здійснення національно-територіальної автономії.

1-й Універсал УЦР

Національний конгрес, стимулюючи розгортання українського руху, надав йому організаційних форм, усталив стратегічні завдання. Резолюції конгресу

набули широкого розголосу. 21 квітня конференція українського студентства заявила, що мінімумом його політичних вимог є «російська федерація вільних демократичних республік». Досягнення цієї мети вона вбачала у «негайному здійсненні власними силами національно-територіальної автономії України». По кількох днях київський губернський з'їзд селянської спілки, формулюючи наказ своїй делегації на Всеросійський селянський з'їзд, визнав за необхідне запровадити національно-територіальну автономію України, а в одному з пунктів наказу зазначалося: «домогатись, щоб Тимчасове правительство негайно привселюдно визнало право українського народу на національно-територіальну автономію». А, проте, найбільшого політичного звучання ці вимоги набули під час роботи і в резолюціях 1-го Всеукра-

їнського військового з'їзду (5 — 8 травня 1917 р.). На нього з'їхалося понад 700 делегатів, що представляли 900 тис. українців-військових армії і тилу. Це справило велике враження на громадську думку, а рішення, спрямовані на підтримку Української Центральної Ради, і поготів. Резолюції з'їзду були гострими й однозначними: «...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України». Цю вимогу посилював цілий пакет резолюцій із закликами до УЦР чинити активний тиск на Тимчасовий уряд. З'їзд розгорнув кампанію боротьби за українізацію військових частин, обрав Український військовий генеральний комітет. Його у повному складі (18 осіб) було кооптовано до складу УЦР. Все це сприяло зміцненню становища Ради.

До Всеукраїнського військового з'їзду УЦР виявляла нерішучість у стосунках з Тимчасовим урядом. Назвемо хоча б побіжно кілька основних причин. Якщо в березні 1917 р. російські політичні сили ставилися до Центральної Ради, як і до всього українського руху, без особливої цікавості, то перед Національним конгресом і особливо після нього не упускали нагоди вдатися до випадку проти них.

Ясна річ, Тимчасовий уряд не квапився взяти під своє крило Центральну Раду, бо в російській національній і політичній менталітет аж ніяк не вписувалася думка про можливість існування неєдиної і ділимої Росії.

Холодне ставлення уряду з його прагненням будь-що дистанціюватися від УЦР та активізація російського націоналізму в Україні, особливо чорносотенців, не створювали ґрунту для переговорного процесу. Рада ж не наважувалася на рішучий крок. «Перший Український військовий з'їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень, і обрав для допомоги майбутній делегації Центральної Ради до Петрограда свою спеціальну військову делегацію, поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради», — писав П.Христюк у «Замітках і матеріалах до історії української революції 1917 — 1920».

16 травня до Петрограда прибула повноважна представницька делегація УЦР на чолі з заступниками голови Ради В.Винниченком та С.Єфремовим. У портфелі делегації лежали наказ від Центральної Ради і проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України, утворення Крайової ради і Крайового комісаріату. Проекти були підготовлені М.Грушевським на випадок, якщо уряд

погодиться на пропозиції УЦР. Головна з них полягала в тому, щоб Тимчасовий уряд висловив своє позитивне ставлення до автономії України, а вже самої автономії українці чекатимуть до санкції Всеросійських установчих зборів. Виходило так, як це не раз уже траплялося в історії українського руху: його представники приїхали до столиці просити урядової ласки на децицію. Хоч М. Грушевський з кінця березня вимагав покінчити з такою практикою, видно було, що в останній і вирішальний момент у лідерів Ради забракло духу й досвіду для радикальної постановки перед урядом питання автономії.

Не дійшовши порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів, українська делегація наприкінці травня повернулася до Києва. Однак ця поїздка багато що прояснила й створила умови для переходу в наступ. «Наша екскурсія до Петрограда, — згадував лідер партії українських есерів, член УЦР М. Ковалевський, — упевнила нас у тому, що демократичний режим Росії не матиме життя й нові революційні події можуть цілком змінити і політичні умови, в яких перебувала українська справа. Баланс петроградських переговорів виявився цілком негативним. Треба було йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів. І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла».

Внаслідок невдалих переговорів у Петрограді в Україні вибухнули політичні пристрасті. До того ж Керенський заборонив проведення 2-го Всеукраїнського військового з'їзду. 28 травня відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів з вирішальним і дорадчим голосами. Зал Київського купецького зібрання, де проходив з'їзд, був переповнений. Провідною інтонацією на засіданнях стали вимоги самочинного проголошення автономії. «Діти нам не простять, якщо ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі. Настав для нас час узяти своє. Просити, кланятись ми не будемо, бо то — наше!» — так категорично закликав вирішити справу солдат Білик, селянин з Черкащини. Пролунали на з'їзді й голоси критики УЦР за її нерішучість, але в ухвалених резолюціях домагання Ради щодо автономії України дістали підтримку, а позиції уряду зазнали осуду. Не випадково «Киевская мысль» 6 червня змушена була визнати, що «минулого тижня хвиля українського народного руху здійнялася високо й круто». На цій хвилі четверті загальні збори Української Центральної

Ради 3 червня вирішили звернутися до українського народу із закликом «організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні». Збори зобов'язали Центральну Раду негайно підготувати універсал.

Робота над ним тривала тиждень. 10 травня на засіданні Комітету Центральної Ради в остаточному читанні було ухвалено й того ж дня на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднено документ, який дістав назву 1-го Універсалу Української Центральної Ради. 2,5 тис. делегатів з'їзду, які, попри заборону уряду, приїхали до Києва і ще напередодні поклялися, що «не вернуться до своїх частин без автономії матері-України», в урочистій тиші переповненого залу напружено слухали кожне слово декларованого В. Винниченком тексту: «...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). (...) І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині будемо творити наше життя».

Українці зустріли проголошення Універсалу з радістю і захопленням. На адресу УЦР надходили сотні вітальних телеграм від найрізноманітніших організацій, деякі з них складали присягу на вірність Раді. Проголошення Універсалу викликало в Україні друге за силою після повалення царизму піднесення революційного ентузіазму мас. Енергія, з якою вибухнув український рух, змусила російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати, що відкриту боротьбу з УЦР безпрецедентно програє. Безумовно революційний за формою і змістом акт проголошення Універсалу не сприяв загальному зміцненню політичної ситуації в Росії, ставши, як твердять нині деякі російські історики, причиною дестабілізації. Але річ у тім, що був він наслідком небажання Тимчасового уряду принципово розв'язати проблему державного устрою Росії після повалення самодержавства і зволікання з цим до розгляду питання на Всеросійських установчих зборах, що, по суті, означало прагнення російського політичного й державного істеблішменту зберегти Росію централізованою, єдиною і неділимою. Універсал Центральної Ради став провісником неминучої децентралізації Росії в разі її перетворення на країну демократичну.

Українська Центральна Рада
і Тимчасовий уряд:
від протистояння
до компромісу

Бажаючи довести, що декларовані Універсалом слова «одніні будемо творити наше життя» не пустопорожні, Комітет Центральної Ради 15 червня створив Генеральний секретаріат — виконавчий орган Ради, якому було доручено «завідувати справами внутрішніми; фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними та іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються». Першими генеральними секретарями було обрано В.Винниченка (голова), Х.Барановського, С.Єфремова, Б.Мартоса, С.Петлюру, В.Садовського, М.Стасюка, І.Штенка.

Створення Генерального секретаріату було не лише наслідком зростання обсягу роботи УЦР, а й вдалим тактичним засобом тиску на Тимчасовий уряд. У такий спосіб, згадував у «Споминах» М.Грушевський, Центральна Рада оголосила «шах» урядові, поставила його «щільно перед загрозою конфлікту» і змусила до поступок тих, «хто не вірив українському рухові й сподівався якось його на кривій об'їхати».

Проголошення Універсалу, створення Генерального секретаріату й активна підтримка цих актів широкими верствами народу та армії справили відповідне враження і на Тимчасовий уряд, і на російську демократію. Це змусило уряд шукати виходу із становища, що склалося не на його користь. 29 червня до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду — О.Керенський, М.Терещенко та І.Церетелі. Останній, ключова постать урядової делегації, тут-таки відверто заявив, що головна тема переговорів — налагодження взаємин з Центральною Радою. Уряд був готовий піти на серйозні поступки, але зберігши своє реноме. Як заявила делегація, він не заперечуватиме проти автономії України, однак просить утриматися від декларування цього принципу й залишити остаточне санкціонування автономії Всеросійським установчим збором. І.Церетелі не приховував нагальної необхідності для Тимчасового уряду відновити єдність з українцями, аби довести країні, а можливо, й усьому світові, що «все тут робиться зі згоди центральної влади і для Установчих зборів». Центральній Раді пропонувалося укласти угоду з підписанням двома сторонами спеціальних декларацій, які б свідчили про одностайність дій, а також порозумітися з представниками неукраїнської революційної демократії в Україні й надати їй місця у Раді, що сприяло б

перетворенню її із суто національного органу на територіально-національний. Уряд наполягав на відкритому осуді Радою методів захоплення влади.

Зі свого боку делегація обіцяла, що уряд, приймаючи закони стосовно України, узгоджуватиме їх з УЦР. Вона висловилася за створення крайового органу влади, фінансування його з державного бюджету, запровадження при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ. Не викликала категоричного несприйняття, як це було раніше, ідея українізації військових частин.

Такий підхід створював ґрунт для порозуміння і конструктивного діалогу, хоч це й вимагало від УЦР певного компромісу і відступу. Підготовка тексту декларації та її обговорення 30 червня на п'ятій сесії Центральної Ради показали, що згода не означала автоматичного розв'язання дрібніших проблем, породжувала чимало запитань і відвертих побоювань. «Ситуація була трудна,— згадував М. Грушевський. — Декларація не вдовольняла. Але установити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників у ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним. Я не хотів говорити проти, але принципіально не міг боронити декларацію. Я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Центральної Ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висловлювались проти декларації й порозуміння. Та й часу було мало. Треба було спішити на нічне засідання: тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербурга — боронити права на місці.

Більшість Центральної Ради прийняла декларацію і дала згоду Винниченкові, на його відповідальність, як він се ставив — іти робити угоду».

2 липня з Петрограда до Києва надійшла телеграма з текстом урядової декларації, де мовилося про визнання Генерального секретаріату як вищого розпорядчого органу України, а також про те, що уряд «прихильно поставиться до опрацювання Українською Радою проекту національно-політичного статусу України в тому розумінні, в якому сама Рада вважатиме це суголосним з інтересами краю». У відповідь Центральна Рада проголосила 2-й Універсал. Там, зокрема, зазначалося: «із задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання». Далі йшлося про поповнення УЦР представниками національних меншин і перетворення її на єдиний найвищий орган революційної демократії України.

Рада обіцяла твердо йти «шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією», підготувати «проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчим збором».

Українська громадськість сприйняла 2-й Універсал як ще один крок до омріяної автономії, хоч у ньому УЦР вимушена була відмовитися від спроб «самочинного здійснювання автономії України». Переговори з урядом В. Винниченко назвав перемогою українства, якій «було надано правової сили в юридичних актах державного характеру». «Порозуміння Української Центральної Ради з Російським центральним урядом, — писав М. Грушевський, — відкрило собою нову сторінку в житті України».

Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом УЦР, ретельно дотримуючись узятих на себе зобов'язань, почала втілювати здобуті права.

«Статус автономії України»?
Ні. «Інструкція Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові»

Насамперед вона порозумілася з неукраїнською революційною демократією. Це виявилось справою неважкою, бо ще до приїзду міністрів Тимчасового уряду до Києва було зроблено зустрічні кроки. 11 липня представники національних меншин уперше взяли участь в роботі Малої ради. М. Грушевський привітав їх як товаришів-співробітників і висловив сподівання, що спільна праця українців з росіянами, поляками та євреями «виведе Україну на шлях розквіту і повної згоди». Того дня різних привітань було чимало. Складалося враження, що неукраїнська сторона, змінивши своє ставлення до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик Таск, котрий напередодні Національного конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, заявив: «Революція створила друге чудо. Треба бути сліпим, аби не бачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з тим зникла й та недовіра у меншостей, яка була на початку революції. І я вітаю цей день ширю як день нашого порозуміння». Однак подальші події показали, що бажане не стало дійсним, бо національні представництва співдіяли з українцями так, як у відомій байці лебідь, рак і щука. Тож і фінал УЦР мало чим відрізнявся від описаного у байці.

Під час поповнення Ради представниками неукраїнської демократії виникла потреба визначення чисельності українського і неукраїнського представництва. Після бурхливих дебатів було вирішено, що останні становитимуть 30% від загальної кількості членів УЦР. Слід відзначити, що попов-

нення Центральної Ради відбувалося не безпосередніми представниками росіян, євреїв чи поляків, а через представництво окремих національних партій чи громадських організацій. Так, ради робітничих і солдатських депутатів (як російські організації) мали 50 дійсних членів і 14 кандидатів, російські соціал-демократи та есери — по 20 дійсних членів і по 6 кандидатів, єврейські партії — 50 дійсних членів і 13 кандидатів, польські — 20 дійсних членів і 6 кандидатів. До складу Малої ради увійшли 18 представників неукраїнських політичних і громадських об'єднань.

У зв'язку із зростанням обсягу роботи розширювався і вищий виконавчий орган — Генеральний секретаріат — з 8 до 14 секретарств. До раніше створених додавалися нові, як-от: секретарства шляхів, торгівлі й промисловості, пошт і телеграфів, державного контролю. Повний склад Генерального секретаріату був сформований Малою радою 15 липня в такому складі: голова — В.Винниченко, члени — Б.Мартос, Х.Барановський, В.Садовський, І.Стешенко, М.Стасюк, С.Петлюра, В.Голубович, О.Шульгін, О.Зарубін, М.Рафес. Посади секретарів праці й торгу та промисловості залишалися тимчасово вакантними. Представником Генерального секретаріату при Тимчасовому уряді було запропоновано П.Стебницького. Того ж 15 липня В.Винниченко в супроводі Х.Барановського та М.Рафеса вирушив до Петрограда для затвердження складу Генерального секретаріату Тимчасовим урядом, як того вимагала досягнута в Києві угода. У портфелі української делегації лежав підготовлений Центральною Радою Статут вишого управління України, який в остаточному варіанті було названо Статутом Генерального секретаріату. В його преамбулі зазначалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її мета — остаточне запровадження автономії України, підготовка Всеукраїнських і Всеросійських установчих зборів. Далі у більшості (з 21) статей окреслювалися права й обов'язки Генерального секретаріату. За ст. 1 УЦР формує Генеральний секретаріат УЦР, який їй підлягає, а Тимчасовий уряд лише затверджує його склад. Він санкціонує законопроекти, ухвалені Центральною Радою, затверджує бюджет України. Цим, власне кажучи, його участь у внутрішніх справах України закінчується. Всі урядові органи в Україні підпорядковуються Генеральному секретаріатові, він визначає необхідність і порядок їхніх зносин з Тимчасовим урядом. За Грушевським, Центральна Рада надавала особливого значення Статутові як першому актові своєї законодавчої діяльності, «дуже уважно і пильно

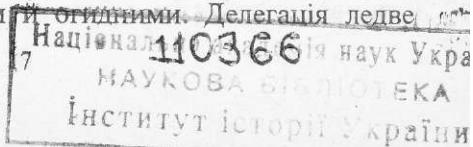
стараючись знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України в спільних змаганнях забезпечення інтересів краю і його людності, їх свобідного і успішного розвитку без нарушення відносин до демократії російської».

Одноставне схвалення Статуту Малою радою в присутності делегатів національних меншин свідчило, що досягнуто результату, якого прагнула Рада і про який говорив М.Грушевський. Проти підготовки такого документа не заперечував І.Церетелі на переговорах у Києві, а в декларації від 3 липня, згадаймо, наголошувалося, що «прихильно уряд поставиться до опрацювання Українською Радою проекту національно-політичного статусу України в тому розумінні, в якому сама Рада вважатиме це суголосним з інтересами краю». Тож УЦР не забарилася винести Статут на суд петроградського істеблїшменту.

Тим часом у столиці політичні вітри змінили напрям. 2 липня на квартирі прем'єр-міністра кн.Львова відбулося засідання Тимчасового уряду, присвячене підсумкам переговорів у Києві. Проект декларації уряду, оголошений Керенським, Церетелі й Терещенком, та їхнє попередження, що за домовленістю з Центральною Радою його необхідно прийняти без будь-яких змін, викликали протест міністрів-кадетів Шингарьова, Мануйлова, Некрасова, Шаховського, Переверзєва, Степанова. Незважаючи на це, уряд більшістю голосів ухвалив декларацію. Після цього міністри-кадети дружно подали у відставку, що призвело до чергової урядової кризи.

Ситуація загострилася через спробу більшовиків 3—5 липня підняти повстання в Петрограді й захопити владу. 8 липня Тимчасовий уряд визнав за необхідне надати пост прем'єр-міністра О.Керенському. Але йому забракло мужності сформувати однорідний соціалістичний уряд. Під тиском Тимчасового комітету Державної Думи він оголосив про намір створити новий коаліційний уряд, що про нього П.Мілоков сказав цілком однозначно: «При невеликій номінальній перевазі соціалістів перевага в кабінеті, безумовно, належала переконаним прихильникам буржуазної демократії».

Якраз із цим складом уряду, де вже не було І.Церетелі — головного ініціатора й прихильника досягнутої у Києві домовленості, довелося мати справу делегації Генерального секретаріату. Її наче навмисне послали до Петрограда як «хлопчика для биття». Згадуючи про стосунки з урядом, голова Генерального секретаріату згодом писав, що вони для українців були образливими й огидними. Делегація ледве

стримувалась, аби не перервати переговорів і повернутися до Києва. Урядова комісія категорично відкинула Статут Генерального секретаріату як такий, що вийшов за межі досягнутих у Києві домовленостей, і замінила його 4 серпня на «інструкцію Тимчасового уряду Генерального секретаріату», яка, по суті, перекреслювала попередні домовленості, ставлячи все з ніг на голову. Центральна Рада згадувалася в цій інструкції лише побіжно, наче й не було переговорів з нею у Києві. Як впливало із заголовка, Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто ординарний адміністративний апарат, який майже не відрізнявся від губернського комісаріату. Про ознаки Генерального секретаріату як вищого виконавчого органу автономної України в інструкції не було й слова.

Його правочинність поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську, значно звужувалась компетенція. Він втрачав секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, позбавлявся прерогативи призначення на державні посади. Уряд залишав за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади України, обминаючи Генеральний секретаріат. «Інструкція була не чим іншим, як цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 липня й одвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки, — підбивав підсумок своєї петроградської місії В.Винниченко. — І, зрозуміло, делегація в жодному пункті своєї згоди не дала. Ми рішуче й категорично до самого кінця обстоювали Статут...»

Тиск Тимчасового уряду на делегацію Генерального секретаріату не обмежувався кулуарними й кабінетними дискусіями з юристами-фахівцями та затвердженням урядової «Інструкції». 26 липня в Києві донські козаки й кірасирський полк вчинили збройну провокацію проти українського полку ім.Б.Хмельницького, внаслідок якої 20 богданівців було вбито, а ще більше поранено. Наприкінці липня в російській пресі почали з'являтися інсинуації про таємні зносини УЦР з правлячими колами Австро-Угорщини та Німеччини. Немов за командою активізувалася діяльність чорносотенних російських шовіністичних організацій, які, протестуючи проти «примусової українізації», намагалися довести, що політика УЦР є ворожою Росії і суперечить бажанням більшості місцевого населення, а українська мова — штучна, тож її запровадження гальмуватиме розвиток освіти і науки.

Звичайно, все це, і насамперед урядова позиція, викликало серед українців рішучий опір. 6 серпня «Робітничча газета» в передовій статті «Дрібне шахрайство у великій справі» так охарактеризувала рішення уряду: «Коли правительство мусило сплатити свого векселя, з'ясувалося, що Тимчасовий уряд — не є правительством, гідне великої держави, а є дрібний крутий, який своїми шахрайствами хоче залагодити великі політичні проблеми».

У серпні на адресу УЦР надійшли сотні телеграм з рішеннями й резолюціями зборів і мітингів, які засуджували дії Тимчасового уряду та його «Інструкцію». Наведемо одну з таких резолюцій, опубліковану в «Робітниччій газеті» за 12 серпня 1917 р.: «Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, січі «Хортиця» й товариства «Просвіта», обміркувавши інструкцію Временного правительства Генерального секретаріату, гостро засуджує політику буржуазних членів правительства в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме Раду в її боротьбі за втілення в життя конституції України, розробленої Центральною Радою».

«Інструкція» знайшла підтримку лише серед представників партії кадетів. Решта учасників шостих загальних зборів УЦР, засудивши позицію уряду, шукала виходу із становища, що склалося. На той час існували дві тенденції, два різних погляди на розвиток революційної ситуації і в Україні, і в Росії.

Радикально настроєні учасники шостих загальних зборів УЦР, насамперед представники націонал-революціонерів і частина українських есерів, вважаючи, що революція «стоїть напередодні свого поглиблення», наполягали на розриві стосунків з Тимчасовим урядом і самочинному впровадженні «Статуту Генерального секретаріату». Для цього були навіть формальні підстави. УЦР могла розцінювати рішення уряду як розрив київських угод, бо в «Інструкції» взагалі не згадувалося про автономію України, навіть про те, що це питання розглядатимуть Всеросійські установчі збори. Таким чином, 2-й Універсал втрачав усякий компромісний сенс і його денонсація УЦР, либонь, загострила б політичну ситуацію. Рада принаймні мала змогу повернути собі авторитет революційного лідера, яким свідомо поступилася задля державотворчої діяльності, хай і не повновартісного,

але конкретного закладання підвалин автономної України.

Неважко уявити наслідки відкритої конфронтації з урядом. Мабуть, Центральна Рада зазнала б такої самої долі, як і розігнаний російськими військами сейм Фінляндії. Хтозна, чи це поставило б крапку в історії українського руху 1917 р., чи, навпаки, надало б нового імпульсу його подальшому розвитку. В українських сил через їхню слабку організованість було мало шансів стати переможцями у боротьбі, яка б розгорнулася за таким сценарієм. Певно, розуміючи це, більшість у Центральній Раді обрала іншу тактику. Вона полягала в тому, щоб засудити рішення Тимчасового уряду як недемократичне і навіть імперіалістичне, однак не припиняти співробітництва з ним. Загальні збори прийняли резолюцію, запропоновану фракцією українських соціал-демократів, яка констатувала порушення Тимчасовим урядом угоди від 3 липня, але обходила мовчанням питання про прийняття чи неприйняття «Інструкції». Було подано урядові на затвердження 9 (із 14) секретарів Ради, як вимагала «Інструкція».

М.Порш так тлумачив прийняте рішення: «Зостається один вихід — не відкидаючи цієї інструкції, почати свою революційну роботу». За М.Грушевським, резолюція Ради була продиктована бажанням «не приймати, але й не відкидати». Чи не найширше прокоментував ситуацію, пов'язану з рішенням шостих загальних зборів, П.Христюк: «...До рішучої боротьби з російською буржуазією і Временним правительством, що перебувало під її впливом, не були належно підготовлені в той час українські народні маси. Центральна Рада і Генеральний секретаріат перед цим всіх старань доклали до поширення між селянством, робітництвом і солдатами 2-го Універсалу Центральної Ради й декларації Временного правительства — ідеї примирення з правительством і необхідності вкласти революційний український рух у звужені національні й соціальні рамки. Отже, не можна було так різко й раптово міняти свою попередню позицію».

Погоджуючись з деякими наведеними П.Христюком аргументами на користь прийнятого рішення, зазначимо, однак, що УЦР, давши втягти себе в коло політичних компромісів угодою від 3 липня, так і не змогла виборсатись із цього кола. Державна влада, якої прагнула Україна протягом кількох століть, здавалась близькою і доступною, тож українські діячі, політики-аматори, повірили, що отримають її з рук росіян в обмін на невеликі поступки. Повірили і в те, що, зробивши 1-м Універсалом імпульсивний рух уперед,

до автономії, вони налякали Тимчасовий уряд рішучістю, якої від них не чекали. Але ця рішучість, породжена скоріше зовнішніми чинниками, аніж внутрішньою готовністю до практичного державного життя, виявилася несподіванкою і для самої Центральної Ради. Опинившись у незвичному становищі переможців, розгублені провідники Ради вдалися до рефлексії — отих болісних роздумів, притаманних іноді творчій інтелігенції і згубних для політиків. Зазирнімо до щоденникових записів В.Винниченка. 19 липня 1917 р. Петроград, делегація Генерального секретаріату чекає зустрічі з урядом: «А все ж таки цікаво б, користуючись вільною хвилиною, отак наодинці з собою, коли ніхто не зазира у твою мову, проаналізувати, через що і для чого я забрався в міністри? (...) В кожнім разі хвиля життя винесла мене на найвищий гребінь України. От-от треба брати скарб, до якого тяглася душа довгих поколінь. Розбито двері страшних хмарних льохів. У тих льохах віками ховалося наше золото. Можна брати його, можна виносити на світ і роздавати окраденим. Цілі купи його лежать під нашими ногами. Бери скільки хочеш. Але... чи є у нас стільки сили, щоб зразу піднести усе це добро? Чи є стільки рук, щоб поставити їх біля тої тяжкої роботи? Серце стискується тривогою, сумом і страхом: а що як не піднесем? Як не зможемо взяти того, що доля так несподівано, химерно сипнула нам під ноги? Який сором, який біль буде і як надовго після цього сховається знову наш скарб. Хочеться втекти. Поїхати кудись на хутір, взятися знову за перо...» Як усе це не схоже на того іншого політика і літератора, котрий приблизно в той самий час переховувався у Розливі в курені й думав над поєднанням марксизму і повстання.

Ще одним виявом згаданої вище рефлексії був епізод двотижневої «міністерської кризи» в серпні 1917 р., коли Центральна Рада ніяк не могла визначитись із складом Генерального секретаріату. Його формували то В.Винниченко, то Д.Дорошенко, й лише 21 серпня Мала рада ухвалила запропонований В.Винниченком список Генерального секретаріату, а 1 вересня Тимчасовий уряд затвердив його.

«Інструкція» формально взяла гору над «Статутом». Щоправда, конструктивної співпраці між Тимчасовим урядом і Генеральним секретаріатом (за винятком спільної боротьби із заколотом генерала Корнілова), по суті, не було. Офіційний Петроград зволікав із наданням відповідних повноважень Генеральному секретаріатові, а в жовтні внаслідок заяви УЦР про проведення Українських установчих зборів між ними спалахнув новий конфлікт. Цей акт уряд

розцінив як намір УЦР підірвати державну владу. В. Винниченка викликали до Петрограда для пояснень, пригрозивши розпустити Раду. 22 жовтня він виїхав з Києва, однак давати пояснення урядові не довелося. Жовтневе повстання в Петрограді відкрило нову сторінку в історії революції.

Жовтневі події 1917 р.
у Києві.

Проголошення Української
Народної Республіки

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити до Києва з другої половини дня 25 жовтня. Але заклики київських більшовиків на спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів підняти повстання і захопити владу не мали успіху.

Того самого дня на вечірньому засіданні Малої ради з участю представників різних політичних і громадських організацій було створено Крайовий комітет охорони революції в Україні, який підлягав Центральній Раді. Йому підпорядковувалися з метою охорони революції всі органи влади означеної території, а також усі сили революційної демократії. До комітету поряд з представниками УЦР та українських політичних партій увійшли представники російської та єврейської демократії, зокрема більшовики Г. Пятаков, Й. Крейсберг, В. Затонський.

Події у Петрограді й пов'язані з ними місцеві проблеми перебували в центрі київського політичного життя. Українська більшість УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків, а відповідальність за те, що діялося в Петрограді, поклала як на уряд, так і на більшовиків.

Звичайно, цієї позиції не поділяли проурядові кола Києва, зокрема командування штабу КВО, вороже наставлене до українців. Воно засудило створення Крайового комітету охорони революції. Присутність у цьому комітеті більшовиків послужило формальною причиною для невизнання його чинності. Напруження у стосунках штабу з УЦР чимдалі зростало.

Щоб не роздмухувати конфлікт і максимально розширити свою платформу, тобто привернути на свій бік якнайбільше демократичних організацій, УЦР 27 жовтня прийняла резолюцію про владу в країні, де наголошувалося на необхідності переходу влади «до рук усієї революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів, які «становлять лише частину революційної демократії». Висновок був такий: «українська ЦР висловлюється проти повстання в Петрограді й енергійно боротиметься з усяки-

ми спробами підтримати бунти в Україні». До Крайового комітету додатково було включено двох представників козачого з'їзду, двох — міської думи й представника військового округу.

Проте наслідки виявилися невтішними. Штаб округу, знехтувавши резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом, а більшовики заявили про свій вихід з Малої ради. В ніч на 28 жовтня Крайовий комітет охорони революції прийняв рішення про саморозпуск і виніс це питання на розгляд Малої ради, аргументувавши свою дивну за екстремальних умов акцію небажанням відповідати за можливий розвиток подій. Мала рада, обговоривши на своєму надзвичайному засіданні рішення Крайового комітету, почала шукати виходу із становища, що склалося.

28 жовтня до Києва прибула з фронту підтримка штабові КВО: козача дивізія та загони чехословаків. Командування округу вважало, що в нього достатньо сил, аби перехопити ініціативу і завдати удару найрадикальніше настроєним елементам — більшовикам. Оточивши о 18 год. Маріїнський палац, частини штабу КВО заарештували утворений напередодні більшовицький ревком.

Контроль над становищем у місті було втрачено, що призвело до збройних інцидентів на Печерську. Радянська література зображала їх як героїчний збройний виступ робітників і солдатів на підтримку радянської влади, перемогою якого «підступно скористалася Центральна Рада». На наш погляд, жовтневі події у Києві ще чекають спеціального неупередженого дослідження.

З того, як мляво розгорталася повстання, можна зробити висновок про його цілковиту непередготовленість. Не було ні оперативного плану, ні чітко визначеної мети. Сутички, що мали спонтанний, локальний характер, точилися, в основному, на Печерську, навколо заводу «Арсенал». У неділю там налічувалося 200—250 бійців, частину яких становили робітники, а в понеділок — до 700 чоловік. Дивує і мізерна кількість військ, задіяних штабом КВО проти повстанців, і їх швидка капітуляція.

Події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства та його політичної верхівки. Провінція звикла жити за імперативами центру. Коли ж вони несподівано перестали надходити, вона розгубилася, і лише потім постала проблема вибору.

28 жовтня Генеральний секретаріат, який кілька днів залишався в тіні, перебрав функції ліквідованого Крайового комітету охорони революції. 29 жовтня В.Винниченко

інформував сьомі загальні збори УЦР, що Генеральний секретаріат внаслідок політичних подій у Росії вирішив взяти у свої руки справи військові, продовольчі та шляхи сполучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М.Грушевського про проект конституції України. Йшлося в ній про Українську республіку як складову частину федеративної Російської держави. Наступного дня державні збори УЦР поширили владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську й частково Курську та Воронезьку губернії. Тоді ж розпочала свою роботу узгоджувальна комісія, якій доручалося розробити умови, необхідні для припинення воєнних дій у Києві. До її складу увійшли всі більш-менш впливові політичні сили міста, в тому числі й більшовики. На засіданні комісії було вирішено відновити мир у Києві, вивести з нього викликані штабом війська, розформувати офіцерські й добровольчі загони, а також реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Рішення засідання повністю спростовує поширену тезу про захоплення влади у Києві Центральною Радою. «Повнота влади щодо охорони міста, — зазначалося в цьому рішенні, — покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом з органами міського самоврядування і радами селянських та робітничих депутатів».

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командуючого КВО підполковника Павленка. Того самого дня припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів вільного козацтва. Хоч більшовицький ВРК продовжував існувати, він не претендував на владу. 1 листопада Л.Пятаков надіслав Раді народних депутатів телеграму, в якій повідомлялося: «Дружними зусиллями більшовицьких і українських солдатів та озброєних червоногвардійців штаб змушений здатися».

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою.

Можна сказати, що на той час в Україні не існувало політичних сил, впливовіших за Центральну Раду. Але питання влади на місцях потребує ретельного й ґрунтовного дослідження, бо воно, по-перше, замовчувалося радянською історіографією або грубо фальсифікувалося, а по-друге, вирішувалося не скрізь однаково. Так, у Харкові з надходженням повідомлення про повстання в Петрограді виник військово-революційний комітет, а рада робітничих і солдатських депутатів проголосувала за утворення об'єданого де-

мократичного уряду країни. По кількох днях вона схвалила акт проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки. В повітовому Павлограді владу поділили між собою рада робітничих депутатів, повітова українська рада й міська дума.

Однак у загальноукраїнському масштабі альтернативи УЦР не було. Київ поступово перетворювався на важливий політичний центр. Навколо нього гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських та єврейських революційно-демократичних партій. Ця тенденція виразно простежується у виступі М.Рафеса 26 жовтня на засіданні Київської міської думи. Лідер бундівців під впливом більшовицького перевороту заявив: «Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислухається все населення».

Повалення Тимчасового уряду пришвидшило політичну дезінтеграцію Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді й підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандуючого. «Союз об'єднаних горців Кавказу» започаткував уряд Гірської республіки, а в грудні — Тимчасовий Гірсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські Національні збори заснували Урало-Волзькі штати. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію і обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську прийняв рішення про автономію Сибіру. Було створено також Кримсько-татарський національний, Військовий Донський, Кубанський крайовий уряди.

Не стояла осторонь і Україна. 7 листопада Центральна Рада ухвалила 3-й Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Як територія УНР ним визначалися «землі, заселені у більшості українцями», тобто ті, що на них кількома днями раніше було поширено юрисдикцію Генерального секретаріату. Крім того, Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ, націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і житла.

Проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності у ХХ ст. Однак, з погляду сьогодення, текст 3-го Універсалу не може не викликати критичних зауважень. Проголошуючи створення Української Народної Республіки з метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність». Таким чином, зваливши на свої плечі основний тягар перетворення Росії на федеративну республіку, УЦР добровільно зобов'язувалася «силами нашими допомогти Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів». На думку Д.Дорошенка, «це було явно непосильне й непотрібне для України завдання». Навпаки, вона мала б «зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою», тоді їй вдалося б уникнути тих багатьох проблем, які постали перед нею у найближчому майбутньому.

Звичайно, можна погодитись з Д.Дорошенком, але, прагнучи об'єктивності, слід зазначити, що причиною драми УЦР, яка розігралася в кінці 1917 — на початку 1918 р., було не проголошення 3-го Універсалу, а політична природа Центральної Ради з її ідеями автономії та федералізму. Вона так і не спромоглася вийти за межі окресленого нею ж кола політичної діяльності. В її стінах ніколи не обговорювалася можливість силової боротьби за владу й заборонялися розмови про самостійну Україну. Згадаймо, як було усунуто від активної діяльності в Центральній Раді лідера українських самостійників М.Міхновського. Навіть пізніше М.Грушевський у своїх спогадах називав його не інакше, як діячем фашистського напрямку.

Отже, у листопаді 1917 р. Центральна Рада діяла, керуючись власною ідеологією. Навіть 3-й Універсал дався їй не просто. До цього акту її підштовхнули зовнішні чинники — події у Петрограді та захоплення влади більшовиками. Не вірячи в можливість їхньої остаточної перемоги, УЦР зробила ставку на федеративну Росію. У листопаді в «Народній волі» М.Грушевський закликав рятувати Російську федерацію: «Висловивши у своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі (...) Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіми силами».

Далі ми побачимо, як багато енергії і часу Центральна Рада витратила, намагаючись витворити демократичну, федеративну Росію. Але її спроби виявилися марними. Більше того, вона вступила в конфлікт з більшовиками, змарнувавши час, необхідний для консолідації українських сил.

Українсько-більшовицька
війна

Ліквідувавши Тимчасовий уряд у Петрограді, більшовики не змогли до кінця року поширити свій вплив за межі Центральної Росії. Їм не завжди вдавалося швидко зосередити владу на місцях у руках рад, які до того ж не були готовими виконувати функції державних органів, бо не мали ні відповідних структур, ні досвіду. Чимало з них і більшість регіональних урядів Росії прямо висловлювалися за сформування однорідного демократичного уряду країни. Великі надії покладалися на Всеросійські установчі збори, вибори до яких відбулися в листопаді—грудні 1917 р. Вони показали, що більшовиків підтримує неповних 25% виборців, тоді як партію есерів — понад 40%. В Україні за більшовиків голосувало заледве 10% виборців, а за українські партії — понад 75%.

Хоч політичне становище в країні, що звикла до централізованих форм управління, скидалося на хаос, справа демократії, принаймні самим демократам, не здавалася безнадійно програною. Однак Росії не вдалося стати на шлях демократії, для України ж він був сповнений грізних випробувань.

Захопивши владу в Петрограді, Ленін точно визначив, що для її збереження контроль над армією куди важливіший за результати виборів до Установчих зборів. Протягом 1917 р. більшовики чи не повністю розклали стару російську армію, вороже до них наставлену, однак з нею та її генералітетом не можна було не рахуватися. Вона повсякчас загрожувала їхньому перебуванню при владі. Це добре розумів Ленін.

9 листопада Раднарком видав наказ про заміну верховного головнокомандуючого генерала Духоніна, який відмовився коритись більшовикам, прапорщиком Криленком. Водночас полковим і дивізійним комітетам надавалося право вести переговори з противником про перемир'я на своїх ділянках оборони. «Братання» з ворогом швидко поширювалося вздовж лінії Східного фронту. Ленінському ударові не бракувало точності. «З моменту надання такого права полкам і дивізіям, — писав М.Криленко, — і наказу розправлятися з кожним, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно».

Отже, боротьба Леніна за мир була, по суті, безпрограшним засобом боротьби за владу. І він зберіг її у своїх руках. Повалення Тимчасового уряду, розклад старої армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом остаточно підірвали соціальні та економічні підвалини, на яких трималася країна, розпочалася ланцюгова руйнівна реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Цю реакцію пришвидшила червоногвардійська атака на капітал. Буквально за кілька місяців Росія перетворилася на країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу й безвідповідальних перед законом і моральними нормами. Якраз такими стали мільйони безробітних і демобілізованих. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. Кілька років основною формою політичного діалогу в країні була збройна боротьба. Недовойована світова війна обернулася на страхітливішу — громадянську. Ось яку ціну довелося сплатити за встромлені у землю багнети у листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівницьку політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату 30 листопада їх було названо «безвідповідальними людьми, які розуміють революцію як додання всякого організованого життя». УЦР прагнула припинення війни правовими засобами. В 3-у Універсалі наголошувалося на необхідності «примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори». Це свідчило: українці й більшовики по-різному бачать механізм завершення війни. За Універсалом до офіційного підписання «миру кожен громадянин Республіки України разом з громадянами всіх народів Російської Республіки повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу». І ще одна суттєва деталь: Центральна Рада вважала, що повноважним суб'єктом ведення переговорів від Росії має виступати не Рада народних комісарів, а створений за згодою всіх соціалістичних політичних сил країни центральний уряд. 9 листопада Генеральний секретаріат прийняв постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Ця постанова, як і 3-й Універсал, різко негативно відреагувала на заклик Леніна до солдатів самочинно оголошувати перемир'я, бо це неминуче віддаляло початок організованих переговорів і дезорганізувало армію, що, своєю чергою, відкривало ворогові шлях в Росію і неминуче б призвело до окупації України німцями. Цього УЦР у той час не хотіла.

Центральна Рада й Генеральний секретаріат з метою стабілізації становища в країні і недопущення анархії в армії закликали регіональні уряди створити однорідний соціалістичний уряд. 17 листопада було прийнято рішення взяти ініціативу формування такого уряду в свої руки, а 23 числа ухвалено об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в один — Український.

Не всі з цих заходів виявилися ефективними, як, скажімо, намагання створити федеральний уряд. Далі намірів і балачок справа не просунулася, що, звичайно, було на руку більшовикам, які вбачали у Центральній Раді свого основного суперника в боротьбі за владу. Вони спрямували проти неї цілу низку політичних і воєнних ударів. Розгорнулася шалена пропагандистська кампанія, в перебігу якої Центральну Раду змальовували як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію, що веде таємні переговори з генералом Каледіним. Це — по-перше. По-друге, вживалися заходи для підриву єдності Центральної Ради. Важливу роль у цьому мали відіграти ліві елементи у фракціях українських соціал-демократів та есерів. По-третє, через більшовицькі організації України проводилась ідея переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад шляхом забезпечення на ньому необхідного більшовикам складу делегатів. І, по-четверте, чинився силовий тиск. 27 листопада в Могилеві при ставці більшовики створили революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради. Їх оголосили контрреволюційними.

У відповідь на дії червоного Петрограда Генеральний секретаріат наказав розрізненим українізованим частинам, що перебували за межами України, перебазуватися в УНР, а 30 листопада обеззброїв і вислав з Києва по-більшовицькому настроєні частини міського гарнізону. 23 листопада на Українському фронті було укладено перемир'я. Врешті, Центральна Рада дала згоду на проведення у Києві з'їзду представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнського з'їзду рад).

Не можна не завважити, що дії УЦР і Генерального секретаріату стосовно Петрограда мали оборонний характер. Більшовики випереджали лідерів УЦР на крок чи два у політичній грі, нав'язуючи їм зручні для себе умови. Так, звинувативши їх в обеззброєнні пробільшовицьких частин у Києві, вони те саме робили з українізованими частинами на Північному та Західному фронтах, блокуючи їхню передислокацію в Україну. Криленко чинив всілякі перепони на шляху створення Українського фронту.

Яскравим виявом агресивності Петрограда щодо України став ультиматум РНК до УЦР від 3 грудня — класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент для розпалювання конфлікту. У чому ж звинувачував цей документ Центральну Раду? Насамперед у тому, що вона (за Леніним) «веде двозначну буржуазну політику». Далі цей невиразний аргумент розшифровувався як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд рад, що, мовляв, заважало РНК визнати УЦР повноважним представником трудящих мас України. Звинувачення було надуманим, бо згаданий з'їзд мав відкритися 4 грудня в Києві, про що, звичайно, не могли не знати в Петрограді. Як бачимо, ультиматум нехтував об'єктивні обставини. Натомість мовилося в ньому про «кроки» Ради, які унеможливили угоду, бо накази Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин на територію України призвели до дезорганізації фронту. Розмежування між фронтами, зазначалося в ультиматумі, могло бути проведене «лише шляхом організованої угоди урядів обох республік». Що ж, більшовики, розваливши стару армію, намагалися звинуватити в цьому Центральну Раду. Після преамбули йшлося про те, що найбільше турбувало Смольний: обеззброєння Радою пробільшовицьких частин і пропуск на Дон козачих підрозділів. Але якщо на початку ультиматуму РНК визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право повністю відділитися від Росії, то останні з його претензій були не чим іншим, як безцеремонним втручанням у внутрішні справи УНР. У завершальній частині цього документа повторювалися ті самі звинувачення й висувалася вимога взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У разі неприйняття означених вимог протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні».

Принизлива й неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму, очевидно, була необхідною Раднаркомові для збройного втручання у внутрішні справи України. Це засвідчив у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою уявлялось абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ (...) ультиматум».

4 грудня в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд рад), в роботі якого взяли участь понад 2,5 тис. делегатів. Більшовики, виявившись у значній меншості, з самого по-

чатку з'їзду зрозуміли, що їм не вдасться не лише переобрати склад Центральної Ради, а й внести суттєвий розкол у національний рух. Ультиматум РНК делегати розцінили як замах на УНР: «Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія». Висловивши повну підтримку Центральній Раді, з'їзд вирішив недоцільним переобирати її склад, тим більше, що 9 січня 1918 р. мали відбутися Всеукраїнські установчі збори, яким УЦР повинна була передати владу. Більшовики-делегати не могли дати жодних пояснень проголошенню ультиматуму, що став для них цілковитою несподіванкою. Це питання обговорювалося на обласному з'їзді РСДРП (б) у Києві (3—5 грудня). Ось деякі найприкметніші штрихи з його протоколу. В.Затонський: «Якби справа стосувалася тільки пропуску військ на Дон, я б нічого не мав проти ультиматуму, але там є посилення на те, що Рада не збирає з'їзду рад (...) поки що серед українців розколу нема і він не передбачається, тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка (...). Я вважаю ультиматум результатом поганої інформації в Пітері. Деякі пункти невдалі й були розраховані на ефект, але його якраз і не було».

І.Кулик: «Ясно, що тут виявилася неспроможність нашого погляду на національне питання».

Олександров: «Ультиматум несвоечасний (...) Нам доводиться воювати проти чи не всього українського народу, а не тільки Ради». Дещо інакше оцінював ситуацію Ю.Пятаков: «Даний момент нагадує мені те становище на фронті, коли один з полків розбитий і, здається, все закінчено й загинуло. Ми в Києві розбиті, але це ще не означає, що вся справа програна. (...) Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна, безумовно, важка, але зволікати з нею не можна. Якби в Росії не сталася революція, то тут ще можна було б займатись агітацією, але час дій і зволікань минув». Українські більшовики опинилися в складній ситуації. 5 грудня вони та їхні прибічники (загалом 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду рад у Києві, мотивуючи це рішенням неправочинністю з'їзду. Того самого дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркомові на його ультиматум, в якій, зокрема, зазначалося, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і робити гру-

бий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася». Рішуче відкидалися спроби Раднаркому втрутитись у державне й політичне життя УНР. «Претензії народних комісарів на керування українською демократією, — наголошувалось у відповіді, — тим менше можуть мати якесь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Доки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, доки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала в царизму революція — Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу». Як бачимо, це не було пошуком компромісу з Петроградом.

Разом з тим Центральна Рада недооцінювала тієї загрози, що виходила від більшовиків. 13 грудня на загальних зборах УЦР В.Винниченко висловився так: «Ці комісари — люди відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінити, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам доведеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правительство народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і він не схоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цією небезпекою».

Насправді ж більшовики виявилися спритними практиками, обізнаними з життям. До того ж вони остаточно відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. Хоч їхній ультиматум визнавав право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, це не завадило Раднаркомові послати в Україну свої війська. Перші ешелони під командуванням Ховріна і Сіверса прибули до Харкова 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини «від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців». З останніми, читаємо в Антонова-Овсієнка, «місцеві більшовики об'єднано працювали у «Ревштабі» й не вважали можливим стати у конфлікт з Центральною Радою». Однак за наказом Сіверса в ніч на 10 грудня було обеззброєно українізований бронедивізіон. 11 грудня до міста при-

був командуючий російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко. Харків став їхнім форпостом. Там було встановлено жорсткий режим. Штаб загону Сіверса перетворився на судилище. В Антонова-Овсієнка є згадка про члена революційного суду матроса Грушина, який «вважав, що кожен білоручка підлягає знищенню». За словами самого командуючого, «обивательська фантазія» надзвичайно перебільшувала розстріли, які відбувалися на 7 версті за Харковим.

В цей час до Харкова приїхала група делегатів, яка залишила київський з'їзд рад. 11—12 грудня під охороною радянських військ нашвидкуруч було інсценізовано альтернативний з'їзд рад. На ньому 200 делегатів представляли лише 89 рад (із понад 300 існуючих в Україні) і військово-революційних комітетів. Незважаючи на це, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. За сценарієм більшовиків цей так званий з'їзд схвалив повстання у Петрограді та політику Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР і обрав Центральний виконавчий комітет рад України, який своєю чергою створив Народний секретаріат — радянський уряд України. ЦВК рад України і Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда й не мали особливого авторитету навіть серед більшовиків Харкова. Зате це була справжня знахідка для Раднаркому, яка дала йому змогу формально залишатися осторонь подій в Україні, представивши їх як внутрішній конфлікт між радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради й Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет боротьби з контрреволюцією. Тим часом з Росії прибули радянські частини під командуванням Єгорова, Сіверса та Сабліна й повели наступ на Донбас і південь України.

Центральна Рада й Генеральний секретаріат вживали заходів для припинення агресії. 15 грудня було створено Особливий комітет оборони України (М. Порш, С. Пеллора, В. Єсенко), а 18 грудня призначено полковника Капкана командуючим всім українським військом для боротьби з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Але й цього було замало. Не розпустивши харківського «уряду» й не заборонивши більшовицьку партію, що діяла цілком легально, відіграючи роль п'ятої колони, УЦР поставила себе й Українську державу у надзвичайно складне становище.

25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських військ проти УНР. Першим зазнав більшовицького удару Катеринослав, де заздалегідь було підготовлено повстання робітників. Відтак настала черга Олександрівська (2 січня), потім Полтави (6 січня).

Для Центральної Ради такий поворот справ виявився цілком несподіваним. Не могли змінити становища й відозви Генерального секретаріату до громадян України та солдатів 2 січня, де йшлося про те, що «Центральна Рада не допустить, аби всякі попіхачі імперіалістичної великоруської буржуазії зруйнували відродженої великої Народної Республіки Української». На засіданні Малої ради, що відбулося 6 січня у зв'язку з наступом більшовицьких військ, представник Одеси у своїй промові зазначив: «Большевиизм росте, як пощесть» і для успішної боротьби з ним запропонував оголосити самостійність України. Цю думку підтримали кілька промовців. Власне, з аналогічною пропозицією ще 20 грудня 1917 р. виступав на засіданні Генерального секретаріату М.Шаповал, а 26 грудня її знову висунув М.Ковалевський. Обміркувавши цю проблему, Мала рада 11 січня ухвалила 4-й Універсал, який проголошував самостійність УНР.

Перш ніж зачитати текст 4-го Універсалу, М.Грушевський у короткому виступі в Малій раді наголосив на двох основних мотивах прийняття рішення: «дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну».

Історичне значення 4-го Універсалу загальновідоме. Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, він завершив процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті-решт відкинув ідеї автономії та федералізму. Але знову ж таки не можна не побачити, що цей кульмінаційний момент в історії державотворення України не збігається з найвищим піднесенням українського національного руху, більше того, він настав в один з кризових його періодів. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М.Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували й розкрадали військове майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалося в дорозі. У села все більше напливало елемента анархічного, що поривав за собою частини селянства й тероризував навіть найбільш відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і

заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтинались його продуктивні сили».

14 січня спалахнули інспіровані більшовиками збройні виступи проти влади УЦР в Миколаєві та Одесі. Того самого дня у Києві було запроваджено стан облоги. 16 січня в столиці розпочався збройний виступ окремих частин міського гарнізону і робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УЦР. Та й у ній самій діяла група лівих українських есерів, яка намагалася підірвати її зсередини. Цих людей вдалося вчасно заарештувати. На такому тлі гідним пошани й пам'яті прийдешніх поколінь постав подвиг кількох київських студентів і гімназистів, які 16 січня неподалік станції Крути вступили у нерівний бій з переважаючими силами ворога й героїски загинули за українську ідею.

Вірус деморалізації, що проник в Україну, оволодів її суспільством. З останнім відбувалися дивні й раптові метаморфози. Наче й не було кілька місяців тому велелюдних маніфестацій та з'їздів, не кипіли політичні пристрасті, виливаючись у численні декларації та резолюції. Все це здавалося напівзабутим, як похашцем засвоєний урок. «Ще так недавно українські вояки декларували й маніфестували свою готовність «душу й тіло положити за свободу», коли прийшов час доказати це на ділі, виявилось, що є дуже мало нащадків «козацького роду», які стояли до розпорядимості Центральної Ради», — згадував М.Галаган.

22 січня війська УНР під командуванням С.Петлюри та Є.Коновальця придушили повстання в Києві, однак ця перемога не мала стратегічного значення. Наступ більшовицьких військ продовжувався. 25 січня члени Малої ради й Ради народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення 4-го Універсалу) залишили Київ. Спочатку вони перебралися до Житомира, а потім — до Сарн. Тепер врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому могла лише допомога країн Четверного союзу.

Брестський мирний договір: Осінь 1917 р. була четвертою в історії світової війни. Росія однією з перших серед воюючих сторін не витримала воєнних випробувань. Їхнім безпосереднім відлунням стали Лютнева й Жовтнева революції. Активно використовуючи гасло негайного припинення війни, більшовики прийшли до влади в Росії.

Боротьба за мир, розгорнута Леніним в кінці 1917 — на початку 1918 р., була добре продуманим засобом боротьби за владу в партії, державі й міжнародному революційному русі.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію на переговорах у Бресті як єдино правильну, що уможливила країні здобуття «мирного перепочинку». У що вилився цей «перепочинок» для Росії? Рівень життя 1918 р. катастрофічно знизився навіть порівняно з 1917 р., голод став жорстокою реальністю для міського населення, зупинилося промислове виробництво, війна перетворилася із зовнішнього чинника на внутрішній. Втративши союзників на міжнародній арені, Росія на довгі роки опинилася в самоізоляції. Зате вистояла і навіть зміцнила свої позиції влада більшовицької партії та її вождя.

Якщо сепаратний мирний договір і дав перепочинок, то лише країнам Четверного союзу. Ліквідувавши у листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина і Австро-Угорщина перекинули свої війська на захід, де вперше отримали кількісну перевагу. Війна точилася ще майже рік, сіючи руйнування і смерть.

Брестський мирний договір вніс значні корективи у розвиток міжнародного революційного руху, переписавши сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, розробленими ще задовго до війни, світова революція мала розпочатися в Німеччині, бо лише там могла здобути перемогу. На початку 1918 р. ця країна й особливо Австро-Угорщина стояли на порозі великих соціальних струсів, і якраз на них розраховували ліві комуністи на чолі з М.Бухаріним, обстоюючи гасло світової революції та революційної війни. Ленін доклав чимало сил до нейтралізації лівих комуністів, знову продемонструвавши свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Внаслідок підписання Брестського миру питання про революцію у Німеччині було відкладено до осені. Таким чином, головним плацдармом світової революції стала Росія, а отже, й незмірно зріс авторитет Леніна. 1918 р. його постать набула планетарного масштабу, відтіснивши на задній план вождів німецької соціал-демократії К.Лібкнехта та Р.Люксембург.

9 листопада, коли Ленін запропонував солдатам самочинно на рівні полків і дивізій вести переговори про перемир'я, Українська Центральна Рада, як уже зазначалося, оприлюднила 3-й Універсал, в якому не могло не знайти місця питання миру. В нотах, відозвах, постановках Генерального секретаріату й УЦР засуджувалися дії більшовиків, які виходили за межі загальновизнаних норм міжнародного права, нехтуючи зобов'язання, взяті перед союзниками. Українські політики намагалися апелювати до суспіль-

ної свідомості громадян Росії та України, але це не вплинуло на Раду народних комісарів.

2 грудня у Брест-Литовському більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського Східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку й підписання найближчим часом мирного договору.

За обставин, що склалися, діячі УЦР почали усвідомлювати: вони не встигають за розвитком подій. Тож постала дилема: залишатися на старих позиціях, остаточно втративши вплив на армію, чи змінити тактику. «Ініціатива була не наша, — згадував В.Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскардитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням». Про свій намір стати на шлях самостійних міжнародних відносин Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня. Попередньо нота обговорювалась і була схвалена Малою радою. В ній декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні переговори. Зокрема, мир мав бути загальним, забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати ні анексій, ні контрибуцій. Посилаючись на проголошення 3-м Універсалом Української Народної Республіки, Генеральний секретаріат обстоював своє право на міжнародні зносини й застерігав, що влада РНК «не простягається на Українську Республіку», а також, що мир «може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української Народної Республіки». Заявляючи про свій намір взяти участь у Брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат наполягав на тому, щоб справу миру було остаточно завершено на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Обставини спонукали українців втягнутись у переговорний процес, ініційований більшовиками й представниками Четверного союзу. Зважитися на подібний крок керівникам УНР було нелегко. Їхні зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти, до того ж російська громадська думка не раз звинувачувала і Грушевського, і Винниченка в австро- і германофільстві, тож переговори могли викликати нову хвилю нападок. Про намір українців іти своїм шляхом, не спалюючи мостів у стосунках з країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О.Шульгіна на восьмих загальних зборах УЦР, які відкрилися 12 грудня: «Більшовики хочуть заключити сепаратний мир,

ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир». Ясна річ, це говорилося з наміром бути почутими у Парижі та Лондоні. Одначе напівофіційні стосунки з Антантою так і не стали офіційними.

Розуміючи, що присутність у Бресті українців — це додатковий важіль впливу на переговорний процес, 13 грудня 1917 р. делегації Німеччини та її союзників висловили згоду на участь у мирних переговорах повноважних представників УНР. Після кількадевного бурхливого обговорення восьми загальні збори УЦР ухвалили послати до Брест-Литовського делегацію, склад якої визначили центральні комітети УПСР і УСДРП. Її головою було призначено В.Голубовича, а членами — М.Левитського, М.Любинського, М.Полоза та О.Севрюка.

28 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за н.ст.) у Брест-Литовському розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних представників країн-учасниць. Хоч українській делегації, одній з найменшчисельніших, ще бракувало досвіду, вона виявляла неабияку активність, завзято захишаючи національні інтереси. Керівник австро-угорської делегації граф О.Чернін записав у своєму щоденнику: «Українці значно відрізняються від російських делегатів. Вони менш революційні й незмірно більше цікавляться власним краєм, аніж загальним соціалізмом (...) Їхні змагання спрямовані на те, щоб стати якнайшвидше самостійними. Вони ще не зовсім ясно уявляють, чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамках російської федеративної держави. Видно, що дуже інтелігентні українські делегати мають намір використати нас як трамплін для наскоку на більшовиків. Вони йшли на те, аби ми визнали їхню самостійність, а тоді виступлять із цим *fait accompli* (довершеним фактом) перед більшовиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписанні миру».

Як слушно зауважив О.Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було утвердити себе повноправною і окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглянула й позитивно вирішила конференція. Від імені держав Четверного союзу О.Чернін офіційно заявив: «Ми визнаємо українську делегацію самостійним і повноважним представництвом самостійної Української Народної Республіки». Аналогічну заяву зробив Л.Троцький, оголосивши, що «не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах». Остання, підкреслив

нарком іноземних справ РСФСР, «виступає тут як самостійна делегація, і такою визнає її російська делегація».

Декларуючи власну позицію, українська делегація спиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Але однозначно негативне ставлення країн Антанти до переговорів перекреслювало надію на загальний характер миру. Він мав носити сепаратний характер. Тож і делегацію, і Центральну Раду хвилювало питання, наскільки прийнятним буде цей мир для України.

Українці зажадали забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто «приєднання до України Холмщини та Підляшшя, й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні».

Така позиція скидалася на територіальну претензію до Австро-Угорщини й викликала різке заперечення австрійської делегації. Врешті українці задовольнились обіцянками створення автономного коронного краю з українських земель Галичини. Характеризуючи перебіг цих загалом успішних для української сторони переговорів, член уряду, міністр УНР М.Ткаченко 22 січня на дев'ятих загальних зборах УЦР зазначив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, чого тільки можна було досягти. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселяє. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією Української держави (...) Договір буде сприятливий для нас і убезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав. Дев'яті загальні збори 220 голосами «за» («проти» — 1, «утрималося» — 16) надали Раді народних міністрів право підписати договір. Власне, це право за кілька днів до того було деклароване 4-им Універсалом.

В уряді не виникло якихось принципових заперечень щодо вироблених умов, бо у зв'язку з наступом більшовицьких військ становище в Україні загострилося. В Києві панувала гнітюча атмосфера. «Непевність у завтрашньому дні була такою великою, — згадував О.Севрюк, — що Центральна Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір на випадок, коли б вона сама не в стані була цього зробити».

Українська делегація повернулася до Бреста, де розпочався останній, найдраматичніший етап мирних перегово-

рів. Росіяни привезли у своєму обозі представників харківського Народного секретаріату й намагалися подати ситуацію так, ніби влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького українська делегація відкинула. Не знайшли вони розуміння і в представників Четверного союзу. Однак для австрійської сторони це послужило нагодою домагатися зняття з обговорення галицької проблеми як своєї внутрішньої. «Тими днями, — згадував один з керівників німецької делегації генерал Гофман, — я дивувався з молодих українців, які цілком певно знали, що крім евентуальної допомоги німців вони нічого за собою не мають і що їхній уряд є поняттям фіктивним, а проте рішуче стояли в переговорах з графом Черніним при вимогах, які зголосили, і не відступали від них ані на крок». Австро-Угорщині, що знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний так само, як і Україні, й Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Таку угоду про створення з українських земель Галичини й Буковини окремого коронного краю в складі Австро-Угорщини було укладено 26 січня. А наступного дня (точніше ночі) представники країн Четверного союзу і УНР підписали мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що «вони хочуть сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий має не тільки покласти кінець страхіттю війни, а й вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському та умовому».

Відповідно до преамбули було укладено й основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами та їхнє бажання жити в мирі й дружбі. Не було в ньому жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною збігалися з довоєнними російськими, а в межах передбачуваної Польщі їх мала остаточно визначити спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з урахуванням бажань населення». Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною, домовилися про обмін військовополоненими й надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, зобов'язалися відновити взаємні економічні відносини і встановити паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок у золоті прирівнювалися до 462 золотих карбованців УНР).

Підписання Брестського мирного договору свідчило про успіх молодого непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені. Але за тодішніх обставин в Україні він сам собою мало що вирішував. На той час УЦР і уряд УНР змушені були відступити до Житомира. Їхнє важке становище могла поліпшити лише воєнна допомога країн Четверного союзу. Це питання 30 січня обговорювала Рада народних міністрів за ініціативою М.Порша. Сумнів у доцільності такої допомоги висловив М.Ткаченко: «...мабуть, краще дати большевизму вмерти власною смертю, почекати, доки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо». Однак голосував він за німецьку допомогу, як і 4 з 5 інших присутніх міністрів.

Того самого дня О.Севрюк, М.Левитський та М.Любинський підписали заклики до народів Австро-Угорщини й Німеччини з проханням про допомогу. Особлива надія покладалася на українців-галичан: «Гадаємо, настав час, коли ці наші брати рам'я об рам'я з повертаючими військовополоненими підуть на бій проти спільного ворога нашого волелюбного українського народу і принесуть йому сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо сказати у важку годину з надією, що наш голос буде вислуханий».

Для німців і австрійців такий поворот подій не став несподіванкою, адже не з альтруїстичних міркувань підписували вони угоду з делегацією УНР. «І для нас Україна була необхідною як сила економічна, і, очевидно, ми не могли відступити її більшовикам, — писав генерал Е.Людендорф. — Треба було задушити більшовизм на Україні й запровадити там такі порядки, які могли б дати нам воєнні користі: збіжжя і сировину; з цією метою треба було просунутися в гліб країни». У спільній австро-українській заяві зазначалося: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснено. Австро-угорські військові частини перемістяться на територію Української Республіки й повернуться назад, як тільки Центральна Рада того зажадає».

Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада поставила її перед новими випробуваннями.

Перше становлення
радянської
влади в Україні

12 грудня 1917 р. в Харкові Україну було проголошено республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 17 грудня

ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради, Генерального секретаріату і про ство-

рення радянського уряду України — Народного секретаріату: Артем (Ф.Сергєєв), В.Ауссем, Є.Бош, С.Бакинський, В.Затонський, Р.Люксембург, М.Скрипник, Є.Терлецький, В.Шахрай, Г.Лапчинський. Незважаючи на піднесений тон маніфесту, становище уряду залишалося невизначеним. Іронізуючи з приводу цього, В.Шахрай зазначав, що прізвища членів Народного секретаріату були цілком невідомими Україні. Навіть Харківський більшовицький комітет і Харківська рада робітничих депутатів не бажали визнавати цього уряду. Цікаві спогади залишила Є.Бош: «Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду в Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, бо не довелося б одразу ж після повалення Центральної Ради переїздити до Києва, а згодом перекочовувати ЦВК й Народному секретаріатові з міста до міста».

Лише командуючий російськими радянськими військами В.Антонов-Овсієнко налагодив зв'язок із ЦВК й допоміг Народному секретаріатові з приміщенням, яке реквізували у газети «Южный край». На базі цієї газети почав видаватися «Вестник Народного секретариата». З якою метою це робилося, ми вже говорили: створити ілюзію, ніби з Центральною Радою воює не Рада народних комісарів, а Народний секретаріат. До цього прийому більшовики вдаватимуться не раз і не два. Не приховуючи свого задоволення з харківських проголошень, Ленін від імені РНК обіцяв «новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик і банків трудовому народові України».

Ми вже згадували, як Троцький намагався використати представників ЦВК й Народного секретаріату на переговорах у Бресті, щоб не допустити підписання українською делегацією окремого договору. Однак з цього нічого не вийшло. Не домігся особливих успіхів Народний секретаріат і в сфері внутрішньої політики. Люди, які входили до нього — революціонери-руйнівники, були не готовими до державотворчої діяльності, до того ж більшість із них не сповідували ідеї української державності. Тож не дивина, що вже у січні 1918 р. Україна почала розпадатися на окремі частини. 17 січня в Одесі було проголошено в межах Херсонської і частково Бессарабської губерній Одеську радянську республіку, а 30 січня (другого дня після переїзду Народного секретаріату до Києва) у Харкові — Донецько-Криворізьку радянську республіку.

Про самостійну діяльність радянського уряду України, тим паче про національне, принаймні у межах радянської системи, державотворення не доводиться говорити. Тільки й того, що Народний секретаріат і ЦВК репродукували постанови РНК та проводили уніфікаційну політику. Було скасовано всі розпорядження Центральної Ради, ліквідовано українську грошову систему, поширено на територію України постанови та декрети РНК, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств. Промовистим є той факт, що саме декретом Раднаркому, а не Народного секретаріату було націоналізовано харківський завод «Гельферік-Саде». І взагалі промисловість України потрапила під п'яту Вищої ради народного господарства, створеної 2 грудня 1917 р. в Петрограді.

Зміни політичних режимів призводили до подальшого сповзання України в прірву економічної кризи. Внаслідок неефективного управління знизилася продуктивність сотень заводів і шахт, оголошених націоналізованими, зросло безробіття. Взимку 1918 р. зазнала цілковитого розгрому велика сільськогосподарська власність, включно з багатьма рентабельними господарствами з високою культурою сільського виробництва. Відповідно до декрету про землю селяни порозбирали по окремих дворах худобу, реманент, насіння.

Перший період радянської влади в Україні пов'язаний з масовими виявами червоного терору. В радянській Росії ця політика офіційно була запроваджена восени 1918 р., вже після «апробації» її в Україні. У грудні 1917 р. в Харкові влада рад утверджувала загони В. Антонова-Овсієнка за допомогою розстрілів. Те саме діялося в Катеринославі й Полтаві. Лише в Києві радянські війська під командуванням М. Муравйова знищили за різними оцінками від 2 до 5 тис. жителів.

Радянський уряд перебував у Києві три тижні. 22 лютого ЦВК рад України створив Надзвичайний комітет оборони революції від західних імперіалістів. Наступного дня Народний секретаріат закликав робітників і селян дати відсіч полчищам іноземних імперіалістів і бандам буржуазних націоналістів. У відозві йшлося про інтервенцію проти країни рад та спроби залити кров'ю російську революцію. Що ж до українських національно-державних гасел, то про них забули.

Ясна річ, радянська влада не спромоглася організувати народну оборону України від німецького наступу. Під прапори п'ятох революційних армій більшовики нашкребли заледве 25 тис. бійців, перед якими стояло завдання не

стільки воювати з ворогом, скільки забезпечити вивіз з України матеріальних цінностей*.

Уже мовилося про пасивність українського суспільства під час наступу російських радянських військ на Україну. Знехтувавши національно-державні інтереси, воно обернулося на байдужого спостерігача в протистоянні між Центральною Радою і Раднаркомом. По кількох тижнях український загаль так само пасивно споглядав другу дію тієї ж драми. Звідси можна дійти висновку, що більшість населення, поглинутого хвилею революції, воліла не втручатися до політики, якщо та безпосередньо не зачіпала її власних інтересів. Описуючи наступ військ УНР на Київ у березні 1918 р., В.Петрів навів таке спостереження у своїх «Споминах»: «Якось дико було дивитися на села, якими ми проходили. Попри ці села та через них проходять різні сили, різні озброєні відділи, які один з другим змагаються; із заходу суне залізна хмара німецького війська, а село живе своїм життям, ніби довкруги нічого не діється».

27 лютого Народний секретаріат сквапно перебрався з Києва до Полтави, а звідти 9 березня — до Катеринослава. Тут на одному з його засідань заходами Є.Нероновича було ухвалено припинити воєнні дії і вступити в переговори з Центральною Радою. Однак наступного дня це рішення скасували. 17—19 березня в Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад, а 21 числа новообраний ЦВК рад України переїхав до Таганрога, що став останнім місцем його перебування на українській землі. 18 квітня на сесії комітету Народний секретаріат реорганізували на Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів, так звану «дев'ятку». Прийнятий сесією маніфест до робітників і селян із закликом боротися проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції поставив останню крапку в історії першого становлення радянської влади в Україні.

Українська
Народна Республіка:
від Брестського мирного
договору до гетьманського
перевороту

8 лютого німецькі війська вступили на територію України. 14 числа їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна чисельність тих і тих військ становила 450 тис. солдатів і офіцерів. Вони поступово просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи

* Зв'язана договором з країнами Четверного союзу від 3 березня 1918 р., Рада народних комісарів не наважувалася відкрито допомагати своїм військам, які відступали з України, але таємно з Росії в Україну в березні—квітні надійшло 165 тис. гвинтівок, 3 тис. кулеметів, 360 гармат, 28 тис. гранат, 17 млн. набоїв.

значного опору з боку радянських військ. В авангардах німецьких підрозділів ішли нечисленні українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

На початку березня до Києва повернулася спершу Рада народних міністрів, а відтак і Центральна Рада. Зустрічали їх у столиці досить стримано. Населення, переживши страхіття більшовицької окупації, розстріли й погроми, вчинені військами Муравйова, не знало, чого чекати від німців і австрійців. За роки світової війни суспільство звиклося з тим, що німці й австрійці — вороги. Небажання продовжувати війну не бралось до уваги, тож усю відповідальність за прихід чужинців покладали на УЦР.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів у відозві до населення вперше спробувала пояснити, що завдання іноземних військ — покласти край грабуванню України більшовиками. Для «допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, — зазначалось у відозві, — йдуть дивізія українських полонених, українські січові стрільці з Галичини та німецькі війська». Ці війська, наголошувалось далі, «дружні нам, битимуться з ворогами Української Народної Республіки під прапором Польового штабу нашої держави». І взагалі, вони «не мають ніяких ворожих нам намірів». На початку березня ця тема не раз стояла на порядку денному. Як видно з протоколів засідання Ради народних міністрів, український уряд не знав справжніх намірів німецьких та австрійських «союзників». На засіданні 9 березня члени уряду намагалися з'ясувати в О.Севрюка, до яких, власне, рубежів наступатиме німецьке військо, його чисельність і мету. Але в публічних виступах прихід німців в Україну змальовувався як безкорислива допомога дружньої держави. Характерним у цьому відношенні був виступ перед УЦР голови Ради народних міністрів В.Голубовича, який стосовно німецьких військ заявив, що з їхнього боку це «цілком дружня допомога й він шойно не зовсім точно висловився, бо, щойно вони найняті. Ця допомога, по суті, безвідплатна і, власне кажучи, надається тільки тому, що ми такої допомоги просили... Я думаю, ті самі умови, умови дружньої допомоги німецького уряду нашому, мусять остатись і надалі». Аналогічні думки висловлювали М.Грушевський та інші діячі УЦР.

Радянська історіографія зображала все це як умисне намагання Центральної Ради ввести в оману народні маси, бо, мовляв, УЦР і уряд УНР прагнули перейти на службу

до окупантів. Думається, такий погляд аж ніяк не відповідав дійсності. Як свідчить подальший розвиток подій, драматичність ситуації полягала в тому, що Центральна Рада вводила в оману насамперед себе. Її позицію можна назвати недалекоглядною і наївною, але, за документами, провідні діячі УНР справді-таки вважали себе господарями становища й розцінювали німецьку військову присутність як суто технічну акцію, з допомогою якої вдалося позбутись більшовиків і яка не матиме якогось помітного впливу принаймні на внутрішню політику УНР. Не випадково в день повернення УЦР до столиці України було оприлюднено розпорядження міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам «негайно оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо й непорушно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції». Два дні згодом УЦР звернулася до громадян України з черговою відозвою, де, зокрема, йшлося про незмінність політики, проголошеної 3-ім і 4-им Універсалами, а також про те, що до неї «німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити(...)не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки».

Обмірковуючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками, В.Винниченко писав у «Відродженні нації», що УЦР ставила національно-державну ідею значно вище, ніж соціальну, й це відштовхнуло від неї народні маси. «Єдина поміч, — читаємо там же, — єдиний рахунок був не йти всупереч настроям мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади та її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціальною ідеєю». Можна з певністю сказати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів самої природи державної влади, покликаної насамперед організувати й спрямовувати стихійний рух мас. Якраз у нехтуванні цього важливого чинника полягала слабкість українського державного апарату.

Цікаво, що думки В.Винниченка, якими історіографія упродовж років незмінно послуговувалась для розвінчання політики Центральної Ради, не були оригінальними. Ще в березні 1918 р. суголосно з ним висловлювався М.Грушевський, вихований як учений і політик на народницькій ідеї. У серії газетних статей, виданих пізніше брошурою «На порозі нової України», він стояв на тому, що Українська держава — не кінцева мета, а лише засіб: «Боронячи

українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде доступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну кріпостою соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!» Це аж ніяк не пропагандистське штукарство. Матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, свідчать, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як кровну справу народних мас, і насамперед незаможного селянства. 20 березня на засіданні Малої ради М.Грушевський завершив урочисту промову з нагоди першої річниці УЦР такими словами: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — інтереси трудящих мас».

Ця позиція найчіткіше віддзеркалилась у вирішенні аграрного питання. Гострі дебати точилися навколо нього в Центральній Раді ще наприкінці 1917 р., а в січні 1918-го вони вилились у доволі радикальний земельний закон, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. Він не сприяв стабілізації політичного становища в Україні, бо, з одного боку, підживлював ілюзії біднішої частини селянства, розбурхуючи революційні пристрасті, а з іншого — настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян, котрі традиційно, з козацьких часів, володіли землею на правах власності. Зрештою, невдоволені були й німці — внаслідок аграрних перетворень забезпечення Німеччини та Австро-Угорщини українським хлібом ставало проблематичним.

Декларувавши своє неутручання в українські справи, командування німецьких і австро-угорських військ пильно придивлялося до українського уряду, намагаючись схилити його до акцій, спрямованих на зміцнення державної влади. Тодішній міністр земельних справ і харчування в уряді УНР М.Ковалевський пізніше згадував про дві розмови стосовно земельної реформи з німецьким послом в Україні Муммом та його радником Мельхіором, які переконували його в необхідності збереження приватної власності на землю і в необхідності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їхню думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу, внаслідок чого Українська держава мала б як політичний, так і економічний зиск, стабілізувала б свою фінансову систему й уникла б політичної опозиції з боку землевласників. Ці розмови викликали в М.Ковалев-

ського лише подив і роздратування «цинізмом німецьких фінансових дорадників».

Тим-то голова Ради народних міністрів В.Голубович, оприлюднюючи 24 березня 1918 р. урядову декларацію, знову наголосив, що земельна справа вирішуватиметься «на основі Універсалів і законів, виданих свого часу Центральною Радою» і за допомогою земельних комітетів.

Чого ж досягла Центральна Рада подібною політикою? Незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, було налякане приходом німців, які могли стати на захист прав землевласників. Як свідчив В.Петрів, «чим незаможнішою була група, тим більше виявляла невдоволення з приходу німців, тим більше боялась змін політично-економічних». Нам не вдалося віднайти якихось певних даних про акції незаможного селянства, спрямовані на активну політичну підтримку УНР 1918 р. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу. 19 березня на засіданні Малої ради голова комісії у справах виборів до Українських установчих зборів Мороз навів низку невтішних прикладів. Так, у Хабному вибори не відбулися, бо того дня селяни грабували горілчані склади, в іншому селі вони займалися продажем панського сіна. Повертаючись на початку березня 1918 р. з Генічеська до Києва, М.Ковалевський звернув увагу на те, як хитро поводитись селяни: не виявляючи своїх переконань, здебільше дотримувалися відомої приповідки «моя хата скраю».

Вороже настроєні до аграрної політики, як, зрештою, і до Центральної Ради, великі землевласники закликали німецьке й австро-угорське командування захистити їх від селянських погромів. Таку підтримку вони отримували.

Виявляли невдоволення і селяни-власники. 25 березня в Лубнах з ініціативи Української демократично-хліборобської партії відбувся з'їзд хліборобів. Назвавши аграрну політику УЦР незадовільною, руйнівною і висунувши вимогу відновити приватну власність на землю, встановити гарантований її мінімум для господарства й надати решту землі в оренду малоземельним, з'їзд зажадав поповнити Центральну Раду представниками хліборобів-демократів. 26 березня до Києва прибули 200 учасників з'їзду хліборобів для консультацій з керівництвом УЦР. Хоч зустріч ця не привела до порозуміння, вона залишила помітний слід у політичному житті столиці. «Поява цих справжніх селян — людей од плуга, які були вкрай обурені заведеними Центральною Радою земельними непорядками і які одверто й у дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, зробила в

Києві на всіх дуже сильне враження, — згадував П.Скоропадський. — З одного боку, противники Центральної Ради осмілилися й зараз же почали зав'язувати з прибулою селянською опозицією контакт; а з другого — в колах Ради це викликало велике замішання. Вже не можна було казати, ніби увесь народ задоволений цим Третім універсалом: виявилось, що частина дійсного народу — працівники землі — зовсім не поділяє поглядів Центральної Ради».

Конфлікт хліборобів з урядом використав П.Скоропадський — нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, а 1917 р. один з активних провідників українізації армії та керівник «вільного козацтва». Навесні він розгорнув бурхливу політичну діяльність з метою захоплення влади. Створив і очолив політичну організацію «Українська народна громада», яка увійшла в контакт з Українською демократично-хліборобською партією і «Союзом земельних власників». Праві сили готувалися до боротьби з УЦР. Якщо ідеї встановлення твердої авторитарної (гетьманської) влади в середині березня сприймалися в Києві як чутки, то тепер вони мали змогу реалізуватися.

Зрештою генеральна лінія Центральної Ради зустріла опір і в самих стінах Педагогічного музею. Критика з боку неукраїнських фракцій була традиційною з 1917 р., але в березні до них долучилася фракція соціалістів-самостійників, яка вимагала формувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом. Негативно оцінювала діяльність уряду й фракція УПСФ. Її представник Кушнір, опонуючи на засіданні Малої ради 20 березня М.Грушевському, зазначив, що УЦР платить данину максималізму не тільки в національній, а й у соціальній сфері своєї діяльності. Стрижнем його виступу стала теза про необхідність єднання всіх національно-суспільних чинників: «В Україні виростає нова сила — капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ніяка країна не може розвиватися без торгу й промисловості, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України неможливо. І Українська Центральна Рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізована, щоб у ній брали участь усі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії — всі повинні спільно керувати життям».

Німецьке і австро-угорське командування досить швидко зрозуміло кваліть Центральної Ради й дійшло висновку про безперспективність співробітництва з нею. Наприкінці

березня з Києва до Відня повідомили: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією і тим, що проганяли більшовицькі війська, а управління краєм принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які дали б змогу нам добувати ці продукти шляхом закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспортування продуктів — річ зовсім виключена за браком організації, яка добре працювала б. І це не швидко переміниться, бо Рада не має у своєму розпорядженні ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція), і ми не зможемо зарадити цьому, якщо не покличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації». Аналогічним чином висловлювались і німці: «Надія на те, що уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє організувати міцну владу, досить сумнівна».

Не отримуючи з боку української влади обіцяної у Бресті підтримки в постачанні центральних держав хлібом і сировиною (це було одним з найголовніших завдань окупаційних військ), їхнє командування почало втручатися у внутрішні справи УНР.

6 квітня вийшов досить прагматичний наказ головнокомандуючого німецькими військами в Україні Айхгорна про повний засів земельних площ. Селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, їм заборонялося перешкоджати в засіві поміщикам. При спільному обробітку землі поміщики й селяни порівну ділили між собою врожай.

Цей наказ розпалив пристрасті. Після гострих дебатів Мала рада ухвалила резолюцію, в якій зазначалося, що «німецькі війська покликано українським урядом для допомоги в справі наведення порядку в Україні в тих межах і напрямках, які визначить уряд Української Народної Республіки, і ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне та економічне життя України неприпустиме...». Але, по суті, це вже була буря в склянці води, що означала лише одне: Центральна Рада, зробивши ставку на найнезможніші верстви села, не знайшла в них соціального опортунізму й при цьому втратила підтримку окупаційних військ. Не спромігшись встановити дійовий контроль за життям країни, УЦР потонула у вирішенні маси, може, й важливих, але дрібних питань, у політичних дискусіях та численних інтерполяціях.

Вона втратила риси вищого законодавчого органу країни, обернувшись на своєрідний політичний клуб з доволі обмеженим колом учасників. Кількість присутніх у березні—квітні членів Малої ради не перевищувала 40 осіб. Властиво відбувалася її самоізоляція.

Останнє не могли не помітити Центральні держави. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О.Чернін 3 квітня писав до Києва послу Форгачу: «...Я не мав би нічого проти, аби нинішній, як відомо за слухами, цілком ізолюваний уряд було замінено іншим».

А проте тристороння комісія ще не підготувала господарчого договору між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною, що гальмувало зміну уряду. Такий договір було підписано шойно 23 квітня. Україна зобов'язалася поставити Центральним країнам 60 млн. пудів зерна, 400 млн. штук яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Підписавши цей договір, Центральна Рада винесла собі вирок.

Наступного дня на нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера з участю німецького й австрійського послів та військових аташе доля Центральної Ради була практично вирішена. Тоді ж, 24 квітня, Гренер зустрівся з делегацією «Української народної громади».

Німці хотіли мати в Україні тверду владу, цього ж прагнув і П.Скоропадський. Сторони порозумілися, й 26 квітня імператор Вільгельм II дав згоду на заміну українського уряду. Фельдмаршал Айхгорн зробив усе можливе, щоб переворот не викликав значних ускладнень. Його наказом було запроваджено в Україні німецькі військово-польові суди, обеззброєно синьожупанну дивізію, заарештовано в самій Центральній Раді кількох членів уряду УНР. Психологічний тиск унеможливив опір УЦР. Більшість її членів розуміли, що вона приречена. Гру було програно.

День 29 квітня став останнім у діяльності Центральної Ради, яка без бою здала владу в руки П.Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників гетьманом України. Історичні джерела не зафіксували жодних помітних актів масового громадського протесту проти державного перевороту.

Відзначимо, що Центральна Рада віддала владу, не поступившись своїми принципами і не втративши політичної гідності. Останнього дня свого існування вона ухвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалася суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Конституція гаран-

тувала широкі громадянські свободи й особливі права національним меншинам. Однак українське суспільство було ще не готове до прийняття абстрактних демократичних принципів, які Конституція ставила над реаліями життя. Що ж до факту її прийняття, то він розкрив саму суть УЦР — прагнення поєднати привабливі, але ілюзорні надії з погано реалізованими можливостями.

З поваленням Центральної Ради закінчився перший етап української революції, позначений піднесенням і стрімким розвитком національно-визвольного руху, загостренням національних і соціальних проблем, спробою України відновити свою державність і вирватися з лабет Російської імперії.

Доба Центральної Ради продемонструвала гаму сильних і слабких сторін української революції. До перших слід віднести, за вдалим визначенням В. Винниченка, відродження нації, її швидку, хоч і недостатню політизацію, проголошення Української Народної Республіки. До других — відсутність необхідного політичного й державного досвіду в керівників Центральної Ради, їхню народницьку ідеологію, розуміння суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети. Ще більшою мірою ця вада була притаманна широкому українським масам, яким бракувало розвиненої національної і політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної держави. Ідея державності не посіла гідного місця в українській анархічній ментальності.

Перший етап української революції, вичерпавши себе, поступився наступному. Маятник політичних пристрастей, досягнувши 1917 р. крайньої лівої межі, 1918-го злетів у право.

Українська держава

Становлення гетьманського режиму

Державний переворот 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся безкровно. Поодинокими його жертвами стали кілька офіцерів з гетьманських дружин, які загинули в короткочасній перестрілці із січовими стрільцями біля стін Центральної Ради. Це була єдина військова частина, що намагалася захистити УЦР. Але й вона після зустрічі її командира Є. Коновальця з П. Скоропадським припинила опір. У ніч на 30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові інституції. На той час у Києві було поширено підписану гетьманом «Грамоту до всього українського народу», в якій розкривалася ідеологічна платформа тих, хто прийшов до влади. Сам П. Скоропадський так визначив своє політичне кредо: «...мене захопило пробуджене в масі солдатів і молодих старшин українське національне почуття. Я повірив, що це молоде національне почуття допоможе Україні швидше позбутися анархії і стати на ноги. Моя програма була проста: створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків».

Аналогічні ідеї були серцевиною гетьманської «Грамоти». В ній мовилось про неспроможність попереднього уряду здійснювати державне будівництво, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну «забезпечити

населенню спокій, закон і можливість творчої праці». У зв'язку з цим Центральна Рада й усі земельні комітети розпускалися, звільнялися з роботи міністри УНР та їхні заступники. Україна перейменовувалася на «Українську державу», її державно-політичний устрій найближчим часом мав вирішити український Сейм. А доти вся верховна влада в країні, як законодавча, так і виконавча, мала належати гетьманові. Прерогативи його влади були розписані в «Законі про тимчасовий державний устрій України», оприлюдненому того ж таки 29 квітня. Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, виступав найвищою посадовою особою у зовнішньополітичних справах, верховним воєначальником, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. Усе це свідчило, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного управління приходить авторитарний режим.

Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм, забезпечити право приватної власності, обстояти інтереси всіх соціальних верств. У гетьманській «Грамоті» декларувалися завдання, що стояли перед новою владою: «Права приватної власності як фундамент культури й цивілізації відбудовуються повною мірою (...) Відбудовується повна свобода в розробленні купчих з купівлі-продажу землі. Поряд з цим буде вжито заходів щодо вивласнення земель за їхньою дійсною вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага звертатиметься на поліпшення правового становища та умов праці залізничників (...) На економічному і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємництва та ініціативи».

Хоч перехід влади до рук гетьмана відбувся досить спокійно, труднощі, що виникли в найближчий до перевороту час, ускладнили подальше становлення гетьманського режиму. Ще напередодні, 29 квітня, виявилися суттєві розбіжності між хліборобами-власниками і хліборобами-демократами. Останні формально не брали участі в перевороті, а 30 квітня збори представників партії хліборобів-демократів надіслали П.Скоропадському заяву, в якій виклали своє бачення завдань української державної влади. Не заперечуючи

проти створення міцної державної влади, вони зазначали, що «влада ця мусить бути широко народною, демократичною, широко українською» і що вона «не дасть запанувати в державі ні українській голоті, ні великим багатіям». Хлібороби-демократи вимагали скликання повноправної, обраної усім народом Української Державної Ради щонайпізніше через півроку із забезпеченням широких виборчих прав селянству й проведення такої земельної реформи, за якою «великі маєтки на законній підставі були б подроблені у власність між хліборобами», а купувати землю дозволялося б лише українським селянам. Виставлялися й вимоги стосовно формування уряду. До нього мали входити тільки ті, хто «показав свою вірність українській національно-державній ідеї». Більше того, в ньому не могло бути «людей, які тягнуть до Росії або до Польщі». Партія хліборобів-демократів не брала участі і в формуванні нового уряду. Здавалося, роль урядової партії відіграватиме УПСФ, адже її представники у березні—квітні 1918 р. послідовно критикували курс Центральної Ради, а за два дні до державного перевороту оголосили, що залишають уряд УНР. Однак соціалісти-федералісти були шоковані переворотом. 29 квітня вони відхилили пропозицію призначеного головою Ради міністрів М.Устимовича заповнити своїми представниками сім міністерських місць, а наступного дня не захотіли порозумітися з призначеним на посаду голови Ради міністрів М.Василенком. 3 травня соціалісти-федералісти звернулися до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера із спеціальною заявою, в якій зазначалося, що українське громадянство, стоячи на ґрунті української державності й демократичних традицій, відчуло себе «глибоко враженим русофільським, монархістським переворотом». А що гетьмана визнано німецьке командування, соціалісти-федералісти вважали за можливе із свого боку визнати його як тимчасового президента України і взяти участь в уряді, але із застереженням, що в основу державного устрою України буде покладено не гетьманський «Закон про тимчасовий державний устрій України», а прийняту Центральною Радою 29 квітня Конституцію УНР. Переговори з Гренером не привели до порозуміння.

На з'їзді УПСФ, який відбувся 10—13 травня, партія зробила ще одну спробу розставити крапки над «і» у стосунках з новою владою. В одній із з'їздовських резолюцій гетьманський уряд було названо «недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним», партія оголосила, що «стає в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати до його складу».

Відверто ворожу позицію до гетьмана зайняли українські соціал-демократи й есери. Як свідчив М.Ковалевський, 29 квітня в казармах січових стрільців відбулася нарада проводу Центральної Ради з членами центральних комітетів українських партій, на якій було визнано за необхідне «перенести дальшу боротьбу поза Київ, очолити народний рух спротиву, ізолюючи Київ у політичному смислі й витворюючи нову ситуацію доконаних фактів, проти якої і півмільйонна окупаційна армія буде безсилою. Цю останню версію було ухвалено і проведено в життя. Наші політичні організації переходили на нелегальне становище і повертали до давніх методів революційної боротьби».

8—10 травня у Києві за ініціативою Селянської спілки, що перебувала під ідейним керівництвом українських есерів, нелегально відбувся український селянський з'їзд, який висловився проти нової влади купки «землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народної Республіки та всіх здобутків революції», і закликав селянство до створення бойових партизанських загонів і підготовки виступу проти гетьманського режиму («Встаньмо ж усі на боротьбу з контрреволюцією! Умремо, а землі й волі не відаємо!»).

За підтримку гетьмана публічно висловилися кадети, які 8—11 травня провели у Києві крайовий з'їзд партії, та Протофіс, об'єднання промисловців, торговців і фінансистів України. Хоч з'їзд Протофісу оголосив про своє позитивне ставлення до української державності, зрозуміло, що його симпатії до нового режиму базувалися на гетьманських рішеннях про відновлення приватної власності на землю, сприяння свободі торгівлі та підприємницькій ініціативі. Можна сказати, що в Протофісі гетьман знайшов не стільки ідейну, скільки прагматично зацікавлену підтримку.

Гнучкий прагматизм, абсолютно не притаманний партії 1917 р., продемонстрували кадети. Відкривши обласний з'їзд, Григорович-Барський наголосив, що «найвищі інтереси краю примушують нас пристосуватись до нових форм державного життя». Що це означало, видно з резолюції з'їзду про «проблему влади», де говорилося: «З'їзд, лишаючись вірним ідеалам партії та її програмі (як відомо, це було гасло єдиної і неділимої Росії. — *Авт.*), перед загрозою поневолення і загибелі краю від анархії та руїни визнає необхідною участь партії в державній роботі».

Кадети становили ядро гетьманського уряду, на середину травня остаточно сформованого Ф. Лизогубом, великим землевласником, головою Полтавського губернського земства, октябристом. 12 із 16 членів уряду за походженням бу-

ли українцями, але всі вони (за винятком Д. Дорошенка) виховувались на російській політичній культурі, яка не шанувала жодної національної (неросійської) ідеї, в тому числі й української. Консервативні діячі, що увійшли до складу уряду, змушені були примиритися з існуванням Української держави, стати на службу до неї лише внаслідок тимчасових, кон'юнктурних, на їхню думку, обставин. Українська ідея не мала для них самоцінності.

Разом з тим у спектрі українських політичних структур практично не виявилось послідовних і кількісно більш-менш помітних консервативних чинників. Найпоміркованіші українські партії (соціалістів-федералістів та хліборобів-демократів) належали не так до ліберально-демократичних, як до консервативних сил.

Усе це не могло не позначитися на долі гетьманського режиму. Сподівання П. Скоропадського, що йому вдасться побудувати державну владу на засадах рівномірної участі всіх суспільних класів у політичному житті, виявилися марними. Українське суспільство, деформоване і політично, і соціально за сотні років існування в імперській системі, просто було нездатним до суголосних форм політичного життя. Його роздирали суперечності. Саме вони перешкодили об'єднати суспільство на підставі демократичної платформи, як це сталося з Центральною Радою. Ці суперечності й поготів далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності. Можна говорити, що реальних суто українських модернових консервативних цінностей практично не існувало. Втративши наприкінці XVIII ст. останні атрибути державності, українське суспільство понад сто років усі свої сили спрямовувало на національно-визвольну боротьбу, на ґрунті якої формувалася революційно-демократична політична традиція, тоді як консервативна встелялася шаром етнографізму й архаїчності.

Не випадково П. Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма гетьманату, запозичена з часів феодальної держави і станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною державотворчою традицією.

Гетьманський режим з часу його створення мав порівняно вузьку соціальну базу, представники якої угледіли в Українській державі ймовірний порятунок від катаклізмів революції, встановлення порядку і звичних норм життя, а національний характер державності сприймали індиферентно.

Українська демократія, яка на заключному етапі діяльності Центральної Ради, здавалося, зовсім втратила здатність до колективних дій, в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну підставу для об'єднання. З переходом до опозиції вона звільнилась від невластивої їй конструктивної діяльності, дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. В другій половині 1918 р. вона пережила справжній політичний ренесанс.

Те, що українська революційна демократія в Українській державі визнала лише за національну бутафорію, у представників загальноросійської демократії викликало тотально вороже ставлення. В Українській державі, як і в її попередниці УНР, вони вбачали чергову спробу України вчинити замах на «єдину і неділиму» Росію. Політика українофобії 1918 р. значно посилилась порівняно з попереднім роком, бо багато російських демократів, а також і відвертих монархістів, рятуючись від більшовицьких переслідувань, осіли в Україні, яку намагалися перетворити на своєрідний П'ємонт для боротьби з більшовизмом за відновлення Росії.

1918 р. в Україні легально й нелегально діяли десятки російських шовіністичних і монархічних організацій. За В.Станкевичем, мета однієї з них полягала у вбивстві гетьмана і передачі влади «Союзу відродження Росії». Боротьбу з українською самостійністю мав за програму «Киевский национальный центр» на чолі з В.Шульгіним. Під назвою «Союз діячів України» у Києві діяв проросійський монархічний союз. Українофобські настрої поширювалися в містах серед середніх верств, державних службовців та військових. Їх відверто висловив М.Булгаков у романі «Дни Турбиных». Ці слабо приховані настрої кидалися у вічі стороннім спостерігачам. Козачий генерал Черячукін, відвідавши Україну як представник Дону, відзначав: «Російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоч і ціною продажу України більшовикам, з гаслом: чим гірше, тим краще й аби тільки не існувала самостійна Україна, вели наступ на гетьмана».

Таким чином, консервативна ідея спрацювала як детонатор при поваленні Центральної Ради, але для консолідації суспільства виявилася ще менш придатною, ніж ідея демократична. Як відомо, задуми і втілення їх у життя розділяє велика дистанція. «Тріщина» між державою і суспільством була конструктивною вадою гетьманату. Дилема полягала в тому, чи вдасться гетьманові ліквідувати цю тріщину,

чи вона, стрімко розширюючись, перетвориться на прірву, що поглине Українську державу.

За таких умов імовірний напрям розвитку подій залежав від позиції окупаційних військ: чи відіграють вони роль стабілізуючого фактора, чи спричинять нові революційні струси. Не гетьман виступив ініціатором запрошення іноземних військ в Україну. Йому, бойовому російському генералові, тяжко було змиритися з присутністю вчорашнього ворога на рідній землі, але він добре розумів реальне співвідношення сил. Взаємини Центральної Ради з окупаційними військами також послужили уроком.

2 травня П.Скоропадський уперше як голова держави відвідав штаб німецьких військ у Києві. В інформації цього штабу до Берліна зазначалося, що гетьман вів мову про політичне й економічне становище України і визнав, що відновити нормальний рівень господарського життя можна лише при умові повної орієнтації на Німеччину. Штаб констатував: «В даний момент Скоропадський перебуває цілком і повністю під впливом головного командування».

Якийсь час німці та австрійці демонстрували свою непричетність до перевороту й будували офіційні стосунки з гетьманом за принципом *de facto*, посилаючись на те, що питання юридичного визнання вирішуватиметься у Відні та Берліні.

У травні 1918 р. події в Україні кілька разів ставали предметом обговорення німецького парламенту. Депутати соціал-демократи критикували політику німецької влади в Україні, та зрештою 2 червня Німеччина й Австро-Угорщина офіційно визнали владу гетьмана. Це визнання, за яким стояла майже півмільйонна окупаційна армія, відкривало перед режимом певні перспективи. Але одразу ж поставало питання, чи зможе Українська держава розрахуватися за таку «допомогу».

Політична ситуація
в Україні
у травні—жовтні 1918 р.

10 травня 1918 р. уряд Ф.Лизогуба опублікував декларацію, в якій визнав своїм головним завданням — «змішнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого боку не пофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України». Про забезпечення твердої влади, спокою і ладу в Україні як головної мети уряду говорив у інтерв'ю «Голосу Києва» голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб. Аналогічними думками поді-

лився з англійським кореспондентом сам П.Скоропадський.

Для досягнення обраної мети уряд зробив ставку на створення дійового державно-адміністративного апарату й превентивні удари по революційно-демократичних інституціях і верствах суспільства.

Як уже зазначалося, першими указами гетьмана було скасовано чинність Центральної Ради й Тимчасового уряду, ліквідовувалися посади губернських і повітових комісарів, натомість призначались губернські й повітові старости. Сталася неформальна зміна титульного трафарету. До влади на місцях прийшли консервативні сили: землевласники, старі земські діячі, військові. «В особі нової адміністрації з'явилися люди, що належали до верстви, яка зазнала під час революції чимало несправедливостей і кривд», — свідчив Д. Дорошенко. Отже, владу здобули покривджені революцією, і це сприймалося на місцях як довоочікувана можливість поквитатися зі своїми кривдниками. Але чи можна було в такий спосіб забезпечити спокій у краї?

Розпочався масовий наступ на революційну демократію. Нам уже доводилось говорити про нелегальні, тобто заборонені владою з'їзди УПСР, УСДРП та селянський з'їзд. У травні зупинили випуск низки революційно-демократичних видань, зокрема газет «Боротьба», «Народна воля», «Мисль народа», «Земля и воля», а ті, що продовжували виходити, підлягали цензурі, яка, за С.Єфремовим, була жорсткішою за царську. Обмежувались політичні свободи. В Харкові робітникам не дали відсвяткувати 1 Травня. Посилюлись переслідування робітників за страйки. З цією метою активно використовувались окупаційні війська. В Українській державі продовжував діяти наказ фельдмаршала Айхгорна про німецькі військово-польові суди. На початку травня у зверненні до робітників штаб Айхгорна попереджав, що німецькі війська не терпітимуть безпорядків і страйків, а при необхідності «здійснять свою волю застосуванням насилля».

З особливою послідовністю велась боротьба із загальноукраїнським страйком залізничників у липні 1918 р. 19 числа гетьманський уряд відновив чинність царського закону від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках.

Указами міністерства праці Української держави значно обмежувались функції профспілок. Їм заборонялося втручатись у дії адміністрації, що стосувалися питань найму і звільнення робітників, фінансування, економічної діяльності. Влітку 1918 р. на підприємствах помітно зросла тривалість робочого дня. Підприємці відмовлялися виконувати умови трудових угод, знижували й нерегулярно видавали

платню. Багато фабрик, заводів, шахт зупинилися, внаслідок чого роботу втратили не менш 400 тис. робітників.

Хвиля арештів і репресій, що прокотилася по революційній демократії, зачепила міські думи, повітові та губернські земства. Це змусило голову Всеукраїнського союзу земств С.Петлюру звернутися з протестом спочатку до П.Скоропадського, а дещо пізніше до німецького посла в Україні Мумма. «У зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почалися арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України, — інформував посла С.Петлюра. — До мене, як до голови Всеукраїнського союзу земств, звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленнями, що в однім місці заарештовано земських гласних, а в другім — членів земської управи, причім у деяких випадках, як-от у Липівці на Київщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції. Я звертав уже увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів. Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним і вашу, Екселенціє, увагу звернути на ці прикрі й дуже небажані явища».

Найбільшої гостроти ситуація набула на селі. Ще за Центральної Ради поміщики, особливо на Правобережжі, зверталися до німецьких та австрійських військ по допомогу для з'ясування стосунків з селянами. Наказ фельдмаршала Айхгорна від 6 квітня про засів полів захищав права великих землевласників. Після державного перевороту й ліквідації земельних комітетів розпочався масовий рух поміщиків за відшкодування завданих їхнім господарствам збитків за час революції. Цей рух вилився у форми каральних експедицій проти селянства. Поміщики або самі створювали власні загони, або зверталися по допомогу до окупаційних військ. Переважно все відбувалося так, як згадував селянин Г.Гавриха з с.Севруки Ізяславського повіту Волинської губернії: «В середині 1918 р. були німецькі солдати і гайдамаки при гетьмані Скоропадському. Приїжджали в село, збирали схід у поміщицькому дворі, біля будинку, і хто грабував поміщика — тих били нагаями до знепритомніння. Наказували звозити все розграбоване до поміщиків. Поміщики дивилися на селян як на ворогів». Д. Дорошенко у своїй історії гетьманської держави прагнув довести, що уряд не був причетним до каральних акцій на селі, намагався і таки спромігся їх розігнати, але «вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової

влади, на карб якої ставились усі злочинства тих відділів». Але якою мірою це пояснення непричетності відповідало дійсності?

В урядовій декларації 10 травня наголошувалося, що уряд «не спиниться ні перед якими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство». З цією метою передбачалось закупити державою приватновласницькі маєтки «без шкоди для інтересів хліборобської культури» і «за необтяжуючі ціни» передати хліборобам.

Однак з розробкою проекту земельної реформи уряд не поспішав, а між тим 18 травня міністр внутрішніх справ (він же і голова Ради міністрів) Ф. Лизогуб видав циркуляр, яким зобов'язав губернських старост широко оповістити населення про негайне повернення власникам усього відібраного у них рухомого майна. В разі невиконання цього розпорядження старостам наказувалося вжити заходів до примусового повернення майна, застосовуючи поліцію, а в окремих випадках і військові частини, притягуючи винних до кримінальної відповідальності. Обов'язки «повернути власникам (...) їх хазяйства» й «помогти при підрахунку величини їх втрат» покладалися на створені урядом у липні губернські та повітові земельні комісії.

Захищав права власників і затверджений гетьманом 27 травня закон про право на врожай 1918 р., який визнавав повне право власників землі на озимі посіви 1917 р., а за ярові посіви ті, хто захопив землі, повинні були сплатити власникам витрати, здійснені на обробіток землі після жнив 1917 р., а також оренду за цю землю в розмірах третини середньорічної орендної плати за 1913—1917 рр.

Отже, уряд не визнав того статус-кво у земельних відносинах, який стихійно склався навесні 1918 р. Оголосивши відновлення приватної власності, він створив правові підстави для повернення землі й майна поміщикам. В. Липинський (згодом ідеолог гетьманщини) вважав, що це був стратегічний прорахунок влади. Справді, про якийсь там класовий мир, заспокоєння суспільства при такому підході до вирішення справи не могло бути й мови. Село відповіло на заходи уряду знищенням посівів, підпалами, вирубками лісу та збройними виступами.

3 червня ЦК УПСР, який на той час перебував у руках лівих есерів, оголосив у декларації, що його мета — новий вибух революції, дезорганізація уряду, створення партизанських загонів для захисту ідей соціалізації землі. Того ж таки дня у Звенигородському й Тарашанському повітах Київщини ліві есери (М. Шинкар, Ю. Тютюнник) підняли повс-

тання. В ньому взяли участь 30 тис. селян. У середині червня селянські збройні виступи прокотилися північню Чернігівщини. Велике повстання влітку охопило Дубенський, Старокостянтинівський та Кременецький повіти Волинської губернії.

Ще 22 травня командуючий німецькими військами в Україні фельдмаршал Айхгорн видав наказ, в якому ставив завдання своїм підлеглим рішуче викорінювати збройною силою будь-які ворожі гетьманському урядові дії, зокрема «застосувати найжорстокіші заходи для придушення у зародку повстанського руху». Наказ командуючого війська виконували з німецькою пунктуальністю. Аналогічним чином діяли й австрійці. Гетьманський урядовець в одній з інформацій зафіксував: «...австрійці при роззброєнні селян застосовують різки, погрози, арешти, силоміць реквізують хліб, худобу, коней, що не може не збуджувати ворожого ставлення населення до австрійців».

Повстанський рух набув великого розмаху. Хоч німці та австрійці й не припинили каральних дій, вони зрозуміли, що при збереженні подібних тенденцій ніколи не отримають з України бажаної кількості хліба й муситимуть знову вести боротьбу на два фронти.

Це, своєю чергою, змусило їх вимагати від гетьмана активних пошуків компромісу із селянством. Зробити це, на думку німців, можна було шляхом пришвидшення земельної реформи й залучення до уряду представників української демократії. 29 червня у розмові з Ф. Лизогубом німецький посол в Україні барон Мумм дав зрозуміти, що німці зацікавлені в запрошенні до уряду представників українських політичних партій, насамперед соціалістів-федералістів. І. Нагаєвський на підставі вивчення дипломатичних повідомлень з Києва до Відня влітку 1918 р. дійшов висновку, що «австрійці при кожній нагоді заохочували гетьмана притягнути до співпраці українські політичні партії».

За дорученням гетьмана Д. Дорошенка, який мав тісні зв'язки з українською демократією, повів переговори про участь українських політичних сил в уряді. Тривалий час ці переговори залишалися безплідними, бо гетьман і українські партії ніяк не могли віднайти платформи для порозуміння. Гетьмана приваблювала національно-державна частина програми українських партій, але насторожував їхній соціальний радикалізм і соціалістична ідеологія. Українські партії як виразники демократичних тенденцій суспільства загалом не потребували гетьмана й змушені були з ним рахуватися лише як з політичною реальністю.

Український національний союз, що на початку серпня постав на місці Українського національно-державного союзу, проголосив своєю метою утворення суверенної демократичної Української держави парламентського типу, а тактичною лінією — створення єдиного національно-демократичного фронту. УНС погодився визнати гетьмана головою держави, але вимагав сформування при своїй участі нового уряду та обрання на Всеукраїнському конгресі Державної Ради з функціями вищої законодавчої влади. Гетьман вагався. Його нерішучість згодом намагався пояснити і навіть виправдати Д. Дорошенко: «Гетьман не покидав думки притягти до участі в правительстві окремих членів цієї партії (УПСФ.—*Авт.*) або навіть реконструювати цілий Кабінет міністрів таким способом, щоб перевагу в ньому мали представники більш поміркованого і більш державницьки настроєного, як він вірив, крила української національної демократії. Його стримувало, одначе, бажання дати кабінетові Лизогуба змогу докінчити його велику ділову роботу, яку він саме переводив: він побоювався, що представники національних українських кіл, дуже радикально настроєні, як і вся тодішня українська демократія, в питаннях соціальних і політичних, замість продовження ділової, організаційної праці, почнуть домагатися негайних і різких змін у всіх областях внутрішнього життя, що могло би перешкодити заспокоєнню України й скріпленню її зовнішнього становища». Побоювання гетьмана щодо радикальності настроїв представників українських кіл були небезпідставними, але звідси і він, і його офіційний історіограф Д. Дорошенко зробили хибний висновок про неможливість у такий спосіб заспокоїти Україну, поліпшити її міжнародне становище. Демократична платформа була значно ширшою за консервативну. Очевидно, цей незаперечний факт зуміли довести П. Скоропадському німецькі урядовці під час його відвідин Німеччини у вересні 1918 р. Гетьман на переговорах з кайзером Вільгельмом II зобов'язався повністю українізувати уряд, а також погодився на проведення виборів до сейму, з тим щоб скликати його ще 1918 р. Кайзер, зі свого боку, обіцяв Україні як суверенній державі особисту підтримку й допомогу Німеччини у формуванні української армії.

Повернувшись до Києва, П. Скоропадський 5 жовтня зустрівся з керівниками УНС. Інформуючи про цю зустріч громадськість, Українське телеграфне агентство повідомило, що «для більшого зближення між п. гетьманом та українським громадянством знайдено добрий ґрунт і що таке зближення в недалекій часі здійсниться».

Головною перешкодою на шляху зближення виявився гетьманський уряд, значну частину якого становили члени кадетської партії, що продовжували обстоювати старі позиції.

В. Винниченко від імені Українського національного союзу заходився нищівно критикувати уряд. У середині жовтня він підготував «Заяву про внутрішнє й міжнародне становище України», де заперечувалось право уряду Ф. Лизогуба на повноправне і законне представництво Української держави на тій підставі, що цей уряд «чужий народові національно й ворожий йому політично та соціально». УНС оголошував, що тільки «коаліційно-демократичний національний Кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади, стояти на чолі державної влади». Першим завданням нового уряду В. Винниченко визначив негайне проведення аграрної реформи на основі знищення великого землеволодіння та надання землі селянству, вибори вищого законодавчого органу держави, забезпечення всіх демократичних свобод.

Неважко зрозуміти, що подібна програма, за якою чітко проглядалося бажання здійснити соціально-політичні радикальні зміни, не могла не викликати опору уряду. До того ж у жовтні почала швидко змінюватись міжнародна політична кон'юнктура: поразка Центральних країн у світовій війні уже не викликала сумніву. За таких обставин дев'ять членів уряду (переважно кадети) 17 жовтня на засіданні Кабінету міністрів зробили заяву про те, що Україна не повинна замикатись у власних національно-державних інтересах, залишатись байдужою до боротьби з більшовиками, вона повинна взяти на себе ініціативу цієї боротьби, чим забезпечить собі свободу вільного розвитку в державнім союзі з Росією. Це був один із найзаповітніших кадетських планів: перетворити Україну на осередок чергового збирання єдиної і неділимої і, звичайно, небільшовицької Росії. 20 жовтня Головний комітет кадетської партії в Україні, гаряче підтримавши заяву міністрів-кадетів, оголосив, що заява ця з'ясовує принципи, які члени партії проводили в уряді. Головний комітет вважав подальшу участь своїх членів в уряді неприпустимою. Позицію дев'яти міністрів-кадетів підтримала Рада «Протофісу», що висловилася за найтісніше зближення України і Росії. Голова «Протофісу» князь Голицин намагався застерегти гетьмана від коаліції з українськими політичними партіями, бо це, на його думку, загрожувало соціалістичними експериментами.

Незважаючи на досить великий тиск консервативних сил, вони зазнали поразки. Старий склад уряду було від-

правлено до демісії. 22 жовтня П.Скоропадський у грамоті до громадян України оголосив, що найважливішими державними проблемами є аграрна реформа й комплекс заходів, спрямованих на розвиток промисловості. Вирішення їх, на думку гетьмана, стало б «незрушимою підвалиною майбутнього розквіту самостійної Української держави». 24 жовтня Ф. Лизогуб сформував новий склад уряду, до якого як представники УНС увійшли О. Лотоцький, П. Стебницький, А. Вязлов, В. Леонтович та М. Славинський.

Здавалося, перед Україною відкриється шлях до реальної консолідації суспільних сил, пошуків миру і спокою, здійснення ефективних реформ. Насправді, виявилося, що це ще одна з багатьох ілюзій, швидкоплинна пауза перед новою грозою.

Українська держава
у зовнішньополітичному
контексті

Якщо в соціально-економічній галузі Українська держава виступила антиподом УНР, то у зовнішній політиці вона продовжила

курс, започаткований урядом В.Голубовича. Незаперечне дотримання Брестської мирної угоди було однією з головних вимог, які поставив перед П.Скоропадським начальник штабу німецьких військ в Україні генерал Тренер, даючи згоду на державний переворот. Надалі ця угода та її учасники: Німеччина, Австро-Угорщина та РСФРР — стали головними об'єктами докладання зовнішньополітичних зусиль уряду Української держави. Незважаючи на причетність зазначених країн до одного договірного процесу, відносини України з ними суттєво відрізнялися.

Як відомо, Л.Троцький на завершальному етапі підготовки мирної угоди відмовив делегації УНР у праві на ведення переговорів. Однак 3 березня, підписавши у Бресті мирну угоду з Центральними державами, РСФРР визнала суверенність України і зобов'язалася «негайно підписати мир з Українською Народною Республікою і визнати мирну угоду між цією державою і державами Четверного союзу». Перші спроби розпочати переговори було зроблено ще за Центральної Ради, але відкрилися вони лише 23 травня. До Києва прибула російська делегація на чолі з Х.Раковським, українську сторону очолював С.Шелухін. На першому етапі центральною темою переговорів стали умови підписання перемир'я. 12 червня договірні сторони уклали прелімінарну мирну угоду, за якою між двома державами до завершення мирних переговорів повністю припинялися воєнні дії, відновлювалося залізничне сполучення, Україні повертався перегнаний до Росії при відступі українських частин

рухомий залізничний склад, налагоджувався поштово-телеграфний зв'язок, визначались умови товарообміну й правила повернення українських громадян з Росії та російських — з України. Держави обмінювались консульськими службами.

Надалі центральне місце в переговорах посіла проблема встановлення взаємних державних кордонів. Тимчасово за угодою 4 травня з участю представників німецького командування роль кордону між Україною і Росією відіграла демаркаційна смуга («нейтральна зона» завширшки 10 км), яка роз'єднала воюючі армії. Але ця лінія не могла стати постійним кордоном. Українська делегація пропонувала взяти за основу етнічний принцип визначення кордонів і назвала таку лінію: від Вигоновського озера на західному кордоні вздовж берега р. Шарої, далі на Любашеве, Локтиші, Погост, Пасіки, Слуцьк, дещо вище Жлобина, через Шепетовичі р. Сожем до р. Бєсїди, відтак на Святське, потім адміністративним кордоном Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі півднем Орловської та Воронежської губерній до кордону з Всевеликим Військом Донським. А що зазначена лінія в багатьох місцях пролягала територіями, підконтрольними радянській владі, Х. Раковський відкидав етнографічний принцип і пропонував проводити плебісцит у кожному окремому населеному пункті.

Після довгих дискусій делегації погодились, що питання, які не будуть вирішені шляхом переговорів, розглядатимуться міжнародним судом. Що ж до кордонів, то за основу їх визначення домовилися взяти етнографічний принцип, а в окремих випадках проводити вільний опит людної під наглядом спільних комісій при умові звільнення цих місцевостей від військових сил як однієї, так і другої сторони.

Далі цієї домовленості у визначенні кордонів піти не вдалося. Ще однією непереборною перешкодою стали взаємини України з Доном і Кубанню. Українська дипломатія виходила з факту розпаду старої Російської імперії і визначала за окремими частинами Росії, які самовизначилися, право на суверенітет. На початку червня у Києві відбулася зустріч П. Скоропадського з повноважною делегацією Кубані, а 7 серпня в Києві було підписано попередню угоду між Українською державою і Всевеликим Військом Донським, якою встановлювалися кордони між цими державами.

Радянська делегація не хотіла погодитись з таким станом речей. 9 вересня вона оголосила декларацію про те, що всі території колишньої Російської імперії становлять не-

від'ємну частину РСФРР, тому визначення державних меж України від Вигоновського озера може відбутися лише за згодою РСФРР. Довгі дискусії не привели до порозуміння. Так само не вдалося вирішити питання поділу активів і боргів колишньої Російської імперії.

Радянська сторона, свідомо гальмуючи переговори, використовувала перебування своєї делегації на території України для реанімації більшовизму та розгортання підривної діяльності. Більшовики не могли змиритись із втратою України. Ленін ще в травні визначив гетьманський переворот як реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму, що давало ідейні підстави для боротьби з українським урядом. У Росії знайшли притулок вигнані з України більшовики. В липні у Москві з них було створено Комуністичну партію (більшовиків) України, на яку покладалося завдання відновити радянську владу в Україні. Першу невдалу спробу підняти на повстання селян Чернігівщини більшовики зробили в серпні. Повстання було придушене, але його організатори не втрачали надій. В.Винниченко згадував, що восени 1918 р. мав таємні зустрічі з керівниками радянської дипломатичної делегації Х.Раковським та Д.Мануїльським, на яких обмірковувався план повстання проти гетьмана. Мануїльський пропонував Винниченкові гроші на повстання. Тож не дивина, що переговори, а разом з ними і російсько-українські стосунки зайшли у глухий кут. На початку жовтня за наполяганням російської сторони переговори тимчасово припинились і вже не поновлювалися. В Москві готувалися плани експорту революції в Україну.

Проблема кордонів і врегулювання територіальних суперечностей становили основу зовнішньополітичних стосунків України з Білорусією, Доном, Кримом, Польщею та Румунією.

8 серпня Україна і Всевелике Військо Донське підписали договір про врегулювання взаємних стосунків. Українська сторона пішла на певні територіальні поступки, визнавши за Доном право на Таганрозьку округу, в решті місць кордон між цими державами визначався за старою адміністративно-територіальною схемою.

17 червня 1918 р. в Криму зі згоди німецьких військ було сформовано уряд генерала Сулькевича, який декларував самостійність Кримського півострова. Щоб подолати сепаратизм цього уряду й показати певну залежність півострова від економіки України, гетьманський уряд застосував до Криму з середини серпня 1918 р. економічну блокаду. Через місяць уряд Сулькевича повідомив, що зго-

ден розпочати переговори про форми державного об'єднання з Україною.

Предметом суперечностей України з Румунією стали землі Бессарабії, окуповані румунськими військами в березні 1918 р. Український уряд не визнавав законності цієї акції. Каменем спотикання у стосунках України з Польщею стали західноукраїнські землі. Власне, Польща ще не була відновлена, її інтереси захищала Австро-Угорщина.

Поставлені у безвихідь проблемою голоду, австрійські дипломати підписали у Бресті з делегацією УНР окремий договір, за яким австрійська сторона обіцяла не пізніше 20 липня 1918 р. подати «рейхсратові законопроект про відділення східних районів Галичини, де більшу частину населення становлять українці, від цього коронного краю і об'єднання зазначених районів з Буковиною в окремий коронний край». Договір, підписаний 8 лютого (н.ст.), мав таємний характер і був тісно пов'язаний із загальною Брестською угодою. Однак про нього стало відомо польським політичним силам, які вже мали аванси від австрійського уряду. Поляки крайньо вороже поставилися до ідеї можливого поділу Галичини й розгорнули сильний тиск на австрійські урядові кола. Хоч симпатії австрійського імператорського двору були на боці поляків, сподівання на український хліб змушували австрійців вдаватися до дипломатичних маневрів і зволікання з вирішенням питання Галичини, а одночасно і з ратифікацією Брестської мирної угоди. Влітку 1918 р. Німеччина, Болгарія і Туреччина ратифікували цю угоду й обмінялися з українською стороною ратифікаційними грамотами. Австро-Угорщина цього не зробила. 16 липня вона в односторонньому порядку скасувала таємний договір, виставивши за формальну причину те, що він був підписаний не з гетьманським, а вже неіснуючим урядом УНР, окрім того й тим, що Україна не виконала у повному обсязі взятих на себе зобов'язань щодо поставки хліба. Розрахунок австрійців на те, що Україна, окупована австрійськими військами, які до того ж відігравали для гетьманського уряду роль стабілізуючого чинника, не вдасться до акцій широкого протесту, виявився точним. Заява гетьмана австрійському послові про те, що він «не має сили противитися анулюванню договору, але не може залишити його без протесту», мала формальний характер. До неї додався демарш українського посла у Відні В. Липинського, який 28 липня поштою послав міністрові закордонних справ Австро-Угорщини гр.Буріану відповідний протест. Напруження в австро-українських відносинах посилювалось і

проблемою Холмщини, на яку поряд з Україною претендували поляки, яких знову ж таки підтримував уряд Австро-Угорщини. Останній не допустив на територію 5 повітів Холмської губернії, окупованих австрійськими військами, гетьманської адміністрації. Все це, як і спроби австрійського ерцгерцога Вільгельма (Василя Вишиваного) відіграти роль претендента на український монарший стіл, негативно позначилося на австро-українських стосунках. І хоч вони не мали відкрито конфронтаційного характеру влітку 1918 р., але вже з осені, після перемоги революції в Австро-Угорщині, вилилися в гострий збройний українсько-польський конфлікт, який безпосередньо відбився на становищі в Наддніпрянській Україні у 1919—1920 рр.

Німецький посол в Україні барон Мумм, характеризуючи рейхсканцлерові Гертлінгу гетьмана, доповідав, що П.Скоропадський, «крайньо вороже настроєний до Австрії», залишається ширим прихильником Німеччини. Наскільки точно міг визначити німецький посол «ширисть» гетьмана, сказати не просто, але той факт, що П.Скоропадському випало грати роль прихильника й великого друга Німеччини, не викликає сумніву.

У Німеччини й України не було спільних кордонів, і їм не доводилось висувати одна одній територіальних претензій. Але не ця обставина робила стосунки обох держав більш «рівними». Німеччина грала роль беззаперечного лідера Четверного союзу. Слово її представників залишалось вирішальним і при визначенні курсу щодо України. І якщо гетьман міг дозволити собі певну неузгодженість позицій з Австро-Угорщиною, то з Німеччиною це загрожувало, як показав досвід Центральної Ради, важкими наслідками. Німецько-українські стосунки розвивалися за сценарієм, розробленим у Берліні. Загалом він не виходив за межі Брестської мирної угоди, за якою Україна зобов'язалася постачати продовольство й сировину. Після того як термін підписаних з Центральною Радою економічних угод вичерпався, у Києві розпочалися нові переговори, в яких німці відігравали провідну роль. Нова угода терміном до 15 липня 1919 р. була підписана 10 вересня 1918 р. Німці отримали право на вивіз 75 млн. пудів хліба й необмеженої кількості його насіння, великої рогатої худоби загальною вагою 11 млн. пудів, окрім того 2 млн. пудів м'ясних консервів, 300 тис. голів овець, 2 млн. голів домашньої птиці, 460 тис. пудів сала, масла та сиру, 9 млн. пудів цукру. А ще з України вивозилися ділова деревина, марганцева й залізна руди, спирт, шкіра, тютюн, яйця, овочі, картопля, мед, брухт.

У вересні 1918 р. гетьман здійснив свій перший і останній офіційний закордонний візит. 4 вересня він прибув до Берліна, де вів переговори з кайзером. Тоді вдалося досягти низки домовленостей: 1) Німеччина підтвердила свою підтримку самостійної Української держави; 2) вона обіцяла гетьманові допомогу у формуванні нової української армії; 3) гетьман зобов'язався провести повну українізацію уряду; 4) гетьман дав згоду на проведення демократичних виборів до українського Сейму та на його наступне скликання до кінця 1918 р.; 5) сторони обговорили українсько-польські стосунки, а також питання врегулювання українсько-російського кордону. Візит П.Скоропадського жваво й позитивно коментувала німецька преса. Він свідчив, що Україна залишається в полі дії німецької зовнішньополітичної ініціативи. Німці контролювали зовнішню політику Української держави. Влітку 1918 р. вони ставили всілякі перепони спробам українських дипломатів зав'язати відносини не лише з країнами Антанти, а й із нейтральними державами.

Тим часом ситуація на фронтах світової війни остаточно склалася на користь країн Антанти. Німці і австрійці забрали з України половину експедиційних військ, подальше виведення їх ставило під загрозу існування Української держави. 22 жовтня до Берліна виїхав міністр закордонних справ України Д. Дорошенко. Йому було обіцяно залишити в Україні німецькі війська. Разом з тим міністр закордонних справ Німеччини заявив, що в даній ситуації його країна не перешкоджатиме можливого порозумінню України з Антантою.

На той час українці вже робили спроби встановити контакт з представниками Америки, Франції, Англії. Ці контакти виявили цілком негативне ставлення країн Антанти до самостійної Української держави, повне нерозуміння об'єктивних причин її утворення. Представники Антанти вважали Україну політичною інтригою свого запеклого й уже переможеного ворога — Німеччини і перебували під цілковитим впливом ідей єдиної і неділимої Росії. Дипломатичним представникам Української держави було оголошено, що Україна — частина Росії, тож країни Антанти поводитимуть себе з Україною відповідно до того, яку позицію вона обере надалі. Отже, подальше існування суверенної Української держави натикалося на серйозні перепони зовнішньополітичного характеру.

Дещо кращим було ставлення до Української держави нейтральних країн. Голландія, Данія, Іспанія, Іран, Норвегія, Швейцарія, Швеція вели з Україною переговори

про встановлення дипломатичних відносин, окремі з них мали в Україні консульські служби, але з юридичним визнанням України і вони не поспішали, відкладаючи його до завершення діяльності мирної конференції, яка мала підбити підсумки світової війни.

Поразка країн Четверного союзу у світовій війні, революції в Австро-Угорщині та Німеччині позбавляли їх можливості й надалі відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні, а ця обставина своєю чергою невідворотно ставила Українську державу перед новими соціальними й національними струсами, але не давала точної і повної відповіді на питання, які політичні сили візьмуть гору.

Крах
гетьманщини

Створення 24 жовтня коаліційного кабінету Ф. Лизогуба ні на йоту на просуло Українську державу на шляху консолідації суспільства. З боку і лівих, і правих це був вимушений обставинами тактичний хід, який не стільки виявляв, скільки маскував їхні справжні наміри. Втім ці наміри чимдалі відвертіше демонструвалися поза урядовими стінами. 27—30 жовтня у Києві відбувся 2-й з'їзд «Протофісу», засідання якого пройшли «під прапором опозиції до українсько-державницьких і демократичних тенденцій української частини нового кабінету й жагучих надій на відбудову єдиної реакційної Росії». 1 листопада провів з'їзд Союз хліборобів-власників. Його дозволила влада за умови, що на ньому не підійматимуться питання федерації України з Росією, але про настрої з'їзду красномовно свідчили оплески, якими делегати вітали «єдинонеділимчу» промову Пуришкевича. В галузі земельної політики з'їзд цілком відверто висловився проти проведення аграрної реформи: «заходи примусового перерозподілу землі не тільки зайві, некорисні, а й небезпечні, бо вони порушують принцип приватної власності». Німецький дипломат Берхем повідомляв наприкінці жовтня з Києва міністерству закордонних справ Німеччини, що мета правих політичних сил «більш чи менш визначено спрямована до возз'єднання з Великоросією, причому Україні в кращому разі залишається деяка видимість автономії».

Українські національні сили виступали з протилежних позицій. Наприкінці жовтня з'їзд партії хліборобів-демократів наголосив, що УПХД «стоїть за незалежну самостійну Українську державу з конституційним ладом, форми якого визначить сам народ на 1-му українському Сеймі, що вийде з загального, рівного, таємного й безпосереднього голосування». Далі з'їзд доручав Генеральній управі партії разом з Національним союзом і урядом негайно вирішити питання

про скликання Національного конгресу. 30 жовтня Національний союз підтримав цю ідею, призначивши відкриття конгресу на 17 листопада. Його порядок денний становили питання міжнародного становища України, форм державного будівництва, економічна політика. Міністерство внутрішніх справ заборонило проведення конгресу, й тоді питання про дозвіл розглянула Рада міністрів. Голоси в уряді розділилися майже порівну: 7 міністрів (представники Національного союзу) голосували за проведення конгресу, 8 (представники «Протофісу») висловилися проти. Одразу ж 5 міністрів-українців подалися до демісії.

Гетьман використав цю нагоду, щоб відправити у відставку весь уряд. На той час він уже зробив остаточний вибір між двома протилежними політичними таборами на користь консервативних проросійськи зорієнтованих сил. 14 листопада П.Скоропадський у грамоті «до всіх українських громадян» оголошував про зміну урядового курсу: Україні «першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації. Її кінцевою метою буде відновлення Великої Росії». Для виконання цього завдання гетьман затвердив новий склад уряду на чолі з С.Гербелем. Звичайно, в ньому вже не могло бути представників Національного союзу. Склад цього кабінету В.Винниченко визначив як «цілком єдинопідлітський, антиукраїнський і виразно реакційний».

Отже, з незалежною Україною було покінчено. В історичній літературі так і залишилося нез'ясованим — наскільки самостійним був гетьман у прийнятті подібного рішення. Д.Дорошенко, ширий прихильник гетьмана, пише, що воно здалося гетьманові єдиним порятунком. Історик не уточнює: порятунком кого, чого, але вважає, що це було хибне рішення. І.Нагаєвський, не розкриваючи джерел, зазначає, що сам П.Скоропадський уже в еміграції визнав грамоту 14 листопада хибною. Безжально точним в оцінці зміни курсу гетьманської влади, що сталася 14 листопада, виявився, на нашу думку, П.Христюк: «...Спершись у своїй роботі виключно на поміщиків і капіталістів України, верстви національно неукраїнські, генер. Скоропадський мусив, хоч би того й не хотів і мріяв про створення української монархії, дійти до повної ліквідації української державності». Слід погодитись з цією думкою, бо вона виходить з логіки розвитку подій, які мали місце в Україні у травні — листопаді 1918 р.

Реакція Національного союзу на оголошення гетьманом нового державного курсу була адекватною: оголошення

повстання проти влади гетьмана. Власне, ідею повстання сформулювали раніше, але, як свідчить В. Винниченко, спочатку її поділяли лише двоє, він і М. Шаповал, тоді як більшість Національного союзу в успіх повстання не вірила, а отже, була проти. Але з розвитком подій настав критичний момент, і засідання Національного союзу «підтвердило й ухвалило розроблений раніше план повстання, визначило соціальні, політичні й національні гасла, під якими мала проходити революція, й приступило до виборів Директорії».

Напевно, висловлена В. Винниченком думка не в усьому відповідала історичній правді. Справді, на засіданні Національного союзу 13 листопада було сформовано Директорію у складі: В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, А. Макаренка та П. Андрієвського. Директорія стала керівним політичним органом повстання. Але чи існував план повстання і чи були визначені його головні гасла? Думається, якщо й були, то в найзагальнішому вигляді. В усякому разі відозва, написана В. Винниченком 14 листопада від імені Директорії, містить лише заклики до повалення влади П. Скоропадського — «насильника й узурпатора народної волі» — і обіцянки, що «всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській землі».

Свідомо чи несвідомо Директорія обрала найзагальнішу платформу боротьби з гетьманом. По суті, ця боротьба і стала її політичним кредо на першій порі: «Хто стоїть за утиск та експлуатацію селянства й робітництва; хто хоче панування жандармів і охренок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, — той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділимую гетьмансько-монархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки».

Всі останні чесні громадяни, як українці, так і неукраїнці, повинні разом з нами стати збройною дружиною силою проти ворогів і злочинців народу». Об'єднання всіх невдоволених гетьманським режимом національних, демократичних сил забезпечило успіх повстанню.

15 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви у розташування січових стрільців. Їхній командир Є. Коновалець був посвячений у план повстання й обіцяв його підтримати. Приклад січових стрільців наслідували й інші військові гетьманські підрозділи, командування яких перебувало під впливом національних ідей. У перші дні повстання на бік Директорії перейшов отаман Болбочан, він

захопив владу у Харкові. На Чернігівщині проти гетьмана виступила Сірожупанна дивізія, у Бердичеві — Чорноморський козацький кіш. Збройні сили Директорії швидко поповнювалися селянськими загонами. Розгортанню повстанського руху сприяло невтручання німецьких військ у боротьбу Директорії з гетьманом. Ці війська, за угодою 17 листопада, підписаною в Білій Церкві представниками німецької Великої солдатської ради і Директорії, дотримувались нейтралітету.

18 листопада біля Мотовилівки у першому ж бою війська Директорії розбили гетьманців і через кілька днів підійшли до Києва. У столиці з 14 листопада діяв створений при ЦК УСДРП Український революційний комітет, до складу якого входили В.Чехівський, А.Пісоцький, З.Висоцький, Б.Мартос, М.Порш, В.Мазуренко та Л.Михайлів. Ревком ставив собі завданням об'єднати всі демократичні профспілки і готував міське повстання, що мало відбутися в ніч з 22 на 23 листопада. Перший наступ військ Директорії на столицю гетьманцям вдалося відбити, але вже наприкінці листопада вплив Скоропадського далі Києва не сягав. Намагаючись втримати владу, гетьман 18 листопада призначив головнокомандуючим усіма збройними силами Української держави російського генерала Келлера. Територія країни було оголошено «театром воєнних дій», розпочалася мобілізація офіцерів старої російської армії, які перебували в Україні. Навіть Д.Дорошенко мусив визнати, що з цих заходів нічого суттєвого не вийшло: «Гетьманові довелося дуже скоро розчаруватись у надіях, що акт про федерацію з Росією здобуде йому активну підтримку з боку російських і русофільських кіл на Україні, особливо серед колишніх офіцерів російської армії. Навіть київська російська преса зустріла грамоту з 14 падолиста дуже холодно. Російські й русофільські кола поклали тепер усі надії на Антанту, помимо гетьмана й помимо Української держави».

Генерал Келлер, якщо й зміг чимось відзначитися, то тільки переслідуванням у Києві українських демократичних кіл. Той же Д.Дорошенко, посилаючись на спогади самого гетьмана, пише: «Почалась дика нагінка на все українське, досить вказати на розгром Українського клубу в Києві, розбивання бюстів Шевченка, безглузді арешти українців, навіть зовсім спокійних і лояльних». На цьому тлі, забарвленому кольорами пожеж і крові, абсолютно алогічним сприймався факт створення Української Академії наук. Підготовча робота до її відкриття розпочалася ще влітку, і лише наприкінці листопада УАН розгорнула свою роботу,

ставши найвагомішим внеском Української держави у розвиток національної культури.

Україна швидко занурювалась у вир громадянської війни. Соціальні конфлікти, стримувані німецькими й австрійськими багнетами, вибухнули з новою силою, шойно гетьманська влада втратила військову іноземну підтримку. 14 грудня гетьман зрікся влади на користь уряду, супровівши це короткою запискою: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». Того дня до Києва вступили частини Директорії.

Українська держава впала, поховавши під своїми руїнами ще одну соціально-політичну утопію часів революції: побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї. У цієї ідеї не лише не було національного українського підґрунтя, а й виявились надзвичайно кволими соціальні засади. Її реалізацію цілком і повністю зумовив певний збіг обставин, чинник іноземної військової присутності в Україні. Безперспективність консервативної ідеї підтвердив подальший розвиток революції. Попри його калейдоскопічність, ця ідея не спромоглася самовідтворитись принаймні ще один раз і навіть нагадати про себе якимось суспільно-політичним рецидивом.

Подібний висновок не є абсолютним запереченням консервативної ідеї. Сім з половиною місяців існування Української держави з більш-менш твердою владою показали, як далеко могла б піти Україна вперед, якби їй вдалося вирватися з революційного потоку як самостійній державі. За рівнем життя вона виглядала 1918 р. куди привабливішою за свою північну сусідку, звідки не припинявся потік емігрантів. Важливих результатів було досягнуто в культурно-освітній галузі. Ми вже говорили про Українську Академію наук, сюди слід додати відкриття двох українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, видання різноманітної літератури українською мовою.

Однак не ці тенденції визначали життєздатність режиму. Повторимо: ні національний, ні соціальний аспекти консервативної ідеї не знайшли необхідної підтримки з боку суспільства. Більше того, вони його помітно революціонізували. Жорстока громадянська війна стала суворою реальністю України.

Українська Народна Республіка під проводом Директорії

На перехресті
політичних перспектив

Зречення гетьманським урядом влади, вступ до Києва Директорії, парад повстанських військ у столиці України — все це поставило останню крапку в історії гетьманського режиму й знаменувало відновлення Української Народної Республіки. У грудні 1918 р. Директорія переживала момент тріумфу, свого найвишого злету. Але перед кожною політичною силою, яка в боротьбі за владу здобуває перемогу, неодмінно постає питання: що робити далі? Тривалість періоду її правління значною мірою залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема від того, наскільки правильно, суголосно з поточним моментом обрано форму державного ладу, закладено його соціально-економічні підвалини. Скрутно доводиться тим політичним силам, котрі стають за кермо держави лише внаслідок заперечення програм попереднього режиму. Яскравий приклад цього — історія УНР доби Директорії.

21—24 грудня у Києві відбувся губернський селянський з'їзд. 700 делегатів висловили шире подяку Директорії і обіцяли їй підтримку «в боротьбі за Українську Трудову республіку», але лише в разі негайного виконання нею низки завдань державного й соціально-економічного характеру. Як з'ясувалося, ні в Директорії, ні у вищих українських політичних колах не було одностайності в поглядах на перспективи державно-національного будівництва. Єдине, що згуртовувало навколо Директорії політичні партії, які входили до Українського національного союзу, і повстанські селянські загони — це ідея боротьби з гетьманським режимом. В інших питаннях позиції розбігалися, часом у діаметрально протилежних напрямках, тому необхідно було шукати компромісів, а це, своєю чергою, призводило до безконечного з'ясування стосунків між різними політичними течіями і навіть окремими діячами.

Зазначена обставина далася взнаки вже під час державної наради у Вінниці 12—14 грудня, проведеної Директорією з представниками політичних партій та громадських організацій, що входили до УНС. Її учасники поділилися на два табори, один з яких обстоював парламентарну систему влади, а інший — радянську.

Незважаючи на очевидні суперечності, Директорія намагалася попервах зберегти єдність українських політичних сил. 26 грудня вона призначила уряд УНР (очолив його соціал-демократ В.Чехівський), до складу якого увійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в УНС. Того самого дня Директорія видала свою програмову декларацію, побудовану на засадах т. зв. трудового принципу. На думку його творців, він всотав у себе кращі риси радянської і парламентської систем. Досить швидко життя показало, що це був паліативний вихід із ситуації.

Конструктивна частина декларації містила надто багато загальників, бракувало їй чітких, конкретних планів. Директорія оголошувала себе тимчасовим, хоч і верховним органом революційного часу, який, отримавши владу від народу, народові й передасть її на конгресі трудового народу України, що «матиме верховні права і повноважність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя республіки». Влада в УНР, зазначалося в декларації, повинна належати лише «класам працюючим — робітництву і селянству». Саме їм належало обрати левову пайку делегатів на конгрес. Узнявши за основу класовий метод поділу суспільства й оголосивши, що «класи нетрудові, експлуаторські, які живляться і розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й означили своє правління жорстокостями та реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою». Директорія вважала, що окресленої мети можна досягти «без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби». Для цього нетрудовим класам слід чесно визнати «всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування» й примиритися з відлученням від політичного життя.

При першому ж ознайомленні з цією декларацією впадає в око наївність і короткозорість українських політиків. Не досить, що їм бракувало досвіду — УНР під час свого становлення потрапила у вкрай складне зовнішньополітичне становище. З підписанням Брестської мирної угоди Україна пов'язала себе з Четверним союзом, тож країни Антанти уявляли її ворожим сателітом, різновидом більшовизму. Вигравши війну, ці останні дали зрозуміти гетьмансь-

ким дипломатам, що без особливого ентузіазму сприймають Україну як самостійну державу. Антанта з підозрою зустріла відновлення УНР Директорією, бо дивилася на Україну лише як на південну Росію, керуючись принципом відновлення небільшовицької єдиної і неділимой Росії. Свої подальші плани вона пов'язувала із всебічною допомогою армії Денікіна, яка перебувала на Дону. Наприкінці листопада одеські газети від імені держав Антанти опублікували декларацію, де мовилося про якнайшвидший прихід в Україну збройних сил союзників у залежній від обставин кількості, щоб підтримувати тут порядок. 2 грудня в Одесі з'явився перший французький військовий корабель «Мірабо», а 15 числа розпочалася висадка 15-тисячного контингенту англо-французьких військ. 18 грудня білогвардійські загони при підтримці французьких військ вступили у бій з одеською українською залогою і примусили її залишити місто.

13 січня 1919 р. до Одеси прибув штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д'Ансельмом. Він зажадав від українських військ залишити район навколо Одеси й відійти на лінію Тираспіль — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон. Одночасно вийшов його наказ, в якому зазначалося, що «Франція і союзники прийшли в Росію, аби дати змогу всім чинникам доброї волі й патріотизму відновити порядок у краю». Про існування України навіть не згадувалося. В січні 1919 р. війська Антанти вступили до Миколаєва.

З інтервенцією військ Антанти на півдні України на північних і північно-східних кордонах УНР з'явилися війська радянської Росії. Під приводом надання допомоги робітникам і селянам, що повстали проти гетьмана, вони розгорнули наступ у двох напрямках: Ворожба — Суми — Харків і Гомель — Чернігів — Київ. Але й повалення влади гетьмана не зупинило подальшого просування більшовицьких військ. 24 грудня наркомат закордонних справ РСФФР повідомив у пресі, що у зв'язку з анулюванням РНК РСФФР Брестської мирної угоди від 3 березня радянська Росія більше не визнає Україну за суверенну державу й припиняє діяльність усіх її представницьких установ на своїй території. Однак оголосити про відкритий наступ військ на Україну більшовики не наважувались.

Вони діяли через створений у Курську наприкінці листопада 1918 р. маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. На ноту протесту уряду УНР урядові РСФФР стосовно вторгнення радянських військ на українську територію РНК цинічно заявила, що «ніякого війська

Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки в Україні немає. Воєнна акція на українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії і військами Українського радянського уряду, який є цілком незалежним». Це була явна й нахабна брехня. Українська Народна Республіка, ще не ставши на ноги, опинилася між двома вогнями.

До зовнішньополітичних труднощів додалися і внутрішні. Селянство, що становило більшість населення республіки, не зробило належних висновків з подій 1917—1918 рр. у плані створення власної держави. В постановах різноманітних з'їздів воно начебто й підтримувало ідею української державності, коли ж виникала необхідність стати на її захист, виявило цілковиту індіферентність. Анархічний менталітет українського селянина, доброго землероба й політичного неука, брав гору над загальнонаціональними інтересами. Ця риса далася взнаки восени 1918 — взимку 1919 р. Створивши на хвилі боротьби з режимом гетьмана кількасоттисячну армію УНР, селяни-повстанці з поваленням гетьманського режиму почали розбігатися по домівках. Армія УНР виявилася абсолютно небоєздатною проти більшовицьких військ, легко піддавалася їхній агітації.

За умов, що склалися, Директорія і провідні політичні сили України мали вирішити, з ким їм бути: із західною демократією проти більшовиків чи з більшовиками проти Антанти. Самостійного шляху, вочевидь, не існувало. «Загальний стан війська, яке брало участь у протигетьманському повстанні, не давав ніяких підстав вірити в те, щоб Україна могла вдержатися власними силами без союзу з одною або другою із зовнішніх сил», — зазначав один із чільних діячів УНР — І. Мазепа. Парламентарна західна система з притаманними їй демократизмом, передовими досягненнями в організації суспільства насамперед імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній бажану мету своєї політичної діяльності, але вона погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, котра, навпаки, симпатизувала радянській формі влади. Однак ця влада внаслідок більшовицької диктатури, що лежала в її основі, заплямувала себе кров'ю. Обстоюючи радянську владу, лише окремі ліві українські політики наважувалися увійти в межі більшовизму. По суті, всі вони опинилися у становищі буриданового осла, який, не спромігшись зробити вибору, побоюючись втратити більше, аніж знайти, так і помер. Пошуки орієнтації розкололи українців на кілька таборів, і якщо в 1917 р. політичні уподобання цілком узгоджувалися з прог-

рамами окремих партій, то наприкінці 1918 р. й особливо на початку 1919-го проблема орієнтації остаточно розколола провідні українські партії.

На початку січня 1919 р. в Києві зібрався IV з'їзд УСДРП. Оскільки два члени цієї партії (В.Винниченко й С.Петлюра) входили до складу Директорії, а соціал-демократ В.Чехівський очолював уряд УНР, то з'їзд мав відіграти непересічну роль у політичному житті України, до того ж він був скликаний за два тижні до відкриття Трудового конгресу.

Центральним моментом роботи з'їзду УСДРП стало обговорення доповіді А.Пісоцького про політичне становище в Україні. Доповідач наполягав на впровадженні влади рад і організації народного господарства на соціалістичних засадах. Одним з його аргументів було розгортання в Західній Європі світової революції. А.Пісоцького підтримували М.Ткаченко, М.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, М.Авдієнко. Антирадянську позицію займали катеринославці І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, Т.Грабовий, Я.Капустян. Всі інші, за свідченням того ж таки І.Мазепа, «не мали ясного погляду на справу й хиталися між совітами і загальним виборчим правом». Так, голова уряду УНР В.Чехівський виступив за впровадження радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. В.Винниченко, який ще у Вінниці палко підтримував цю систему, на з'їзді УСДРП відкинув її. Голова уряду й голова Директорії порізно бачили державотворчу перспективу, що було тривожним симптомом. Урешті-решт взяла гору ідея скликання парламенту й обрання органів місцевого самоврядування шляхом здійснення загального виборчого права. Після цього поборники радянської системи оголосили, що вони створюють у партії фракцію незалежних соціал-демократів.

З'їзд УСДРП не вніс ясності в політичну орієнтацію суспільства, тому напередодні відкриття Трудового конгресу Директорія вирішила провести у Києві чергову державну нараду. Вона відкрилася 16 січня. Представники січових стрільців О.Назарук та Ю.Чайківський виступили за встановлення в Україні військової диктатури під проводом С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника, але більшість учасників відкинули цю пропозицію. Загальне резюме наради знаходимо в І.Мазепа: «З членів Директорії різко проти більшовиків висловився Петлюра. Швець говорив невідрізно. Винниченко, як завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу. Загалом серед промовців переважав протибільшовицький напрям, але всі знали, що маси «ней-

тральні» або йдуть за більшовиками. Коли після всіх цих промов представники січових стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залишається все, як було». До наведеного вище слід додати, що позицію січових стрільців поділяла далеко не вся армія УНР. Дивізія отамана Зеленого стояла на радянських позиціях і в січні відмовилася виконувати накази вишого командування. За її прикладом пішли військові підрозділи отамана Григор'єва. Загалом сваволя отаманів стала чи не найприкметнішою рисою армії УНР, яка катастрофічно втрачала боєздатність.

Політику Директорії не підтримала Всеукраїнська рада селянських депутатів. 14 — 15 січня її виконавчий комітет провів у Києві нараду з представниками губернських рад, на якій зажадав від Директорії негайно передати владу виконкомам Всеукраїнських рад селянських і робітничих рад.

Відкриттю у Києві (23 січня) Трудового конгресу передувало проголошення злуки східних і західних українських земель в єдину соборну державу. Ця помітна і довгоочікувана подія в історії України не мала бажаних наслідків. Соборність лише продекларували. На думку одного з учасників злуки М. Шаповала, вона була «більше теоретично-юридичною, ніж фактичною». Хоч Західноукраїнська Народна Республіка перетворювалася на Західноукраїнську область УНР, на її території продовжувала функціонувати своя система влади. Ці дві влади, що діяли в українських землях, у найскрутніші моменти не могли порозумітися, поступившись соборницькими інтересами перед власними.

Із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, на Трудовий конгрес прибуло понад 400, з них 36 репрезентували ЗУНР. Найбільшою фракцією була есерівська, селянська. Вона, як зазначав П. Христюк, «могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого переведення їх в життя, відіграти рішачую роль в цім важнім моменті української революції», але «розбавлена елементами з селянської фракції, розбилась, покололася на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступала й голосувала (відповідно до свого поділу) за різні резолюції».

Провідною і спрямовуючою силою конгресу стала фракція УСДРП, за якою пішла більшість делегатів. 28 січня Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготував закону про вибори всенародного парламенту. Було ухвалено «з огляду на небезпечний військовий час доручити владу і оборону краю Директорії УНР, яка,

доповнена представником від Наддністрянської України*, до слідуючої сесії Трудового конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, причім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового конгресу».

На рішення Трудового конгресу значною мірою вплинув наступ російських радянських військ на Київ, розгорнутий у січні 1919 р. Він зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою і антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня вона оголосила стан війни з радянською Росією. З іншого боку, відбувалася консолідація лівих, ворожих Директорії прорадянських сил. Одразу ж після завершення конгресу в Києві відбулася конференція УПСР (центр. теч.). На відміну від фракції есерів, які продемонстрували розбіжність у поглядах на конгресі, учасники партійної конференції у підсумковій резолюції одностайно висловилися за перехід влади «до рук класових органів, себто рад селянських і робітничих депутатів». В тій-таки резолюції конференція наголосила, що УПСР «як партія не може брати на себе відповідальності за урядову політику».

Ще радикальнішу, власне, відверто ворожу до Директорії позицію зайняли ліві українські есери й соціал-демократи-незалежники, які почали входити у контакти з більшовиками й готувати повстання проти Директорії.

Національна демократія, загалом сприймаючи і сповідуючи ідею суверенності Української держави, була, як і в попередні періоди, поділена на окремі табори, що не годилися між собою в питаннях соціально-економічної орієнтації УНР. Одні бачили її демократичною, правовою республікою на взірць західних держав, інші перебували під впливом соціалістичних ілюзій. Сам факт такого роз'єднання і вкрай несприятливе зовнішньополітичне становище ставили під сумнів подальше існування УНР.

Орієнтація на Антанту та її крах
Наступ більшовицьких військ примусив Директорію одразу ж після завершення роботи Трудового конгресу залишити Київ. 2 лютого центром її осідку стала Вінниця. Того самого дня Директорія провела чергову державну нараду для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням з метою порозуміння з Антантою. Французи пропонували реорганізувати Директорію та уряд, вивести з них Винниченка, Пеллору й Чехівського, створити 300-тисячну армію для боротьби з більшовиками

* До складу Директорії було введено керівника ЗУНР Є.Петрушевича.

й підпорядкувати її союзному командуванню. Однією з умов було тимчасово передати залізниці та фінанси України під контроль Франції, а також звернутися до останньої з проханням прийняти Україну під французький протекторат. Питання про державну незалежність України мала вирішити Паризька мирна конференція.

Ці вимоги викликали обурення в учасників державної наради, але справи на протибільшовицькому фронті були такими кепськими, що вони доручили Директорії, не приймаючи запропонованих умов, продовжити пошук шляхів до порозуміння з французами. 5 лютого в Одесі командуванню антантівського військового десанту було передано декларацію представників України, Білорусії, Кубані й Дону з викладом поглядів на форму державного устрою названих держав і шляхи подолання більшовизму й анархії. Там же висловлювалося переконання, що «питання державного ладу цих чотирьох одиниць може дістати шкоре й відповідне рішення тільки шляхом окремого здійснення принципів державності та порядку в кожній із них».

Наступного дня на переговорах у Бірзулі між французькою і українською сторонами керівник української делегації С. Остапенко від імені Директорії домагався визнання Антантою суверенітету України, допомоги в боротьбі з більшовиками й допущення делегації УНР до участі в роботі Паризької мирної конференції. Начальник штабу французьких військ полковник Фрайденберг повторив раніше сформульовані вимоги, особливо наголосивши на необхідності усунення з посад Винниченка та Петлюри. Сторони не дійшли згоди, й українська делегація повернулася до Вінниці.

Обставини, що склалися, вимагали невідкладних заходів. «Що більш в Україну вдиралися більшовики, то більш росла орієнтація на Антанту», — писав М. Шаповал. За його словами, ще на початку лютого було вирішено, що уряд В. Чехівського піде у відставку. 9 числа ЦК УСДРП відкликав з уряду й Директорії своїх представників, мотивуючи це «новими міжнародними моментами в українській державній справі». З огляду на таке рішення В. Винниченко оголосив про свій вихід з Директорії і невдовзі виїхав за кордон. С. Петлюра повівся інакше. У надісланому 11 лютого до ЦК УСДРП листі він повідомив про тимчасове припинення свого членства в партії і подальше перебування на державних посадах: «Я не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти й працювати при державній праці».

Аналогічне рішення про відкликання своїх представників прийняв ЦК УПСР, у зв'язку з чим ще один член Директорії — Ф.Швещ — оголосив про вихід з партії.

Ці кроки мали продемонструвати Антанті, що Директорія пішла на поступки. Рівночасно було перервано безуспішні переговори у Москві з РНК РСФРР української делегації на чолі з С.Мазуренком, які розпочалися ще в середині січня. 10 і 12 лютого повноважний представник УНР на мирній конференції в Парижі Г.Сидоренко звернувся до її учасників з нотами, де йшлося про війну РСФРР проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків, і зажадав визнання державами Антанти й США незалежності УНР як «єдиного засобу повернення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі», оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Її очолив на той час безпартійний С.Остапенко. До складу уряду увійшли представники трьох партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади й держави Антанти.

Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП і УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, в такий спосіб властєся усунути перешкоди на шляху порозуміння з Антантою. Але невдовзі з'ясувалося, що це був не найкращий вихід із становища. Консервативний уряд Остапенка, зробивши ставку на порозуміння з Антантою, не став шукати підтримки в народних масах. Він так і не видав жодного програмного документа з роз'ясненням своєї політики. В умовах розвитку революції, коли зміна настроїв широких верств населення важила більше, ніж танки Антанти, це було грубою помилкою. Уряд опинився в цілковитій ізоляції. «...Саме в цю добу загальна анархія і хаос на українському фронті досягли найвишого щабля, — свідчив І.Мазепа. — За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запіллі».

Під впливом більшовицької, явно популістської агітації, спрямованої, зокрема, на ліквідацію приватної власності на землю та її тотальний зрівняльний поділ, в Україні швидко поширювались прорадянські настрої. Вони охопили й ар-

мію УНР. Навіть січові стрільці, які послідовно й твердо стояли на антибільшовицьких позиціях, перейшли на радянську платформу, оголосивши у своїй декларації від 13 березня, що вони із «запалом підпирають радянську владу на місцях, котра заводить лад і порядок».

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного (внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки) від решти армій УНР, створило революційний комітет (отамани Волох, Загородський, Колодій), який також заявив про свій перехід на радянську платформу*. 22 березня у Кам'янці-Подільському під головуванням В.Чехівського утворився з представників УСДРП та УПСР (центр. теч.) Комітет охорони республіки. Він так сформулював свою програму: 1) охорона порядку і спокою; 2) домовленість з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і розгортання переговорів з радянським урядом України на основі визнання радянськими урядами України і Росії самостійності й незалежності України, виведення російських військ з її території та формування нового українського уряду. Хоч цей комітет 28 березня самоліквідувався, він завдав серйозного удару проантантівським позиціям Директорії та уряду С.Остапенка.

Зусилля уряду УНР здавалися цілком безперспективними ще й тому, що йому ніяк не вдалося зрушити з мертвої точки переговори з французами. В декларації від 17 лютого він засвідчив свою влячність французькому командуванню (генерал д'Ансельм) за те, що «благородна Франція вкупі з другими державами Антанти і Злученими державами Північної Америки готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками». Декларація містила й заклик до згаданих держав допомогти українцям у відбудові власної державності.

Однак французи не відступали від умов, сформульованих на переговорах у Бірзулі. Генерал д'Ансельм був захищений у залученні українських військ до боротьби проти більшовиків, але не квапився допомагати їм зброєю, і далі наполягав на усуненні з посад Петлюри й Андрієвського, не підтримував також ідеї визнання Антантою незалежності України. Все це загальмувало переговори. У березні з'ясувалося, що в Антанти немає сил для розгортання широкомас-

* Спроби Волоха дійти згоди з командуванням Червоної армії не мали успіху. 16 квітня після довгих переговорів з румунськими властями частини фронту в районі Тирасполя форсували Дністер і були інтерновані. Подія ця відома в літературі як «заколот отамана Волоха».

штабних воєнних дій в Україні і Росії. Внаслідок більшовицької пропаганди її війська розклалися. В березні вони під тиском Червоної армії, яка складалася переважно з повстанських частин отамана Григор'єва, мушили залишити Херсон і Миколаїв, а на початку квітня — Одесу. Стало цілком очевидно, що орієнтація на Антанту була стратегічною помилкою. «Уряд порозуміння з Антантою під проводом Остапенка внаслідок невдач своєї політики на ділі розпався, частина міністрів з прем'єром на чолі перебувала в Одесі, доки її не взяло військо от. Григор'єва, інші були в Кам'янці-Подільському, у Станіславові та в Гусятині, — зазначав П.Феденко. — Грізна анархія запанувала на території, що номінально була під владою УНР, всюди ширилося безладдя, зневіра, безнадійність».

6 квітня у Рівному відбулася державна нарада з участю членів Директорії, Трудового конгресу, представників українських політичних партій. Вони намагалися узгодити політичну лінію державного проводу УНР, але ліві й праві течії не дійшли порозуміння. Демократична форма влади ще раз продемонструвала свої слабкі сторони. Їх уособленням був головний отаман армії УНР, фактичний голова Директорії С.Петлюра, який, не відзначаючись ні диктаторською влачею, ні сильною політичною волею, ішов під лад своєму оточенню. Посідаючи керівні посади, займав на нарадах вичікувальну позицію і, як правило, приєднувався до готових рішень. З огляду на це представники УСДРП та УПСР (центр.теч.) вирішили внести зміни до складу уряду. «Він більше не перечив, — згадував І.Мазепа. — Так само, коли ми перейшли до справи формування уряду, Петлюра почав морщитися при імені Мартоса як кандидата на прем'єра. Але ми заявили, що піддержуємо Мартоса, кандидатуру якого ... висунув сам Петлюра. Ми сказали, що не шукатимемо тепер нових кандидатів на прем'єра... В цей час на українському політичному фронті панувало величезне безладдя. Після евакуації Києва, потім Вінниці й, нарешті, Жмеринки багато активних українських діячів, як В.Винниченко, М.Грушевський, М.Шаповал та інші, повиїздили за кордон або взагалі стали пасивними. Б.Мартос, М.Ковалевський, О.Безпалко, М.Шадлун і багато інших також виїхали до Галичини. Цим пояснюється, що Петлюра викликав із Станіслава Мартоса, очевидно, з наміром використати його як одного з відомих на Україні діячів Центральної Ради для формування нового уряду. Представники соц.-дем.партії, а також соціалісти-революціонери пристали на пропозицію Петлюри».

9 квітня у Рівному члени Директорії С.Петлюра й А.Макаренко санкціонували створення нового (знову ж таки соціалістичного) уряду УНР на чолі з Б.Мартосом. До нього увійшли А.Лівицький, М.Ковалевський, І.Мазепа, Г.Сиротенко. Хоч Директорія формально не припиняла переговорів з Антантою, призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації, яка не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки і навіть призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, що в неї потрапила Директорія.

Політична ситуація в УНР
у квітні — червні 1919 р.

12 квітня уряд Б.Мартоса оголосив свою «програмову декларацію». В ній шлося про те, що суверенному життю українського народу заважають два вороги: «польське панство» і «російське комуністичне більшовицьке військо». Новий уряд УНР закликав усі українські політичні й соціальні сили «не дати чужинцям вкінєць знищити рідний край», стати на боротьбу проти «чужинської неволі російських комуністів» за вільну й незалежну Україну. Кабінет Б.Мартоса, на відміну від попереднього уряду, урочисто заявив, що «не кликатиме собі на допомогу чужої військової сили з будь-якої держави». Декларуючи орієнтацію на власні сили, він обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, а також фактично здійснити проголошену в Києві 22 січня 1919 р. злуку західних і східних українських земель.

Намагаючись поєднати демократичну державну систему з радянською, уряд передбачав контроль за діяльністю владних структур з боку робітничо-селянських трудових рад. Селянам було обіцяно демократичну земельну реформу, робітникам — допомогу у відновленні роботи фабрик і заводів, вільне функціонування профспілок.

Згадана декларація (на відміну від заяв уряду В.Чехівського) не містила жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України. Адже на той час ентузіазм широких мас, котрі взимку 1919 р. перебували під впливом більшовицьких гасел, уже вщух. Захопивши владу в Україні, більшовики перейшли від популістських обіщанок до політики «воєнного комунізму», складовою частиною якої були продрозкладка, одержавлення землі, використання земельного фонду для створення радгоспів, комун, інших форм колективних господарств, обмеження

вільної торгівлі. Все це підняло село проти комуністичної влади. Уже в квітні вона оголосила поза законом отаманів Зеленого, Соколовського, Батрака. Селянські повстання, що охопили Україну, вселяли надію в уряд Б.Мартоса. Якраз на союз з повстанцями й політичними течіями, котрі очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи-незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили.

Але й цього разу декларації розминулися з реальністю. Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Та й самій Директорії бракувало єдності. П. Андрієвський та Є.Петрушевич нехтували новостворений уряд Б.Мартоса. Між ними і С.Петлюрою та А.Макаренком виникли гострі суперечності. «Член Директорії П. Андрієвський просто не визнавав цього правительствa, гуртуючи коло себе в Галичині колишніх остапенківських міністрів і взагалі всіх невдоволених отаманів, колишніх вищих урядовців, а тепер безробітних буржуазних політичних діячів», — зазначав П. Христюк. Консервативні українські сили, як свого часу й демократичні, не хотіли визнати своєї поразки і прилучитися до національно-визвольної боротьби під гаслами, запропонованими урядом Б.Мартоса. Найприкметніші в цьому плані — виступи отаманів Оскілка й Болбочана.

Командуючий волинською групою армії УНР отаман В.Оскілко — молода людина з народних учителів — належав до партії соціалістів-самостійників і перебував під впливом П. Андрієвського. Спираючись на нього, соціалісти-самостійники й народні республіканці повели у військах групи агітацію проти нового уряду й С.Петлюри. Коли останній видав наказ про зміщення командуючого, Оскілко, стягнувши до Рівного війська, 29 квітня 1919 р. підняв державний заколот, заарештував членів уряду й оголосив себе головним отаманом армії УНР. Заколот не вдався, армія відмовилась коритися Оскілку, але виступ остаточно підірвав її сили. 5 травня уряд Б.Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова. Туди ж із Здолбуньова переїхали члени Директорії С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко. 9 травня вони обрали С.Петлюру головою Директорії, а 13 числа на нараді з урядом було виведено П. Андрієвського з її складу. Однак зазначені організаційно-політичні акції не сприяли загальному поліпшенню становища. Мабуть, якраз тоді з'явилася приповідка «У вагоні Директорія, під вагоном — територія». 14 травня польська армія генерала Галлера, сформована у Франції для бороть-

би з більшовиками, розгорнула наступ у північно-західній Волині проти військ УНР. До рук поляків потрапила величезна кількість боеприпасів, амуніції, що зберігалися на складах у Луцьку. Втративши власну територію, Директорія і уряд УНР із залишками армії мусили шукати порятунку на території ЗОУНР, спочатку в Красному, Золочеві, а відтак у Тернополі.

2 червня польські війська захопили й це місто, тож уряд УНР терміново перебрався на ст. Богданівку. В цей критичний момент він опинився між двома ворожими таборами: поляками, що заволоділи Тернополем, і більшовиками, які контролювали Волочиськ. Передові загони цих таборів розділяла смуга завширшки 10 — 20 км, де знайшли притулок уряд і армія УНР. До цього слід додати, що навесні 1919 р., після призначення Директорією уряду Б. Мартоса, різко погіршилися стосунки між наддніпрянськими й галицькими політиками. «До формального розриву між галицьким і наддніпрянським урядами не дійшло, але фактично вони йшли своїми окремими шляхами, — писав І. Мазепа. — Правда, галицький уряд не чинив ніяких особливих перешкод нашому урядові в підготовці нового наступу проти більшовиків. А поза тим усюди ширилась пропаганда проти нашого уряду і Петлюри. Під впливом цієї пропаганди знаходилися найвідповідальніші представники галицького уряду. Так, наприклад, президент Української Національної Ради Є. Петрушевич у розмові з деякими членами наддніпрянського уряду заявляв, що, мовляв, Антанта Петлюрі не вірить, бо вважає його за більшовика і тому не дасть допомоги Україні, доки на чолі армії стоятиме Петлюра. (...) Це був погляд, якого тоді трималися й праві наддніпрянські провідники. Вони в один голос жалілися галичанам, що, мовляв, не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра. Не дивно, що після рівненської авантюри тепер до нашого уряду знову почали доходити відомості, що праві кола підготовляють новий план державного перевороту». Справді, 9 червня у Проскуріві отаман Болбочан спробував оволодіти Запорозьким корпусом і з його допомогою вчинити заколот проти Петлюри. Але й цього разу виступ правих провалився. Наступного дня Болбочана арештували, а 28 червня розстріляли.

Незважаючи на несприятливі умови, в травні—червні командуванню вдалося реорганізувати армію УНР за регулярним принципом. 13 травня було ухвалено закон про державну військову інспекцію. Її очолив полковник В. Кедровський. Інспекція сприяла якісним змінам в армії.

Вже на початку червня армія УНР перейшла в контрнаступ на радянські війська і досягла лінії Старокостянтинів — Проскурів — Кам'янець-Подільський. 6 червня уряд УНР повернувся на свою територію. На кілька місяців місцем його осідку став Кам'янець-Подільський. Розпочиналася нова сторінка в історії УНР.

Кам'янецький період З поверненням на свою територію уряд УНР активізувався, прагнучи будь-що втілити в життя декларовану в квітні орієнтацію на власні сили. У цьому зв'язку він надавав особливого значення повстанському рухові, який широко розгорнувся в тилу більшовиків. 9 червня в Чорному Острові завершилися переговори між урядом і представниками Всеукраїнського руху на Правобережній Україні. Від імені Всеукраїнському переговорили вели українські есери й соціал-демократи-незалежники Д.Одрин, Т.Черкаський, І.Часник, А.Пісоцький. Сторони дійшли згоди в тому, що залишається чинною рівненська декларація уряду, але на місцях формуються трудові ради не лише з контрольними, а й адміністративними та господарськими функціями влади. Д.Одрин і Т.Черкаський увійшли до уряду Б.Мартоса.

20 червня військова делегація УНР на чолі з генералом Дельвігом підписала у Львові тимчасовий договір з представниками польської армії про припинення воєнних дій, встановлення між польською та українською арміями демаркаційної лінії. Це був помітний успіх уряду УНР, бо відпадала необхідність боротися на два фронти і створювалася можливість зосередити всі збройні сили на більшовицькому фронті, де на початку червня розпочався успішний наступ.

Разом з тим потребувала розв'язання ціла низка важливих проблем. Урядові Б.Мартоса так і не вдалося подолати бар'єр, що роз'єднував демократичні й ліберальні українські політичні кола. 29 червня 20 українських політиків, в основному представники партії соціалістів-федералістів, опублікували в пресі «Меморандум громадських діячів Поділля до Директорії УНР», в якому викривали помилки державної влади, вимагали реформувати Директорію в «тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією», сформувати кабінет міністрів за професійною, а не партійною ознакою, скасувати постанову про трудові ради й вирішити земельне питання шляхом викупу землі селянами. Однак вони заявили, що не вестимуть політичної боротьби проти уряду.

Напруженими залишалися стосунки з галицьким урядом. 9 червня Виділ Української національної ради проголосив Є.Петрушевича диктатором, що не могло не викликати негативної реакції з боку демократично зорієнтованої Директорії. «Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства, — писав І.Мазепа. — Тому ми вважали, що акт 9 червня — незаконний. Іншими словами, Директорія і уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот, тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою». Щоб продемонструвати своє негативне ставлення до проголошення диктатури Є.Петрушевича, Директорія 4 липня видала постанову про створення в складі уряду УНР спеціального міністерства у справах ЗОУНР, а Є.Петрушевича вивела із складу Директорії.

Зі свого боку, Є.Петрушевич не визнав підписаного делегацією генерала Дельвіга договору про перемир'я з поляками, бо на початку червня Українська галицька армія успішно розпочала Чортківську операцію. Одне слово, у червні стосунки між Директорією і проводом ЗОУНР стали цілком холодними. А далі сталося те, що й мало статися, коли між товаришами зникає згода.

У середині червня командування Червоної армії, зміцнивши свої підрозділи в районі Проскурова, зупинило армію УНР і перейшло в контрнаступ. На початку липня червоні підрозділи були за кілька десятків кілометрів від Кам'янка-Подільського. Шляхів до відступу не залишалося через неврегульованість відносин і з Польщею, і з Румунією. Отже, втрата Кам'янка-Подільського загрожувала УНР ліквідацією.

Не краще йшли справи і на правому березі Збруча. Успішно розпочата Чортківська операція зупинилася. 25 червня Рада десяти Паризької мирної конференції дозволила полякам продовжити військові операції до лінії Збруча. 28 червня польська армія розпочала наступ, і УГА змушена була відступити. Ситуація підштовхувала і наддніпрянців, і галичан до об'єднання сил, але Є.Петрушевич та командування УГА зволікали, обмірковуючи можливість переходу на румунську територію. Лише відмова Румунії прийняти УГА змусила їх вступити у переговори з урядом УНР. Є.Петрушевич виставив три умови співпраці: демократична політика без ухилів у бік радянства, заміна уряду Б.Мартоса, скасування міністерства у справах ЗОУНР. Зважаючи на критичний стан справ, Директорія погодилася з ним.

15 липня УГА перейшла Збруч, і дві армії об'єдналися для боротьби на більшовицькому фронті. УНР врятувалася від можливої воєнної катастрофи, але в політичному плані об'єднання не принесло бажаної єдності.

Є.Петрушевич з державними службами ЗОУНР перебрався до Кам'янця-Подільського, який дав притулок двом українським державним центрам. Приїзд диктатора ЗОУНР активізував поступові українські політичні сили, які оголосили про утворення Українського національно-державного союзу. На початку серпня союз подав голові Директорії С.Петлюрі програмну «записку», в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б.Мартоса. В Кам'янці-Подільському виникло своєрідне двовладдя. «По суті, це була боротьба різного розуміння тодішніх революційних подій в Україні, а тому й різного підходу до намічення чергових завдань українського проводу, — відзначав один з учасників цих подій. — Українські соціалісти виходили з оцінки революції як великої ваги соціально-історичного процесу, тож, враховуючи революційні настрої народних мас, намагалися відповідною політикою використати їх в інтересах української визвольної боротьби. Праві українські групи, навпаки, дивилися на революційні події здебільшого як на «наслідок діяльності» лівих партій, тому визначали свої чергові завдання так, начебто в Україні в той час ніякого революційного руху не було».

За обставин, що склалися, єдиний український провід міг утворитися або шляхом державного перевороту (але жодна із сторін на це не наважувалась), або завдяки поступкам і компромісам. За своїм характером С.Петлюра почав схилитися до необхідності зміни політичного курсу й поповнення уряду поступовими елементами. 12 серпня було оголошено нову урядову декларацію, де йшлося про те, що уряд УНР повинен опертися на весь народ, залучити до державної праці всі верстви суспільства, а також про створення в недалекому майбутньому реформованих органів місцевого управління на основі всенародного, таємного, рівного і пропорційного виборчого права, про проведення виборів до парламенту, який матиме права Установчих зборів. Отже, оголошувався поворот в орієнтації уряду УНР від радянства до парламентарної демократії. Після цієї декларації Б.Мартос, стосунки якого з Директорією зіпсувалися, пішов у відставку. 27 серпня сформувався новий склад кабінету міністрів. Його очолив І.Мазепа. До уряду увійшов соціаліст-федераліст І.Огієнко. Крім того, цій партії було запропоновано портфелі міністрів закордонних справ і ос-

віти. Однак есефи не спромоглися знайти для заміщення цих посад відповідних кандидатів. Реорганізація уряду мало що змінила в стосунках Директорії з опозицією.

Згадані вище розбіжності позначились і на об'єднанні збройних сил. Загальна кількість бійців обох армій пересягала 80 тис., з них 45 тис. припадало на УГА. Для оперативного керівництва об'єднаними силами 11 серпня було створено Штаб головного отамана. Його очолив генерал М.Юнаків.

Після об'єднання армій розгорнувся успішний наступ на більшовиків. У липні Червона армія, яка одночасно вела бої з генералом Денікіним, залишила Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини захопили Жмеринку і Вінницю.

Із створенням Штабу головного отамана вирішено було розпочати спільний похід українських армій проти більшовиків. При визначенні напрямку стратегічного удару думки розділилися. Командування армії УНР вважало своєю головною метою похід на Київ, а командування УГА пропонувало зайняти Одесу, щоб встановити контакти з Антантою і лише тоді розгорнути наступ на Київ. Обидві сторони дійшли компромісу: одночасно наступати і на Київ, і на Одесу. Причому на Одесу повели наступ підрозділи армії УНР, а на Київ — змішані частини під загальним керівництвом представника УГА генерала А.Кравса. 30 серпня його група захопила Київ. Кількома годинами пізніше з лівого берега до міста увійшли білогвардійські денікінські частини. На вимогу їхнього командуючого генерала Бредова Кравс вивів українські війська з Києва на лінію Ігнатівка — Васильків — Германівка.

Похід українських армій на Київ завершився, по суті, капітуляцією перед білогвардійцями. Сам факт здачі Києва виходив далеко за межі окремої невдалої військової операції, бо викликав новий неспокій серед українського громадянства, деморалізуюче вплинув на війська. В основі його лежали не хибні дії генерала Кравса, а знову ж таки різні підходи у ставленні до армії Денікіна.

Той, наступаючи на більшовиків, показав себе запеклим українофобом, стратегічне гасло якого полягало у відновленні єдиної, неділимої Росії. Згодом в «Очерках русской смуты» він відверто писав: «...іти разом з Петлюрою, котрий намагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порвати з ідеєю єдиної, неділимої Росії, що глибоко вкорінилася у свідомість вождів та армії, і тим викликати в її лавах небезпечне замішання».

Тому я вирішив питання негативно. Представників Антанти заздалегідь, ще 16 серпня, було повідомлено про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті англійське і французьке командування погодилися з цим поглядом.

Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх слід вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим я вказував на необхідність приязного ставлення до галичан, аби звільнити їх з-під впливу Петлюри. А якщо цього не вдасться досягнути, то вважати їх ворожою стороною».

Відповідно і з українського боку сформувалося подвійне ставлення до денікінців. Наддніпрянці бачили в них запеклих ворогів і навіть не виключали можливості спільної боротьби з більшовиками проти Денікіна. Галичани ж, а надто їхній провід, вбачали у Денікіні ще одну, хай навіть ілюзорну, можливість порозумітися з Антантою. Ці обидва підходи згодом було реалізовано. 24 вересня Директорія спеціальною декларацією, під якою стояв підпис і диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича, оголосила війну денікінцям і заклікала всіх українців, «кому дорога демократична єдина соборна Українська Республіка», до рішучого останнього бою з ворогом. Ще за декілька днів до цього, 20 серпня, у Жмеринці між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців) було підписано угоду про спільну боротьбу з денікінцями.

26 вересня на Правобережній Україні розгорнулися запеклі бої армії УНР з білогвардійцями, якими командував генерал Я.Слашов. 25 жовтня українські підрозділи почали втрачати боєздатність через поширення епідемії тифу й відсутність зброї та амуніції.

Осінні военні дії виявили не лише недостатню підготовку армії, а й загальну слабкість українського державного апарату. За свідченнями П.Феденка, брак підготовлених кадрів як у війську, так і в державному апараті став величезною перешкодою в боротьбі за незалежність України. Драматизм ситуації поглиблювався старою хворобою — розбратом. 4 листопада у Жмеринці відбулася військова нарада з участю членів Директорії, вищого командування і Уряду, на якій з'ясувалося, що командування УГА прагне союзу з Денікіним. 6 листопада на ст.Зятківці за вказівкою командуючого УГА генерала М.Тарновського було підписа-

но перемир'я між Збройними силами півдня Росії і Українською галицькою армією. Наказом диктатора ЗОУНР ця сепаратна й таємна угода скасовувалась, а генерал Тарновський став перед судом. Але угода зробила свою чорну справу — УГА, перебуваючи в тяжкому стані, втратила боєздатність.

12 листопада диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних і громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на якій заявив, що створення самостійної України нереальне і треба піти на угоду з Денікіним. 16 листопада він і уряд ЗОУНР залишили Україну, взявши курс на Відень. В Одесі новопризначений командуючий УГА генерал Микитка підписав нову угоду з денікінцями, за якою галицька армія переходила в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

Події початку листопада означали воєнну поразку армії УНР у боях з денікінцями. І якщо вона не зазнала цілковитого розгрому, то лише тому, що військам Слашова було наказано терміново врятувати денікінські тили від махновського повстання, що охопило південь України. Значно погіршилися справи денікінців і на фронті.

16 листопада Кам'янець-Подільський зайняли польські війська. С.Петлюра, на якого покладалося «верховне командування справами Республіки», виїхав до Проскурова, а члени Директорії А.Макаренко і Ф.Швець вирушили за кордон. 2 грудня на нараді в Чорторії С.Петлюра з членами уряду вирішив перейти до партизанських форм боротьби. Наступного дня уряд звернувся до населення України з відповідною відозвою. Ще через кілька днів С.Петлюра, призначивши командуючим армією генерала М.Омельяновича-Павленка, виїхав до Варшави. 6 грудня на нараді членів уряду з командуванням у Новій Чорторії було остаточно вирішено здійснити армією партизанський рейд по тилах Денікіна.

Українська
Народна Республіка
1920 р.

Листопадова катастрофа 1919 р.
завдала українським політичним
силам нищівного психологічного
удару. Чимало провідних держав-

них діячів виїхали за кордон, і лише частина членів уряду на чолі з І.Мазепою залишилася в Україні.

6 грудня 5-тисячна армія УНР з кінноти й посадженої на вози піхоти виступила у похід денікінськими тилами, який згодом дістав назву «зимового походу». Прорвавши фронт противника між Козятином і Калинівкою, вона

швидким маршем вирушила на південний схід. За тиждень опинилася в районі Липівця, а 24 грудня захопила Вінницю, де зустрілася з окремими частинами УГА. Тут же було підписано угоду про об'єднання українських армій, але командуючий УГА генерал Микитка відкинув угоду, і вона залишилася нереалізованою. 31 грудня армія УНР увійшла в Умань. Першої половини 1920 р., коли владу в Україні знову перебрали більшовики, армія УНР у надзвичайно суворих умовах рейдувала Правобережною Україною, зазнаючи труднощів за браком зброї та амуніції. Уже сам цей похід мав величезне значення, бо стимулював український рух, надавав підтримку повстанським селянським загонам, які, чимдалі зміцнюючись, протидіяли більшовицькій політиці «воєнного комунізму». П.Феденко назвав «зимовий похід» «ферментом нації», що сприяв продовженню національно-визвольних змагань, підтримував у масах віру й бажання вибороти незалежну Україну. Учасник цих подій, тодішній прем'єр-міністр України І.Мазепа зазначав, що за п'ять місяців походу «армія ні разу не схилила національного прапора. Зберегла себе морально й фізично. Населення годувало і зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні». Зимовий похід завершився 6 травня 1920 р. Тим часом суттєво змінилася політична ситуація.

У Наддніпрянській Україні після розгрому Денікіна було відновлено радянську владу, але більшовицький режим залишався ізольованим на міжнародній арені. Західну Україну окупували польські війська, хоч вона вважалася підконтрольною Паризькій мирній конференції, яка мала остаточно визначити її долю. Наддніпрянські політики також опинилися в політичній ізоляції. Знову постала проблема вибору.

У грудні 1919 р. в окупованому поляками Кам'янці-Подільському було засновано Українську національну раду. Її очолив есеф М.Корчинський. Рада, що стала в опозицію до Директорії, виступала за ліквідацію останньої, а також за реорганізацію уряду, вважаючи їх винуватцями катастрофи. В той час різні політичні групи намагалися перекласти відповідальність за невдачі одна на одну. 29 січня 1920 р. в тому ж таки Кам'янці-Подільському відбулася нарада ЦК УСДРП, яка не увійшла до Національної ради, залишаючись урядовою партією. В ній брав участь голова уряду УНР І.Мазепа. Обговорювались поточні питання. В резолюції мовилося про необхідність збереження кабінету міністрів до скликання передпарламенту із законодавчими

функціями, а також про відновлення державного центру УНР, регулярної армії, визначення компетенції Директорії шляхом прийняття спеціального закону, категорично заборонялося запрошувати на територію України іноземні війська. Уряд УНР на засіданні 14 лютого ухвалив «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР», заклавши підвалини скликання передпарламенту. Після цього він припинив свою діяльність, а його голова І.Мазепа виїхав до армії «зимового походу».

11 березня 1920 р. у Варшаві відновилися українсько-польські переговори, які розпочалися наприкінці 1919 р. Ще тоді, за вкрай несприятливих умов, українська дипломатична місія запропонувала польському урядові переговори на основі визнання кордону між обома державами по р.Збруч і далі через північно-західну Волинь. Зазначалося, що в Україні громадяни польської національності матимуть такі ж права, як і українці, котрі проживають у Польщі, а становище поляків-землевласників в УНР до скликання парламенту регулюватиметься спеціальною постановою. Українська місія під тиском польської сторони явно перевищила свої повноваження. Коли в березні 1920 р. переговори відновилися, представники польського уряду зайняли жорстку позицію, давши зрозуміти, що в разі неприйняття їхніх умов вони підуть на договір з радянською Україною.

Хоч голова дипломатичної місії УНР А.Лівицький і голова Директорії С.Петлюра не мали повноважень уряду на підписання угоди, вони вирішили, що такий договір прислужиться справі боротьби за Українську державу. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала «Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним отаманом С.Петлюрою як верховну владу УНР». Польський уряд зобов'язувався не укладати ніяких угод з третіми країнами, вороже наставленими до України. Польща визнавала за УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р. Отже, Україні довелося заплатити за свою незалежність ціною величезних територіальних поступок. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся і 7 повітів Волині.

Договір мав таємний характер, але в загальних рисах про нього дізналися в Україні, тож викликав він обурення, особливо в Галичині, боротьбу якої за незалежну Українську державу було перекреслено. Для уряду УНР Вар-

шавський договір став дуже прикрою несподіванкою. У травні 1920 р. І.Мазепа відмовився формувати новий уряд. Те саме зробив есеф В.Прокопович.

Варшавський договір містив, крім політичної конвенції, ще й військову, за якою 25 квітня 1920 р. об'єднані збройні сили Польщі й УНР перейшли у наступ на Червону армію. Спершу в бойових діях брали участь дві українські дивізії. 27 квітня одна з них під командуванням О.Удовиченка захопила Могилів. На початку травня до об'єднаних сил долучилася армія «зимового походу» й почала воювати на правому фланзі 6-ї польської армії. 6 травня польсько-українські війська заволоділи Києвом. На фронті точилися позиційні бої, бо поляки, досягнувши кордонів 1772 р., не хотіли продовжувати наступ. Сама ж українська армія не мала для цього достатніх сил. За станом на 1 червня 1920 р. вона налічувала 9100 старшин і козаків. Союзники-поляки перешкоджали її подальшому розгортанню.

На початку червня радянське командування перегрупувало й зміцнило свої сили, передислокувавши з Кавказу 1-у Кінну армію С.Будьонного.

13 червня, після прориву будьоннівцями фронту 4-ї польської армії, армія УНР розпочала відступ. 13 липня вона відійшла за Збруч, протягом двох тижнів вела оборонні бої на лінії цієї річки. 26 липня тодішній командуючий генерал М.Омелянович-Павленко віддав наказ про відступ за Серет, а 18 серпня армія УНР подалася за Дністер.

У вересні розгорнувся новий польсько-український наступ. Форсувавши в середині місяця Дністер, армія УНР розгромила частини 14-ї радянської армії і оволоділа територією між Дністром і Збручем. 19 вересня українські й польські війська захопили Тернопіль, а 27 числа — Проскурів.

12 жовтня в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з радянською Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договорові, залишив армію УНР напризволяще. В листопаді вона займала фронт від Яруги над Дністром, по р.Мурафі й далі через Бар до Волковинців. У пошуках спільників для подальшої боротьби з більшовиками представники уряду УНР 5 листопада підписали військову конвенцію з Російським політичним комітетом на чолі з Б.Савінковим, який визнав державну незалежність УНР. 21 числа армія УНР після оборонних боїв відступила за Збруч і була інтэрнована польськими військами. Ще 14

листопада уряд УНР на чолі з А.Лівицьким залишив Кам'янець-Подільський, назавжди розпрощавшись з рідною землею. Він осів у галицькому місті Тарнов. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і радянською Росією. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включно з урядом УНР.

Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала 4 роки. Це був період відродження й консолідації української нації, формування і становлення національно-державних інституцій та політичних партій, вкорінення національної свідомості в усі верстви суспільства. Хоч українська демократична державність не утвердилась, вона заявила про себе на повний голос. Тож більшовики, засновуючи державу нового типу на теренах колишньої російської імперії, не змогли нехтувати українське питання і змушені були встановлювати свою владу у формі національної державності.

Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях і боротьба за возз'єднання

У переддень
повстання

Із завершенням 1-ї світової війни на західноукраїнських землях настав якісно новий етап народних змагань. Здійнявшись у Галичині, хвиля загальнонаціонального повстання прокотилася Буковиною, Волинню, Закарпаттям. Визвольна боротьба, що охопила всі етнічні території українського народу, являла глибокий взаємопов'язаний процес, органічну частину перетворень, які докорінно змінили обличчя Центральної та Східної Європи, всього континенту, врешті цілого світу.

Українці, як і інші народи Австро-Угорщини, домогалися ліквідації ненависної влади Габсбургів на своїх землях. Зробивши чималий внесок у розвал віденської імперії, революційні виступи у Східній Галичині, Буковині, Закарпатті, а також на Волині одразу ж переросли в оборонну війну, спрямовану проти військ новопосталих держав (у першу чергу Польщі) і тих, котрі існували й раніше (передусім Румунії). Особливої гостроти й міжнародного розголосу набула збройна боротьба у Прикарпатті. Це зумовлювалося, з одного боку, стратегічним, політичним і культурним значенням Східної Галичини та її центру — Львова в історичному житті українського народу, а з другого — йшлося про найважливішу ланку східних домагань Польщі, котрій відводилася головна роль у здійсненні планів переможниці Антанти у цій частині Європи.

Західноукраїнські землі вступили у новий етап свого розвитку, обтяжені багатоміліардною колоніальною спадщиною. В політичному плані вона виявлялась у невігойному вірнопадданстві місцевої еліти габсбурзькій монархії. І ця тенденція помітно впливала на перебіг подій на західноукраїнських землях аж до останніх днів існування Австро-Угорщини. Українська парламентська репрезентація у Відні та сили, що стояли за нею, були, по суті, тими єдиними

представниками поневолених народів, котрі підтримали маніфест імператора Карла від 16 жовтня 1918 р. Останній наважився пообіцяти перетворення «двоєдиної держави» на багатонаціональну федерацію.

Дояльність щодо Відня позначилася і на рішенні львівської наради українських депутатів уже не діючого парламенту, членів сеймів та лідерів політичних партій Галичини й Буковини. Заявивши: українські землі Австро-Угорщини становлять «однощільну українську територію», що «уконституується як Українська держава» з «безумовним правом» бути представленою на майбутній мирній конференції, та відмовивши дипломатичному відомству Австро-Угорщини у праві вести від її імені переговори на міжнародній арені, нарада сподівалася — владу буде легально передано західноукраїнським органам. Про такі надії свідчили її організаційно-кадрові ухвали. Президія парламентської репрезентації проголошувалася водночас президією Української національної ради, створеної 19 жовтня «з'їздом мужів довір'я». Провідна роль у ній відводилась виконавчій делегації у Відні, яка стояла над двома іншими — Галицькою та Буковинською.

Обравши центром діяльності Відень, УНРада віддалялася від подій у Галичині. Переговори з цісарським урядом ускладнювали природний розвиток визвольного руху. Хоч влада імператора вже не сягала українських земель, керівники УНРади продовжували шукати його прихильності. Конаюча монархія не виправдала сподівань. Обговорюючи майбутнє Галичини на денному й вечірньому засіданнях 31 жовтня, віденський кабінет без особливих вагань підтримав створену в Кракові Польську ліквідаційну комісію, а також прилучення польських областей Австро-Угорщини до відновлюваної національної держави. Іншим було ставлення до українських прагнень.

Австрійський уряд відмовився від давно обіцяного поділу Галичини на польську й українську частини. Це збіглося з розрахунками дужчої польської сторони, яка прагнула заволодіти всім регіоном. Фактично заперечувалась можливість встановлення української влади навіть в окремих внутрішніх повітах Східної Галичини. Управління залізницею та судовими справами взагалі залежало від наявності фахівців, котрі здебільшого були поляками.

Неприхильну до українців позицію австро-угорських властей підживлювало негативне ставлення до возз'єднання українських земель. Ще 15 вересня 1918 р. намісник у Галичині генерал-полковник Гуйн звертав увагу старост і ди-

ректорів поліції у Львові й Кракові на те, що в Тернопільському, Збарзькому та інших повітах «деякі члени... легіону (січових стрільців. — Авт.)... провадять серед сільського населення пропаганду у великоукраїнському дусі».

Лідери УНРади й більшості західноукраїнських партій не наважилися виступити з позицій загальноукраїнського руху, бо знали про наміри Антанти й США зберегти багатонаціональну Австро-Угорську імперію, але позбавивши її польських та деяких інших земель. Про такі плани повідомили галицьку делегацію у Львові. Переважну частину політичних діячів Східної Галичини значно більше влаштував би статус західноукраїнських земель як коронного краю чи королівства у складі Австро-Угорщини, аніж включення їх до новостворюваної Польщі.

У Західній Україні все діяльнішу підтримку здобували ті, хто закликав іти далі, до возз'єднання з Великою Україною. Зашкарублій орієнтації на Відень суперечив досвід світової війни 1914—1918 рр., яка з перших днів і до самого свого кінця кривавила Галичину, Буковину та Волинь. Їхніми територіями зі сходу на захід, а потім із заходу на схід прокотилися армії обох воюючих угруповань з єдиною метою — загарбати нові українські землі. Жорстоких випробувань зазнали й українці Закарпаття. Швидко позбуваючись ілюзій щодо доброго царя чи цесаря, маси чимдалі свідоміше прагнули згуртування української нації та возз'єднання її земель. Найактивніше боролися за цю історичну справу солдати й військовополонені, які винесли на своїх плечах основний тягар війни. Молоді політичні й соціальні сили, перебравши ініціативу в революційно-визвольному русі, енергійно домагалися усунення австрійської військової адміністрації, перш ніж вона передасть владу в Східній Галичині полякам.

Подібні тенденції виявлялися й раніше, зокрема при формуванні Української національної ради. Протестуючи проти угодовства її керівників, галицькі соціал-демократи відмовилися увійти до складу створеного органу. Настрої УСДП здобули підтримку серед політично активного студентства й молоді, а також солдатів, котрі повернулися з російського полону. Рішуче обстоювали національні й державницькі прагнення українські січові стрільці, відтягнуті з Галичини на Придніпров'я та в Буковину.

Ці верстви західноукраїнського суспільства віддзеркалювали його соціальну психологію, радикалізовану у вирі світової війни. Остання вкрай загострила як національні, так і соціальні суперечності. Опозиція галицької молоді й соці-

ал-демократів угодовським діям старих політичних авторитетів зумовлювалася не лише їхнім національно-державним патріотизмом, а й прагненням соціальної справедливості. Відбиваючи глибинні настрої суспільних низів, ці тенденції перетворювались на важливий чинник громадсько-політичного життя, який наближав визрівання революційної ситуації. Потрібна була лише іскра, щоб уся Західна Україна спалахнула полум'ям усенародного національно-визвольного повстання. І воно вибухнуло 1 листопада 1918 р. у Львові. Ця визначна подія заслуговує особливої уваги.

**Боротьба
за головне місто
Східної Галичини**

Рішучий виступ українців у Львові пришвидшили війenni приготування польської сторони. Вірна німцям Регентська рада у

Варшаві 23 жовтня призначила головнокомандуючим і начальником генштабу відомого своїм екстремізмом уродженця Калушчини генерала Т.Розвадовського, який негайно почав формувати військові частини для дій на Сході. Дедалі активніше до цього підключалася «Польська організація войскова». Польське командування готувалося 1 листопада перебрати владу у Львові від австро-угорського намісника К.Гуйна, а солдати й офіцери польського походження, звільнені від присяги австрійським імператором Карлом, повинні були присягнути Варшаві. На території Галичини створювалися два військових округи. Особлива роль відводилася Львівському, новопризначений командуючий якого мав вищий, аніж його краківський колега, ранг. Враховувався й досвід в «українських справах» генерала Ламезана — на початку війни він займав посаду начальника штабу австрійського корпусу, якому підлягали формування січових стрільців. Командуючий вирушив до Львова разом з представниками Польської ліквідаційної комісії. Прихильність Відня провіщала «легальний» перехід влади у Львові до рук новоспеченої польської адміністрації.

Одразу ж завважимо: в польському суспільстві існували суттєві розбіжності у поглядах на майбутню долю Львова. Не зупиняючись на позиції комуністів, які з самого початку виступили проти загарбницької війни на Сході (за це їх засуджували навіть у роки ПНР), а також на прагненні значної частини соціалістів дійти мирного розв'язання міжнаціонального конфлікту в Східній Галичині, окреслимо ставлення до проблеми впливових лідерів демократичної польської громади на Великій Україні.

Е.Старчевський, президент створеного у липні 1917 р. в Києві Польського демократичного об'єднання, наголошу-

вав: Польща не має права на Львів, рівно як і на Вільно. Ці міста, вважав він, «розташовані, безперечно, в оточенні непольських територій... і є історичними столицями: Вільно — держави литовсько-руської, а Львів — західної гілки українців». Розважливий ідеолог вважав володіння цими містами навіть некорисним для майбутньої Польщі. «В інтересах польського духу, — зазначав він, — цілком достатньо, аби ці міста й території, що їх оточують, перебували під урядованням влади, нехай чужої в національному відношенні, але цивілізованій та правовій».

На жаль, чималий досвід співробітництва демократичних сил України й Польщі, підкріплений 1917 р. наданням польському населенню Наддніпрянщини культурно-національної (персонально-національної) автономії, наприкінці 1918 р. було перекреслено у Східній Галичині та Волині. Ясна річ, здійснення його на цих прадавніх українських землях, які протягом століть залишалися об'єктом польської експансії, натрапило б на величезні складнощі.

Але урядова Варшава й не прагнула мирного врегулювання. Плани будь-що оволодіти Львовом диктувалися ключовим значенням міста у розширенні кордонів Польщі на південному сході. Це мало стати запорукою успіху в боротьбі за Східну Галичину й Волинь, звідки відкривався подальший шлях у глиб України. Забезпечувалися важливі передумови для панування над іншими західноукраїнськими землями — Буковиною та Закарпаттям, що втрачали важливий культурно-політичний і стратегічний осередок, до якого тяжіли віками. Створювався ґрунт для змови — мовчазної чи відкритої — про новий поділ західноукраїнських земель.

Мобілізація зусиль на здобуття Львова враховувала особливості тодішніх міжнародних відносин, де неподільно панували держави-переможниці. У західних столицях не мали особливих ілюзій щодо того, хто і як викликав польсько-українську війну. Авторитетні аналітики вже в листопаді 1918 р. подали своїм шефам конкретні факти й міркування про перебіг подій. Доповідь основного експерта з польсько-українських взаємин Л. Бернштейна-Нам'єра, розроблена в надрах англійського міністерства закордонних справ, констатувала:

«Збройні дії у Східній Галичині розпочалися після того, як Польська ліквідаційна комісія обрала місцем свого перебування Львів, замість Кракова, який протягом (світової) війни залишався центром політичної активності поляків у Галичині; це було зроблено, незважаючи на виразні засте-

реження соціалістів про нерозумність створення «fait accompli» для розв'язання польсько-українського конфлікту. Більше того, ця комісія взяла за правило взагалі не вдатись у своїх діях до спроб досягти взаємопорозуміння з українцями. З огляду на це, цілком очевидно, яка саме сторона спровокувала збройний конфлікт. І навіть за таких умов перші кроки українців були скеровані проти австрійських властей (губернатора Гуйна і командуючого військовими силами генерала Пфайфера), а не проти поляків. Інакше кажучи, українці робили у Східній Галичині те саме, що й поляки у Західній Галичині. Той факт, що населення Львова переважно польське, є такою ж нещасливою обставиною, як і німецький характер Риги або Катовиць...»

Цей висновок видатного англійського історика підкріпив хіба що небажання прем'єр-міністра Д.Ллойд-Джорджа беззастережно йти за своїми французьким, американським та італійським колегами — Ж.Клемансо, В.Вільсоном і В.Орландо. Його ж партнери по керівництву Паризькою мирною конференцією, дбаючи про власні інтереси у великій міжнародній грі, аж ніяк не прагнули серйозно й відповідально вникати у суть територіальних суперечок, які охопили завжди переобтяжену національними конфліктами Центрально-Східну Європу, та сприяти врегулюванню цих конфліктів мирними засобами.

Домінування політики доконаних фактів і хижачького права дужчого цілком влаштувало режим, який встановлювався в Польщі. В одному з перших інтерв'ю його глава Ю.Пілудський одверто заявив: «Як усі військові, не маю великої довіри до вирішення військових справ за допомогою плебісциту або тих чи інших виявів громадської думки».

За принципами права націй на самовизначення, шойно проголошеними західними демократіями, приховувалися «культ сили» й нові історичні несправедливості. Великі держави залишали за собою монополію на вирішення, хто дозрів до здійснення цього права, а хто має підкорятися «дозрілим». Прихильність паризьких можновладців до однієї із сторін автоматично позбавляла іншу реальних можливостей міжнародно-правової підтримки власних визвольних прагнень. Перша отримувала практично необмежені можливості чинити наругу над сусідами. Для цього потрібно було лише спокусити сильних світу цього.

Зазіхаючи на західноукраїнські землі, польська сторона почала діяти ще до остаточної поразки Центрального держав. 18 жовтня 1918 р. очолюваний Р.Дмовським Польський національний комітет заявив претензії на Познанщину,

Західну Білорусію та Галичину. «Їх окупація, — зазначалось у відповідному зверненні, — гарантуватиме Польщі безпеку на Сході й може послужити у майбутньому базою воєнних акцій союзників у Росії».

Якщо повернення Познанщини було важливим кроком до об'єднання польських етнічних земель, то окупація Східної Галичини перешкоджала здійсненню такої ж одвічної мети українського народу. Повоєнне розв'язання проблем Східної Галичини і Львова стало яскравим прикладом кричущої суперечності між проголошенням права націй на самовизначення і реаліями його втілення. Боротьба за Львів перетворилася на один із найбільшочіпких вузлів міжнародних відносин кінця 1918 — перших місяців 1919 р. Обставини склалися так, що розв'язати його можна було лише силою.

Ретельно опрацьований польський сценарій оволодіння Львовом був перекреслений. У ніч на 1 листопада 1918 р. в головному місті Східної Галичини встановилася українська влада. Орієнтуючись на відому поведінку керівництва УНРади, такого мало хто чекав. Але цього разу справу організував очолюваний сотником Д. Вітовським Військовий комітет, створений у вересні офіцерами-українцями австрійської армії і поповнений у жовтні представниками січових стрільців. Молоді старшини діяли натхненно й сміливо. Головна увага приділялася роботі у зосереджених на території Східної Галичини австрійських військових частинах, де переважали українці, а також серед розміщених у Буковині загонів січових стрільців. Одночасно налагоджувались зв'язки і зміцнювалось співробітництво з населенням міст і повітів, де існували осередки українського офіцерства.

К. Гуйн відмовився передати владу у Львові українцям, тож Військовий комітет всупереч умовлянням членів Виконавчої делегації УНРади — Л. Цегельського, який щойно прибув із Відня, і К. Левицького, що певний час перебував у Львові, ухвалив негайно запровадити українську адміністрацію на всій території Східної Галичини й Буковини. 31 жовтня на місця вирушили уповноважені із закликом комітету до загального повстання та з інструкціями.

Головною ланкою революційного вибуху став Львів. Організатори виступу мали у своєму розпорядженні невелику кількість (щонайбільше 2,5 тис.) солдатів-українців у складі розміщених тут австрійських частин. Оволодіти 200-тисячним містом з такою незначною силою було неможливо. Але йшлося не про військовий переворот, а про загальне повстання. Його мета не обмежувалась перебранням влади у

Львові. Визвольна революція мала відновити — після майже 600-літньої перерви — національну державність на західноукраїнських землях. Здійснити це споконвічне прагнення здатна була лише воля всього західноукраїнського населення, а захистити його від неминучого й скорого нападу могла тільки вся Україна.

Перше історичне завдання вдалося успішно розв'язати. Повстання у Львові знайшло активну підтримку з боку українського населення міста, всієї Східної Галичини. Солдати-українці оволоділи міською цитаделлю, військовими казармами і складами. За участю цивільних добровольців — молоді, тамтешнього та навколишнього робітництва — було усунуто намісника, повстанці заволоділи основними нервами життєдіяльності краю — ратушею, провінційним банком, поштою, залізничним вокзалом.

Встановлення української влади проходило безкровно, без жертв як серед військовиків, так і мирного населення. Те саме відбулося в інших місцевостях Східної Галичини.

У відозві від 1 листопада Українська національна рада проголосила створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії. Її назву й територіальні межі уточнив закон, ухвалений 13 листопада: «Держава... має назву Західноукраїнська Народна Республіка»; вона являє «українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош». Закон утверджував державну самостійність ЗУНР.

Початок польсько-української війни

Західноукраїнська державність одразу ж стала об'єктом агресії із Заходу. Вона розгорталася в двох напрямках. Бригада генерала Б.Роя мала просуватися на Львів через Перемишль. З Любліна через Раву-Руську на той же Львів вирудалася інша бригада. Нею командував один з найближчих соратників Ю.Пілсудського полковник Е.Ридз-Смигли. Початок II Речі Посполитої характеризувався швидкою зміною урядів. Соціальні верхи й політичні кола, що приходили до влади, намагалися підняти населення на захист «польськості» східних земель. Після повернення втраченої понад 120 років тому незалежності у п'янкій атмосфері омріяного багатьма поколіннями відновлення польської державності такі заклики зустрічали широкий відгук. Разом з тим територіальні претензії кожного нового уряду ставали чимдалі категоричнішими. 20 листопада 1918 р. на-

писаний Л.Василевським маніфест уряду Є.Морачевського висунув програмну вимогу «визволення польського Львова з-під чужого панування».

Півмісяцем раніше було апробовано основні пропагандистські версії подій у Західній Україні та шляхи розв'язання конфлікту, які фігурували на міжнародній арені протягом усієї польсько-української війни. 4 листопада Польська ліквідаційна комісія звернулася до урядів Антанти і США. Пани з Кракова волали: «Українські банди за допомогою пруських та австрійських військ зайняли частину Східної Галичини і столичне місто Львів, сіючи смерть і руйну», й просили «коаліційні уряди надіслати до Галичини через Одесу та Румунію польсько-американські й польсько-французькі сили».

Одночасно до Белграда, де на разі зупинилася штабквартира антантівських військ у Східній Європі, відрядили спеціальну місію. Головнокомандуючий генерал Л.Франше д'Еспре був відсутній — його викликали до Парижа. Емісарів Польської ліквідаційної комісії приймав генерал П.Анрі. Професори Т.Грабовський і В.Конопчинський просили надіслати до Львова спеціальну комісію Антанти для «врегулювання польсько-українського конфлікту й наведення порядку», а війська союзників — зайняти Львів, Станіслав та Борислав. Пропонувалося також створити у Східній Галичині змішану польсько-українську адміністрацію на чолі з антантівським комісаром. Заклики до негайних заходів обговорювались розкладницькою діяльністю австрійців і українців. Цьому присвячувався окремий меморандум. Відповідно тлумачились єврейське питання і характер заворушень на західноукраїнських землях.

П.Анрі, як повідомила варшавська преса, запевнив: союзне військо, включно з численними польськими загонами, вже марширує на Київ. Генерал пообіцяв ще до Нового року «здобути Росію і заступити більшовикам шлях на Польщу». Насамкінець він заявив, що Франція «плекає надію на відновлення Польщі в її історичних кордонах».

Власті останньої не потребували особливої винахідливості, розгортаючи подальшу антиукраїнську кампанію. Вони знали, якими аргументами слід маскувати зазіхання на українські землі. Досить було лише назвати борців проти польської агресії більшовиками. В умовах розколу світу на супротивні суспільно-економічні системи і така невибаглива тактика чітко спрацьовувала.

Теоретично ж попередні англійські й американські розробки мирного врегулювання ніби не позбавляли й україн-

ців Східної Галичини можливості здійснити свої національні прагнення. Так, «Офіційний американський коментар до «14 пунктів», з певною мірою об'єктивності підготовлений восени 1918 р. й тоді ж у цілому прийнятий Верховною радою Антанти, підтверджуючи право Польщі на незалежність, констатував: «Те, що визнано правильним для поляків, безперечно, доведеться визнати правильним і для фіннів, литовців, латишів, а можливо, й для українців». Заторкувалось також питання суперечностей «між поляками й українцями на південному сході (й у Східній Галичині)». Ці взаємини, як і стосунки між поляками, білорусами й литовцями, зазначалося в документі, «грубо кажучи, є ставленням поміщика до селянина. Отже, якщо внаслідок евакуації (військ Центральних держав. — *Авт.*) виникне класова війна, цілком можливо, вона набуде й форми конфлікту між народностями. Ясна річ, в інтересах доброї згоди важливіше з'ясувати думку основної національності на кожній території, аніж правлячого й імущого класу».

У іншому місці коментар відкидав як застарілі вимоги надання автономії народам Австро-Угорщини. В окремому пункті було таке: «Галичина. Західна Галичина — явно польська. Східна Галичина значною мірою українська (або русинська) і за правовими нормами до Польщі не належить».

До того ж кілька сотень українців проживають уздовж північного та північно-східного кордонів Угорщини й у деяких частинах Буковини...»

Дещо пізніший британський «Меморандум Говарда», що підсумовував розробки фахівців «Форін офісу», був спеціально присвячений територіальним проблемам Польщі. Її південно-східний кордон мав проходити вздовж р.Сан. Цей «Меморандум» з'явився 9 грудня 1918 р., коли вже точилися бої за Львів, тому його автори не могли обминути питання про майбутнє головного міста Східної Галичини. Вважаючи Львів «важливим польським анклавом», вони констатували, що він лежить «порівняно далеко від визначеного вище кордону Польщі». Звідси рекомендація — залишити місто в «непольських руках, але якщо буде гарантовано збереження польських наукових і релігійних установ».

Прагнучи будь-що подолати небажані для себе ліберально-демократичні тенденції повоєнного врегулювання, польські миротворницькі кола не гребували нічим, щоб очорнити в очах Заходу український визвольний рух та його державницькі цілі.

Гарячковість і збентеження, що охопили Варшаву, зро-

зумілі. Навіть нетривале функціонування української влади у Львові підважувало польську експансію на південному сході. Серйозно страждав міжнародний престиж претендентів на західноукраїнські землі. Тим-то відразу ж спалахнула відчайдушна боротьба за місто.

Бої за Львів Уже вдень 1 листопада досі безкровні події перетворилися на запеклі вуличні бої. Польська сторона при підтримці угорських частин, розташованих на околицях, здобувала чимдалі відчутнішу перевагу. Що ж до січових стрільців Буковини, то їхній невеликий загін дістався до Львова із значним запізненням і не зміг виправити становища в районі вокзалу, захопленого поляками. Контингенти, що надходили з навколишніх повітів, також виявилися нечисленими. До того ж прибулі, як і більшість українських вояків, котрі боролися за Львів, були селянами й почувалися ні в сих ні в тих серед кам'яниць великого міста. Не слід також недооцінювати завзяття польського населення, студентства та юнаків, які з особистих переконань брали участь у подіях. Їхню боротьбу значно полегшувало те, що польські війська контролювали залізницю Перемишль — Львів. Хоч молоді українські офіцери, віддані національній справі, виявляли ентузіазм і йшли на самопожертву, їм не вдалося уникнути серйозних прорахунків в організації опору незрівнянно досвідченішому противникові. Та й командуванню забракло витривалості. Через день подав у відставку Д.Вітовський, недовго протримався і його наступник Г.Коссак.

Повсталий Львів втратив належне політичне керівництво. Більшість членів Виконавчої делегації УНРади перебувала поза Галичиною, а тим, хто залишився в місті, бракувало досвіду. Вони опинилися в ізоляції.

Чи не найбільочішого удару справі втримання Львова й усій національній революції в Західній Україні завдала відсутність ширкої солідарності й тісного співробітництва в українському державницькому таборі. Гіркими розчаруваннями обернулися вже перші спроби послати на допомогу Львову основну масу січових стрільців, зосереджених у Білій Церкві. Цього не забажали ані гетьман, ані Національний союз — якраз тоді боротьба за владу між ними досягла апогею. Нічого не змінилося і після перемоги Директорії, яка озиралася на стосунки з Польщею — під час найзапекліших боїв за Львів відбувся обмін дипломатичними місіями.

Ситуація в Києві залишалася непевною. Разом з тим у Варшаві Ю.Пілсудський не приховував принципово різного

ставлення до представників Директорії та до властей Східної Галичини. Американський військовий розвідник передав таке з почутого від «начальника держави»: «Легше вести переговори з Петлорою у Києві, ніж домогтися чогось у районі Львова, бо становище в Києві стабілізувалося — там існує порядок, уряд не охопила «бандитська атмосфера», як це сталося з військами на околицях Львова».

Використовуючи соціальні й регіональні розбіжності між УНР і ЗУНР, Польща намагалася розділити їх, послабити й ізолювати на міжнародній арені. Цей курс вписувався у зовнішньополітичні концепції великих держав-переможниць, котрі, чимдалі менше зважаючи на державницькі й національно-визвольні прагнення українського народу, підтримували, з одного боку, плани польської експансії на Сході, а з другого — «єдиної і неділимої» білої Росії. Якщо вони (лише зрідка) і вступали в діалог з українськими представниками, то хіба що під кутом зору зміцнення антибільшовицького фронту та боротьби з «червоною Москвою». Члени іноземних місій, «згладжуючи» конфлікт у Східній Галичині, нехтували прагнення українського народу жити самостійно. Варшава ж використовувала підтримку Заходу для придушення національно-визвольної революції в західноукраїнських землях, загарбання Східної Галичини та Волині, підготовки збройного походу в глиб України.

Тактика агресора протягом усієї війни 1918—1919 рр. залишалася доволі простою. Заперечуючи саме існування української влади в Східній Галичині й ухиляючись навіть від обговорення її майбутнього устрою, Польща за особливо скрутних для неї обставин домагалася припинення вогню й укладення перемир'я. Притому вона розраховувала на свій незрівнянно більший воєнний потенціал і допомогу країн Заходу.

20 листопада — останнього дня тридобового припинення вогню — на українсько-польській зустрічі, що відбулася з метою продовження перемир'я, виступив співробітник французької військової місії в Румунії Вілем, який приїхав до Львова. Він однозначно підтримав поляків і вкрай неприємно поставився до української сторони.

З посиленням збройної боротьби заворушилися лідери колишніх «москвофілів». До французького емісара Вілема звернувся від галицько-руської «Народної ради» В.Курилович. Недавній депутат віденського рейхстагу й кілька його однодумців заявили, що цей орган, «незважаючи на протидію представників національного сепаратизму — українців, також є виразником інтересів російського народу, який на-

селяє Галичину, Буковину й Угорщину». Адепти російської монархії, маючи, очевидно, на увазі останні кроки гетьмана П. Скоропадського, запевняли: «Нині у визволеній від прусько-австрійської окупації південній Росії стався вирішальний поворот під гаслом «Єдина і неділима Росія». Ці твердження, далекі від сподівань українців, розминалися з дійсністю й були на руку польським претендентам на Львів та їхнім покровителям.

Позиція представника Антанти, на справедливість і безсторонність якого покладалося стільки надій, відіграла не останню роль у прийнятті трагічного рішення — залишити Львів уже наступного дня, хоч новий український командуєчий Стефанів заявив про можливість наявними силами утримувати місто ще протягом двох тижнів. Внаслідок цього не вдалося провести організованої евакуації. Були й інші, куди серйозніші негативні наслідки раптового залишення Львова — головного міста Східної Галичини: надзвичайно ускладнився подальший перебіг революційно-визвольної війни, а польські експансіоністи тепер уже мали відчутні стратегічні й морально-політичні переваги. Однак героїчний чин 1 листопада й три українських тижні Львова яскравою сторінкою увійшли до літопису визвольних змагань Галичини, вказавши шлях до здійснення національних прагнень, визначивши співвідношення політичних і соціальних сил і довівши, що їхня співпраця в ім'я загальнонародних інтересів цілком можлива.

Прикметним для подій у Східній Галичині було і встановлення української влади у Львові без жодного пострілу. Протягом свого існування вона виявляла толерантність до жителів міста, зокрема його неукраїнського населення. І навпаки, зміна влади (як визнавали авторитетні польські діячі і проти чого протестував, зокрема, відомий письменник А.Струг) одразу ж призвела до єврейських погромів і розгулу бандитизму, що обурило широкі кола світової громадськості. Але й попри це керівники антантівської коаліції використовували Польщу як основне знаряддя здійснення своєї політики на Сході Європи.

**Будівництво
національної
держави**

Під час вуличних боїв у Львові розгорнувся нелегкий процес творення західноукраїнської державності. Ця праця дещо зав-

мерла, коли урядові й державні органи перебравися до Тернополя, а відтак продовжилась у Станіславі. Тут до середини 1919 р. перебували основні урядові й політичні інституції західноукраїнських земель.

Період державотворення (листопад 1918 — червень 1919) становить цілісне явище, у якому віддзеркалились притаманні галицькому суспільству риси — як успадковані від минулого, так і набуті у вирі революційних змагань. Основна увага зосереджувалась на розбудові урядово-адміністративного апарату, тобто створенні елементарних норм функціонування національно-державного життя, визначенні соціально-економічних і політичних параметрів внутрішнього розвитку державності, її місця у визвольній боротьбі всієї України.

Але проблемою кардинальною, від якої залежала сама можливість вирішення всіх інших питань, був захист власної території від іноземної агресії.

Урядові й державні структури формувалися спроквола, у часовому відриві від здобуття влади у Львові. Уряд — Тимчасовий державний секретаріат — було утворено 9 листопада. Тут спочатку переважали представники старих партійних структур — діячі з минулої австрійської доби. Вони муслили приймати рішення під чимдалі більшим тиском нових політико-соціальних сил, передусім молодого офіцерства. Якраз на вимогу останнього почали здійснюватись перші практичні кроки на шляху об'єднання з Великою Україною.

Прийняття урядом службової присяги передувало рішення тимчасового парламенту. В ньому зазначалося: «Українська Національна Рада як найвища влада українських земель бувшої Австро-Угорської монархії у змаганні до здійснення національного ідеалу всього українського народу доручає Державному Секретаріатові поробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу».

Справу державотворення підкріпив Тимчасовий основний закон про державну самостійність, який підтверджував перше рішення Української національної ради про територію суверенної держави, визначав її назву — «Західноукраїнська Народна Республіка». Значення Тимчасового закону виходило за рамки його 5 статей. На зміну усталеним поглядам австро-угорської доби прийшли нові, суголосні з настроями і прагненнями всього українського народу, що піднявся на рішучу боротьбу проти монархізму, уособленням якого був режим гетьмана П.Скоропадського. Революційні сили категорично відмежовувались не тільки від соціальних негараздів, спричинених цим режимом, а й від його німецьких покровителів. Це було політично необхідно, бо польська пропаганда хотіла виставити на міжнародній арені Україну, а надто український рух на територіях колишньої

габсбурзької монархії як підступний витвір німців, а згодом — більшовиків.

У принциповому положенні закону зазначалося, що влада в новій державі належить народові. Він мав обрати Установчі збори на «основі загального, рівного, прямого, безпосереднього, тайного і пропорційного права голосування без різниці пола». До речі, пропорційність пов'язувалась не з партійним представництвом, як це розуміють в наш час, а з однаковими правами кожної особи, кожного громадянина.

В умовах війни на виживання втілювати в життя ці демократичні права було надзвичайно важко, тим більше що широко бажали цього далеко не всі політичні сили, які брали участь у роботі Національної ради. Таке віддзеркалилось у двох наступних законах — про тимчасову адміністрацію і тимчасову організацію судів та судової влади, які обмежувались лише заміною чужонаціональної адміністрації та суддівства на українські, по суті, не чіпаючи старих, ще австрійських засад їхньої діяльності. Другий із цих законів — останній із прийнятих у Львові.

Наступний етап державотворення тісно пов'язаний із Станіславом, де найдовше перебували керівні органи ЗУНР. На початку січня 1919 р. туди перебрались із Відня українські діячі. Нарешті, з'явилася можливість завершити реорганізацію державно-урядової структури. 4 січня вийшов закон про «Виділ» (Президію) Української національної ради (президентом став Є.Петрушевич). Було створено й уряд — Раду державних секретаріатів — на чолі з С.Голубовичем. Більшість у ній, як і в попередній Раді, керованій до кінця грудня 1918 р. К.Левицьким, становили націонал-демократи, два місця належали радикалам. Партійне представництво в Національній раді стало ширшим — до неї входили й представники соціал-демократів і селянсько-радикальної групи.

Прорахунки й здобутки уряду ЗУНР Відбулися ще дві сесії Української національної ради. Лютнева ухвалила кілька законів, найзнавучішими серед яких були «Про основи шкільництва» і «Про мову». Перший (від 13 лютого) визначав державний статус шкільництва на західноукраїнських землях, дозволяв засновувати приватні школи, передбачав право національних меншин «на школу рідною мовою». Другий (від 15 лютого) утверджував державність української мови, норми її функціонування та право національних меншин вільно послуговуватись «їх матірною мовою в урядових зносинах з державними властями та урядами, публічними інституціями й державними підприємствами».

Остання сесія УНРади розпочалася 25 березня і завершилася 15 квітня. Її роботу ускладнювали внутрішні й зовнішні труднощі. Маса висловлювали невдоволення невиконаністю корінних соціальних проблем. Почастішали напади селян на магнатські фільварки та самочинне захоплення поміщицької землі. Протести надходили звідусіль. Вони гучно пролунали і з трибуни представницького (майже 1200 учасників) робітничо-селянського з'їзду, що відбувся у Станіславі 30—31 березня 1919 р. Одна з головних його вимог — надання землі галицькому селянству. Керівництво ЗУНР не могло відмовчуватись. Адже селяни становили абсолютну більшість солдатів, які зі зброєю в руках захищали Західну Україну.

У відповідь на революційні вимоги Державний секретаріат запропонував обрати на з'їзді 60 депутатів Української національної ради, які б забезпечили опрацювання потрібного селянам земельного закону. Незважаючи на заперечення лівої частини делегатів і протести комуністів, включно з В.Сіркою і К.Савричем (Максимовичем), майбутніми відомими діячами КПЗУ, на з'їзді вдалося провести рішення, за яким земля, відчужена у великих власників, не відразу передаватиметься селянам. Дещо остудивши розпалені пристрасті, Національна рада 14 квітня — напередодні завершення роботи сесії — ухвалила закон про земельну реформу з доволі розмитими, а подекуди й суперечливими положеннями. Так, вивласнені поміщицькі та деякі інші землі переходили в розпорядження земельного фонду. Порядкувати ними мала загальна земельна й повітові комісії з 3-річними повноваженнями, а також комісії в громадах із щорік оновлюваним складом. Стаття 18 закону окремо передбачала: «наділенне землею не може розпочатися перед покінченням війни й поворотом жовнірів та полонених додому».

Отже, йшлося не так про «впорядкування» земельної справи, як про зволікання з передачею селянам поміщицької землі. Тим, хто не бажав очікувати довгі роки, а з огляду на війну взагалі міг не дочекатися омріяної годувальниці, загрожували карами. Стаття 21 закону надавала адміністративним властям право ув'язнювати на 6 місяців, а також додатково штрафувати на суму до 10 000 корон за «самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентаря і земних плодів на них». «Крім цього, — стверджувалося далі, — може бути оречена утрата права до наділу землею».

Те, що земельний закон абсолютно не відповідав вимо-

гам селянства, не слід пояснювати лише ворожим ставленням до нього більшості політичного істеблшменту ЗУНР та угодовством її соціал-демократичної частини. Керівництво Західноукраїнської Народної Республіки, демонструючи західним миротворцям свою «цивілізованість», намагалося таким чином уникнути їхніх чергових звинувачень у «більшовизмі» та схильності до революційного розподілу поміщицьких земель, які до того ж належали патронованим Антантою полякам.

Активний учасник тодішніх подій в Україні, відомий історик В.Кучабський назвав земельний закон «найнещасливішим і гідним найбільшого жалю чином Української національної ради». Справді, рішення УНРади суперечило інтересам абсолютної більшості населення. В день його прийняття — 14 квітня 1919 р. — в одному з великих промислових центрів, Дрогобичі, спалахнуло робітниче повстання, яке знайшло підтримку навколишніх селян. Проходячи під радянськими гаслами, воно було прямим викликом урядові ЗУНР. Тим-то негайно мобілізовані сили жандармерії при підтримці війська вже наступного дня (що збігалося із закінченням останньої сесії УНРади) придушили виступ.

Одначе швидка перемога над повстанцями не принесла одужання від за давнених соціально-економічних хвороб, успадкованих молодого західноукраїнською державністю. Їхнє загострення засвідчили як противники, так і союзники ЗУНР. Ідеться не тільки про В.Винниченка, який висловлював одверте неприйняття консерватизму галицьких державних діячів і політиків. С.Петлюра, пильнуючи інтереси польських латифундистів на Правобережжі, в умовах відсутності Директорії до Збруча водночас непокоївся неспроможністю керівництва ЗУНР врегулювати соціальні конфлікти, що наростали у Галичині.

25 квітня 1919 р. головний отаман телеграфував до Станіслава: «Маю цілком певні повідомлення про неспокій у військах і серед населення на ґрунті невдоволення політикою Державного секретаріату в соціальних питаннях, і особливо земельних. Це може скінчитися катастрофою і розвитком більшовизму, тим більше, що більшовики вживають заходів до того. В державних інтересах утримувати боєздатність галицької армії, а також спокій у тилу. Вважаю необхідним, аби ви звернули на це увагу Д (ержавного) с (екретаріату) і Національної ради.

Соціальні реформи, особливо в земельному питанні, а також припинення процесів стосовно відшкодування поміщицьких збитків, які настроюють населення проти влади,

мусять бути розв'язані позитивно в першу чергу. Кожен день зволікання в цій справі неухильно веде до катастрофи. Прошу звернути на це увагу і вжити невідкладних заходів, продиктованих державною мудрістю і передбаченням неминучих конфліктів у житті населення Західної України».

Заклик С.Петлори призвів хіба що до опублікування 5 травня земельного закону. На більше керівники ЗУНР не наважились. Втягнуті в бурхливий вир подій, вони не змогли адекватно зреагувати на вимоги революційного моменту, розв'язати завдання, які вже вирішувалися в історії будівництва національних державностей. Зрештою, на проведення виборів до законодавчого органу (березнево-квітнева сесія УНРади ухвалила досить демократичний регламент) забракло часу. Війна не дала змоги налагодити й співробітництво з національними меншинами, хоч законодавство захищеної в цьому ЗУНР загалом відповідало тогочасним демократичним вимогам. Налякане погромами, які розпочалися першого ж дня встановлення польської влади у Львові, єврейське населення уникало співробітництва з українською державністю. Поляки ж, що проживали в Східній Галичині, своєю чергою вважали таку співпрацю аж ніяк не патріотичною, коли їхні одноплемінники вели війну на знищення ЗУНР.

Але в одній з найважливіших ділянок розбудови молодій західноукраїнській державності — створенні національних збройних сил — справді-таки вдалося досягти разючих успіхів. Це стало можливим завдяки могутньому революційно-визвольному пориву, що охопив усі верстви українського населення. Найактивнішими в цій справі були молоді офіцери й підстаршини січових стрільців та колишньої австро-угорської армії. Військову розбудову підтримало все галицьке суспільство — люди різних переконань і політичних поглядів, включно з рядовими «москвофілами». Формування армії відбувалося найефективнішим шляхом — знизу, тому назви військових частин мали місцеве походження. Ця традиція збереглася і в регулярній Українській галицькій армії. З 12 її бригад — 11 називалися відповідно: Коломийською, Бережанською, Золочівською, Сокальською, Равською, Львівською і т. д. У другій половині листопада 1918 р. УГА налічувала 25 тис. солдатів, у січні 1919 р. — 70 тис., а через півроку досягла 100-тисячної чисельності. За браком вишого українського офіцерського складу командні посади в Українській галицькій армії займали генерали колишньої австрійської та російської армій. Такі значні національні збройні сили (на

той час у Східній Галичині проживало близько 3 800 тис. українців, які зазнали страхіть 4-річного воєнного лихоліття) вдалося створити лише тому, що західноукраїнське населення вважало своїм головним і першочерговим завданням, справою життя і смерті захист власної території.

Орієнтири визвольних змагань

Як близьку і зрозумілу мету сприймало воно здійснення одвічного прагнення до возз'єднання зі своїми братами за Збручем. Вплив народних мас на урядові структури чимдалі зростав. На виконання ухвали 9 листопада 1918 р. три тижні згодом у Фастові було укладено «Передвступний договір... між Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Стаття 1 цього підписаного 1 грудня документа містила заяву ЗУНР про «непохитний намір злитися в найкоротший час в одну велику державу з Українською Народною Республікою». Наступні статті розкривали засади злуки двох українських державностей. «З огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремих життів на своїй території» західноукраїнські землі отримували територіальну автономію у складі майбутньої неподільної України.

Під тиском війська й народних мас, які розуміли, що безпечитись від іноземної загрози можна, лише об'єднавши всі українські території, УНРада на першому ж засіданні у Станіславі 3 січня 1919 р. ухвалила «Передвступний договір» і доручила урядові завершити переговори про злуку. Рішення було прийнято від імені всіх західноукраїнських земель. «Від сьогоднішнього дня, — заявив Є.Петрушевич, — існує тільки одна Українська Народна Республіка». Для участі в урочистому акті з'єднання було затверджено представницьку делегацію.

Цей акт відбувся 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві. Наступного дня з'явилися відповідні постанови трудового конгресу. Тепер Західноукраїнська Народна Республіка мала офіційно називатися Західною Областю Української Народної Республіки. Але через небезпечний воєнний час практичне злиття двох державних організмів відкладалося на майбутнє — до Всеукраїнських установчих зборів, обраних як Наддніпрянською, так і Наддністрянською Україною. Фактично ж ЗУНР продовжувала діяти як окреме державне утворення і у внутрішніх справах, і — за винятком деяких презентаційних моментів — на міжнарод-

ній арені. Тому в історичній літературі вживається назва ЗУНР і лише зрідка — ЗО УНР.

Незважаючи на заяви про злуку, розбіжності у стратегії і тенденціях керманічів, які діяли по різні боки Збруча, зростали, охоплюючи соціально-економічні аспекти та зовнішньополітичні орієнтації. Цим серйозно підважувалось реальне значення акта 22 січня 1919 р. І все ж він залишився символом споконвічних прагнень українського народу до возз'єднання.

Хоч ЗУНР діяла в основному у Східній Галичині, вона намагалася поширити свій вплив і на інші західноукраїнські землі. Таким було бажання й населення цих територій.

Події на Буковині й Закарпатті

Найтісніші зв'язки вдалося встановити з Буковиною. В жовтні 1918 р. буковинська делегація УНРади виступала в Чернівцях як Український крайовий комітет. Однак вона, на взірєць своїх галицьких колег, зосередила зусилля на домовленостях з румунськими представниками у віденському парламенті й місцевому сеймі про мирний поділ Буковини за етнічним принципом і прилучення української частини до спільного зі Східною Галичиною «коронного краю» у складі Австрії. Останнє аж ніяк не влаштувало буковинських селян. Відмовляючись коритися старим властям, вони обеззброювали австрійських жандармів і створювали власну військову охорону. Скликане 3 листопада в Чернівцях крайове віче відхилило пропозицію члена віденського парламенту Пігуляка підтримати «австрійську Україну». Представники всіх повітів української Буковини закликали делегацію УНРади «перебрати негайно правління української частини краю». Вони проголосили: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України».

Безперечно, настрої населення суперечили планам місцевих румунських поміщиків та речників «Великої Румунії» з Бухареста. Skorиставшись розпорошеністю українських сил (загін січових стрільців вирушив на допомогу Львову), румуни перейшли до агресивних дій. 8 листопада Чернівці дізналися про наказ короля Фердинанда анексувати всю Буковину. 11 листопада на її територію було введено війська. А ще через тиждень глуха ніч окупації оповила весь цей гірський край.

Українське населення не скорилося. Села піднімалися на збройний опір загарбникам. Уже в умовах окупації у Кіцмані було здійснено спробу проголосити окрему республіку. Глибоке обурення викликала жорстока політика

румунізації та придушення всього українського. Румунська преса, налякана розгортанням опору, ремствувала, що в Чернівцях лютує «більшовицький рух», ним уже охоплені «сотні й тисячі людей» у всій Буковині та Мармарош-Сигетщині.

Бурхливо розвивалися події і на Закарпатті, де 90 % селянських дворів були безземельними або малоземельними й 86 % трудового люду не вміли ні читати, ні писати. Хоч корінне населення краю також виступало за возз'єднання з Україною, національно-визвольний рух тут був спрямований насамперед проти угорців-поневолювачів як однієї з панівних націй двоєдиної габсбурзької монархії. А проте мав він ті самі соціальні та загальнонаціональні риси, що й на інших західноукраїнських землях, де провідну роль у боротьбі (включно із збройною) за незалежність і возз'єднання з усім українським народом відігравали солдати й військовополонені. 28 листопада 1918 р. Середнянське окружне управління угорської адміністрації повідомляло: «Українську ідею поширюють ... солдати, що повертаються додому... народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею».

Боротьба за возз'єднання охопила практично все Закарпаття, але за браком єдиного керівного органу не набула такого розмаху, як у Східній Галичині чи в Буковині. Найтісніший зв'язок із державницьким рухом в Україні та Галичині підтримувала східна частина краю, включно з Мармарош-Сигетщиною. В листопаді 1918 р. у Хусті почала діяти «Русская народная рада», що орієнтувалася на ЗУНР і УНР. Ще 9 жовтня в Ужгороді було створено «Раду угорського народу» (інша назва — «Рада рутенов Мадьярії»), яка взяла курс на збереження угорського верховенства над Закарпаттям. Подібний орган у Пряшеві під впливом москвофілів 21 грудня 1918 р. (після введення у місто чеських військ) висловився за включення Закарпаття до новоствореної Чехословаччини.

Не маючи сили втриматись на власних територіях, УНР і ЗУНР воліли оперувати майбутнім Закарпаття в торзі за своє власне виживання. Не було використано в інтересах возз'єднання тієї сприятливої ситуації, що склалася після невдалих спроб Будапешта поширити угорські впливи шляхом надання 4 південним закарпатським комітетам статусу автономії під назвою «Руська Країна».

21 січня 1919 р. до Хуста з'їхалися представники з усього краю на «всенародні збори угорських українців». Виконуючи волю народу, 420 делегатів висловились за об'єднан-

ня комітетів Мармарош, Угоча, Березь, Унг, Земплін, Шаріш, Спіж і Абайторна із соборною Україною і просили, щоб нова держава «по виконанню сеї злуки узгляднила окреміше положення угорських українців».

Наступного дня у Києві було проголошено злуку всіх українських земель у єдину державу. Однак перспективи входження до неї Закарпаття ставали чимдалі проблематичнішими.

Найбільше шансів заволодіти Закарпаттям мала Чехословаччина. 18 листопада 1918 р. «Рада русинів» у США заявила про свою згоду на окупацію Чехословаччиною територій, населених «угорськими русинами».

**Волинь відбиває
атаки**

У висвітленні тогочасних подій на західноукраїнських землях надто мало уваги приділялося Волині.

Між тим революційно-визвольний рух волинян — важлива ланка в історії Західної України останніх тижнів світової війни, а також повоєнних літ. Слабка зацікавленість проблемами воз'єднання, прагнення утриматись при владі за допомогою зовнішніх сил визначили ставлення Гетьманату й Директорії до подій на цій стародавній землі.

Перебіг подій у Східній Галичині найпомітніше вплинув на меншу частину Волині, де перебували австро-угорські війська. Наступного ж дня після повстання у Львові жителі Володимира-Волинського створили Тимчасовий магістрат на чолі з Л.Мищугою. 6 його членів рівно представляли три найчисельніші в місті національності — українців, поляків і євреїв. Місцева влада проіснувала тут стільки ж, скільки й українська у Львові, — 22 листопада 1918 р. Володимир-Волинський захопили польські військові частини. У відповідь на різкий протест гетьманського посла у Відні В.Липинського польська сторона послалася на заявлений мотив «боротьби зі збройними бандами».

Революційно-визвольний рух на більшій частині Волині, де, як і на Підляшші та в Холмщині, порядкувала німецька військова адміністрація, розвивався в рідчій загальної боротьби українського народу проти гетьманської влади та окупантів. Війська Скоропадського були нечисленними, і майбутнє Волині вирішували німці. Однак і їм під дошкульними ударами повсталих волинян довелося зосередитись у містах, а також уздовж залізниці для охорони важливих шляхів сполучення, які зв'язували фатерлянд із східними арміями — в Україні, Закавказзі і навіть у Месопотамії. Далі залізниця вела до Німеччини територією Польщі. Остання мала власні експансіоністські плани стосовно україн-

ських земель. Наприкінці вересня 1918 р. офіційний «Монітор польські» у довжелезних статтях «Польські сили на Волині» всіляко вихваляв принади цього краю (йшлося і про східну його частину). Промовистою була й підсумкова теза: «Польща аж ніяк не обмежується кордонами Королівства (Польського)».

Подальша політика щодо Волині розвивалася за сценарієм, який нагадував східногалицький. Її загарбання відбувалося одночасно із розгортанням збройних акцій у Прикарпатті. Вже 10 листопада начальник штабу військ люблінського уряду доповідав: «Сьогодні встановлюємо надійніший контроль над залізницею до Ковеля». У Варшаві розглядали Східну Галичину й Волині як єдиний регіон, оволодіння яким відкривало експансіоністський шлях в глиб України. 10 січня 1919 р. начальник штабу С.Шептицький, доповідаючи Ю.Пілуєвському про «міжнародне становище Війська Польського», назвав серед основних завдань такі: «1) Рятуння Львова і захист польських земель у Східній Галичині», «2) Встановлення справедливого кордону на Волині».

«Справедливості» шукали у німців та Антанти. Побоюючись розладнання головних комунікацій зі Сходом, Берлін разом з Віднем, не завагавшись, порушив положення Брест-Литовської угоди від 9 лютого 1918 р. про включення Холмщини до складу України. Німецька військова адміністрація Волині й австрійська — Східної Галичини пішли назустріч полякам. Щоправда, цього вимагали країни Антанти.

Волинь ніколи не належала Австро-Угорщині, котра канула в небуття. Тому визначення майбутнього цього українського краю не підпадало під дію мирних договорів з наступниками габсбурзької монархії. Але держави-переможниці знайшли «легальний» привід втрутитись у вирішення долі Волині. Пункт укладеного 11 листопада 1918 р. перемир'я з Німеччиною вимагав від неї не виводити своїх військ з території колишньої Російської імперії, доки «союзники не визнають це за доцільне, зважаючи на внутрішнє становище даних територій». Поляки діставали подвійну вигоду. По-перше, 7 січня 1919 р. головнокомандуючий союзними військами Ф.Фош вирішив зобов'язати Німеччину «надати польському урядові повну свободу пересування військ і залізничних транспортів». І хоч робилося це під гаслом «боротьби проти більшовиків», насправді йшлося про підтримку загарбницьких планів на Сході, зокрема щодо Волині. По-друге, покладені на Берлін зобов'язання зу-

мовили підписану тоді ж у Холмі польсько-німецьку угоду. Вона проголосила стратегічно найважливішу частину Волині «нейтральною зоною». Сюди не допускалися українські військові загони. Німецька «Інспекція Етапен Буг», зокрема, мала завдання забезпечити Ковель від переходу під українську владу. Нагромаджені тут величезні запаси зброї та спорядження скуповувались поляками. В місті розташований розвідувальний центр, який керував діяльністю «Польської організації військової» (ПОВ) в Україні. 4 лютого, коли німці залишили Ковель, його зайняли польські війська. Заволодавши важливим залізничним вузлом, вони створили серйозну загрозу УГА з півночі й відкрили собі подальший шлях на схід.

Волинь чинила запеклий опір загарбникам. Загони, до яких вступали представники усіх верств населення, діяли на всій її території. Проти агресора повстали волинці різних політичних напрямів. Прорадянськими настроями були пройняті з'єднання в районах Дубна й Кременця. Найчисленнішими наприкінці 1918 — на початку 1919 р. стали загони, що орієнтувалися на Українську Народну Республіку. Загалом українським силам бракувало взаємодії. Коли ж вони об'єднувались, окупанти зазнавали відчутних поразок. 22 січня загони отамана Оскілка відбили Володимир-Волинський.

Агресор використовує
роз'єднаність
українських сил

Успішній протидії агресії найбільше перешкоджала відсутність практичної допомоги з боку УНР. Склалося дивне становище

— Польща неухильно нарощувала наступ на ЗУНР, яка від 22 січня 1919 р. була вже «Західною областю УНР», вела війну, просуваючись до Стохода й Збруча на Волині, котра вважалася безпосередньою частиною УНР, а та обмінювалась дипломатичними посланцями з Варшавою, в Києві продовжували діяти офіційне польське представництво й неофіційний військовий аташе, розроблявся навіть проєкт широкомасштабної торговельної угоди.

Така політика Директорії призводила до зростання повсякденних втрат від агресії, політичної компрометації українських національних сил і, головне, суперечила вирішенню важливої історичної справи — возз'єднання, перекривала кисень повноцінному розвитку нації як єдиного цілого, її становленню як сучасного повноправного державного суб'єкта світової спільноти.

Ті, хто зазіхав на західноукраїнські землі, добре розуміли, що загарбати і втримати їх можна, тільки знищивши

національну ідею. Саме такою була головна мета польсько-го експансіонізму, який прагнув їх територіальної, політичної і дипломатичної ізоляції, оформлення військової коаліції претендентів на володіння ними, одержання підтримки для здійснення анексій. Другий напрям діяльності зводився до широкої пропагандистської кампанії, яка мала нав'язати світовій громадськості думку про значну різницю між українцями Заходу і Сходу в усіх сферах життя (політики, поведінки, культури, світосприймання), про залежність перших від польської, румунської та інших культур.

Третій напрям мав на меті не допустити спільних дій українських державних утворень на міжнародній арені, розрізнити й знецінити дипломатичні акції, спрямовані на обстоювання революційно-визвольних прагнень українського народу. Більше того, одразу ж було взято курс на увічнення роз'єднання національних українських сил дипломатичним союзом з державно-політичними лідерами Наддніпрянщини, котру не бажала визнати жодна з великих держав-переможниць. За бодай обмежений вихід у міжнародне життя платили дорогою ціною — відмовою від возз'єднання всіх українських земель.

У ширшому плані йшлося про створення формальних підстав повоєнного порядку, який не допускав би міжнародно-правової суб'єктності України й закріплював би відторгнення від неї західноукраїнських земель. В експансіоністських проектах претендентів на Східну Галичину та Волинь, Буковину і Закарпаття враховувалися реалії повоєнного часу, де все вирішували великі держави Антанти й США. Їм належала провідна роль у визначенні долі західноукраїнських земель. Якраз вони продиктували Паризькій конференції 1919 р. основи мирного врегулювання в Центральній-Східній Європі, котрі увійшли до повоєнних договорів з колишніми противниками у війні. Використовувались окремі домовленості з країнами, яким передавались західноукраїнські землі, а також постанови доволі створених великими державами органів, що виглядали сумнівними з міжнародно-правового погляду.

Цій сваволі сприяла й нестримна ідеологізація міжнародних відносин. Наймоднішим і найприйнятнішим критерієм загарбницьких планів і силової підтримки їх здійснення став мотив боротьби з більшовизмом та антикапіталістичною Росією. Звернення до великих держав, з якими виступали претенденти на західноукраїнські землі, супроводжувалися залякуваннями поширенням більшовизму й присяганнями захистити від нього Європу. Відповідно на-

селення, яке обстоювало свої національні права, звинувачувалось у неспроможності протидіяти більшовизмові та у схильності до нього. Саме такий шлях обрали керівники тодішніх Польщі та Румунії.

З цього розпочав свою міжнародну діяльність Ю.Пілсудський. Прагнучи здобути довіру й підтримку союзників і відхреститися від прикрої репутації прихильника переможених Центральних держав, який разом з польськими легіонами воював на їхньому боці, «начальник панства» 16 листопада 1918 р. звернувся радіограмою до антантівського головнокомандуючого Ф.Фоша з проханням окупувати Польщу союзними військами і польськими частинами, що перебували у Франції, «для оборони Польщі від більшовизму».

Під цей акомпанемент Паризька мирна конференція діяла неприховано авторитарним способом. Її вищі органи (Ради чотирьох, п'яти та десяти) складалися з представників чотирьох або п'яти великих держав (до останнього органу входило по два делегати). Вони узгоджували засади розв'язання найскладніших проблем і, в разі неспроможності вирішити їх одразу, створювали спільні комісії, котрі проробляли відповідні питання в Парижі або відряджалися для вивчення ситуації на місці.

Проблема прийдешнього західноукраїнських земель посіла помітне місце в діяльності паризького аеропагу. Це був надзвичайно складний вузол, в якому переплелися суперечливі геополітичні, економічні, міжнаціональні, ідеологічні та військово-стратегічні інтереси. Тож ця проблема викликала найгостріші дебати як всередині вищих органів конференції, так і на переговорах з претендентами на ці території, передусім з Польщею, і не була розв'язана під час зустрічі в Парижі. Її не вдалося врегулювати й мирними договорами, підписаними після завершення конференції. Пізніше, продиктовані у вужчому складі (без США) рішення, які визначали державне підпорядкування Східної Галичини та Бессарабії, мали вкрай слабку легітимність з міжнародно-правового погляду, не кажучи вже про найсуттєвішу ваду — цілковите нехтування волі місцевого населення.

Дипломатична підготовка
загарбання

Коли Паризька мирна конференція розпочала свою роботу (12 січня 1919) на західноукраїнських землях уже перебували дві окремі антантівські місії.

Найчисельнішу з-поміж них (до 70 офіцерів), надіслану із штаб-квартири експедиційних військ Антанти на Сході Європи, що мала вплинути на хід польсько-українського конфлікту, очолив французький генерал Л.Бартемі. Розпоча-

лось практичне втілення задалегідь розроблених проєктів щодо Східної Галичини. Французька позиція виявилася незмінною і досить простою — забезпечити польське володіння Східною Галичиною. Три основних складники (військовий, дипломатичний та економічний) політики Парижа, керованої твердою рукою голови ради міністрів Ж.Клемансо, звучали в унісон, визначаючи поведінку Бартелемі. Останній вельми прихильно ставився до польських діячів, мало не щодня зустрічаючись із ними, і відмовлявся навіть розмовляти з делегатами УГА, серед яких був знаний старшина січових стрільців О.Букшований (а супроводжував їх прелат Ф.Бонн). Робилося все, щоб не допустити укладення перемир'я в січні. Розраховуючи при підтримці союзників заволодіти всією українською територією, польська сторона не бажала тоді зв'язувати себе будь-якими домовленостями та розмежуванням із ЗУНР.

Цим не обмежувалася підтримка поляків з боку місіонерів. Уперше прибувши до Львова, Бартелемі привіз до блокованого міста зброю для оточених польських військ. У відповідь на протест митрополита А.Шептицького глава союзної місії «пояснив, що амуніція призначена проти більшовиків». Розбіжностей серед членів місії не було. Англійський полковник Сміт ставився до вимог поляків ще прихильніше, ніж глава місії.

Виступаючи ж самостійно, англійці, на відміну від французів, діяли обережніше, відповідно до тактичної лінії прем'єр-міністра Д.Ллойд Джорджа. Досвідчений «Форін офіс» виваженіше ставився до польських зазіхань на Східну Галичину й Волинь. Однак військові втрачали британську холоднокровність, коли йшлося про їхнє місце у загальній інтервенції на Сході.

Респектабельні фінансисти Сіті, зачувши запах прикарпатської нафти, чимдалі настирніше вимагали від уряду беззастережно орієнтуватися на надійнішого, польського партнера в експлуатації західноукраїнських багатств. Звідси й ота звивистість британської політики щодо Східної Галичини.

Для практичного ознайомлення з польсько-українською війною до Польщі разом з І.Падеревським приїхав як «британський комісар» військовий аташе в Копенгагені підполковник Х.Вейд, один із тих, хто зі столиці нейтральної Данії спостерігав за подіями на Сході й мав об'єктивні дані про суть нового збройного конфлікту в Східній Галичині. Адже англійський посланець в Копенгагені лорд В.О.Кілмарнок висловлював і переконання своїх підлеглих, допові-

даючи 7 грудня 1918 р.: «Насправді цей край належить русинам». Таку думку поділяли основний експерт «Форін офісу» з польських проблем і майбутній історик лорд Л. Нам'єр, його тодішній шеф і консультант британської делегації в Парижі проф. Дж. Хедлем-Морлі, навіть головний історичний радник МЗС проф. Ч. Оман. Тож і не кваліфікувався з висновками офіційний Лондон. В останні дні 1918 р. було вирішено залишити без відповіді телеграфний протест щодо розгортання польської агресії, надісланий Є. Петрушевичем від імені ЗУНР. Відповідну пропозицію Е. Говарда підтримав лорд Р. Сесил, котрий пояснив: «Союзники повинні якнайшвидше обговорити російське питання загалом». Разом з тим чекали на доповідь Вейда про становище на місці.

Але, як свідчать документи, новоспечений «британський комісар» перевищив свої повноваження. До цього його спонукала активність британського нафтового капіталу в Прикарпатті. Вклавши сюди напередодні війни понад 10 млн. фунтів стерлінгів, він зажадав тепер не лише повернення конфіскованого ворогом майна, а й розширення своїх володінь. «Міжнародний комітет охорони інтересів союзних громадян у нафтовій промисловості Галичини» з листопада 1918 р. активно співробітничав з Польською ліквідаційною комісією у Львові, а також з польськими представниками в країні та за її межами. Його лоббістські домагання передати всю Східну Галичину під владу Польщі вплинули на Вейда.

Наляканий критичним становищем, в якому опинилися польські війська, англійський представник на свій розсуд вдався до низки заходів, спрямованих на відкрите втручання у справи Східної Галичини. Наслідки не забарилися. 21 січня лорд Хардінг підписав «Меморандум про невідповідність Вейда посаді Британського комісара». Основні звинувачення стосувалися його дій на західноукраїнських територіях: «Потім він вирушив до східних кордонів Польщі... Послав офіцера Інтеллідженс сервіс (Джонсона. — *Авт.*) вести переговори щодо вкрай суперечливого питання про кордони Східної Галичини та володіння Львовом і заявив, що він просив телеграфом прислати офіцерів для контролю над нейтральною зоною, яку сподівався створити. Нарешті сам виїхав до Львова, щоб особисто втрутитись у суперечку».

Поляки, які одразу ж не сприйняли появи й пропозицій Вейда, не приховували задоволення з приводу його відкликання. Французи, своєю чергою, обурювалися сепаратними діями англійців і зажадали від них дотримання порядку. Того ж таки 21 січня 1919 р. на засіданні керівного органу

Паризької конференції виступив союзний головнокомандуючий маршал Ф.Фош. Пропонуючи посилити Польщу польсько-французькими та польсько-американськими дивізіями, він заявив: «Щоб забезпечити міцну базу майбутньої операції, необхідно реорганізувати всі союзні місії у Польщі. Зараз там перебуває британська військова місія на чолі з полковником Вейдом, а у Львові — французька під проводом генерала Бартелемі; в Польщі діють і інші місії. Інформація, що надходить від них, погляди, які вони висловлюють, доволі суперечливі. Бажано сформулювати об'єднану місію, котра б зайнялася, зокрема... проблемою перекидання військ до Польщі».

Цього разу пропозиції Фоша зустріли енергійний опір англійців і були відхилені. Натомість Рада десяти створила Польську комісію, якій підпорядковувалась місія Бартелемі.

**Великі держави рятують
польських агресорів**

Становище польської сторони у Східній Галичині дедалі погіршувалося. Єдиним острівцем її урядування був Львів, який мав залізничне сполучення з Польщею, але і воно могло от-от перерватися. 22 лютого Л.Бартелемі виступив з ініціативою укласти перемир'я. Проте українській стороні годі було сподіватися врахування її справедливих вимог. Західні місіонери завзято готували загарбання поляками всієї Східної Галичини. Зробити це одразу завадила їм революційно-визвольна боротьба західноукраїнського народу. Виснажити його сили і виграти час для перекидання на допомогу агресорам могутніх інтервенціоністських з'єднань мала «миротворча діяльність» місії Паризької конференції.

Товариш державного секретаря закордонних справ, відомий історик М.Лозинський так відтворив атмосферу нарад, проведених 25—28 лютого у Львові українською делегацією з членами місії та польськими представниками: «Комісія (Бартелемі. — *Авт.*) поводитись іноді дуже нечемно». Польська сторона систематично порушувала умови припинення вогню. Про це «щохвили» повідомляло командування УГА. Та ледве текст його заяви почули в перекладі, «представники висококультурних націй Заходу зірвалися з місць, почали стукати п'ястками о стіл і, заявивши, що коли ми до п'яти мінут не візьмемо тої заяви назад, вони зривають переговори, опустили салю конференції, тріскаючи дверима».

І ті ж місіонери напрочуд прихильно ставились до польських військових. На зустрічі з вищими офіцерами армії «Схід» представник США Р.Лорд запевнював, що коаліція

аж ніяк не збирається порушувати «історичних і політичних прав Польщі». Вихваляючи запропоновану «лінію Бартелемі», він наголосив: «Буде усунуто військову загрозу місту Львову, Польща отримає нафтовий басейн...»

Те, що місія надавала перевагу польській стороні, ставило під сумнів об'єктивність антантівських посередників. Намагаючись уникнути незручностей, вони вдалися до неординарного кроку. «Сьогодні, — телеграфували І.Падеревському 27 лютого зі Львова, — преса (польська. — *Авт.*) на вимогу місії виступила з менш прихильними до Антанти статтями, аби послабити закиди українських делегатів, що вона цілком на нашому боці».

27 лютого західноукраїнські делегати і члени місії виїхали до Ходорова, де відбулася зустріч з вищими керівниками ЗУНР Є.Петрушевичем та В.Голубовичем і головним отаманом УНР С.Петлюрою. Від останнього значною мірою залежало, якими будуть конкретні умови перемир'я. Представники ЗУНР поклали неабиякі надії, що він підтримає їх. Але вийшло інакше. За М.Лозинським, «щодо Галичини Петлюра зазначив тільки загально, що український нарід тільки тоді зможе всю свою силу звернути проти більшовизму, коли матиме забезпечене національне існування від Заходу. Так виразно, як цього домагалися від Петлюри Петрушевич і Голубович, він справи не поставив і не заявив, що вдержання Східної Галичини в етнографічних границях при Українській Народній Республіці є безумовним домаганням цілої України.

Здається, вже тоді Петлюра готов був піти на поступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти».

Революційно-визвольні настрої мас, рішуча позиція солдатів УГА унеможливили прийняття умов посланців Парижа. Тож вони ні з чим повернулися до столиці Франції. Їхні доповіді заслухала Комісія в польських справах і на засіданні 12 березня ухвалила комюніке, де зазначалося: «...Розвиток взаємовідносин між поляками й українцями в районі Львова досяг критичної межі. Поляки опинилися під загрозою повного розгрому, якщо не одержать термінової допомоги.

Втрата Львова серйозно позначиться на становищі у всій Польщі і розцінюватиметься як поразка Антанти. Це неодмінно призведе до посилення позицій більшовиків...

За таких обставин Комісія в польських справах вважає своїм обов'язком ще раз звернути увагу Верховної ради конференції на необхідність негайно дати згоду на перекидання військ генерала Галлера до Польщі».

Але відразу ж реалізувати ці рекомендації було неможливо. Швидкий розвиток революційних подій у всій Центрально-Східній Європі примушував Паризьку мирну конференцію дотримуватись бодай показних ознак демократизму. До того ж загострення соціальних суперечностей у Польщі, революція в Угорщині, наближення загальноєвропейської кризи та виникнення гарячих точок у світі спонукали верхівку Антанти й США гасити вибухонебезпечні ситуації. Це стосувалося і польсько-української війни. 19 квітня Рада чотирьох звернулася до командуючих ворогуючими військами у Східній Галичині генералів Павленка й Розвадовського. Антантівські миротворці пом'якшили тон стосовно ЗУНР та УГА, очевидно, внаслідок подій, що відбувалися на українських землях.

Зовні рівне трактування воюючих сторін не на жарт занепокоїло Варшаву. Її представник у Парижі Р.Дмовський витлумачив суть справи: «Нашвидкуруч відредагована відозва справляє враження однакового диктування (умов) полякам і русинам. Намір був інший... Панів просять не вважати відозву спробою заздалегідь визначити долю Східної Галичини».

Подібні пояснення з інших джерел остаточно розвіяли збентеження Варшави, й вона чимдалі настирніше домогалася Східної Галичини й Волині. Передовсім було порушено перемир'я, продиктоване Радою чотирьох. Поляки погоджувались припинити військові дії лише за умови, що українська сторона беззастережно визнає лінію розмежування, висунуту місією Л.Бартелемі 28 лютого 1918 р. Вибрики Варшави викликали у миротворців лише показне роздратування. А тим часом головна рекомендація Польської комісії — перекинути армію Галлера до Польщі — набула практичного втілення. Рішення про це керівники Паризької конференції остаточно ухвалили в квітні.

Франція і США створили і спорядили цю армію. До особового складу трьох дивізій, що мали дістатися навесні 1919 р. з Франції до Польщі, входили не тільки військово-полонені-поляки з колишніх німецької та австро-угорської армій. Значну частину солдатів привезли з-за океану — тих емігрантів польського походження, котрі проходили процес натуралізації (тобто очікували на громадянство США) і, отже, не підлягали призову до американської армії. Їх вдалося використати як гарматне м'ясо. Союзникам допомагали польські організації за океаном і Польський національний комітет у Парижі. Тим, хто не міг бути мобілізованим до експедиційного корпусу США, але погоджувався воювати

на боці Антанти, гарантували прискорення натуралізації після війни. Близько 24 тис. таких напівгромадян США перевезли до Франції. А що війна вже закінчувалася, їх вирішили використати у збройних конфліктах, які точилися на Сході Європи. Забігаючи наперед, скажемо: ті, хто залишився живим, повернулися до США й отримали американське громадянство.

Дивізіям Галлера, загалом укомплектованим рядовим складом, бракувало лише офіцерів, і командні посади у формально польській армії посіли французи. Вони ж забезпечили дивізію артилерією, іншою зброєю та військовим спорядженням.

1 травня Галлер був уже у Львові. Він заявив: «Як птахи з далеких країв, прилетіли ми, щоб у вашому місті звити гніздо, з якого рушимо далі на Схід, аби встановити кордони нашої держави там, де вони повинні пролягати». Через тиждень Галлер вступив у командування «військами Волині й Галичини». Справжня мета появи його дивізії у Польщі не викликала сумнівів. Ніхто не зважав на протести властей ЗУНР. Повномасштабний наступ агресора в Західній Україні мав от-от розпочатися.

Смертельна небезпека, що нависла над західноукраїнськими землями, загрожувала й іншим національно-державним утворенням, які існували на території України. Тому вони, включно з УСРР і УНР, не могли не реагувати на становище, що склалося. Зрештою, від їхньої активності значною мірою залежала не лише подальша доля західноукраїнської державності. Йшлося про історичну справу возз'єднання, шляхи його здійснення, подолання ізоляції України на міжнародній арені.

Навесні 1919 р. події громадянської війни в Україні розвивалися не на користь Директорії. Притиснута до Збруча, вона 31 березня отримала від ЗУНР запрошення «оселитись у Тернополі». Тим часом українські радянські війська, просуваючись на з'єднання з радянською Угорщиною, наблизились до Східної Галичини. Проблема безпосередніх взаємин між урядами ЗУНР і УСРР постала з усією очевидністю перед обома сторонами. В них були зацікавлені ще дві держави — радянська Росія і радянська Угорщина.

Чи існували перспективи виживання ЗУНР?

Питання стосунків з урядом УСРР не нав'язувалось Галичині штучно. Воно виникло в

перебігу революційно-визвольних змагань і глибоко хвилювало всі верстви західноукраїнського населення. В одній із резолюцій робітничо-селянського з'їзду в Станіславі (кві-

тень 1919), де значним впливом користувалися авторитети західноукраїнської соціал-демократії В.Темницький (майбутній міністр закордонних справ УНР) і О.Безпалко (міністр праці), зазначалося: «З'їзд бажає увійти в тісні зносини з українським радянським правительством і висилає заля цього своїх трьох представників до Києва». Хоч ця резолюція залишилася на папері, вона віддзеркалювала прагнення галицьких трудящих до возз'єднання зі своїми братами за Збручем. В іншому рішенні з'їзд висловив незгоду з діями радянської Росії, які більшість делегатів вважала втручанням у справи України.

Подібну позицію займали соціал-демократи Наддніпрянини, що гуртувалися навколо В.Винниченка. Враховуючи високий міжнародний авторитет першого голови Директорії, до нього звернувся угорський уряд, як писав сам Винниченко, з пропозицією створити «один суцільний совітський фронт: Угорщина, Галичина, Україна й Росія». Загалом погодившись на це, він виставив як головні умови переговорів «визнання самостійності й незалежності Української Радянської Республіки; український національний совітський уряд; оборонно-наступальний союз радянських республік; тісний економічний союз; наступ на Галичину».

Ці умови Будапешт передав до Москви анонімно, пославшись на «українського поета». Відповідь була формальною і малообіцяючою. Далися взнаки серйозні розбіжності у поглядах керівництва радянської Росії на політику в Україні, а також тиск з боку Г.Пятакова та його прибічників в українському радянському уряді.

Безуспішними виявились і спроби Угорщини заручитися сприянням ЗУНР у налагодженні прямого залізничного сполучення Будапешт — Москва. Для здійснення проекту потрібна була тісна співпраця чотирьох країн, що про них ішлося в переговорах з В.Винниченком. Державний секретаріат залюбки співробітничав з Угорщиною в галузі взаємовигідного товарообміну, але на більше не наважувався. Він двічі відхилив пропозицію радянського уряду України — пропустити його війська до Угорщини, а також спільно виступити проти польського агресора. В липні, коли війська Варшави окупували територію аж до Збруча, Київ надіслав Є.Петрушевичу (від 6 червня 1919 — диктатор ЗУНР) ще одне звернення (воно фактично повторювало попередні) із закликом розірвати з Петлорою і укласти союз проти Польщі та Румунії. Йшлося також про створення спільної армії з єдиним командуванням. Київський радянський уряд зобов'язувався не втручатись у внутрішні справи Галичини.

І цю пропозицію було відхилено. Вочевидь, свою роль відіграли не тільки союзні відносини з Петлорою, соціальний консерватизм галицьких верхів та їхня постійна орієнтація на іноземних заступників української справи, а й гіркий досвід перебування російських військ у Галичині під час світової війни. Одні засуджуватимуть ці мотиви та їхніх речників, інші, навпаки, виправдовуватимуть їх. Та хоч би там як, а в критичний для революційно-визвольної боротьби західноукраїнського населення (і, зрештою, для всієї України) час не було знайдено рішення, адекватного важливості історичного моменту. Вже вкотре стали на заваді відсутність єдності серед українців, небажання поступитися власними амбіціями в ім'я загальнонаціональних інтересів. Лише згуртуванням можна було примножити сили українського визвольного руху й, незважаючи на загострення внутрішніх суперечностей, сприяти задоволенню як соціальних, так і національних потреб України. Фактично то був єдиний шлях для втілення споконвічних народних прагнень.

Розплата не забарилася. Дивізії армії Галлера займали передові рубежі, готуючись до вирішального штурму українських позицій. А в Парижі тим часом розігрувався черговий акт антантівсько-американського «миротворення». Делегати ЗУНР М.Лозинський та Д.Вітовський після кількох нарад з комісією для укладення перемир'я, яку очолював південноафриканський генерал Л.Бота, попри вкрай невідповідні для української сторони умови, 13 травня прийняли їх. Польські ж представники відмовились припинити воєнні дії, пославшись на те, що в УГА перебувають «більшовицькі елементи». Наступного дня, 14 червня, війська Галлера перейшли у загальний наступ в Галичині й на Волині. Тоді ж до Покуття із загарбаної вже Буковини вторглися румунські збройні частини.

УГА при підтримці місцевого населення чинила запеклий опір першокласно озброєним військам противника, які просувалися значно повільніше, ніж це передбачалося штабними планами. Партизанські загони, що почали діяти на Коломийщині, невдовзі об'єдналися у велике з'єднання чисельністю 15—20 тис. чол. Та й Волинь перетворилася на арену суцільної партизанської боротьби. На початку червня перегруповані частини УГА перейшли у контрнаступ під Чортковом. Вони вибили поляків навіть з Олеська й Бродів. У Львові та на околицях виникла паніка. Ситуація виявилася такою загрозливою, що туди примчав Ю.Піلسудський.

Але сили були нерівними. Та й загальне політичне становище складалося вкрай несприятливо.

Трагічний розвиток
подій

Критичне становище ЗУНР не наблизило, а віддалило від неї Директорію. Перебравшись на західноукраїнські землі (Волинь стала осередком діяльності уряду та військового командування Директорії, до Галичини було перевезено військове спорядження), вища влада УНР не перейнялася настроями, що панували тут. Якраз тоді Петлюра дійшов остаточного висновку, ніби українська незалежність можлива лише з ласки Антанти та при підтримці більш сильних західних сусідів.

Напередодні широкого наступу польських військ на Східну Галичину з ініціативи Ю.Піلسудського до штабквартири командування УНР було відряджено довірену особу — Є.Мазуркевича (Заглобу). У відповідь з початком польського наступу до штабу генерала Галлера прибули військові представники УНР і запропонували негайно укласти перемир'я на Волинському фронті. Йшлося про налагодження контактів, бо тут воєнні дії не велися вже кілька місяців, польським військам за Саном ніщо не загрожувало з Волині й вони, воюючи у Східній Галичині, не мали підстав непокоїтись за свій північний фланг. Більше того, поляків запрошували зайняти ділянку спільного Східного фронту. Але тих найбільше цікавила позиція представників УНР стосовно Східної Галичини. Як повідомлялось у рапорті прем'єр-міністрові І.Падеревському, один із членів делегації, полковник Антончук, «заявив від себе і від імені делегації, що для них як жителів Наддніпрянської України справа Галичини — нова й маловідома, більше того, вона якоюсь мірою другорядна». Далі йшлося про намір «якнайшвидше досягти угоди з Польщею, незалежно від Східної Галичини. Як зазначив полковник Левчук, він свідомий того, що звернення до польського уряду може викликати тертя й непорозуміння між Наддніпрянською Україною і Галичиною». На спільному засіданні «голова делегації заявив, що задля згоди з Польщею український уряд ладен піти на територіальні поступки». Втім мовилося не тільки про Галичину.

Польська сторона ледве чи могла сподіватись більшого. Головне командування запропонувало І.Падеревському «погодитись на ведення переговорів». Це, заявляли військові, «нас ні до чого не зобов'язує». Такої позиції Варшава дотримувалась завжди, коли вступала у взаємини з представниками УНР.

13 травня 1919 р. до Варшави через Одесу — Бухарест — Відень дістався Б.Кутильовський — недавній повірений у справах Польщі у Києві. Зі своїм супутником Б.Курдиновським, відрядженим міністром закордонних справ УНР К.Мацієвичем, він розлучився в австрійській столиці. Хоч той був офіційно уповноважений вести переговори з найвищими посадовими особами Польщі, його до остаточного з'ясування ситуації не привезли до Варшави. Тим часом Б.Кутильовський попросив аудієнції у І.Падеревського, попередньо заявивши, що Б.Курдиновський має повноваження відмовитись від Східної Галичини. Про інші «обставини першорядного значення» Б.Кутильовський просив дозволу доповісти особисто.

Не гайнували часу й аналітики МЗС. На підставі матеріалів, привезених Б.Кутильовським, прем'єрові було надіслано меморандум «Сьогоднішнє політичне становище в Україні та шляхи розв'язання української справи». Бесіди з посланцем УНР засвідчили: «Директорія остаточно переконалася, що Україна не може здобути власної державності без чужої допомоги. З огляду на це (Директорія) вважає необхідним спертися на Польщу...»

Далі наводились «умови, на які Курдиновський міг би погодитись від імені тих, хто дав йому повноваження». Зацитуємо їх: «а) особам, які входять до нинішнього складу Директорії... гарантуються керівні посади в уряді того чи іншого складу, що його буде створено за погодженням (з Польщею) на території України, включно з Галичиною. Передбачувана згода на значні зміни у складі уряду не виключає участі в ньому поляків;

б) відмова від будь-яких претензій на частину Східної Галичини або, в крайньому разі, від усієї цієї території і разом з тим від деяких повітів Волинської та Київської губерній;

в) спільні воєнні дії і система оборони на Сході, з тим щоб участь поляків передбачала їхні дії лише по Дніпро;

г) спільна торговельна політика з ліквідацією митного кордону між Україною і Польщею;

д) участь Польської держави у закордонній політиці України;

е) гарантування полякам правових привілеїв у економічній, політичній і культурній галузях».

Отже, йшлося про готовність задовольнити далекосяжні польські вимоги стосовно України. Але на даному етапі навіть не це було головним. Виникла необхідність заспокоїти світову громадськість, обурену брутальними діями польсь-

ких військ у Східній Галичині, і зняти відповідальність з керівників Паризької конференції за потурання експансіоністам. Тож і вирішили негайно переправити Курдиновського до Варшави, бо на І.Падеревського чекали в Парижі, але його від'їзд щоразу відкладався. Між тим наступний поїзд з Відня мав дістатися польської столиці лише 23 травня. Хтось запропонував послати Б.Курдиновського безпосередньо до Парижа й оформити там відмову УНР від західноукраїнських земель. Прем'єр, однак, не наважився на такий крок. В день прибуття Б.Курдиновського до Варшави угоду уклали негайно.

Вона містила наведені вище умови, що повторювались і в інших домовленостях. А остаточного вигляду вони набудуть в договорі, укладеному 21 квітня 1920 р., яким Директорія цілковито зречеться Східної Галичини, Волині та інших українських територій. Але вже травнева (1919) угода Падеревський — Курдиновський стала своєрідним проривом у насильницькому міжнародному розв'язанні проблеми західноукраїнських земель. Польське керівництво, затамувавши подих, чекало реакції паризьких миротворців.

В особистому листі до І.Падеревського від 31 травня Ю.Пілсудський повідомляв, що вже тиждень ухиляється від будь-яких тлумачень подій у Східній Галичині, насамперед «за браком даних про вплив угоди з Курдиновським» на миротворчі міжнародні чинники. Роз'яснюючи тактику, спрямовану на увічнення польських загарбань, начальник держави писав: «За обставин, що склалися, не можна послугуватись лише тими аргументами, які до цього нескінченно повторювались. Тим паче аргументами про наші історичні права, аргументами про більшовизм русинів та іншими, котрі, як свідчить досвід, не дають бажаних наслідків і вже не можуть направити становища. Треба винайти нові докази, щоб мати про що дискутувати, не доводячи справу до її остаточного вирішення. Можливо, таким новим аргументом стане угода з Курдиновським...»

Досвідчені мужі Заходу так і не наважились винести остаточного юридичного вердикту загарбанню Східної Галичини й Волині польськими агресорами. Не прийнявши під час роботи Паризької мирної конференції формального рішення про державну належність цих українських земель, керівники Антанти й США фактично визначили їхню долю. Але й це вони зробили ніби «з чорного ходу». 30 червня 1919 р., через день після підписання Версальського мирного договору й завершення роботи конференції, посольство Франції у Варшаві офіційно повідомило про рішення

Верховної ради союзників «уповноважити польський уряд застосувати в Східній Галичині підрозділи його збройних сил, включаючи армію генерала Галлера».

Паризька мирна конференція
вирішує долю Закарпаття,
Буковини та Бессарабії

Паризькі миротворці виявилися послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель — Закарпаття й Буковини.

Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східно-галицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у цій частині Європи, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. Але міжнародна гра у визначення майбутнього західноукраїнських земель мала істотні відмінності.

Головним претендентом на Закарпаття була Чехословаччина, яка прагнула оволодіти цим краєм, щоб забезпечити собі вихід на багаті ринки Сходу, а також зміцнити власні геостратегічні позиції у начиненій вибухівкою повоєнній Центрально-Східній Європі. Президент новоствореної держави Т.Масарик і міністр закордонних справ Е.Бенеш вважалися діячами ліберальнішими, ніж керівники Польщі, й це позначалося на тактичних ходах Праги. У задоволенні її територіальних вимог, безперечно, більше важило те, що кожен свій важливий крок у східній політиці вона заздалегідь узгоджувала із Заходом. До того ж обачному Т.Масарикові вдалося прихилити до себе впливових діячів закарпатської еміграції у США.

Звідси — позірна відсутність гострих моментів і непотрібність створення спеціальних комісій для згладжування суперечностей на місці, а також гучних закликів щодо припинення воєнних дій тощо.

Однаке напруженість існувала. Вона була пов'язана із спекулятивно-ідеологічними й геополітичними мотивами, якими керувалися миротворці з Парижа. Закарпаттю відводилася важлива роль у боротьбі з революцією в Угорщині. Уже 12 січня 1919 р. чеські війська зайняли Ужгород. 5 лютого Рада десяти заслухала Е.Бенеша. Погодившись з його вимогами, вона, однак, створила спеціальний комітет, якому доручалося детально опрацювати питання про кордони. Він не квапився братись за роботу, але вже наступного дня після її початку, 28 лютого, було погоджено долю Закарпаття. Англійський представник Г.Ніколсон занотував: «Приходимо до угоди з'єднання чехів і румунів українським кордоном».

Відпрацювання остаточних рекомендацій було відкладено у зв'язку з проголошенням 21 березня радянської влади в Угорщині. Вона підтвердила надання Закарпаттю статусу автономії, створила в його складі три українських округи (Марамароський з центром Хуст, Березкий — Мукачеве і Ужанський — Середнє) й оголосила вибори окружних рад на території Руської Країни. Значна частина закарпатців симпатизувала новій владі. 16 квітня румунські, а 27 числа чеські війська розгорнули просування в глиб території українського краю. Відтоді розв'язання закарпатського питання стало невід'ємним від політики Заходу стосовно радянської Угорщини.

8 травня 1919 р. в Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині. Прикриваючись виваженим міжнародно-правовим підходом до вирішення майбутнього країн і націй, паризькі миротворці грали життям і долею мільйонів людей. Типовий хід засідання яскраво змалював той-таки досвідчений британський дипломат: «Вони починають з Трансільванії, і після кількох словесних сутичок між Тардьє і Лансінгом, подібних до перекидання тенісним м'ячем, Угорщина втрачає свою південну частину. Потім — Чехословаччина; і поки дві-три мухи вилітають за вікно і знову влітають у зал, Угорщина встигає втратити свою північ (Закарпатську Україну. — *Авт.*) і свій схід. Потім іде кордон з Австрією; його не зачіпають. Потім — кордон з Югославією... Потім — чай з мигдалевим печивом».

Того самого дня в Ужгороді було створено Центральну руську народну раду й винесено рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. 15 травня головою Ради обрали Г.Жатковича — голову Народної ради русинів США. 23 травня депутацію із Закарпаття прийняв у Празі президент Т.Масарик.

І знову-таки ця дата збігається з останнім обговоренням закарпатської проблеми в Парижі. Дві тісно пов'язані між собою тези обстоював тоді на засіданні Ради п'яти американський державний секретар Р.Лансінг, вимагаючи, щоб статус Закарпаття був «аналогічний тому, в якому перебувають підмандатні (території)». Він правив, ніби «народ Закарпаття ще не має даних для самоврядування».

Приєднання Закарпатської України до Чехословаччини оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією, підписаний 10 вересня 1919 р.

Нескладним уявлялось паризьким миротворцям вирішення долі Північної Буковини. Вони виходили з обіця-

нок Антанти (з Росією включно) винагородити Румунію за вступ у війну проти Центральних держав, передавши їй, крім Трансильванії і значної частини Банату, цей гірський український край. Другий аргумент брався уже з галузі кулачного права. Нагадаємо, що через слабкість українських сил (загін січових стрільців вирушив на допомогу повсталому Львову) румунські збройні частини 11 листопада 1918 р. оволоділи Чернівцями, а через тиждень і всією Буковиною. Знехтувавши волевиявлення українського населення, яке 3 листопада на всенародному вічі в Чернівцях висловилося за возз'єднання з Україною, румунські окупанти нав'язали гірському українському краю брутальний режим неволі, соціального й національного гноблення. Певним дисонансом у хорі голосів, які підтримали включення всієї Буковини до складу «Великої Румунії», прозвучала доповідь глави місії США у Центрально-Східній Європі А.Куліджа «Нові кордони в колишній Австро-Угорщині». Американський професор висловився за те, щоб західну частину Буковини разом з північними районами Бессарабії передати Україні. Однак його думку знехтували. Сен-Жерменський, а потім Севрський мирний (10 серпня 1920) договори віддали всю Буковину Румунії.

Хоч питання про майбутнє Бессарабії не належало до компетенції Паризької конференції, бо прутсько-дністровське межиріччя входило до складу Росії — союзниці Антанти й США у війні, воно докладно обговорювалось у столиці Франції. Великі держави прихильно поставилися до домагань Бухареста, ігноруючи волю населення Бессарабії, в тому числі української його частини. Яскравим виявом настроїв українців були героїчне Хотинське повстання на зламі 1918—1919 рр. і самовідданий опір загарбникам з боку населення Ізмаїльщини.

Але в Парижі керувалися іншими міркуваннями. Бессарабія перетворилася на важливий тил союзних військ, котрі висадилися в Одесі й Криму, регіон, використовуючи який можна було розраховувати на реванш за поразку інтервенції на Півдні. Долю Бессарабії мав вирішити укладений після підписання всіх мирних договорів Версальського циклу так званий «Бессарабський протокол» (28 жовтня 1920). Однак його міжнародно-правові засади були такими сумнівними, що Сполучені Штати не підписали цього документа, а Японія не ратифікувала його. Італія чимало виторгувала від Румунії за ратифікацію. Радянські Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до

складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним.

Останні кроки властей ЗУНР на українській території

Прийняття формального рішення про майбутнє Східної Галичини відкладалося. На

той час галицьке суспільство було поділене навпіл. Та його частина, котра залишалася на загарбаній території, відразу ж відчула утяжливість окупаційного режиму. В середині липня Збруч перейшли останні з'єднання Української галицької армії, ще раніше до Кам'янця-Подільського перебрався уряд ЗУНР. Хоч державні органи і майже 100-тисячне (з обозами й супроводом) галицьке військо опинилися в надзвичайно складному становищі, боротьба за національне визволення західноукраїнських земель не припинялася. Відбулась зміна і в стосунках з УНР.

Користуючись незавидною ситуацією галицької влади, Директорія вирішила покласти край внутрішній самостійності керівництва ЗУНР. Тож і згадали, що від 22 січня 1919 р. існує Західна Область УНР. 4 липня вийшла постановою про створення «Міністерства Західної Облaсті Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». Але втілити це рішення було не просто, бо диктатор ЗУНР Є.Петрушевич мав у своєму розпорядженні бoездатну 40-тисячну армію. Про ставлення Директорії до галичан повідав М.Лозинський: «Для боротьби з більшовиками воно конче потребувало галицької армії, однак для замирення з Польщею йому заважало галицьке правительство». Зіткнення урядів закінчилося внічю. Закон від 4 липня залишився на папері, а частини УГА через якийсь час рушили на Київ.

Розбіжності щодо пошуку заступників чимдалі поглиблювалися. Директорія взяла курс на союз з Польщею. Керівні кола ЗУНР, відкинувши пропозицію про союз з радянською Україною, що діяла заодно з радянською Росією, аж ніяк не виключали можливості союзу з білогвардійцями. Отже, знову постала дилема: «Польща чи Росія». Втративши останні ілюзії, що можна спертися на Польщу, галичани починають поглядати на Схід. Першим уголос заговорив про це «сеньйор галицьких політиків» К.Левицький. Восени 1919 р. він друкує у Віденському «Українському прапорі» програмну статтю «Куди дорога?» і, натхнений денікінським наступом, прорікає: має бути створена «конфедерація (союз) обох держав, України і Росії, які стануть дійсним природним забором Сходу супроти всякого посягання поляків, румунів чи кого-небудь другого». Пропонуючи та-

ке, автор наголошує на різниці між «національним русофільством» і «політичним», як-от: «Ми, українці з Галицького П'ємонту, поборювали досі й будемо поборювати національне русофільство як національну зраду... Але ж що іншого є політичне українофільство як сполука двох державних інтересів для спільної цілі, а що іншого є народне відступництво».

Але ці, на перший погляд, привабливі теоретизування враховували лише гіркий досвід нерівної боротьби з польськими наїзниками, байдужість і підступність Заходу й нехтували реалії, що їх принесли в Україну армії «єдиної і неділимої». Союз із тими, хто по-варварськи знущався і нищив усе українське, із злісною непримиренністю ставлячись до всього національного, хто й слухати не бажав про існування українського народу, не кажучи вже про якісь там ознаки його державності, навіть волевиявлення, був примарною ідеєю. Та спокусився нею не лише цей досвідчений галицький політик, а й ціла УГА, уклавши 6 листопада 1919 р. попередню угоду про підпорядкування денікінському командуванню. Є.Петрушевич протестував, але вже не міг нічого вдіяти. 15 листопада диктатор виїхав через Румунію до Відня, а 17 числа в Одесі було укладено остаточний договір. Його перша стаття передбачала: «Галицька армія переходить у повнім складі разом з тилловими установами, складами й рухомим залізничним матеріалом на бік російської Добровольчої армії...»

Взаємне поборювання, неспроможність втілити в життя всенародне прагнення до возз'єднання, соціально-політичний консерватизм і схиляння перед сильними світу цього далеко розвели ЗУНР і УНР. Кожне з цих національно-державних утворень торувало шлях до лютих ненависників України та її народу. В першому випадку — «єдиної і неділимої Росії», в другому — експансіоністської Польщі.

Зарубіжні митарства Є.Петрушевича та уряду ЗУНР начоно відбивали реалії тогочасного міжнародного становища, яке, попри запевняння держав-переможниць, на початку 20-х рр. залишалося нестабільним і невизначеним. Диктатор та його команда діяли досить енергійно: шукали розуміння у новоствореній Лізі націй, допомоги у прем'єр-міністра Великобританії Ллойд Джорджа, намагалися зблизити акції Англії та Німеччини на Сході Європи, зверталися до Генуезької конференції 1922 р. Дипломатичні маневри керівництва ЗУНР включали також контакти з Росією. Звичайно, значно частіші й тісніші з білогвардійцями, аніж з радянськими представниками.

Вживалися заходи для залучення до західноукраїнської справи діаспори в Канаді й США. Під час тривалої зарубіжної подорожі митрополит А.Шептицький звертався і до високих урядовців інших країн, але зустрічі, яких він домагався, мали показний характер. З'являлися також офіційні документальні публікації уряду ЗУНР в еміграції, де викривався терористичний окупаційний режим, встановлений на західноукраїнських землях.

Однак у розв'язанні східноєвропейських проблем парадом командувала Франція, зацікавлена в союзі з Польщею не лише політично, а й економічно. Відзначаючи це, вкажемо лише: її капіталовкладення в нафтову промисловість Прикарпаття були такими значними, що на початку 20-х рр. уже набагато переважали ще донедавна найбільші — англійські.

Належність Східної Галичини до Польщі ставилася під сумнів лише тоді, коли польські війська відступали з її території. В липні 1920 р., як тільки зазнав нищівної поразки «похід Пілсудського на Київ» і Польща звернулася до Антанти з проханням врятувати її від цілковитого розгрому, голова уряду Великобританії на конференції в Спа нагадав, що Варшава не володіє ще на законних підставах західноукраїнською землею. Досить сумнівне право на це вона дістала лише в березні 1923 р. за рішенням Конференції послів Антанти.

Брутальну наругу над волею українського народу затаврував великий французький гуманіст Р.Роллан: «Це один з тих політичних злочинів, з яких зшиті договори 1919-го і наступних років. Усі ці договори треба скасувати. Але нема чого звертатись у цій справі до Союзу народів (Ліги націй. — *Авт.*), бо Союз народів створений саме для того, щоб їх оберігати».

Відторгнення західноукраїнських земель, залишення за кордонами України кількомільйонного населення та значних етнічних територій стало однією з історичних кривд, заподіяних українському народові в буремне ХХ ст. Він не міг змиритися і не змирився з цим. Здійснення багатовікового прагнення до возз'єднання стало важливою справою нації, неодмінною передумовою її справжнього відродження.

Становлення радянської влади

Воєнно-більшовицька
експансія в Україну
в кінці 1918 — на
початку 1919 р.

Спроба більшовиків поширити радянську владу на територію України на початку 1918 р. виявилася невдалою. Центральна Рада за допомогою німецьких та австро-угорських військ витіснила їхні нечисленні збройні формування за межі України. Зрештою, річ навіть не в тім. Більшовизм не мав надійного підґрунтя для свого розвитку в горизонтах українського суспільства. Зазнавши поразки в Україні, більшовики зобов'язалися перед країнами Четверного союзу визнати її як суверенну державу, однак не хотіли змиритися з тим, що вона буде незалежною. Хоч їхня партійна доктрина формально й проголошувала право гноблених націй на самовизначення, цьому суперечив російський менталітет, одним з головних постулатів якого було збереження єдиної і неділимої Росії. Яскраво засвідчив це 1-й з'їзд КП(б)У.

Розмови про створення окремої компартії українські націонал-комуністи вели з кінця 1917 р., але реальних результатів вони не мали. І лише в липні 1918 р. вдалося зібрати установчий з'їзд КП(б)У. Його 212 делегатів з вирішальними й дорадчими голосами представляли 4364 члени партії. З'їзд відбувався у Москві, звичайно ж, під повним контролем ЦК РКП(б), тому КП(б)У створювалась не як самостійна партія, а як обласна організація РКП(б). Промовиста деталь: ця остання як правляча партія в Росії, визнавши суверенітет України, напівлегально стала формувати у своїх надрах структуру, якій відводилася роль української політичної партії. Її мета була цілком однозначною: «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Соціалістичної Республіки». Прикметно, що 1-й з'їзд КП(б)У, відкинувши легальні методи боротьби, заборонив своїм пер-

винним організаціям взаємодіяти з іншими політичними партіями України і взяв курс на збройне повстання, знову ж таки під гаслом «відновлення революційного возз'єднання України з Росією».

З цією метою ЦК КП(б)У на чолі з Г.Пятаковим створив Центральний військово-революційний комітет, який 5 серпня 1918 р. видав «наказ № 1» про початок загального збройного повстання в Україні. Однак з цього нічого не вийшло. Розгорнувшись лише в окремих місцевостях Чернігівщини, воно без особливих труднощів було придушене німецькими військами.

Поразка примусила більшовиків змінити тактику. За браком сил на території України вони з кінця літа 1918 р. почали формувати загони в «нейтральній зоні» — вузькій 10-кілометровій смузі вздовж північного кордону України з Росією, створеній за домовленістю між німецьким і радянським командуванням. Тут не мали права оперувати війська жодної із сторін. А проте російському радянському урядові тактично вигідно було саме в «нейтральній зоні» накопичувати війська для майбутнього наступу на Україну, бо формально за них він не ніс відповідальності. Хоч ці частини називалися 1-а і 2-а Українські повстанські дивізії, їх організація, постачання і озброєння контролювалися російською стороною. Щоправда, загальна чисельність дивізій не сягала за 6 тис. чол. Для наступу на Україну цього було не досить. Та й завдання таке на разі не ставилось. Щоб уникнути прямої конфронтації з німцями, Ленін виконував умови Брестської мирної угоди. Помалу-малу більшовики до рещи втратили ініціативу на території України. 17 жовтня в Москві відкрився 1-й з'їзд КП(б)У. «Партія, — зазначалося в його резолюції, — рішуче й категорично заперечує таку партизанську війну, особливо в прикордонній смузі, бо вона може втягнути робітників України і Росії в передчасний загальний виступ або сприяти німецькому командуванню в озлобленні й згуртуванні окупаційних військ проти Радянської Росії».

Отже, якраз тоді, коли Україна готувалася до всенародного повстання, самозвані «захисники інтересів робітників і селян», припустившись чергового стратегічного прорахунку, виступили проти нього. КП(б)У обмежила свої завдання вирішенням організаційних питань.

Більшовики зрозуміли свою помилку досить швидко. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся наприкінці жовтня 1918 р. у Москві, підтримав раніше створений Центральний військово-революційний комітет на території України як

орган повстання. Однак про широкий виступ без підтримки Москви не могло бути й мови. Тож Рада народних комісарів РСФРР 11 листопада зобов'язала Реввійськкрату республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. З метою інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР було створено керівний орган під назвою Реввійськкрат групи військ Курського напрямку. До неї увійшли В.Антонов-Овсієнко, Й.Сталін і В.Затонський. Сама ж група військ складалася з двох українських і кількох російських дивізій. Наприкінці грудня вона налічувала близько 22 тис. бійців.

28 листопада за вказівкою ЦК РКП(б) в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Він розташувався в м. Суджа.

В. Ленін у конфіденційному листі до командуючого Червоною армією Й. Вацетіса так пояснював формування цього уряду: «... обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів».

Як бачимо, у вузькому колі наближених осіб Ленін визнавав факт окупації України російськими військами. І в той же час нарком закордонних справ РСФРР В. Чичерін на запитання голови уряду УНР В. Чехівського, на якій підставі Росія веде наступ на Україну, офіційно відповідав, що російських військ в Україні нема, а Директорія має справу з військами українського радянського уряду, який діє цілком незалежно від Росії.

Це абсолютно не відповідало дійсності. Командуючий групи військ Курського напрямку В. Антонов-Овсієнко ревнливо виконував директиви Реввійськкрати РСФРР і безпосередньо головкома Червоної армії Й. Вацетіса. Хоч з переїздом Тимчасового робітничо-селянського уряду в Україну інтервенціоністські війська 4 січня було реорганізовано в Український фронт, український радянський уряд не мав на нього помітного впливу.

Взагалі цей уряд нічим не виявив себе. Ось тільки видав наприкінці листопада маніфест про повалення влади гетьмана. Прибічники голови уряду Ю. Пятакова й члена уряду Ф. Артема довго не могли порозумітися між собою. Врешті урядову кризу подолали в Москві, призначивши новим головою радянського уряду України Х. Раковського. Прибув-

ши до Харкова, він підготував документ, який чітко відзеркалював характер, завдання і вплив на війська Українського фронту українського радянського уряду. Зачитуємо згаданий документ мовою оригіналу: «1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направления «Реввоенсоветом Украинской советской армии» исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины.

Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав одного Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направления, получившим только иную вывеску для Украины».

«Урядова криза» аж ніяк не перешкодила наступові радянських військ на Україну. Вони просувалися в двох напрямках: на південь через Харків—Донбас і на Київ. Головом Й.Вацетіс поставив перед командуванням фронту завдання: вийти на лінію Дніпра й закріпитися в найважливіших містах Подніпров'я — Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Олександрівську. До середини лютого 1919 р. це завдання було виконано.

Як уже зазначалося, армія УНР не могла протидіяти більшовицькій навалі. Чимало повстанських загонів, з яких вона складалася, перебували під впливом лівих українських партій, що виступали за радянську форму влади. Деякі з них, зокрема загопи Махна, Григор'єва, Живолупа, Богунського, влилися до лав Червоної армії.

Частини Українського фронту билися не лише з армією УНР, а й із денікінцями та військами Антанти. Це також сприяло переходові на бік Червоної армії українських повстанських сил.

Розвиваючи успіх, Червона армія до травня 1919 р. взяла під свій контроль чи не всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Частини Українського фронту зупинили просування білогвардійців у Донбасі. Особливо відзначилися загопи Махна, які заволоділи Бер-

дянськом і Маріуполем. А війська Григор'єва захопили Миколаїв, Херсон, Одесу. За ефективні бойові дії цей отаман був удостоєний ордена Червоного Прапора.

У травні становище на фронтах раптово змінилося не на користь Червоної армії. До цього призвели негаразди в її глибокому тилу.

Запровадження
«воєнного комунізму»
в Україні

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який кілька днів тому переїхав з РСФРР до Харкова, Україну було проголошено «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» (УСРР). Цей уряд, цілковито залежний від Москви, навіть не намагався проводити самостійну державну політику. 25 січня в Харкові він декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Робилося це про людське око, бо в Україні й так послідовно втілювалась у життя політика «воєнного комунізму», що становила в РСФРР цілісну систему, прикметною ознакою якої була сувора централізація політичного й економічного життя країни.

Хоч Україна офіційно мала статус «радянської республіки», вільне обрання рад на її території надовго відкладалося. Натомість створювались надзвичайні органи влади — ревкоми і комбіді, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Центральна влада сама призначала людей у військово-революційні комітети. Широко трудящі маси не могли контролювати їхньої діяльності.

Більшовики одразу ж дали зрозуміти, що не збираються ділитись владою із жодною з лівих українських партій, які визнали радянську форму влади й чимало зробили для її поширення в Україні. 3-й з'їзд КП(б)У, що відбувся у березні 1919 р., як і два попередні, висловився за недоцільність укладення політичних угод з дрібнобуржуазними партіями.

В економічній сфері робилася ставка на одержавлення всіх галузей промисловості, насамперед видобувної, металургійної, металообробної, машинобудівної, цукрової, а також транспорту. Націоналізація, що відбувалася під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, до решти розладнала підірваний світовою війною ринковий механізм, ліквідувала приватну ініціативу, звела до мінімуму товарно-грошові відносини. Перестали діяти економічні закони. Їх намагалися замінити адміністративними чинниками, передовсім централізацією управління шляхом створення мережі вертикальних структур, запровадження різних мобілізацій та примусової праці.

Така система прискорювала економічний занепад. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919) зазначалося: «... видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниця також напередодні зупинки — за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів».

Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювались, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі.

Місто як серцевина виробництва й збуту промислових товарів перестало приваблювати селян, тож завезення до нього продуктів, і передовсім хліба, різко скоротилося. В Україні здавна склався погляд на хліб як на товар. У Катеринославській губ. 50% зібраного врожаю зернових ішло на ринок, у Таврійській — близько 60, а в Херсонській — майже 65%. Без продажу збіжжя селянське господарство просто не могло існувати.

Розрив економічних зв'язків між містом і селом ще більше загострив продовольчу проблему. В березні 1919 р. вона стала на порядку денному 3-го з'їзду рад України. Більшовикам, які мали кількісну перевагу, вдалося протягти свою резолюцію, де йшлося про державну монополію на заготівлю хліба, тверді ціни, розгортання класової боротьби на селі, диктатуру пролетаріату й організації комбідів. 12 квітня 1919 р. радянський уряд України видав декрет про застосування продрозкладки, що означало перехід до боротьби за хліб з його виробниками шляхом примусових методів заготівлі. В села України понаїжджали продовольчі загони з Росії, сформовані з робітників Москви, Петрограда, Шуї. До початку липня 1919 р. там діяло 46 таких загонів загальною чисельністю 1500 бійців. Ринковий обмін між містом і селом із звичної, буденної операції перетворився на криваву битву за хліб, яку більшовики вважали складовою частиною класової боротьби, абсолютно необхідною для перемоги соціалістичної революції.

Від застосування продрозкладки хліба в містах майже не додалося. За даними наркома продовольства О.Шліхтера, було зібрано лише 8 млн. пудів зерна проти запланованих 140 млн. Значну частину цього врожаю становило збіжжя, вилучене з поміщицьких маєтків. Для одержання такої мізерної для українського хлібного ринку кількості зерна доводилось утримувати велетенський продовольчий апарат з десятків тисяч чоловік. Вилучення хліба за твердими цінами обходилося державі значно дорожче, ніж закупівля його в умовах вільного ринку. В одному з документів, надісла-

них до ЦК КП(б)У, зазначалося, що при твердій ціні 18,4 крб. за пуд хліба держава витратила на його придбання до 1 тис.крб.

Політика «воєнного комунізму» призвела також до значних змін у вирішенні аграрного питання. Свого часу ленінський декрет про землю з його популістськими гаслами й обіцянками тотального перерозподілу поміщицької землі на користь найбідніших верств дав більшовикам могутні важелі впливу на селянство Росії й почасти України. Ці гасла більшовицька пропаганда активно використовувала й під час походу Червоної армії в Україну. Однак з утвердженням радянської влади 3-й з'їзд КП(б)У проголосив зовсім іншу політику в сфері аграрних відносин. Її головним завданням був «перехід від одноосібного господарства до товариського». Селянський двір доживав свій вік. Для побудови соціалізму створювались радянські господарства, комуні тощо. Нові закони, партійні резолюції, інструкції, документи Наркомзему утверджували пріоритети колективного й державного землеробства.

Радянські господарства мислились як великі фабрики для виробництва хліба, що дало б змогу ліквідувати продовольчу кризу. А ще в такий спосіб пролетарська держава мала позбутися економічної залежності від дрібного власника, який, за Леніним, був небезпечнішим ворогом соціалізму, ніж великий капітал. В.Мілютін, один із стратегів економічної політики часів громадянської війни, зазначав: «Соціалістичний лад повинен мати такі фабрики хліба, м'яса, молока, фуражу і т.п., які емансипували б його економічно від дрібного власника і разом з тим дали б кращу організацію в розумінні виробництва та реалізації виробленого. Якраз цій меті відповідають радгоспи». Аналогічним чином характеризували радгоспи й автори на той час популярної «Азбуки комунізму» М.Бухарін і Є.Преображенський: «Радянські господарства — це єдино можливе джерело для утворення великого зразкового соціалістичного господарства з усіма його позитивними властивостями (...) Завдання комуністичної партії полягає в тому, щоб де тільки можливо збільшити кількість радгоспів і розмір земельної площі».

Радянська влада в Україні діяла за цими приписами. Радгоспам було передано 1,2 млн.десятин поміщицьких земель, ще більше їх перейшло в розпорядження однієї з державних монополій — Укрголовцукру. Лише на Київщині цей гавк захопив 1,9 млн.десятин.

З 15 млн.десятин поміщицької землі селянам в одно-

осібне користування перейшло заледве 5—6 млн. Чимало земель було зарезервовано для комун і артілей. Але, незважаючи на шалену пропаганду й значні пільги комунам, українське селянство не бажало вступати в них, плекаючи надію стати самостійними господарями.

Різкій критиці піддали політику «воєнного комунізму» опозиційні партії. Відкидаючи принципи диктатури, вони виступали за радянську владу на інших, демократичних засадах, принаймні для експлуатованих трудящих. Представники цих партій намагалися довести більшовикам неспроможність і шкідливість політики «воєнного комунізму» на 3-му Всеукраїнському з'їзді рад, але з цього нічого не вийшло. Ті, щоб приборкати політичних опонентів, нацькували на них апарат ВУЧК. Прикметною щодо цього була постанова ЦК КП(б)У «Про так звану соціал-демократичну партію незалежних України», де останні бездоказово звинувачувались у контрреволюційності. Пропонувалося позакривати всі видання цієї партії, а також повиганяти її представників з радянських органів. У травні червоний терор було застосовано й до партії лівих есерів (активістів).

Внаслідок запровадження політики «воєнного комунізму» й диктатури пролетаріату (фактично диктатури більшовицької партії) різко змінилося внутрішньополітичне становище в Україні. Артем (Ф.Сергеев), який після січневої «урядової кризи» залишив Харків, повернувшись до міста на початку квітня, повідомляв у секретаріат ЦК РКП(б): «У робітничих кварталах ми втратили дуже багато з того впливу, що його мали. Проти нас шириться настрій, з яким дуже важко боротися. На найміцніших заводах, де не було, чи майже не було меншовиків, бо туди вони не могли з'явитися, тепер їх уважно слухають і широко аплодують». Ще радикальніше реагувало на «воєнний комунізм» українське селянство.

**Розгортання селянського
антикомуністичного
повстанського руху
в Україні
навесні 1919 р.**

Невдоволення селянства політикою «воєнного комунізму» й диктатурою пролетаріату почало виявлятися ще наприкінці зими 1919 р. 21 лютого з Олександрії на ім'я голови радянського уряду України Х.Раковського надійшла телеграма з резолюцією з'їзду делегатів повстанських загонів Херсонщини й представників селянства прифронтових волостей, де зазначалося, що вони визнають як єдину народну радянську владу, але «обрану вільно, без насильства з будь-якого боку». З'їзд вимагав рівного представництва для робітників і

селян на майбутній 3-й Всеукраїнський з'їзд рад, запровадження закону про соціалізацію землі, протестував проти арештів з боку ВУЧК членів «нашої селянської партії українських лівих соціалістів-революціонерів».

Резолюція не була одинокою. 28 березня газета «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У) писала: «На останніх з'їздах рад особливо яскраво виявилася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму». 10 квітня в Гуляйполі відбувся з'їзд представників 71 волості Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів і делегатів 3-ї Задніпровської бригади Н.Махна, на порядку денному якого стояли політичне, земельне й продовольче питання. Обговорюючи їх, делегати дійшли висновку, що партія «комуністів-більшовиків», захопивши державну владу, не гребує нічим, аби її утримати й закріпити за собою. Як зазначалося в резолюції, 3-й Всеукраїнський з'їзд рад не став «справжнім і вільним виразником волі трудящих». Делегати висловили протест проти методів, якими діяли комісари-більшовики й агенти ЧК, а також зажадали проведення соціалізації землі, заміни продовольчої політики та «реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом», повної свободи слова, друку, зборів для лівих політичних течій. Чітка й непримиренна позиція гуляйпільського з'їзду загострила стосунки речників політики «воєнного комунізму» з Н.Махном та його повстанським рухом.

У відповідь на тиск тоталітарної системи розгорнувся антикомуністичний рух селян. У січні отаман Зелений (Д.Терпило) розірвав зв'язки з армією УНР і перейшов на радянську платформу, а в березні підняв антибільшовицьке повстання. 1 квітня 1919 р. уряд УСРР оголосив його поза законом. По кількох днях те саме він зробив стосовно отаманів Соколовського, Гончара (Батрака), Орловського. Кількість антикомуністичних виступів чимдалі зростала. У квітні, за даними органів НКВС, їх було понад 90. Спочатку повстання розгорнулися в Київській, Чернігівській і Полтавській губ., а відтак охопили всю територію УСРР. Як визнавали самі більшовицькі керівники, 1919 р. радянська влада в Україні не виходила за межі губернських та повітових центрів.

Офіційна ідеологія називала повстанський антикомуністичний рух лише куркульською контрреволюцією. Слово «куркуль», не маючи чіткого соціального й економічного визначення, найчастіше використовувалось як політичний жупел у боротьбі з селянством. Квітневий (1919) пленум

ЦК КП(б)У визначив як важливе завдання «нешадне придушення куркульської контрреволюції». З цією метою в квітні було задіяно 21 тис. бійців і командирів Червоної армії, створено спеціальний Внутрішній фронт. Фактично боротьба з повстанським рухом мало чим відрізнялася від фронтових дій регулярних частин. У ліквідації виступу Зеленого брали активну участь піхота, кіннота, артилерія і навіть кораблі Дніпровської флотилії, які не раз обстрілювали з гармат повсталі села.

17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських закатів на селі», де йшлося про надзвичайні методи боротьби — кругову поруку, воєнну блокаду, захоплення заложників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань. Однак, незважаючи на це, село не лише не змиралося з політикою «воєнного комунізму», а й посилювало опір. У перших двох декадах липня 1919 р. органи НКВС зареєстрували 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Чимало з них носили масовий характер. Так, загони отамана Гончара у Василівському повіті налічували до 8 тис. повстанців, а отамана Зеленого — близько 12 тис. У виступі, що відбувся в середині травня в Подільській губ., брало участь до 20 тис. чол.

Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад. Це було однією з головних причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Розклад Червоної армії, падіння радянської влади Політика «воєнного комунізму», а відтак і повстанський рух надзвичайно швидко підірвали бойовий дух частин Українського фронту. Ще навесні 1919 р. В. Антонов-Овсієнко уgliedів загрозу негативного впливу «воєнно-комуністичних» заходів на армію. 17 квітня він інформував Леніна: «Наша майже виключно селянська армія розхищується політикою, яка зміщує середняка з куркулем (...) яка проводить «продовольчу диктатуру» при підтримці московських продармійців, при майже повній відсутності Радянської влади на місцях (у селах).

На Правобережній Україні робота надзвичайок і прод-експедиторів, що спираються на «інтернаціональні» загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з «окупантами» все населення без винятку.

Земельна політика Мешерякова не враховує місцевих особливостей (...). Українська армія, яку будували не лише комуністи, а й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникла партизанського, повс-

танського руху й аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна і національна політика в Україні докорінно підриває всі зусилля військових подолати ці впливи розкладу». Командуючий Укрфронтом пропонував радикально змінити загальний політичний курс, аграрну політику, ввести до складу уряду УСРР представників політичних партій, пов'язаних з селянством, не забувати про національний такт і місцеві особливості. Антонов-Овсієнко мав цілковиту рацію, але в Москві не поспішали до нього прислухатися.

Тим часом невдоволення в армії зростало. 9 травня кавалер ордена Червоного Прапора Григор'єв видав універсал до українського народу, фактично оголосивши виступ проти уряду Х.Раковського. Причиною цього стало обурення бійців дивізії, які, здобувши Одесу, повернулися додому на Єлисаветградщину для відпочинку й побачили, що продзагони пограбували їхні села. «Народе український, народе замучений!.. — стояло в універсалі. — Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і в штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, а ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе, з тобою воюють із зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину й запевняють тебе, що все це на користь народну (...) Народе український! Бери владу в свої руки! Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура трудового люду, хай живуть мозоляві руки селянина й робітника!

Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада рад народу України!»

Григор'єв закликав села й волості формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, а сам повів свої частини (15 тис. бійців) на Київ, Катеринослав, Полтаву. Досить легко вони здобули Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон, не зустрічаючи значного опору тилових частин Червоної армії. Чимало з них перейшли на бік Григор'єва, цілком поділяючи гасло «Геть московську обжорку!»

Виступ цей примусив більшовиків трохи поступитися. В травні вони дозволили видавати газети деяких партій. До складу уряду увійшли представники українських есерів (боротьбистів), а до складу ЦВК рад України — представники лівих есерів (борбистів). Частина земель Укрголовцукру було передано у зрівняльний розподіл, ліквідовувались повітові ЧК, де траплялося найбільше зловживань. Однак жоден державний чи партійний більшовицький до-

кумент не поставив під сумнів саму політику «воєнного комунізму». Зміни в її курсі мали суто косметичний характер. Головним засобом боротьби проти бунтівників залишалася сила зброї. З її допомогою наприкінці травня, оголивши в окремих місцях фронт, таки вдалося придушити виступ Григор'єва. Повстанців було розпорошено по Єлисаветградщині, а сам отаман переховувався поблизу свого рідного с.Верблюжки. Загальне керівництво каральною операцією покладалося на К.Ворошилова. Наприкінці травня він доповів у Москву, що завдання виконано лише наполовину. «В критичний момент, — зазначалось у рапорті, — не було жодної повноцінної, стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на його бік, інші оголосили (себе) нейтральними, деякі, виконуючи бойовий наказ, розпочали з розгрому надзвичайок, з єврейських погромів і т.п.».

16 травня в Україну прибув голова Реввійськради республіки Л.Троцький і розгорнув шалену боротьбу з партизанщиною в Червоній армії. 19 травня він провів об'єднане засідання членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Тоді ж було ухвалено розформувати Український фронт, а його армії підпорядкувати командуванню Південного і Західного фронтів. Наступного дня газета «Коммунист» опублікувала статтю Троцького «Українські уроки» із закликами викорінювати партизанщину методом «розпеченого заліза». «Період партизанщини надто затягнувся в Україні, — писав голова РВРР. — Якраз тому ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Нині вже доводиться застосовувати розпечене залізо. Але цю роботу слід виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі».

За авантюристів мали всіх тих командирів, котрі не поділяли або ставили під сумнів більшовицькі доктрини. Одним з них вважали анархіста Н.Махна — талановитого повстанського ватажка, який очолював 3-ю Задніпровську бригаду й отримав наказ у травні переформувати її в дивізію. Його погано озброєні частини самостійно стримували прорив білогардійців у Приазов'ї. Але, незважаючи на це, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під тиском Троцького 25 травня прийняла рішення «ліквідувати Махна в найкоротший час».

Зробити це командування червоних не мало змоги. А ображений, зачеплений за живе комбриг сам відмовився від командних посад у Червоній армії і запропонував своїм загонам зробити вибір — перейти в розпорядження Південного фронту чи «розбитися на самостійні загони й працювати в інтересах народу».

Все це остаточно підірвало боєздатність Червоної армії. Вона почала відступати в Донбасі, зросли рецидиви партизанщини. Наприкінці травня заступник голови вищої військової інспекції повідомляв, що серед частин Укрфронту панує невдоволення, поширюються заклики «Бий жидів!», «Геть комуну!», «Геть надзвичайки!» Вища військова інспекція зазначала, що «багато частин фронту, зокрема 1-й і 2-й полки (Богунський і Таращанський), політично ненадійні. Для врятування загального становища необхідно вжити крайніх заходів; треба одягнути й узутти червоноармійців і, принаймні, змінити в полках командний склад, усунувши з ненадійних частин їхніх ватажків».

Спроба Троцького адміністративно-командними й репресивними заходами поліпшити становище не мала успіху. Призначений командуючим 14-ю армією Ворошилов 13 червня писав Раковському, що «армії, як організму, нема. Штаби й різні установи — це в кращому разі натовп нероб, а в гіршому — п'яниці й саботажники; в органах постачання немає ні озброєння, ні обмундирування; частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими й окривавленими ногами, обірвані».

Під тиском денікінців червоні залишили Лівобережну Україну. 25 червня білі увійшли до Харкова, а 28 числа — до Катеринослава.

3 липня в Царицині Денікін видав «московську директиву» Збройним силам Півдня Росії, в основу якої було покладено план організації головного удару на Курському й Воронежському напрямках з метою захоплення Москви.

Тим часом активізувала свої дії об'єднана армія УНР, її частини потіснили червоних із заходу на схід і північ. Наприкінці серпня радянські урядові установи змушені були терміново залишити Київ. Радянська влада в Україні, втративши військову підтримку, політичний авторитет і соціальну опору в місті та селі, впала вразі.

Революційна повстанська
армія України
в денікінському тилу

На початку осені 1919 р. більшість території України опинилася під владою генерала А.Денікіна. Його армія при фінансовій, збройній і політичній підтримці країн Антанти розгорнула наступ на Москву. Ідеологічною підвалиною білого руху було гасло відновлення єдиної, неділимої Росії, майбутній державний устрій якої мали визначити Установчі збори. Сам Денікін у своїх численних публіцистичних і мемуарних працях не раз наголошував, що він ніколи не був монархістом; його політичне кредо полягало в придушенні

більшовизму і збереженні єдності Росії. Але об'єктивно ідеї єдності й неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією. Тож і знаходив він підтримку серед малочисельних вищих та середніх соціальних верств і вороже сприймався нижчими, які становили більшість населення дореволюційної Росії. Робітники, ремісники й селяни пов'язували його з реставрацією старої соціально-економічної системи. І хоч денікінська влада усунула політику «воєнного комунізму» декларувала відновлення вільної торгівлі й недоторканність приватної власності, обіцяла провести аграрну реформу, вона не знайшла підтримки серед селянства України. До соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний. Невдовзі в тилу Денікіна розгорнувся масовий повстанський рух. Лише кілька отаманів, які завзято боролися проти більшовиків, пішли на службу до Денікіна. Решта загонів, у тому числі й отамана Зеленого (загинув у бою з денікінцями восени 1919), виступили проти білих.

Але найважливішу роль у розгромі денікінського тилу відіграли загони Н.Махна. Діяльність очолюваної ним повстанської армії в цей період була апофеозом махновщини. Тож розповімо докладніше про цього легендарного селянського ватажка, якого в народі шанобливо називали «батьком», і про події, пов'язані з організованим ним повстанським рухом.

Н.Махно народився 1889 р. в с.Гуляйполе на Катеринославщині в бідній багатодітній селянській сім'ї. Рано втративши батька, Нестор із 7-річного віку наймитував у заможних сусідів і в панських економіях. Неповнолітнім влаштувався на завод і під впливом революційних подій 1905 р. став на шлях боротьби з царизмом. Відтак належав до гуляйпільської групи «хліборобів анархістів-комуністів». За розбійницькі напади на багатіїв, т.зв. експропріації, Одеський військово-окружний суд у березні 1910 р. виніс Махну та його 16 товаришам смертний вирок. Однак в останній момент цю страшну кару було замінено на одвічну каторгу. Роки перебування в Бутирській тюрмі стали його університетами. Тут він наполегливо займався самоосвітою, сформувався як особистість.

Після повалення самодержавства Н.Махно у березні 1917 р. повернувся на батьківщину й поринув у політичну

діяльність. Революція стала його стихією і покликанням. Ще до жовтня очолюваний Махном земельний комітет Гуляйполя відібрав у навколишніх поміщиків землю й поділив між селянами. Це високо піднесло авторитет Махна. Сотні й тисячі людей перебували під впливом цього зовні непоказного, але напрочуд енергійного й вольового селянського ватажка. Створений ним у серпні 1918 р. невеликий загін повів боротьбу проти німецьких і гетьманських органів влади. Лави повстанців швидко зростали, ширилась слава їхнього командира.

На початку 1919 р. Махно вперше вступив у союз з Червоною армією і став комбригом, але влітку Л.Троцький звинуватив його в дезорганізації фронту, партизанщині, заколоті проти радянської влади. Вище командування оголосило Махна поза законом. Він склав свої повноваження, однак залишився на фронті, продовжуючи з невеликим загоном боротьбу проти денікінців у районі Олександрівська й Нікополя. А в липні, переправившись на правий берег Дніпра, об'єднався із загонами Григор'єва, котрого невдовзі махновці розстріляли. До Махна, який закликав червоних бійців припинити відступ і воювати з ворогом на рідній українській землі, приєдналося чимало солдатів-червоноармійців. На бік повстанців перейшли у повному складі дві бригади 58-ї дивізії червоних.

5 серпня Махно видав наказ про створення Революційної повстанської армії України (махновців). У ньому зазначалося: «Завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, що вступив до неї, є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від усякого поневолення, за повне розкріпачення їх праці (...). Не може бути несправедливості в нашому середовищі. Не може бути від нас кривди хоча б одному сину чи дочці трудового народу, за який ми боремось».

За своєю структурою повстанська армія складалася з 4 корпусів, кожен з яких поділявся на полки, батальйони, роти, сотні, взводи й напіввзводи. Вищим керівним органом армії була військово-революційна рада. Командарм Н.Махно підпорядковувався раді. Крім того, діяв штаб армії. В її лавах воювало 40 тис. піхотинців і 10 тис. кавалеристів. На озброєнні вона мала близько 1000 кулеметів, поставлених на тачанки, й 20 гармат. Особовий склад пересувався на 12 тис. тачанок. Без громіздких тилових служб армія була надзвичайно мобільною. За добу повстанці долали до 100 верст.

Уже в серпні—вересні денікінці відчували на собі силу цього військового формування. Штаб командуючого гру-

пою військ Новоросії генерала Шелінга, на якого поклалося виконання директиви про наступ на захід і північний захід, інформував ставку Денікіна: «Отже, з групою Махна доводиться рахуватись як із серйозним противником, що не має тилу, відмінно споряджений, значно переважає нас чисельністю і зовсім не чутливий до наших обходів(...). Перш ніж виконувати директиву, необхідно рішуче покінчити з групою Махна біля Новоукраїнки. Цього можна досягти введенням у бій не лише всіх наших сил, а й достатніх сил з боку 2-го корпусу».

Командуючий військами білих на Правобережній Україні кинув проти махновців зведену дивізію генерала Я.Слащова, до якої входило кілька офіцерських полків. З нею взаємодіяли інші військові частини.

27 вересня 1919 р. поблизу с.Перегонівки відбувся вирішальний бій між денікінцями й махновцями. Останні якраз підписали угоду про союз з армією УНР, від якої отримали боєприпаси. З усіх поразок денікінців восени 1919 р. на Правобережній Україні ця була найнищівнішою. Вони втратили близько 18 тис. бійців. Махновці розгромили Сімферопольський, 2-й Феодосійський, Керч-Єникальський, 51-й Литовський та інші білогвардійські полки.

Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць. Катеринославщину було оголошено базою махновської армії. Вона просувалася туди стрімко, долаючи в окремі дні по 60 і більше верст. «Наче в заворожене, сонне царство влетіли махновці, — писав один з їхніх ідеологів П.Аршинов. — Ніхто ще не знав про прорив під Уманню, не мав уяви про те, де вони. Влада не вживала жодних заходів, перебуваючи в тилівій сплячці». Тож махновці всюди нападали на ворога несподівано, як весняний грім.

Уже в ніч на 29 вересня центральна колона повстанської армії заволоділа Новоукраїнкою, а вдосвіта 5 жовтня, здобувши Олександрівськ, перейшла на лівий берег Дніпра. Залишивши в місті штаб армії, Махно наступного дня вирушив на схід. Надвечір його частини захопили ст.Оріхове, а 7 жовтня — Гуляйполе й ст.Пологи. По кількох днях у їхніх руках опинилися Царекостянтинівка, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль, Чаплине, Гришине, Авдіївка та Юзівка.

Махновці активно діяли і в інших напрямках. Азовський корпус під командуванням Вдовиченка здобув Великий Токмак, а 8 жовтня підійшов до Бердянська, де розташовувалися денікінські склади боєприпасів. Після 5-годинного бою повстанці заволоділи містом. 14 жовтня Вдо-

виченко захопив Маріуполь і взяв курс на Таганрог, де була ставка Денікіна.

4 жовтня Кримський корпус під командуванням Павловського захопив Нікополь. До середини місяця він контролював майже всю Таврію. Махновці зайняли Каховку, Мелітополь, Генічеськ, Новоолексіївку, Олешки, 6 тижнів утримували Катеринослав.

Повстанська армія здійснила прорив на південь України якраз у період напружених боїв під Орлом, де вирішувалася доля і білих, і червоних. Як показали найближчі події, удар махновців по тилах виявився смертельно небезпечним для денікінців. Командування білих змушене було відкликати з фронту найдієвіші частини для боротьби в тилу, де, по суті, виник другий внутрішній фронт.

Повернувшись у рідні місця, повстанська армія дістала могутню підтримку з боку місцевого селянства. Коли-неколи чисельність її особового складу досягала 80—100 тис. бійців.

Загальноселянського характеру махновського руху, масштабу, якого набув він за лічені тижні, не могли заперечувати ні білогвардійці, ні більшовики, котрі залишилися в підпіллі. 15 листопада газета «Звезда» (орган катеринославського губкому КП(б)У) писала: «Лише цілком короткозорі люди можуть не бачити, що махновське просування в глибокі області, захоплені денікінською клікою, — це щось більше, ніж проста воєнна операція. Це ще й широкий народний рух, який захопив і повів за собою у своєму стихійному й нездоланному розвитку неосяжні верстви трудових мас, який врешті вилився у сповнену величезних задатків революцію». Як це зізнання дисонувало з усім тим, що раніше й пізніше писала про махновський рух більшовицька преса!

На підконтрольних територіях махновці проповідували ідеї «вільного радянського ладу». Найповніше вони були представлені в «Проекті декларації Революційної повстанської армії України (махновців)». У вільному радянському ладі вони вбачали таку систему громадських організацій і рад, які були б репрезентативними органами влади трудящих, а не виконавчими підконтрольними структурами політичних партій, насамперед більшовицької. В самій основі «вільного радянського ладу» лежала ідея самоврядування. Так, вирішення земельного питання передавалося безпосередньо в руки виробників-селян. Продовольча проблема мала розв'язуватись на засадах взаємовигідного товарообміну між містом і селом. Така програма знаходила підтримку з боку селянства й робила махновщину широким соціаль-

ним рухом. Щоправда, втілити в життя «вільний радянський лад» махновцям не вдалося. Насамперед тому, що після розгрому денікінських тилів повстанській армії довелося вступити в тривалі кровопролитні бої з добірними денікінськими підрозділами.

За наказом А.Денікіна в районі Волновахи для боротьби з повстанцями зосередились Терська й Чеченська кавалерійські дивізії, а також Донська кавбригада. Крім цих військових з'єднань, проти махновців виступили 9 кінних козачих полків і 2 бригади пластунів. У середині жовтня білі спробували оточити махновців. Кільце виявилось велетенським — адже повстансько-денікінський фронт простягнувся на 1150 верст. Однак на початку листопада повстанська армія перейшла на правий берег Дніпра й заволоділа територією П'ятихатки — Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь, а відтак повела наступ у напрямку Єлисаветграда, Миколаєва та Херсона. В ніч на 9 листопада вона вдруге здобула Катеринослав.

Великою загрозою для повстанців була епідемія тифу. На початку грудня ця хвороба вразила 35 тис.чол. Вони сковували пересування армії, примушуючи її вдаватися до не властивої повстанцям тактики — позиційної оборони. В жорстких грудневих боях з білогвардійцями повстанська армія зазнала величезних втрат, але продовжувала чинити опір.

Тим часом на Північному фронті денікінська армія почала відступати. Махновці, сприяючи своїми діями в тилу білогвардійців успіхам Червоної армії, вважали себе її союзниками. На початку січня 1920 р. підрозділи Револуційної повстанської і Червоної армії зустрілися біля Олександрівська. Махновці заявили про свій намір зайняти одну з ділянок фронту для спільної боротьби з білими. Іншої думки дотримувалось командування Червоної армії. Ще на підході червоних до махновського району голова РВРР Л.Троцький підписав наказ № 180 з переліком заходів, спрямованих на ліквідацію махновщини. 9 січня Всеукраїнським, верховний і надзвичайний орган Радянської влади в Україні, оголосив Махна й махновців поза законом. Головний аргумент полягав в тому, що Махно та його група начебто зрадили український народ, запродавшись польським панам. Тож усіх, хто підтримує і переховує зрадників українського народу, буде нещадно знищено, говорилося в постанові. Ще жорстокіше завдання ставив своїм підлеглим начальник Естонської дивізії Польвадре: «Нещадно розправлятися з бандами Махна й населенням, яке їх покриває. В разі опору махновців у районі Гуляйполя (...) по-

вестися з ними найжорстокішим чином, повністю знищуючи пункти опору й зрівнюючи їх із землею». Червоний командир мав на увазі села й хутори. До осені 1920 р. частини Червоної армії, змінюючи одна одну, намагалися методами «червоного терору» розгромити Махна. Але вони не могли похвалитися успіхами.

Скориставшись тим, що червоні сконцентрували увагу й наступальну енергію на боротьбі з Махном, залишки денікінської армії взимку 1920 р. зосередилися в Криму, зацаївшись за його перешийками. Остаточний розгром білогвардійців, який можна було успішно здійснити силами Червоної і Революційної повстанської армії, відкладався на майбутнє.

Радянська влада
в Україні 1920 р.

На початку 1920 р. радянську владу в Україні було відновлено. Щоб не повторилися помилки 1919 р., VIII конференція РКП(б), яка одноостайно підтримала тезу Леніна: «... нам потрібен блок із селянством України», докладно обговорила принципи радянського будівництва й соціально-економічної політики. Рішення її поклали край безоглядній колективізації сільського господарства. 5 лютого Всеукрревком — надзвичайний вищий законодавчий і виконавчий орган радянської влади в Україні — прийняв новий земельний закон, що проголошував зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні комун та артілей, обмежував земельну площу радгоспів. Однак, як невдовзі з'ясувалося, це був лише тактичний маневр у застосуванні тієї ж таки системи «воєнного комунізму» й диктатури пролетаріату. 1920 р. «воєнний комунізм» не тільки зберіг свої характерні ознаки, а й набув системної довершеності. Протягом того року Україна залишалася своєрідним плацдармом для випробування і вдосконалення комуністичної системи.

Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. Всеукрревком, згадавши, що на території республіки з 1 червня 1919 р. є чинною угода про об'єднання військової, державної і господарської діяльності РСФРР та УСРР, 27 січня анулював усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами.

Не поспішали в Україні з виборами до рад; перевага тут надавалася ревкомам — надзвичайним органам, склад яких не обирався, а призначався. Навіть наприкінці 1920 р. ревкоми вели перед у загальній структурі державних органів влади. IV конференція КП(б)У (березень 1920 р.) пояснювала такий поворот справи тим, що в Україні «пролетаріат

почасти ще перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси й трудове селянство ще перебувають не тільки під фактичною, а й під моральною диктатурою куркуля».

При формуванні органів радянської влади абсолютна більшість у них забезпечувалась за членами КП(б)У, які в губернських виконкомах становили 91,1% загальної чисельності. Як і 1919 р., більшовики розмовляли зі своїми політичними опонентами мовою ультиматумів або через ВУЧК. Якщо в грудні того року вони погодилися включити до Всеукраїнському по одному представнику партій борбистів і боротьбистів, що мали помітний вплив на маси, то вже у березні наступного домоглися саморозпуску партії боротьбистів; лише окремих її представників прийняли до лав КП(б)У. Трохи пізніше аналогічним чином було ліквідовано партію борбистів. Жорсткіша політика застосовувалась до інших політичних партій. Так, на початку березня ВУЧК заарештувала весь склад Всеукраїнської конференції партії лівих есерів (інтернаціоналістів), а у вересні — всіх учасників її з'їзду. 20 керівників цієї партії кинули до концтабору, після чого вона перестала існувати. Не припинялися широкомасштабні репресії проти меншовиків. З 20 по 23 березня 1920 р. в Києві тривав судовий процес над членами їхньої партії, звинуваченими у співробітництві з денікінцями. Процес мав відверто політичний характер і був провісником політичних судових процесів 30-х рр.

Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У перетворилася на одну з вагомих складових державного апарату. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР. Звичайно ж, вони визначали зміст їхніх постанов.

1920 р. процвітали «воєнно-комуністичні» методи господарювання. В Україні втретє розгорнулася націоналізація. До рук держави перейшло 11 тис. промислових підприємств, щоправда їй вдалося більш-менш забезпечити роботою лише 4 тис. з них. Значно зменшився валовий національний продукт, катастрофічно знизилась продуктивність праці. Згортаючи товарно-грошові відносини, державні органи широко вдавалися до позаекономічних методів. У січні 1920 р. було створено Українську трудову армію. 30 тис. її бійців забезпечували робочою силою окремі підприємства, не раз слугуючи як знаряддя примусу. В господарчій практиці набули поширення мілітаризація праці, трудові повинності.

Засилля адміністративних методів, сувора централізація, нехтування економічних законів, диктат комуністичної ідеології, труднощі воєнного часу — все це призвело до повного розвалу економіки. Голодне й холодне місто ледь животіло.

Робітничий клас дедалі частіше виявляв невдоволення діями радянської влади. Олександрівський повітовий комітет КП(б)У 1 травня повідомляв у ЦК КП(б)У: «Важкий економічний стан, гостра продовольча криза створюють сприятливий ґрунт для агітації наших політичних противників. Робітничий клас, змушений внаслідок економічної розрухи поповнювати лави дрібних спекулянтів, сприйняв психологію, ворожу нашому комуністичному будівництву...»

Влітку 1920 р. серед робітництва зріс вплив меншовиків. На V конференції КП(б) У восени 1920 р. Х.Раковський заявив, що більшовики мають незначний вплив на робітничий клас, що «наша присутність на фабриках і заводах до цього часу була мізерною», і поставив завдання «ліквідувати відірваність партійних організацій від робітничих мас».

У тяжкому становищі опинилося село. Як і попереднього року, в Україні застосовувалась продрозкладка. Хліб примусово вилучали із селянських господарств, а 1920 р. — ще й м'ясо, яйця, окремі види овочів. Сталін, який очолював Українську трудову армію, вважав, що в Україні є 600 млн.пудів хлібних лишків (фантастична на той час кількість) і при «певному напруженні ці шістсот мільйонів можна було б взяти». Прозрозкладка офіційно планувалася на рівні 140 млн.пудів. Щоб відібрати їх у селян, створили велетенську армію. Лише штаб губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становив 60 тис. чоловік. А ще діяли члени продовольчих загонів, трудармія, війська внутрішньої служби.

Як і попереднього року, продовольча політика виходила далеко за межі простої заготівлі хліба, ставши одним з головних компонентів класової боротьби. 18 травня губвиконкоми отримали урядову директиву, в якій наголошувалось, що всі продпрацівники повинні засвоїти як незаперечну істину, що продовольче питання в Україні є насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства. Знову не було розроблено чітких критеріїв визначення куркульства. До них відносили всіх тих, хто не погоджувався з діями влади.

Перемогу над куркульством мали принести поділ села на ворогуючі табори завдяки комітетам незаможних селян (КНС) і застосування репресій до заможнішої частини се-

лдяства. В губерніях і повітах створювались спеціальні «трійки», у волостях — «четвірки». Вони керували продроботою, боротьбою з куркульством і мали, по суті, необмежену владу на місцях. У який спосіб викачували із села хліб, можна уявити з телеграми повноважного представника ВУЧК у Мелітопольському повіті Карлсона. Продрозкладка в одному з найбагатших на хліб повітів, писав він, виконувалася за допомогою зброї. Так, зайнявши с.Ігнатівку, представники радянської влади разом з військовим загonom заарештували 231 селянина, 17 з яких було розстріляно як куркулів-махновців, а решту відправлено у концтабори. У с.Сретенці заарештували 11 чоловік, а в Апостолівці — 30. І лише після цього почали виконувати продрозкладку.

Найгостріше відчули на собі репресії колишні повстанці-махновці, селяни півдня України, що брали масову участь у боротьбі проти Денікіна у лавах Револуційної повстанської армії України (махновців). Каральна політика 1920 р. набула величезного розмаху, кожна, бодай найменша протидія державним органам чи їхнім представникам розцінювалась як контрреволюція. Протягом року в Україні було створено органи примусових робіт, обкладано 18 концентраційних таборів, через які пройшло 25—30 тис. осіб.

Жорстока «воєнно-комуністична» політика розорила село, майже нічого не давши простому населенню міст. Більше того, вона сприяла швидкому зростанню державно-партійного апарату, який займався економічним перерозподілом, що супроводжувався постійними зловживаннями, задоволенням особистих і корпоративних інтересів, викривленням моральних принципів. В Україну зграями посунули функціонери з голодної Росії. Відірвані від населення, незнайомі з його психологією і ментальністю, вони поводили себе, як опричники. Один з них, відряджений з Москви в Одеську губернію, писав: «... Можна із впевненістю сказати, що досить лише тільки раз добре провчити й прочистити найчорніші волості, і весь повіт буде шовковий. Ми матимемо повну змогу працювати надалі без перешкод (...). Я особисто вживатиму всіх заходів, щоб 14-а армія цю операцію провела добре, є слухний привід — повстання в сусідньому повіті (...). В нас нема ніякої потреби міняти свою політику. І в робітничому питанні, і в продовольчому, і в галузі військової справи, і в боротьбі зі спекуляцією — рішуче в усьому абсолютно необхідно почати «загвинчувати» Україну все міцніше й міцніше, щоб з неї побіг, нарешті, живильний сік не лише до Харкова, а й до Москви». Жи-

вильні соки у вигляді ешелонів з хлібом, яких регулярно вимагала від Харкова Москва, супроводжувались ріками селянської крові. Але більшовицькі лідери не брали це до уваги.

Тож не дивина, що в селах України зростало глухе невдоволення. З кінця весни 1920 р. воно знову переросло у масовий повстанський рух. Відвідавши Катеринославську губернію, нарком внутрішніх справ УСРР В.Антонов-Саратовський привіз до Харкова невітшну статистику: із 226 волостей губернії цілком радянські настрої переважали лише в 3. Член Політбюро ЦК КП(б)У Я.Яковлев (Епштейн) на одній з нарад у липні 1920 р. зазначав, що в Україні діє 200 — 250 селянських повстанських загонів (тобто по 2 — 3 загони на повіт). Щоправда, він називав їх бандами.

Повстанський рух набув загрозливих для радянської влади масштабів. Не випадково за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 5 травня 1920 р. до Харкова прибув Ф.Дзержинський. Як начальник тилу Південно-Західного фронту, він мав завдання знешкодити цей рух. Чисельність збройних сил, використаних для боротьби з повсталим селянством, за визначенням Дзержинського, не поступалася чималій армії: 18 піхотних бригад (107 батальйонів), 1 кавдивізія (5 полків) і 6 батарей (24 гармати). Відповідно це свідчило і про сили повстанців.

Їх найдієвішу частину становила відновлена наприкінці весни Революційна повстанська армія України (махновці). 28 травня на загальних зборах командного складу було обрано Раду революційних повстанців України (махновців), яку очолив командарм Махно. Влітку 1920 р. махновці здійснили 3 рейди по Лівобережній Україні, подолавши 1400 верст. Боротися з ними було непросто, до того ж на їхній бік переходили червоноармійці. Як свідчив начальник штабу повстанської армії В.Білаш, влітку 45% махновців становили колишні червоноармійці. У вересні 1920 р. чисельність повстанської армії досягла 20 тис. бійців. Її керівник мав великий авторитет серед селян. «Той факт, що Махно ще існує, той факт, що він, незважаючи на всі наші зусилля, й досі не знищений, а розпочинає рейд, який охоплює чотири губернії (Катеринославську, Донецьку, Харківську, Полтавську), пояснюється не стільки геніальністю Махна, скільки підтримкою села. Він розгулює серед нього зі своєю бандою», — інформували чекісти радянське і партійне керівництво.

Конфлікт із селянством, відсутність надійного соціального опертя в селі знову зробили проблематичним існуван-

ня радянської влади в Україні. Більшовикам вдалося відбити об'єднаний наступ польської і української армій, але вони надовго застряли на території Польщі. Внутрішнім і зовнішньополітичним становищем скористалися білі.

Останній двобій білих
і червоних на території
України

Денікінська армія врятувалася від остаточного розгрому червоних, зацаївшись за кримськими перешийками. 4 квітня

1920 р. П.Врангель заступив А.Денікіна на посту головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії. Він не лише реорганізував білу армію і повернув їй боєздатність, а й заходився міняти політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, а проте генерал рішуче відкинув спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовиками. Свою стратегію він так визначив в одному з інтерв'ю: «Не триумфальним походом на Москву можна визволити Росію, а створенням хоча б на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які привертати б усі думи й сили народу, що стогне під червоним гнітом».

Врангель одразу ж відмовився від ідеології «єдиної і неділимої Росії», пообіцяв Донові й Кубані не порушувати автономних прав козацтва, зробив ряд кроків до пошуків контакту з урядом УНР. Наріжним каменем своєї платформи він вважав нормалізацію стосунків із селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Відповідно до закону про землю від 7 червня 1920 р. основна її частина передавалася виборним повітовим та волосним земельним радам, які мали виробити місцеві норми землеволодіння й поділити землю. Вона переходила в повну приватну власність за внесення у державний хлібний фонд 20% середньостатистичного річного врожаю протягом 25 років.

Аграрною реформою Врангель намагався прихилити до себе селянство й використати повстанський рух у боротьбі з більшовиками, а також поповнити свою армію і забезпечити стабільність тилу.

Успішний наступ поляків підштовхнув його до війни з «червоною нечистю». 6 червня біла армія розпочала вихід з Криму й до 24 числа захопила Північну Таврію. Кінець липня і початок серпня минули в запеклих боях у районі Олександрівська, місто переходило з рук у руки. В середині вересня армія Врангеля, перегрупована й поповнена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла у наступ і 22 числа захопила ст.Синельникове, а 28-го — Маріуполь. За цей час вона виростає майже вдвічі, до неї приєдналося

кілька повстанських отаманів — Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик. У тилу врангелівців не вибухали такі повстання, як раніше в тилу Денікіна. Але не стався і масовий прихід селян у білу армію. Либонь, у них вже встигли сформуватися стереотипи сприйняття білих. Врангель зумів похитнути їх, однак не спромігся зруйнувати. Взагалі він був талановитим полководцем і гнучким політичним діячем. Визнаючи це, його безпосередній супротивник, командуючий Південним фронтом Червоної армії М.Фрунзе 1921 р. писав: «Озираючись тепер на минулі дні славної боротьби і намагаючись дати їм історичну оцінку, несамохіть доходиш висновку, що в особі Врангеля і керованої ним армії наша батьківщина, без сумніву, мала надзвичайно небезпечну силу. В усіх операціях північної борні Врангель як командуючий у більшості випадків виявив і неабияку енергію, і розуміння обстановки. Що стосується підлеглих йому військ, то і про них слід дати безумовно позитивний відгук».

Можна припустити, що якби Врангель командував білими арміями 1919 р., а не наступного, двобій між червоними і білими скінчився би інакше. 1920 р., попри всі позитивні сторони Врангеля, боротьба його армії нагадувала бій міфічного Давида з Голіафом. У білих практично не було шансів, бо більшовики вже надійно опанували державну російську машину й зорієнтували на забезпечення своїх воєнних потреб величезні природні й людські ресурси Росії. Їхні труднощі полягали лише в неможливості швидко маневрувати силами. На початку вересня РВРР почала перекидати на Південний фронт військові частини з Кавказу, Сибіру, Туркестану, вирішено було послати сюди й 1-у Кінну армію, знявши її з польського фронту.

М.Фрунзе планував оточити врангелівців у Північній Таврії, відрізати їх від кримських перешийків і розгромити в степу. Таке завдання частинам фронту він поставив 19 жовтня. Перед наступом вони за чисельністю майже втричі переважали супротивника. До того ж наприкінці вересня було обговорено, а 16 жовтня підписано чергову воєнно-політичну угоду з повстанською армією Махна про спільні дії проти врангелівців. У тилу червоних військ запанував відносний спокій. Того ж таки 16 жовтня махновці вирушили на фронт. Їхня армія, зберігаючи свій статус, в оперативних питаннях підпорядковувалась червоному командуванню. Перед нею стояло складне завдання: не пізніше 24 жовтня прорватися в тил ворога від Олександрівська і рейдувати на Оріхове й далі з метою захоплення кримських

перешийків. Було це майже нереально. Однак 24 жовтня повстанці здобули Оріхове, а 30-го — Мелітополь. Рейдуючи тилами білих, вони подолали 250 верст, завдавши ворогові нищівних ударів, але й самі зазнали відчутних втрат.

Операція Південного фронту в Північній Таврії завершилася 2 — 3 листопада перемогою червоних. Білі втратили 20 тис. бійців, 100 гармат, чимало боєприпасів, але не дали оточити себе. Залишки їхніх армій відійшли у Крим.

Зробивши висновки з денікінських уроків, більшовицьке керівництво, зокрема В.Ленін, поставили перед командуванням Червоної армії завдання: за всяку ціну якнайшвидше цілковито розгромити білих.

Перекопські укріплення, зведені за допомогою англійських і французьких військових фортифікаторів, вважалися неприступними. Ще за часів Запорозької Січі татари й турки насипали впоперек Перекопу вал 8 верст завдовжки. Його ширина в основі пересягала 15 м, а висота дорівнювала 8 м. Перед ним був рів 10 м завглибшки і понад 30 м завширшки. Північний схил валу мав крутизну до 45°. Його захищали 2 ряди шанців і загороджень з колючого дроту. На вершині пролягла ще одна лінія укріплень: там виставили 70 гармат і 150 кулеметів. За укріпленнями Турецького валу в районі Юшуні розташувалася наступна лінія оборони.

5 листопада М.Фрунзе віддав наказ наступати на Крим. Нова операція мала розпочатися без попередньої підготовки. Увесь тягар штурму лягав на плечі 6-ї армії, якій в оперативному відношенні підпорядковувались махновці. План Фрунзе був доволі простий: тимчасом як 51-а дивізія штурмуватиме в лоб перекопські укріплення, інші частини армії, форсувавши вброд Сиваш, вийдуть через Литовський півострів у тил білих.

Фронтальний штурм укріплень Турецького валу розпочався вдень 8 листопада. Хоч червоні зазнавали колосальних людських втрат, Фрунзе наполягав на лобових атаках укріплень, а тим, хто зволікав, погрожував якнайсуворішими репресіями. Але вирішальні події розгорнулися на Литовському півострові, де, форсувавши Сиваш, діяли 3 червоні дивізії і повстанська махновська армія. Білі, для яких наступ через Сиваш став несподіванкою, мусили відступити з Литовського півострова, й оборона Турецького валу втратила сенс. 10 й 11 листопада бої точилися на юшунських укріпленнях, а 11 числа опір білих на Перекопі було остаточно придушено. Фрунзе звернувся по радіо до Врангеля з пропозицією здатися протягом 24 годин. «... Всім

бійцям Кримської армії, — зазначав він, — гарантується життя і бажаним вільний виїзд за кордон... Кожному, хто складе зброю, буде надано можливість спокутувати свою вину перед народом чесною працею». Врангель не відгукнувся на пропозицію.

13 листопада Фрунзе наказав військам Південного фронту до 20 листопада остаточно заволодіти всією територією півострова. Того самого дня 2-а Кінна армія і махновці захопили Сімферополь. Втративши перекопські укріплення, білі практично припинили опір. Залишки їхньої армії терміново вантажилися на кораблі в кримських портах і виїжджали до Туреччини. 16 листопада Фрунзе телеграфував Леніну: «Сьогодні наша кіннота зайняла Керч. Південний фронт ліквідовано».

Як правило, радянська історіографія подавала цю телеграму як останню крапку в перебігу громадянської війни. Насправді ж Кримська операція мала інше — страхітливе завершення. Довідавшись про пропозицію Фрунзе Врангелю, Ленін відреагував на неї категорично: «... Вкрай здивований непомірною поступливістю умов... Якщо противник не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх, треба розправитися нещадно». З веління вождя після захоплення Криму там розгорнулася широкомасштабна каральна операція. Всім колишнім військовослужбовцям врангелівської армії було наказано з'явитися для реєстрації. Тих, хто виконав цей наказ, запроторили до тюрем і надзвичайок, а відтак розстріляли. Розстріли мали масовий характер. Враження про них можна скласти із зведення військово-цензурного відділення особливого відділу 4-ї армії, яке займалося перлюстрацією приватного листування. Наведемо кілька фрагментів листів, вилучених цензурою. «Під час вирішальних боїв за взяття Сиваша, а потім Криму наші функції трибуналу були найвідчайдушніші: пачками розстрілювали білогвардійців, судили своїх. І скільки жертв, страждань. Про це можна розповідати протягом довгих бесід», — писав слідчий ревтрибуналу 3-ї дивізії. «Тут тисячі й десятки тисяч людей розстрілюють, — повідомляв з Ялти 4 грудня 1920 р. невідомий адресат. — Досить для смертної кари слова «дворянин» (не кажучи — офіцер, солдат. Їх, конаючих, піднімають з лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. — вже злочин, освіта — злочин. Все, все може бути підставою, щоб тебе вночі схопили й повели у надзвичайку. Вранці рідним видають частину одягу, який не підлягає реквізиції (частина залишається), лікарів, інженерів — усіх косять. Порятуйте лю-

дей — це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни». Навіть у березні 1921 р. із Сімферополя повідомляли: «... дуже багато розстрілів, ми ходимо дивитися на розстріляних у яри, деяких собаки обгризли, а їх так і не прибирають».

Рівночасно з цією каральною операцією червоне командування вело таємні приготування до знищення махновської армії. 23 листопада Фрунзе доповідав Леніну: «В ніч з 25 на 26 повинна розпочатися ліквідація залишків партизанщини (...). Щоб виключити підозри, начальникові тилу 4-ї армії наказано вжити ряд необхідних заходів». План Фрунзе полягав у тому, щоб під виглядом передислокації окремих частин оточити махновські угруповання в Криму і Гуляйполі, а відтак знищити їх. Приводом для розгортання воєнних дій проти союзника червоне командування оголосило порушення махновцями воєнно-політичної угоди й звинуватило Махна в небажанні перекинути свою армію на Кавказ. У наказі Фрунзе військам зазначалося: «З махновщиною треба покінчити за три заходи. Всім частинам діяти сміливо, рішуче і без жалю. В найкоротший строк всі бандитські ватаги повинні бути знищені, а вся зброя з рук куркулів вилучена». 25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції.

Незважаючи на зусилля Фрунзе, операція виявилася погано підготовленою, а головне — червоноармійці не виказували бажання боротися із вчорашніми союзниками. Більше того, окремі червоні частини переходили на бік махновців. Тож останнім вдалося вийти з оточення. Боротьба точилася до осені 1921 р. (28 серпня Н.Махно з невеликим загonom перейшов кордон України і був інтернований на території Румунії). Вона супроводжувалась жорсткими репресивними діями. Так, політзведення польового штабу 4-ї армії за 24 грудня 1920 р. повідомляло: «В справі ліквідації махновщини працюють ревтрибунал, комдездив, відповідальні політпрацівники, якими проведено репресії. В Попівці розстріляно — 130, в Андріївці — 470 осіб, спалено 6 хат, у Кінських Роздорах розстріляно 45 чоловік. В бою знищено 196 бандитів».

Каральна політика не давала бажаних наслідків. У поєднанні з іншими елементами «воєнного комунізму» вона призводила до зростання і поширення повстанського антикомуністичного руху й за межі України. Це змушений був відкрито визнати штаб РСЧА у доповіді від 29 березня 1921 р.: «Вдивляючись в історію бандитсько-повстанського руху, необхідно відзначити, що з постійного його осеред-

ку — України цей рух протягом зими 1920/21 р. перекинувся у Тамбовсько-Воронезький район, захопив центральну частину Західного Сибіру, яка прилягає до Уралу, й останнім часом поширюється в центрі Поволжя. З'явилися дрібні банди і в районі Західного фронту».

На початку 1921 р. повстанський рух став основною формою громадянської війни. Селянство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату та її економічній системі — «воєнному комунізмові». Воно було останньою силою, яка продовжувала боротьбу з більшовизмом. Проблеми селянства полягали в його розпорошеності, у відсутності на початку 1921 р. політичних сил, здатних згуртувати село. Чи не тому на території України діяли сотні дрібних повстанських загонів, які вели боротьбу лише в межах свого повіту?

З іншого боку, й комуністична влада не мала шансів вийти переможницею у боротьбі з селянською стихією. Покласти край громадянській війні міг лише політичний компроміс між ворогуючими сторонами. Визнання цього знаходимо в резолюції 1-ї Всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921р.): «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або (...) піти на відкриту громадянську війну з масою селянства (...) або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади».

Більшовики, безкомпромісні протягом 3 років громадянської війни, обрали шлях поступок. 1921 р. В.Ленін докорінно переосмислив і змінив своє ставлення до «воєнного комунізму». Опинившись перед необхідністю зробити вибір між комуністичною ідеєю і реальною державною владою, він вибрав останню, проголосивши новий економічний курс. Запровадження непу поклало край громадянській війні і на довгі десятиліття утвердило радянську владу в Україні, закамуфлювавши її в національні форми державності.

УСРР в добу НЕПу

Міжнародне становище

На території колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять з них були дійсно самостійними (країни Балтії, Польща і Фінляндія). В усіх інших, у тому числі в Україні, утвердилася радянська форма державності. Офіційні інститути радянських республік були зовнішньо самостійними, але насправді контролювалися централізованою політичною організацією, яка мала монополію на владу — РКП(б). Самим своїм існуванням партія більшовиків перетворювала конгломерат радянських республік в єдину країну.

Х.Раковський скористався формальною незалежністю України, щоб розвинути на міжнародній арені активну діяльність. 14 лютого 1921 р. представники УСРР Ф.Кон і Ю.Кошобинський підписали перший мирний договір — з Литвою. 18 березня Росія і Україна уклали Ризький мирний договір з Польщею. Незабаром Україна встановила дипломатичні стосунки з Латвією та Естонією. На початку 1922 р. було підписано договір між Україною і Туреччиною, зміст якого відповідав російсько-турецькому договору, укладеному в березні 1921 р.

Незважаючи на підписання Ризького договору, відносини з Польщею залишалися складними. Ю.Піلسудський не перешкоджав С.Петлюрі продовжувати боротьбу з більшовиками партизанськими рейдами на Правобережжя. Під проводом Ю.Тютюнника було створено дві групи військ — Волинську і Подільську, які діяли в листопаді 1921 р. Однак сили були надто нерівними. Частина петлюрівців потрапила в полон, і під Базаром 359 полонених 23 листопада були безжалісно розстріляні.

Навесні 1922 р. у Генуї (Італія) відбулася конференція голів урядів європейських держав для врегулювання економічних і фінансових проблем. З радянських республік західні держави запросили тільки Росію. До складу російської

делегатії було включено Раковського. Хоча конференція закінчилася безрезультатно, під час її роботи російській делегації вдалося укласти в Рапалло рівноправний договір з Німеччиною. Головну роль тут відіграли потреба Німеччини знайти собі союзника, а також дипломатичний хист Раковського. У листопаді того ж року в Берліні було укладено угоду про поширення дії німецько-російського договору на Україну та інші незалежні радянські республіки.

Взимку 1922—1923 рр. у Лозанні (Швейцарія) працювала міжнародна конференція. В питанні про статус чорноморських проток організатори запросили до участі Україну, Росію і Грузію. Радянські республіки утворили єдину делегацію на чолі з Г.Чичеріним, яка добивалася закриття проток для військових кораблів у мирний і воєнний час, повної свободи судноплавства. Однак Великобританія та інші держави добилися від Туреччини згоди на відкриття проток для військових кораблів нечорноморських держав. Радянський уряд відмовився ратифікувати Лозаннську конвенцію.

Після утворення СРСР Україна втратила право на державні зносини із зовнішнім світом. Її посольства і консульства в тих країнах, де існували, були об'єднані з російськими, а наркомат закордонних справ ліквідований.

Радянсько-польські відносини навесні 1923 р. ускладнилися. Це було пов'язане з рішенням Антанти віддати Польщі Східну Галичину. Рішення було юридичним визнанням становища, що склалося вже давно. Певну роль відіграло й те, що спочатку УНР, а потім УСРР відмовилися під тиском обставин від претензій на ці землі. Однак у даному випадку держави Антанти відійшли від декларованого ними принципу визнання прав народів Австро-Угорщини на самовизначення. З ініціативи Франції, яка відкрито підтримувала Польщу, воля українського населення була проігнорована. Вказавши на те, що підписанням Ризького договору уряди Росії та України визнали існуючі кордони, Раковський відстоював право людей, які проживали на цій території, вирішувати самим власне майбутнє. Поглинення Східної Галичини Польщею він назвав актом насильства і додав: жоден акт насильства не буває довготривалим. Справді, включення Східної Галичини в кордони Польської держави послабило її внутрішню цілісність. Разом з українськими землями до Збруча, які раніше перебували у складі Росії, галицькі землі утворили новий географічний регіон — Західну Україну.

Радянський уряд робив спроби здійснювати наступальну зовнішню політику за допомогою Комінтерну. Однак

курс на експорт революції не спрацьовував. Після спроби підняти у Німеччині «пролетарську революцію» за допомогою місцевих комуністів, яка мала місце влітку 1923 р., відносили з цією країною істотно погіршилися. «Революція» обмежилася повстанням у Гамбурзі, яке було придушене за два дні. Проте соціал-демократичний уряд Німеччини прагнув зберегти у відносинах з СРСР «дух Рапалло», щоб протистояти тиску Великобританії і Франції. Тому у квітні 1926 р. в Берліні було підписано договір про дружбу і взаємний нейтралітет, яким на п'ять років продовжувалася дія угоди в Рапалло. Поліпшенню політичних відносин між Німеччиною та СРСР сприяв також швидкий розвиток економічних відносин.

Навпаки, відносини СРСР з Великобританією продовжували погіршуватися. У вересні 1924 р. дипломатичну кризу викликав так званий «лист Зінов'єва». Значно пізніше стало відомо, що цей документ, нібито адресований Комінтерном англійським комуністам із закликом готувати повстання в армії, насправді був фальшивкою, виготовленою російськими білогвардійцями у Берліні.

Під час загального страйку 1926 р. у Великобританії радянські профспілки зібрали для англійських робітників чималі кошти. Британський уряд звинуватив радянську сторону у втручанні до внутрішніх справ його країни. Незабаром Великобританія розірвала з СРСР торговельні і дипломатичні відносини. Вони були відновлені тільки восени 1929 р.

Дипломатичні відносини з Францією Радянський Союз встановив у жовтні 1924 р., коли до влади прийшов блок лівих сил на чолі з Е.Ерріо. Тривалі переговори щодо довоєнних боргів російського уряду виявилися безрезультатними. Тому економічні відносини не розвивалися. Радянський уряд не влаштувала й політика французького уряду у Східній Європі. Зокрема, за прямою участю Франції у березні 1926 р. було відновлено дію укладеного 1921 р. польсько-румунського договору. Цей договір, незабаром доповнений угодами про спільні дії у випадку війни проти СРСР, гарантував Румунії підтримку її територіального статусу, тобто давав можливість утримувати Бессарабію. Тоді ж, 1926 р., фашистський уряд Італії за посередництвом Великобританії уклав з Румунією договір про дружбу і співробітництво. В ньому окремо виділявся «бессарабський протокол» з гарантією румунських кордонів.

У міжвоєнний період продовжував функціонувати уряд УНР у вигнанні. Спочатку він розміщувався у Гарнуві (Польща), потім у Парижі та Празі. Головою неіснуючої

Директорії залишався С.Петлюра. 25 травня 1926 р. його вбив у Парижі агент ДПУ. Символічну посаду голови УНР обійняв А.Лівицький.

В емігрантському житті найбільшу активність виявляли українські соціал-демократи та есери. Соціал-демократи на чолі з І.Мазепою і П.Феденком співробітничали з Соц-інтерном. Політичними центрами есерів були Відень і Прага. У Відні діяв Український соціологічний інститут, очолюваний М.Грушевським (до 1924 р., коли той повернувся до радянської України). У Празі провідну роль відігравав М.Шаповал, який разом з В.Винниченком заснував журнал «Нова Україна».

Як соціал-демократи, так й есери були в опозиції до уряду УНР у вигнанні. Посварившись у роки боротьби за незалежність, діячі українського визвольного руху навіть в еміграції не схилилися до об'єднання. Зате з урядом співробітничала заснована 1923 р. в Празі Українська радикально-демократична партія, яка складалася переважно з колишніх есерів.

Соціально-економічна
і політична криза початку
20-х рр.

Наполегливі спроби більшовиків у 1918—1920 рр. побудувати, відповідно до вимог своєї програми, безтоварну центра-

лізовану економіку мали згубні наслідки, але вони маскувалися війною. Кризові явища в одержавленому народному господарстві можна було списати за рахунок війни, а не реформ. Більш того, колосальна централізація управління виробництвом забезпечила тоталітарному політичному режиму майже безмежний контроль над ресурсами суспільства. Використовуючи його перш за все у воєнних цілях, державна партія створила армію, яка за чисельністю перевищила збройні сили усіх європейських країн, разом узятих. За її допомогою вона вийшла переможцем з війни.

Та це була піррова перемога. Зимомою 1920—1921 рр., коли радянській владі вже не протистояли регулярні війська противника, її становище було тяжчим, ніж раніше. Незважаючи на те, що Л.Троцький мав в Україні понад мільйон червоноармійців, у республіці спалахували антирадянські повстання. Українські селяни протестували проти примусового вилучення продовольства (продрозкладки) і пов'язаної з ним заборони торгівлі. Цей протест нерідко набував форми партизанського руху, який розглядався властями як політичний або куркульський бандитизм.

У телеграмі до заступника голови Реввійськради РСФРР Є.Склянського від 6 лютого 1921 р. В.Ленін обурювався тим, що через опір «бандитів» з України не можна вивезти

продовольство та інші ресурси: «І хліб і дрова, все гине через банди, а ми маємо мільйонну армію». Реввійськрада РСФРР кинула проти бунтуючих селян найбільш боездатні частини Червоної армії на чолі з уславленими воєначальниками — В.Блюхером, П.Дибенком, Г.Котовським, О.Пархоменком та ін.

Армія використовувалася й для реквізиції хліба. Продрозкладка здійснювалася лише під загрозою багнетів. Централізовані державні ресурси продовольства танули, а інших не існувало: адже вільна торгівля хлібом переслідувалася як карний злочин. Взятий на себе обов'язок годувати працівників націоналізованого господарства держава виконувала вкрай незадовільно. Робітничий пайок скоротився до чверті фунта хліба (100 г), і до того ж його видавали не кожний день. Голодуючі робітники вдавалися до так званих «італійських страйків», тобто уповільнювали темп праці, перебуваючи на робочому місці. Схильність до «італійок» пояснювалася просто: при звичайному страйку робітників негайно позбавили б трудової книжки, за якою вони одержували свої мізерні пайки.

У радянській історіографії наявність кризи початку 20-х рр. визнавалася, але причини її пов'язувалися переважно з господарською розрухою, викликаною семирічною війною, спочатку світовою, а потім — громадянською. На території України, де воєнні дії тривали весь цей час майже безперервно, народне господарство справді істотно постраждало. Але параліч виробництва, який насувався невідворотно, був пов'язаний із спробами державної партії зруйнувати ринковий механізм розширеного відтворення суспільного продукту. Через нестачу хліба різко впав видобуток корисних копалин, перш за все вугілля. Нестача хліба і вугілля призводила до зупинки залізниць. Продовольча, вугільна і транспортна кризи вкінце розхитали матеріально-технічне постачання всієї промисловості. Чисельність робітників великої промисловості України зменшилася наполовину порівняно з довоєнною. Рятуючись від голоду, робітники осідали в селах.

Руїна в народному господарстві не могла не позначитися на армії — найбільш привілейованій за постачанням (крім самого партійно-державного апарату) державній структурі. 13 лютого 1921 р. головнокомандуючий збройними силами України і Криму М.Фрунзе надіслав розпачливу телеграму голові Реввійськради РСФРР Л.Троцькому, в копії — ЦК РКП(б): «З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища

частин. У цілому ряді пунктів спостерігається буквально голодування. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування та взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування цього стану слід чекати серйозних хвилювань».

Націоналізовану промисловість душили бюрократизм і тяганина. Навіть за наявності ресурсів вона не могла справитися із планами. Робітничі колективи вимагали продовольчого постачання, але не були в змозі дати еквівалент у вигляді потрібної споживачу продукції. Дійшло до того, що місцеві господарські органи свідомо барилися з націоналізацією, щоб підприємства не переходили на їх утримання.

І все-таки керівні діячі державної партії були одностайні у тому, щоб закінчити одержавлення виробництва. 29 листопада 1920 р. ВРНГ РСФРР прийняла постанову про націоналізацію усіх промислових підприємств з кількістю робітників не менше п'ятох при наявності механічного двигуна і не менше десятох за відсутності останнього. У тезах голови Української РНГ В. Чубаря, які датуються лютим 1921 р., підкреслювалося: «Для успішного виконання ударних завдань у галузі видобутку палива і металу, а також по відбудові транспорту і поліпшенню постачання селянства машинами та знаряддями необхідно закінчити роботу по оволодінню пролетарською державою всім виробництвом і всіма матеріальними ресурсами, усуненню з господарського побуту не тільки приватних капіталістів, але й приватнокапіталістичних методів взаємовідносин».

Отже, примара економічної катастрофи аніскільки не позначилася на догматичних позиціях керівників ВРНГ і УРНГ. Промисловість агонізувала, проте Чубар вимагав відповідно до комуністичної доктрини виключити з практики «приватнокапіталістичні методи взаємовідносин», тобто ще не придушені залишки товарно-грошових відносин. По доповіді Чубаря V Всеукраїнський з'їзд рад на початку березня 1921 р. ухвалив: «Здійснити до кінця націоналізацію та концентрацію приватногосподарських підприємств».

З фінансової кризи думали вийти найбільш радикальним шляхом — скасуванням грошей. Комісія на чолі з С. Струмиліним готувала пропозиції щодо заміни грошей трудовими одиницями (тродами). Почала свою роботу й комісія для скасування грошових податків. У зауваженнях на проект відповідного декрету В. Ленін підтвердив думку про безспірність переходу до безгрошового обміну

в найближчому майбутньому. В грудні 1920 р. він підписав декрети про безгрошовий відпуск продуктів по картках, про безплатність палива, житла, комунальних і поштово-телеграфних послуг.

Запровадження
нової економічної
політики

Введення непу найчастіше пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і прохо-

дило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування режиму комісарської диктатури. Сам Ленін не раз підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмовитися від продрозкладки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало по-новому осмислити пройдений з 1917 р. шлях.

Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу хлібозаготівель було прийнято у вищих ешелонах влади трохи раніше. Ленін сформулював його у письмовому вигляді ще 8 лютого. В партійні комітети губерній і національних республік надійшов схвалений 18 лютого політбюро ЦК РКП(б) документ під назвою «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком» за підписом Л. Каменева. В ньому пропонувалося завчасно, до початку посівної кампанії визначити загальну суму податку і середній відсоток обкладення ним посівних площ, з тим щоб селяни знали, скільки хліба вимагатиме держава. Після сплати податку їм надавалося право використовувати залишок врожаю на власні потреби, в тому числі реалізувати хліб «у місцевому господарському обороті» (тобто на сільських і містечкових базарах).

Цей документ мав сенсаційний характер. Відмова від реквізиції, на якій трималася вся система державного постачання, повертала селян обличчям до ринку, погано замаскованого в проекті партійної постанови терміном «місцевий господарський оборот». Керівництво державної партії відмовлялося від диктату на селі і відновлювало принцип матеріальної заінтересованості в сільськогосподарському виробництві. Інакше кажучи, воно задовольняло основну вимогу «бандитів» і «куркулів» про відновлення вільної торгівлі. Власті на периферії розуміли, що з ліквідацією продрозкладки повинен змінитися весь економічний лад, наповнено за запроваджуваний партією в 1918—1920 рр.

Партійно-державне керівництво радянської України зустріло документ політбюро ЦК РКП(б) з незадоволенням. Він обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У 27 лютого. Зва-

жаючи на важливість питання, до участі в обговоренні запросили всіх секретарів губернських комітетів партії і голів губвиконкомів. Прийнята постанова з трьох пунктів виявилася заплутаною до незрозумілості, тому що більшовики завжди уникали критики вождів. Але загальний зміст постанови пленуму не залишав сумніву щодо ставлення українських цекістів до проекту керівництва РКП(б): вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у випадку здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму було прийнято 14 голосами проти 10.

Пленум ЦК КП(б)У обмежив дискусію з розглядуваного питання вузькими рамками, сподіваючись, очевидно, на те, що проект не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Українським цекістам вже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв проект за основу і передав його для обговорення на партійний з'їзд. Українські газети аж до початку X з'їзду партії жодним словом не відреагували на «еретичні» думки. Пізніше, коли неп було втілено у життя і він доказав свою ефективність, матеріали цього пленуму тим більше не рекомендувалося розголошувати. Навіть у 1976 р., коли вийшло в світ фундаментальне видання «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», визнавалося недоцільним оприлюднювати першу реакцію партійно-державного керівництва України на неп.

На X з'їзді РКП(б), який відкрився 8 березня 1921 р., доповідь В.Леніна про заміну розкладки продовольчим податком вже не зустріла заперечень. Очевидно, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

Якщо під непом розуміти повернення державної партії обличчям до ринкових відносин, то X з'їзд РКП(б) не можна вважати поворотним пунктом в економічній політиці. Ринкові відносини не були визнані ним у повному обсязі. У постанові з'їзду йшлося тільки про надання селянам можливості використовувати залишки продукції в місцевому товарному обороті. У загальнодержавних масштабах Ленін ще сподівався налагодити замість торгівлі так званий «товарообмін» між державою та її контрагентами (висловлюючись сучасною мовою — бартер). Він був переконаний, і цілком справедливо, що визнання повної свободи торгівлі відсуне у невизначене майбутнє реалізацію комуністичної програми партії. З іншого боку, за кілька років

комуністичного будівництва Ленін пересвідчився у тому, що умоглядні програмні схеми відштовхуються життям.

Виходячи з рішень X з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну розкладки податком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми і розмір податку. Продподаток мав стягуватися з урожаю 1920 р., а попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. залишався в силі, тільки обсяг розкладки зменшувався на 20%. По чотирьох губерніях України, які мали найбільший відсоток виконання продрозкладки, залишок заборгованості скасовувався. В усіх інших губерніях продрозкладка в першій половині 1921 р. стягувалася з наростаючою силою.

Щоб зрозуміти природу непу, яка по-різному висвітлюється в історичній літературі, треба мати чітке уявлення про економічну політику більшовиків з 1918 до березня 1921 р. (в Україні — з 1919 р.). Як у радянській, так і в світовій літературі ця політика називається «воєнним комунізмом». Здебільшого її розуміють як систему надзвичайних заходів тимчасового характеру, запроваджуваних з однією-єдиною метою: щоб вижити і перемогти у громадянській війні.

Треба взяти до уваги, що термін «воєнний комунізм» народився вже після того, як стара політика була оголошена передчасною і засуджена. Витоки цього терміна можна знайти у плані промови про заміну розкладки податком, який В.Ленін зробив у першій половині березня 1921 р. для виступу на партійному з'їзді: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики». Як бачимо, одночасно із зародком терміна, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникає схема пояснення хиб економічної політики: нічого не поробиш, війна! Лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, проголошувалося, що комунізм виявився не справжнім. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму піднімалося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни. Прикметник «воєнний» мав замаскувати невдалий комуністичний штурм, відгородити міцним муром катастрофічну невдачу трирічного більшовицького експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. Комуністична ідея залишалася незаплямованою.

У резолюції травневого (1921) пленуму ЦК РКП(б) вперше зустрічається словосполучення «нова економічна політика». В цей час життя вже показало неспроможність ще однієї ілюзії більшовиків — можливості налагодити то-

варообмін у масштабах усїєї країни. Ленїну довелося змиритися з існуванням торгївлї, а тому він підкреслював важливїсть для партїї оволодїти цїєю «командною висотою». В його промовї на Всеросїйській продовольчїй нарадї 16 червня 1921 р. пролунав заклик вїдновити правильний грошовий обїг, створити мережу органїзацїй і пїдприємств державної торгївлї, насамперед оптової, навчитися регулювати приватну торгївлю за допомогою банкїв, кредитних установ і податкової полїтики.

Легалїзацїя приватної торгївлї вивела з пїдпїлля пїдприємницьку дїяльнїсть. З'явилася так звана нова буржуазїя — промисловцї-фабриканти, торговцї-оптовики, бїржовї маклери, комїсїонери тощо. Їх називали людьми непу — непманами. Пїдприємницька дїяльнїсть швидко виводила країну з економїчного хаосу і розрухи. Але бїльшовики ставилися до непманїв вкрай упереджено. Популярнї сатиричнї романи І.Льфа та Є.Петрова «12 стїльцїв» та «Золоте теля» є чудовим свїдченням того, як витримувалася офїційна лїнїя щодо зображення непманїв.

Ранїше інфляцїя не бентежила владу, бо передбачалося взагалї скасувати грошовий обїг. Коли ж держава визнала за товарно-грошовими вїдносинами право на існування, постало питання про змїцнення бюджету і грошей. У 1922—1924 рр. було проведено грошову реформу.

Характеризуючи ставлення В.Ленїна до непу, історики нерїдко наводили слова, що він їй вживав неодноразово, коли заходила мова про тривалїсть цїєї полїтики: «всерїоз і надовго». Це справдї так, але треба прочитати наведений вираз у контекстї: «цю полїтику ми проводимо всерїоз і надовго, але звичайно... не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднїв та розорення і величезним ослабленням нашої промисловостї». Можна безпомилково твердити, виходячи з усїєї сукупностї висловлювань голови росїйського уряду: в 1921—1922 рр. він вважав полїтику, що рахувалася з об'єктивною реальнїстю ринку, тривалою, але обмеженою в часї. Неп був для нього справою тактики, а стратегїчна мета залишалася незмїнною — побудова комунїстичної економїки, в якїй не залишалася мїсця приватним власникам, товарно-грошовим вїдносинам і ринку.

Істотною идеологїчною поступкою, яку бїльшовики зробили пїсля катастрофїчно невдалого комунїстичного штурму 1918—1920 рр., було те, що термїн «комунїзм» непомїтно втратив безпосереднїй зв'язок з існуючою дїйснїстю і вїдсутнєв у невизначене майбутнє. Найблїжчою метою партїї, яка продовжувала мислити категорїями своєї програми,

стало вважатися соціалістичне будівництво. При цьому підкреслювалося, що між соціалізмом і капіталізмом (тобто ринковою, в тому числі непівською економікою) пролягає прірва, тоді як між соціалізмом і комунізмом якісної різниці нема. Характерним є заключне речення останнього в житті Леніна публічного виступу 20 листопада 1922 р.: «З Росії непівської буде Росія соціалістична».

Голод
1921—1923 рр.

Офіційна версія причин тяжкого голоду, який призвів до мільйонних жертв у Поволжі, на Північному Кавказі і в південних губерніях України, завжди була одна — тяжка посуха 1921 р. Але до революції теж траплялися посухи, навіть більшої інтенсивності. Жодна з них не призводила до таких жертв.

Причини масової загибелі людей мали соціально-економічний характер. Вони пов'язані з політикою державної партії, перш за все з продрозкладкою. На сільськогосподарське виробництво розкладка діяла згубно, скорочуючи його до обсягу, що задовольняв лише потреби села. Міські споживачі залишалися без продовольства.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність 1921 р. не поступалася звичайній нормі. Проте тут посіяли значно менше, ніж у роки, що передували продрозкладці. А навіть у кращі часи ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного хліборобства і навіть взяти на харчування сільське населення цих зон. Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони держава чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. В центрі уваги радянського партійно-державного керівництва опинилася Україна.

Яким був український урожай 1921 р.? У тодішніх статистичних публікаціях зустрічаються різні цифри. Найвища належить ЦСУ РСФРР — 633 млн. пудів (середній урожай в роки, що передували продрозкладці, становив близько мільярда пудів). Цифра, опублікована Центральним статистичним бюро УСРР, — 276,6 млн. пудів. На VII Всеукраїнському з'їзді рад у грудні 1922 р. нарком земельних справ України І.Клименко назвав ще меншу цифру — 200 млн. пудів. Звичайно, міжвідомча суперечка розв'язувалася елементарною перевіркою первинної статистики. Чому ж український уряд не потурбувався зробити її, хоча знав, що Москва наполягатиме на вивезенні максимальної кількості продовольства?

Якраз про це РНК УСРР потурбувався в першу чергу. За пропозицією Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня 1921 р. запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний урожай. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної наради (УЕН) про відправку у неврожайні губернії комісії для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте, за його свідченням (в січні 1922 р.), ця постанова була скасована українським ЦВК «з чисто політичних міркувань — не створювати паніки». Виникає питання: чи міг голова ВУЦВК Г.Петровський скасувати постанови політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР? Адже у більшовицькій номенклатурі в Україні політичне співвідношення між Петровським і Раковським було таким, як на більш високому ієрархічному щаблі — між Калініним і Леніним. Очевидно, директива прийшла, як завжди, з центру. Центральній владі потрібно було втричі збільшити дійсну величину українського врожаю 1921 р.

6 серпня 1921 р. Ленін повідомив наркомпрода УСРР М.Владимирова про свій намір широко застосувати війська для збирання продподатку в Україні. Через кілька днів, 12 серпня за його підписом вийшла спеціальна постанова Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин, останні мали під час збирання продподатку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру». Уникаючи жахливих подробиць, урядовий документ не конкретизував цих «найрішучіших заходів». Виконавці керувалися підзаконними інструкціями. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового особкому від 15 листопада 1921 р. зазначено: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку за 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується».

Незважаючи на зростаючу загрозу для життя мільйонів людей, більшовики не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Вона першою звернулася до радянських властей, як тільки дізналася про посуху. На початку

дипня славетний мандрівник, учений і громадський діяч Ф.Нансен запропонував Г.Чичеріну допомагати продовольством населенню Петрограда. Потім до наркома закордонних справ звернувся керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г.Гувер. Ця позаурядова благодійницька організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені в Європі під час війни величезні продовольчі запаси американського експедиційного корпусу.

Голова російського Раднаркому змушений був дати згоду на переговори у Ризі з найближчим співробітником Гувера У.Брауном, хоч ідея допомоги з боку буржуазії йому не подобалася. Щоб збалансувати класову структуру закордонної допомоги, він звернувся 2 серпня 1921 р. до міжнародного пролетаріату і підключив до справи надання продовольчої допомоги Комінтерн. Так виник «Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», пізніше перейменований на «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп). Починаючи з 20 серпня в Росії розгорнулася благодійницька акція АРА.

Проте в Україну чужоземних рятівників не запрошували. Офіційно вважалось, що її продовольче становище цілком благополучне. Республіка прямо-таки вирувала комісіями допомоги голодуючим — відомчими і територіальними, які діяли під наглядом Центральної комісії Допгол при ВУЦВК. Але вся їх активність була скерована на біженців і на Поволжя. Через примусові заготівлі і добровільну допомогу хліб з України прямував за її межі.

Тим часом становище на півдні України, який постраждав від посухи одночасно з Поволжям, ставало трагічним. У 21 повіті п'ятох південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали посіяного насіння. В 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір хлібів не перебільшував 5 пудів на душу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, третина території радянської України була голодуючим регіоном.

Якою була картина врожаю на Лівобережжі і Правобережжі? На опублікованій Центральною комісією Допгол при ВУЦВК у 1922 р. карті врожайності 25 повітів Наддніпрянщини позначені як райони без лишків урожаю. Чистий збір хлібів складав у них від 5 до 10 пудів на душу, і селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулорічного врожаю і сплачуючи натуральний продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали державі чималу частину

власного продовольчого запасу. У 46 повітах Наддніпрянщини (25 лівобережних і 21 правобережний), тобто приблизно на половині території республіки, чистий збір перевищував 10 пудів на душу сільського населення.

Карта комісії Допгол наочно показує пастку, в якій опинилася Україна в 1921 р.: хлібних лишків з половини території не вистачало, щоб підтримати розміщену в ній мільйонну армію, власні міста і робітничі селища, біженців з Поволжя, голодуючі південні губернії, міста центральної Росії і, нарешті, голодуюче Поволжя. Центральний уряд розробив власну систему пріоритетів у цій ситуації і продиктував відповідну лінію поведінки партійно-державному апарату республіки. Він потурбувався про забезпечення мінімальної, часом голодної норми споживання для робітничого класу і армії в Україні та поза її межами, якоюсь мірою потурбувався також про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Але про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.

Було опрацьовано й техніку замовчування пануючого в Україні голоду. Під час обговорення доповіді М.Владимирова «Про кампанію по боротьбі з голодом» 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами».

Місцеві власті не розуміли причин бездіяльності уряду та інформаційної блокади. Вони закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами. У зверненні до ЦК Допгол при ВУЦВК керівники Донецького губвиконкому вказували: «Голод у Донбасі набрав жадливих розмірів. Голодує до 500 тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини». Якраз в цей час Ленін повідомляв місцеві органи влади, що в Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість. Проте хліб шов на шахти, а не в села. Із сіл Донеччини його якраз забирали. До 15 січня 1922 р. в губернії було викачано 1210 тис. пудів хліба.

Коли голодуючих селян почала косити смерть, дисципліновані українські більшовики відкрито виступили проти політики партійного центру. Але провину за замовчування

голоду вони брали на себе. Ініціативу в цьому бунті на колінах виявив один з найстаріших діячів КП(б)У М.Скрипник. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х.Раковський, Скрипник заявив: «Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не наслідувалися казати, що в нас, у нашій благодатній Україні — голод.» Ще пізніше, з наголосом не на «помилці», а на злочині, з мотивуванням причин цього злочину висловився Раковський у листі до Леніна 28 січня 1922 р.: «Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали на увазі радянську Росію і Донбас». Правда, Раковський посмілішав тільки через півтора місяця, коли український голод перестав офіційно бути таємницею, та й висловився він не прилюдно, а в листі, що мав довірчий характер.

Після грудневої конференції в Україні ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну угоді з РСФРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилося «побільше відомостей про голод на півдні України». Центральному органу ЦК газеті «Комуніст» доручалося надіслати в голодуючі губернії свого кореспондента.

1922 р. в Україні було засіяно 14,4 млн. десятин проти 17,1 млн. у попередньому році. Величезний недосів у південних губерніях внаслідок господарського розорення селян було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ на Правобережжі та Лівобережжі. Але республіка змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн. пудів зерна в експортні ресурси. Це — невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Та центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, аби дістати валюту.

Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що го-

лод у південних губерніях протримався весь 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 р.

Зарубіжна допомога тривала з березня 1922 по червень 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони харчували 1,8 млн. жителів неврожайних губерній проти 400 тис., які забезпечував ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. У тогочасній пресі високо підносилася роль міжнародної пролетарської солідарності, тоді як значення АРА та інших «буржуазних» організацій применшувалося. Однак безстороння статистика віддає належне кожній закордонній організації допомоги. За весь час роботи Міжробдоп виділив голодуючим України 383 тис. пайків, місія Ф.Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн. пайків.

Та благодійна допомога доходила не до всіх. В архівах і тогочасній пресі зустрічаються численні повідомлення про смертні випадки від голоду впродовж осені 1922 — пізньої весни 1923 рр. І все-таки зима 1922/23 рр. для селян південних губерній була набагато легшою, ніж попередня.

Цілком зрозуміло, чому в системі пріоритетів більшовицького центру під час здійснення продовольчої політики одне з найперших місць належало робітничому класу, а останнє — селянству. Якби державна партія не справилася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, вони відмовили б їй у підтримці. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать, що поволзьким селянам надавалася помірна допомога, нерідко за рахунок селян інших регіонів, зокрема України. Мотиви такого політичного курсу не лежать на поверхні. Вдамося до пояснення, яке ґрунтується на фактах.

Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 р. у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, у тому числі: вбито у боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з'явилася з повинною і було амністовано — 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому саме?

Радянська історіографія відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібзаготівель зовсім не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить пояснення, що випливає з досвіду боротьби Н.Махна. Переслідувані кавалерійськими й броньовими частинами Червоної армії, махновці зібралися 21 липня 1921 р. на нараду в с.Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалося питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? «Батько» спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість ворожими йому військами регіон і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Та в умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід. Він перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

«Автономізація»
УСРР

Один з нових історичних міфів звучить так: якби Україна не ввійшла 1922 р. до складу Радянського Союзу, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій у своїй недавній історії. Ті, хто так заявляє, не уявляють собі різкої невідповідності між формою і змістом радянської державності. Незалежність радянської України 1917—1922 рр. була машкарою, покликаною звести нанівець потенціал національної революції.

Ще у середині 1919 р. державна партія провела під виглядом «воєнно-політичного союзу» об'єднання життєвих сфер діяльності радянських республік (оборони, економіки, праці, фінансів, транспорту, пошти і телеграфу). Управління цими сферами з Москви перетворювало республіки на регіони унітарної держави, які мали тільки певні ознаки автономії у галузі другорядних сфер управління.

28 грудня 1920 р. представники Російської Федерації В.Ульянов-Ленін і Г.Чичерін, з одного боку, і представник УСРР Х.Раковський — з другого (він сумішав обидві посади — голови РНК і наркома закордонних справ), підписали від імені своїх держав договір про воєнний і господарський союз. У преамбулі документа підкреслювалася незалежність

і суверенність обох держав. З факту колишньої приналежності території України до Російської імперії, як вказувалося у статті 2, для УСРР не впливає жодних зобов'язань.

Ця друга стаття ніби мала дати додатковий доказ незалежного статусу Української держави. Однак зміст договору перебував у кричущій невідповідності з преамбулою. Громадянська війна закінчилася, а «воєнно-політичний союз» залишився. До об'єднаних наркоматів додали ще наркомат зовнішньої торгівлі, якого раніше не існувало. Отже, Росія, Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія і Грузія продовжували залишатися фактично унітарною країною. Конгломерат шести держав в одній країні був можливий тільки тому, що радянська влада становила фасад диктатури РКП(б), яка здійснювалася однаково ефективно у кожній з цих держав.

Партія, ЧК і об'єднані наркомати брали на себе основну частку владних функцій. Завдяки цьому в країні без назви забезпечувалося централізоване управління. Однак для деяких управлінських функцій не знаходилося господаря. Не було, наприклад, єдиного бюджету або плануючого органу. Договори, які Росія уклала з кожною республікою, дали назву всьому конгломерату («договірна федерація»), але не могли забезпечити безперебійне функціонування централізованого управління. Серед керівних діячів центрального апарату міцніла думка про те, що закінчення громадянської війни є добрим приводом для ліквідації декларативної самостійності республік. Вони вважали за необхідне «автономізувати» їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації.

Навпаки, деякі керівні діячі партії у національних республіках (перш за все в Україні та Грузії) бажали для себе більшої свободи дій. Раковського хвилювало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і напрями зв'язувалися з підвідомчими підприємствами в губерніях. Така практика ставила під сумнів доцільність існування харківського управлінського центру.

Ці дві тенденції проявилися під час роботи над проектом загальнофедеративної конституції. Він розроблявся в комісії, утвореній в квітні 1921 р. при президії ВЦВК. Від РСФРР до неї увійшли Д.Курський і М.Владимирський, від УСРР — М.Скрипник. Судячи з усього, В.Ленін не вважав актуальним питання про утворення єдиної держави і задовольнявся фактичним становищем, коли партія контролювала все і вся в радянських республіках. В усякому разі, це

показали події наступного, 1922 р. Можливо, тому він дозволив поховати проект загальнофедеративної конституції в комісії. Доповіді членів комісії періодично заслуховувалися в радянських і партійних органах обох республік. Однак внаслідок істотної розбіжності суджень робота над конституцією не дала будь-яких результатів.

Невизначеність взаємовідносин між відомствами, субординація яких не передбачалася «воєнно-політичним союзом», була не на користь національним республікам. Прагнучи покінчити з щоденним диктатом центральних керівних структур, який здійснювався явочним порядком, Раковський запропонував уточнити зміст договірної федерації. За його пропозицією політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. прийняло постанову про необхідність конкретизації відносин між РСФРР і УСРР в розумінні визначення і уточнення прав та обов'язків УСРР.

Це була запальна свічка, яка, всупереч побажанням і розрахункам Раковського та інших периферійних діячів державної партії, поклала початок утворенню Радянського Союзу. У травні 1922 р. Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби, внаслідок чого його здатність впливати на події істотно зменшилася. Більшість керівників центрального партійно-державного апарату прагнула утворити єдину державу негайно. Вона скористалася постановою ЦК КП(б)У, щоб розпочати «автономізацію» національних республік. Очолив процес «автономізації» нарком у справах національностей РСФРР Й.Сталін. Призначений у квітні 1922 р. на нову в партії посаду генерального секретаря ЦК РКП(б), він мав можливість діяти у цьому напрямі одначасно по партійній і державній лініях.

У серпні 1922 р. було створено комісію політбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В.Куйбишев (голова), Г.Орджонікідзе, Х.Раковський, Г.Сокольников, Й.Сталін, а також представники від національних республік. Україну представляв голова ВУЦВК Г.Петровський.

Сталін усунув від роботи представників республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого співробітника Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних.

Проходження цього документа в партійних інстанціях

здійснювалося форсованими темпами. Сталін навіть не вважав проблему поглинення незалежних республік досить важливою. Адже мова йшла тільки про те, щоб пристосувати організаційні форми до реально існуючого становища. Диктатура партапарату була міцною у кожній республіці, і незалежний статус національних республік втратив, як йому здавалося, своє пропагандистське значення.

«Автономісти», однак, зустріли протидію в республіканських підрозділах партії. Найбільш рішуче виступив Раковський. Не покладаючись на власний вплив, він повідомив Леніна про рішення комісії і своє ставлення до нього. Ленін хворів і не брав участі в цій роботі.

26 вересня помічник генсека передав за вказівкою Леніна в його підмосковну резиденцію в Горках усі матеріали: сталінський документ, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань комісії ЦК РКП(б) 23 і 24 вересня, яка більшістю голосів висловилася за «автономізацію». Наступного дня Ленін написав листа Л.Каменеву для передачі членам політбюро. В ньому обґрунтувалася нова, більш зручна для республіканських партійних лідерів форма об'єднання. Пропонувалося, щоб Російська і Закавказька федерації разом з Україною і Білорусією утворили новий союз, нову федерацію.

У цьому листі вождь партії висловлювався цілком відверто щодо мотивів, якими керувався. Переконаючи партійне керівництво у тому, що все-таки потрібна двоповерхова федерація, він зазначав: «Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежникам», не знищували їх незалежності, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних республік*».

Отже, щоб не давати поживи «незалежникам», під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по власній партії, він не бачив жертви у тому, що слово «Росія» зникає з назви об'єднаної держави. Справа була не в назві. Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалася недоторканною за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді. Для правників, які не знаходили реальних федеративних начал у державі, іменованій «Російська Федерація», нова двоповерхова федерація під назвою «Радянський Союз» була тим більшою загадкою. Та більшовиків це не обходило. Поки вони цементували Радянський Союз самим своїм існуванням, ця держава була життєздатною.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу єдиної держави, яку пропонував В.Ленін, і утворив конституційну комісію у складі Й.Сталіна (голова), М.Калініна, Г.Пятакова, Х.Раковського і Г.Чичеріна, а також представників від республік. Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Такий же статус повинні були мати Державне політичне управління (ДПУ), Держбанк і Верховний суд. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Далі події розвивалися за бюрократичним сценарієм, ретельно опрацьованим у ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України — Г.Петровського.

Чужою нотою у бездоганно складеному сценарії став лист Леніна «До питання про національності або про «автономізацію», написаний у день роботи I з'їзду рад СРСР. Таку «епохальну» з точки зору авторів сценарію подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя вождь звів до від'ємної величини. У перших рядках листа він висловив жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про Союз Радянських Соціалістичних Республік». Важливо відзначити не тільки вжитий епітет («горезвісне питання»), але й ототожнення «автономізації» незалежних республік з проголошенням СРСР. Хоча його власну ідею про двоповерхову федерацію партійне керівництво використало без вагань і суперечок,

вождь знав, що вона має тільки декларативну вартість. У листі він запропонував розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР, з тим щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Ми не можемо не губитися у здогадках, чому за три місяці сталася така радикальна зміна позиції Леніна. Та це не має істотного значення. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист не побачив денного світла.

Зміцнення партійної диктатури

В другій половині 1920 р. керівники РКП(б) почали говорити про важливість «робітничої демократії» у внутріпартійному житті. Один з українських лідерів опозиційної течії «демократичного централізму» Рафайл (Р.Фарбман) на X з'їзді схвалив цей курс, який забезпечував подолання призначенства та бюрократизму. Однак ухвалені з'їздом рішення розчарували поборників демократизації. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив В.Ленін і домігся прийняття резолюції про заборону фракцій та угруповань. Заборона інакомислення завершувала процес перетворення РКП(б) з політичної партії на інструмент влади.

Подолання опозиції у власних лавах більшовики розглядали як передумову для розгортання кампанії по зміцненню партійної диктатури. Тимчасова (в чому вони були переконані) невдача з побудовою незалежної від «ринкової стихії» системи централізованого управління народним господарством змушувала їх посилювати контроль за суспільно-політичним життям. Терористичні засоби впливу на суспільство, які в роки громадянської війни розглядалися як «надзвичайні», в нових умовах вимагалося зробити рутинними, ординарними. У листі до Л.Каменєва від 3 березня 1922 р. Ленін писав: «Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного».

А тим часом у лютому 1922 р. оболонка «надзвичайщини» була знята з ВЧК та її місцевих органів. Вони були підпорядковані наркомату внутрішніх справ і перейменовані на Державне політичне управління (ДПУ). У відповідній постанові ЦК КП(б)У давалася директива рішуче боротися з демобілізаційними настроями по відношенню до ЧК як в партійних організаціях, так і серед працівників ЧК. Повноваження і права цих органів залишалися у неурізаному вигляді, а матеріальні засоби в їх розпорядженні збільшувалися.

Вимушений відхід В.Леніна від політичної діяльності поставив руба питання про його наступника. У партійному керівництві розгорнулася боротьба за владу. Щоб перетнути дорогу Л.Троцькому, який користувався у партійних колах найбільшим після Леніна авторитетом, у політбюро ЦК РКП(б) утворилася «трійка» в складі Г.Зінов'єва, Л.Каменєва і Й.Сталіна. Найбільш непомітний член цієї «трійки» Сталін зумів, користуючись повноваженнями генсека, опанувати контроль над партійним апаратом і почав утверджувати всевладдя апаратних працівників у всіх сферах життя.

Особливою «турботою» Сталін оточував периферійні гілки партійного апарату, зокрема в Україні. Заслуговує на увагу такий уривок із звіту секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда за рік роботи оргбюро ЦК (з квітня 1922 по квітень 1923 р.): «З деякого часу, приблизно з травня — червня (1922 р. — *Авт.*), ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети. Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання, і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинне бути максимально централізоване».

Централізація керівництва відбувалася по лінії цілковитого підпорядкування державних ланок відповідним партійним ланкам. У воєнний час режим комісарської диктатури мав у собі ознаки «надзвичайщини», співіснуючи з надієними достатніми повноваженнями державними структурами (які, однак, очолювалися тими ж комісарами). Партійні функціонери залишали тоді повсякденну оперативну роботу державному апарату. Становище почало змінюватися ще при Леніні, але процес узурпації владних повноважень функціонерами партійних комітетів посилювався після того, як він захворів. Зміст процесу опукло охарактеризований у листі Г.Зінов'єва і М.Бухаріна генсеку Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому об'єктивно (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто на ділі (не формально) вирішує все».

При Леніні структура влади в Україні ще залишалася традиційною. На чолі номенклатури стояв голова уряду. Перший секретар ЦК КП(б)У залишався другорядною політичною фігурою. Будучи впливовим членом ЦК РКП(б), довіреною особою Леніна і особистим, з дореволюційних часів, другом Троцького, Х.Раковський цілком контролював становище у республіці. Нерідко засідання політбюро ЦК

КП(б)У відбувалися у приміщенні Раднаркому або безпосередньо на квартирі голови уряду. Становище почало мінятися з другої половини 1922 р., коли Раковський зазнав поразки у боротьбі за незалежний статус УСРР. Влітку 1923 р. «трійка» в політбюро ЦК РКП(б) добилася для Раковського нового призначення. Він мав замінити Л.Красіна на посаді повпреда в Лондоні. Головою РНК УСРР було призначено В.Чубаря. Відразу після усунення Раковського в Україні розгорнулася чистка кадрів.

Доля наркома внутрішніх справ УСРР І.Ніколаєнка, який насмілювався підтримати Троцького на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 14 грудня 1923 р., послужила уроком для всіх його колег. Буквально через кілька днів Центральна контрольна комісія КП(б)У наклала на нібито всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася й вся міліція, суворе партійне стягнення і звільнила його з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані й буйство в районній міліції». Тероризоване партійно-державне керівництво України зайняло по відношенню до генсека підкреслено лояльну позицію, допомагаючи йому опанувати цілковитий контроль над партією і державою.

НЕП
у промисловості

Новий курс уряду в промисловості визначився з другої половини 1921 р. 9 серпня В.Ленін підписав «Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики». Згідно з ним держава повинна була утримувати переважно великі підприємства.

Приватне господарювання допускалося головним чином на дрібних заводах і фабриках. Партія зовсім не збиралася повертати колишнім власникам експропрійовані у них підприємства. Дрібна промисловість передавалася в оренду, тобто цілком залишалася під контролем держави. Перевагою серед орендаторів користувалися організації (кооперативи, комнезами, артіль). Але місцеві органи влади могли передати підприємство в оренду, якщо знаходили це вигідним, навіть колишньому власнику. За порівняно короткий час в Україні було здано в оренду 5200 підприємств, тобто приблизно половину наявного фонду.

На підприємствах, які належали до «командних висот», партапарат вирішив налагодити господарювання без капіталістів, але методами, пристосованими до ринкової економіки. Попередній метод господарювання перетворював підприємства на неживий організм. Вони працювали за нарядами, під них одержували сировину, паливо й пайки для робітників, відповідно до них безкоштовно здавали всю ви-

роблену продукцію. Прагнучи оживити підприємства, більшовики винайшли власний метод господарювання, який назвали спочатку комерційним розрахунком. Оскільки слово «комерція» різало вуха новим власникам, поступово прийшли до іншої назви — господарський розрахунок.

Не було мови про передачу великих заводів і фабрик у власність або навіть в оренду трудовим колективам. Передати підприємства у власність колективам означало б для парт-апарату добровільно позбутися економічної влади. Новизна полягала в тому, що керівники державних підприємств повинні були тепер діяти не нарядами, а самостійно, пристосовуючись до ринку. Підприємства діставали права й обов'язки юридичних осіб. Від керівника вимагалось забезпечити самоокупність виробництва, тобто продажем продукції повернути собі витрати виробництва. Коли самоокупність не досягалася, держава покривала збитки з бюджету. В.Ленін висловлювався за те, щоб не допомагати таким підприємствам, визнавати їх банкрутами, а керівників карати, в тому числі ув'язненням в тюрму. Але до юридичного визнання банкрутства справа не дійшла. Було очевидно, що цей інститут ринкової економіки викличе істотне зростання безробіття. Партія могла дозволити існування безробіття, пов'язаного з рухом. Але «вбудувати» його в господарський механізм як постійний елемент вона не наважилася, хоча було очевидно, що державному бюджету доведеться брати на утримання погано працюючі робітничі колективи. На відміну від Леніна, який на перше місце ставив критерій ефективності господарського механізму, більшість інших керівників партії була стурбована тим, щоб не псувати відносин з робітниками.

На госпрозрахунок переводилися не окремі фабрики і заводи, а їх певна сукупність, утворена за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Ця сукупність була названа трестом, за схожістю (хоч і віддаленою) з капіталістичними об'єднаннями, учасники яких втрачали виробничу, комерційну, а інколи й юридичну самостійність. Фабрики і заводи, що входили до складу трестів, не мали статусу юридичних осіб. Навіть найбільші з них працювали як цехові підрозділи, без права виходу на ринок.

Перші трести з'явилися восени 1921 р. Деякі з них були надзвичайно великими підприємствами. Зокрема, у трест «Донвугілля» було об'єднано переважну більшість великих шахт Донбасу. На початку 1923 р. в ньому працювало 94 тис. робітників. Трест «Південсталь» сформувався з 15 металургійних заводів.

Майже відразу стали утворюватися синдикати — організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Діяльність синдикатів, влаштування оптових ярмарків і заснування товарних бірж формували ринок засобів виробництва.

За темпами відбудови велика промисловість спочатку відставала від дрібної і кустарно-ремісничої. Після завершення грошової реформи і забезпечення сталості валюти в державному бюджеті з'явилися кошти, які можна було спрямувати на відбудову «командних висот». Найбільш вузьким місцем була кам'яновугільна промисловість. Тому уряд звернув особливу увагу на відродження Донбасу. Видобуток вугілля зосередили на найбільш перспективних шахтах. У 1925/26 господарському році* Донбас дав майже 20 млн. т вугілля, що становило 78% довоєнного рівня. Більше половини видобутого палива припадало на частку великих шахт.

З середини 20-х рр. почали будувати ряд державних районних (тобто здатних обслужити потреби цілого району) електростанцій, скорочено — ДРЕС. Зокрема, споруджувалися Штерівська і Чугуївська (Харківська) ДРЕС. Було закладено Дніпровську ГЕС біля Запоріжжя (кол. Олександрівська).

Інтенсивніше, ніж в інших галузях, відбувалася концентрація виробництва у машинобудуванні. Злиттям десятків підприємств було утворено 32 великих заводи сільськогосподарського машинобудування. Ця підгалузь постачала більше половини своєї продукції за межі республіки. У 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі було створено перший трактор. На Харківському паровозобудівному заводі з 1924 р. почали виробляти гусеничні трактори «Комунар».

Лише через три роки після утворення СРСР, на своєму XIV з'їзді в грудні 1925 р. державна партія змінила назву і з всеросійської стала всесоюзною. Цей з'їзд проголосив курс на індустріалізацію. У 1925/26 р. довоєнний рівень промислового виробництва вперше було перевищено, а в структурі капіталовкладень з'явилася нова складова: витрати на новобудови.

Зайнятий боротьбою з опозиціонерами, XIV з'їзд ВКП(б) не приділив уваги найголовнішому питанню: де взяти кошти на індустріалізацію? Відразу після з'їзду це питання вийшло на поверхню внутріпартійної боротьби.

*До 1930 р. включно у плануванні користувалися господарськими, а не календарними роками. Господарський рік починався після жнив, з 1 жовтня і тривав до 30 вересня наступного року.

Боротьба в партії, що здійснювала диктатуру, провадила-ся нібито з принципових питань будівництва соціалізму. Насправді це була жорстока боротьба за контроль над самою партією. Діставши перемогу над Троцьким, якого на початку 1925 р. усунули від керівництва Червоною армією, «трійка» розкололася. Спираючись на ленінградську* партійну організацію, Зінов'єв і Каменєв виступили проти політики центру у селянському питанні, яку теоретично обґрунтував М.Бухарін. Підтримувані Троцьким, який після поразки все-таки залишився в політбюро ЦК, вони вимагали більш широко використовувати селянські кошти у промисловому капітальному будівництві. Держава була монополістом у закупівлі селянського хліба, а тому могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові і сільськогосподарські товари дістав досить промовисту назву — «ножиці цін».

На XIV з'їзді ВКП(б) друга після Троцького опозиція зазнала поразки. Склад політичного керівництва поповнився діячами, близькими до Й. Сталіна — К.Ворошиловим, М.Калініним, В.Молотовим. У середині 1926 р. відбувся ще один тур боротьби опозиції з більшістю у політбюро ЦК. Він призвів до зникнення Зінов'єва, Каменєва і Троцького з поверхні політичного життя.

Політбюро ЦК, в якому тепер відчутно зміцнилися позиції Сталіна, офіційно відкинуло лозунг «надіндустріалізації» за рахунок селянства, який означав би кінець непу. Замість надмірного використання «ножиць цін» або посилення податкового обкладення селянських господарств партійне керівництво 1926 р. запропонувало лозунг режиму економії. У наркоматах і трестах, у районах і округах з'явилися комісії по здійсненню режиму економії. Роботою їх в Україні керувала центральна комісія при Раднаркомі УСРР на чолі з головою уряду В.Чубарем. Коли стало ясно, що апаратний підхід до зниження собівартості не спрацьовує, центр ваги у здійсненні режиму економії перенесли з верхових організаційних вдосконалень на раціоналізацію, тобто організаційно-технічне поліпшення виробництва.

1922 р. українське селянство
вперше за багато років припи-
нило збройну боротьбу з вла-
дою. Радянська влада домоглася вичерпання бунтівного по-
тенціалу села різними методами і засобами, як репресивни-

* Колишня імперська столиця Санкт-Петербург в 1914—1923 рр. називалася Петроградом, а в 1924—1991 рр. — Ленінградом.

ми, так і економічними. Працівники ДПУ, в основному, викачали зброю, яка осідала в селі, починаючи з першої світової війни. Розвивалася мережа комнезамів. Будучи своєрідним «передавальним пасом» від державної партії до мас, вони штучно розколювали село за майновою ознакою і служили резервом для формування нижчих ланок партійно-державного апарату. Зникли реквізиції продукції. Селянин тепер уже знав, які податки має сплатити впродовж року і яка продукція залишиться в його розпорядженні. Стан анархії і сваволі припинився. Замість різнокольорових інфляційних папірців, що циркулювали в обігу, продавець сільськогосподарської продукції став одержувати стійку валюту — червонець.

Проведення аграрної реформи налагодило стосунки селян з непопулярною раніше владою комуністів. У 1923 р., коли основні роботи по перерозподілу земельних ресурсів завершилися, основною фігурою на селі утвердився селянин-власник. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора рази за рахунок передачі їм поміщицьких земель, а також вилучення тієї частини селянських земель, яка перевищувала трудову норму. Трудовою нормою вважалася земельна ділянка, яку селянин мав змогу обробити силами власної родини, без залучення наймитів. Вона була більшою у багатоземельних південних губерніях і меншою на малоземельній Наддніпрянщині.

У травні 1923 р. всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На гроші, одержані бюджетом за цим податком, державні хлібозаготівельні організації купували зерно на ринку. Чим успішніше йшли справи у сільському господарстві, тим більше податкових коштів одержувала держава. Однак тенденція до розвитку ринкових відносин була несталою. Державна партія постійно відчувала чужорідність непу.

З року в рік дедалі більша частина незаможників звільнялася від сплати податків. У 1925/26 р. податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники. Натомість заможні господарства переподатковувалися і втрачали здатність нарощувати виробництво продукції на продаж. Після зникнення високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні на експорт. Обмеженими залишалися і його можливості насичувати внутрішній ринок продовольством. Це стало помітно, коли у промисловості почало розгортати-

ся капітальне будівництво, яке призводило до збільшення споживачів селянської продукції. Зарплата будівельників отоварювалася перш за все продовольчими продуктами.

Радянський уряд розумів, що податкове переобтяження господарств фермерського типу негативно позначиться на товарній продукції сільського господарства. Але він бажав розвивати радгоспи і колгоспи, а не пов'язані з ринком фермерські господарства. В основі переоподаткування були не економічні, а суто політичні розрахунки. Звільнивши від податків господарства незаможників, партія вирошувала собі соціальну опору для майбутніх перетворень на селі, яких вимагала її програма.

У січні 1923 р. Ленін зробив вражаючу спробу ревізії партійної програми в її найбільш вразливій частині — перетвореннях у сільському господарстві. Але запрограмований на комуністичну доктрину партапарат навіть не помітив цієї спроби. Історія з його статтею «Про кооперацію» надзвичайно повчальна під кутом зору подій, що розгорнулися пізніше.

Цей документ входить у число восьми статей і листів, продиктованих напівпаралізованим вождем з грудня 1922 до початку березня 1923 р. Він був опублікований у двох номерах газети «Правда» в травні 1923 р. Незважаючи на уривчастість тексту, туманність ключових формулювань і звичні пропагандистські кліше, закладені в цій статті ідеї ревізували, по суті, економічні засади ленінського вчення про комунізм.

Як уже підкреслювалося, у перші роки непу Ленін отожнював торгівлю і ринок тільки з капіталізмом. Тому кооперацію розглядав як капіталістичну, а не соціалістичну форму господарства. Адже кооперація нездатна існувати без ринку і товарно-грошових відносин. Колективістський ефект виявляється в ній переважно у позавиробничій сфері, наприклад, під час спільної закупівлі сировини і матеріалів або спільного продажу готової продукції. Кожний товаровиробник-кооператор є власником і може працювати самостійно.

Аналізуючи півторарічний досвід реальної політики державної партії, коли вона повернулася обличчям до ринку, Ленін у статті «Про кооперацію» почав стверджувати протилежне тому, що казав раніше, а саме: ця форма організації виробництва дає ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави, ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для марксистів. Формулювався фунда-

ментальний висновок: лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва — це є лад соціалізму. Тут же Ленін робив побіжну ремарку: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Ототожнення невіддільного від ринку «ладу цивілізованих кооператорів» із соціалізмом могло означати тільки одне: Ленін перестав розглядати його як першу фазу комунізму. З цього для партії, яка збиралася будувати соціалізм, випливав висновок величезної практичної ваги: замість того щоб колективізувати селян-власників, тобто заганяти їх у комуни, артілі або товариства спільного обробітку землі (ці типи колгоспів відрізнялися тільки ступенем відчуження власності), треба було створювати умови для розгортання кооперативного руху. Кооперативи не потребували відчуження власності, і селяни з охотою йшли до них. Розв'язувалася ситуація з селянином, яка в комуністичній програмі була безвихідною: усі розуміли, що власники ніколи не дадуть згоди на колективізацію. Диктуючи стенографістці, Ленін попросив її підкреслити найголовніше: кооперація робить перехід до нових порядків *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»*.

Ми не знаємо і вже не дізнаємося, яким мав стати кооперативний соціалізм. Ця альтернатива у закладеній в партійну програму комуністичній доктрині, не була реалізована. Нове керівництво проігнорувало останні поради засновника і вождя партії. Замість того щоб далі просуватися непівським курсом, воно незабаром повернулося до політики, якої вимагала партійна програма.

**Українізація:
форма і зміст**

Щоб визволення від денікінців не виглядало в очах українського народу черговою окупацією, керівництво РКП(б) у листопаді 1919 р. прийняло документ «Про радянську владу на Україні», затверджений як резолюція VIII Всеросійської партконференції. У ньому містився пункт, з якого пізніше почалася політика українізації: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою».

Проте керівний склад КП(б)У не виявляв особливого бажання торувати дорогу українізації. Адже вона змушувала б прикладати й особисті зусилля в оволодінні українською мовою. За даними 1923 р., тільки 797 з 11826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що знають її.

Д.Лебідь зробив спробу обґрунтувати відразу комуністичної еліти до української культури і мови теоретично і заявив про неминучість «боротьби двох культур». Мовляв, російська культура і мова в Україні пов'язані з містом і «найпрогресивнішим» у суспільстві робітничим класом, а українська культура та мова — з селом і «відсталим» селянством. Звідси обов'язком комуністів, на думку Лебеда, було сприяння «природному процесу» перемоги російської культури та мови.

Раковський піддав ці відверто шовіністичні висловлювання нищівній критиці. Бажаючих стати на захист секретаря ЦК КП(б)У не знайшлося. Однак тишком-нишком російськомовна більшість у ЦК КП(б)У і губкоммах партії гнула свою лінію. Для цього досить було не виявляти спеціальної уваги до української культури. Пригнічувана століттями, вона занепадала без державної підтримки. Зокрема, при переході на ринкові умови тираж і випуск газет всюди істотно скоротилися. Та коло передплатників найбільш звузилося у газет, що виходили українською мовою. Кількість російських газет зменшилася з 182 у 1921 р. до 168 у 1922 р., а українських — відповідно з 123 до 53.

Національний склад державного апарату республіки теж був переважно неукраїнським. У 1923 р. питома вага українців не перевищувала у ньому 35%. Особливо незначною вона виявилася у керівних структурах державного апарату. Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% з євреїв, 37% — з росіян і тільки на 14% — з українців.

Після здійснення у 1922 р. «автономізації» національних республік центральне керівництво вважало за потрібне приділити підвищену увагу розвитку культур народів СРСР. У квітні 1923 р. відбувся XIII з'їзд РКП(б), у порядок денний якого було включено розгляд національного питання. З'їзд проголосив політику коренізації, український різновид якої дістав назву українізації. Декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей. Та на першому плані у державної партії були інші завдання: укоренитися в національних республіках (звідси й назва політичного курсу — коренізація). Щоб зміцнити свій вплив у республіках, партія повинна була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. Та безсумнівно, що коренізація мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур.

До квітня 1925 р. партійну організацію України очолював «інтернаціоналіст» Е.Квірінг. Він звертав мало уваги на здійснення українізації, будучи поглинутим внутріпартійною боротьбою, яка точилася в Москві. Квірінг підтримував «трійку» в її протистоянні Л.Троцькому і активно сприяв Сталіну в усуненні з України найбільш впливового серед членів ЦК РКП(б) «троцькіста» — Х.Раковського. Але після розколу «трійки», коли Сталін розпочав боротьбу з Зінов'євим і Каменєвим, він не спромігся своєчасно зорієнтуватися і втратив свою посаду. З квітня 1925 по липень 1928 р. першим секретарем ЦК КП(б)У працював один з найближчих співробітників генсека Л.Каганович, який пізніше відіграв в історії радянської України особливо зловісну роль. Якраз при ньому політика українізації набула найбільшого розмаху. Каганович по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс. Він навіть вивчив українську мову і намагався розмовляти нею.

Результати українізації 20-х рр. були вагомими. Кількість українців серед службовців державного апарату в 1923—1927 рр. зросла з 35 до 54%. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М.Скрипника, який видавлював усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані, де компактно проживали українці, відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

З 1924 р. почалися масові набори у державну партію, які докорінно змінили її обличчя, остаточно розколовши партійні лави на еліту (апаратних працівників) і рядових. Членська маса і — неспівставно меншою мірою — еліта почали швидко поповнюватися за рахунок місцевих національностей, передусім українців. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37958 членів партії, у тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків. На початку 1924 р. кількість членів КП(б)У майже не змінилася (39884 чоловіка), але відсоткове співвідношення національностей було вже іншим: 47,1% росіян, 29,8% українців, 14,7% євреїв тощо. У 1927 р. питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У вже дійшла до 52%. Однак в ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими (у 1925—1934 рр. — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У обира-

лися з санкції центрального партійного керівництва тільки неукраїнці — німець Е.Квірінг, єврей Л.Каганович, а після відкликання останнього у Москву — поляк С.Косіор.

Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. утворилася Молдавська автономна республіка. Було виділено 13 національних районів, 954 сільради, 100 містечкових рад. Працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Культурне будівництво

Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва. Це — не випадково. Культура безпосередньо не була пов'язана з політичним режимом і системами виробничих відносин, які останній відторгав або насаджував. За винятком ідеології, вона була здатна розвиватися в рамках будь-якого політичного ладу. Тому державна партія без ризику для своєї диктатури могла дозволити більш-менш вільний розвиток національної культури радянських республік. Зрештою, підтримка культурницьких форм національного руху під час нещадної боротьби з його державницькими формами була найбільш природним курсом для тих політичних режимів у багатонаціональних країнах, які залежали від підтримки населення. Тільки самодержавство могло собі дозволити гноблення, що поширювалося на культуру і мову українського народу, саме існування якого заперечувалося царськими властями.

Безпосередньо контролюючи основну частку ресурсів суспільства, державна партія була спроможна накреслювати великі завдання щодо прилучення народних мас до культурних надбань людства. Пов'язана з народними масами складною системою «передавальних пасів», вона мала можливість впливати на них, аби змусити їх прикласти власні зусилля для оволодіння цими надбаннями. Зрештою, стихійний потяг народу до культури був настільки великим, що спеціальні заходи пропагандистського або примусового характеру майже не доводилося застосовувати.

Накреслювані більшовиками плани настільки перевищували висхідний культурний рівень населення, що дістали назву культурної революції. Щоправда, основний наголос у роботі щодо піднесення культури ставився на ідеологію. Вимагалось виховувати маси в дусі комуністичних ідей і при цьому нещадно придушувати ідеологічний вплив на них з боку некомуністичних, а тим більше антикомуністичних сил, які ще залишалися в суспільстві.

Отже, найпершим завданням культурної революції було формування у суспільній свідомості певних стереотипів, які робили б поведінку населення прогнозованою. Головне призначення діячів культури В.Ленін вбачав у служінні інтересам боротьби пролетаріату «за успішне здійснення цілей його диктатури». Здатність більшовиків обходитися переважно пропагандою, а не насильством пояснювалася насамперед підвищеною увагою до сфери ідеології.

Підхід партії до культурних надбань був утилітарним. Культура цікавила партійну номенклатуру не сама по собі, а тільки під кутом зору зміцнення будованого ладу. В останні роки непу вже почав утверджуватися погляд на культурне будівництво як на один з напрямів соціалістичного будівництва, поряд з індустріалізацією країни і колективізацією сільського господарства.

У сфері культури більшою мірою, ніж в інших, партія залежала від чужого їй прошарку людей з дореволюційними дипломами — так званих «буржуазних спеціалістів». Деякі гарячі голови, особливо в лавах створеного партійними функціонерами Пролеткульту, мали намір ослабити цю залежність відмовою від культурних надбань минулого. Ленін різко виступив проти подібних планів. Він підкреслював, що партія повинна скористатися всією культурою, яку нагромадило людство, і з цією метою поставити «буржуазних спеціалістів» собі на службу.

Важливим напрямом культурного будівництва в роки непу була ліквідація неписьменності населення. В грудні 1919 р. в Росії з'явився декрет про ліквідацію неписьменності, в якому підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане навчатися грамоті російською або рідною мовою — за бажанням. У травні 1921 р. аналогічну постанову ухвалив Раднарком УСРР.

До кампанії по ліквідації неписьменності було залучено профспілкові та комсомольські організації, комітети незможних селян, кооперативи, працівників загальноосвітньої школи і культурно-освітніх установ. У 1923 р. створено добровільне товариство «Геть неписьменність!» на чолі з головою ВУЦВК Г.Петровським. Активістів лікнепу, більшість яких була представлена вчителями, назвали по-воєнному — культурмійцями.

Держава не тільки забезпечувала безкоштовне навчання в гуртках лікнепу, а й надавала певні пільги тим, хто навчався. Зокрема, робітники звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітної плати, селянам надавалася

20% знижка для обов'язкового страхування майна. Підручники для гуртків лікнепу випускалися мовами багатьох національностей. Було організовано понад 120 культурмійських університетів для надання методичної допомоги активістам лікнепу.

В галузі народної освіти у 1924 р. було поставлено завдання розпочати підготовку до запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання дітей. У містах це завдання було виконане, в основному, за кілька років. Проте в цілому по Україні у 1927/28 навчальному році поза школою ще залишалося близько 35% дітей шкільного віку.

Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р., показав, що серед учителів 22,9% мали вищу або середню спеціальну освіту. Решта закінчила тільки середню або навіть початкову школу. Отже, проблема вчительських кадрів була найгострішою, особливо якщо взяти до уваги необхідність багаторазового розширення мережі шкіл. Вона розв'язувалася шляхом істотного збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів, скорочення строків навчання в них, зростання системи курсового навчання.

Радянська держава, як і кожна інша, потребувала мільйонів спеціалістів. Будучи класовою за своєю природою, вона з підозрінням ставилася до «буржуазних спеціалістів», але мирилася з ними в силу необхідності. Разом з тим своїм найголовнішим у сфері культури завданням державна партія ставила прискорену підготовку спеціалістів робітничого походження. «Ми повинні вербувати своїх управителів з рядів свого класу», — підкреслював В.Ленін.

Для вихідців з робітничого класу було відкрито «зелену вулицю» при вступі до вищих навчальних закладів. Від абітурієнтів відповідного соціального походження не вимагалося ні свідоцтва про закінчення середньої школи, ні вступних іспитів. Але полегшені правила прийому не розв'язували проблему оробітничення вищої школи: від студентів вимагалися знання. Тому при вузах стали виникати робітничі факультети. Перші з них відкрилися 1921 р. при Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. На робітфаки відряджалися комсомольці і комуністи, члени комнезамів, червоноармійці. Перше масове відрядження робітничої і селянської молоді у вузи (понад 4 тис. чоловік) відбулося у 1933 р. Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися державні стипендії.

Після ліквідації (з 1920 р.) університетів наукові дослідження в УСРР зосередилися переважно в установах Української Академії наук. Установчі збори УАН відбулися у лис-

топаді 1918 р. Очолив Українську Академію наук великий вчений, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В.Вернадський. До першого складу дійсних членів УАН увійшли також історики Д.Багалій і О.Левицький, економісти М.Туган-Барановський і В.Косинський, сходознавець А.Кримський, літературознавець М.Петров, лінгвіст С.Смаль-Стоцький, правознавець Ф.Тарановський, біолог М.Кашенко, механік С.Тимошенко, геолог П.Тутковський.

У зв'язку з відмовою у квітні 1921 р. В.Вернадського від своїх обов'язків президентом УАН було обрано колишнього міністра науки і культури в уряді гетьмана П.Скоропадського, одного з провідних організаторів української академічної науки М.Василенка. У червні 1921 р. уряд УСРР схвалив положення, згідно з яким Академія визнавалася найвищою науковою державною установою республіки. Після укладення Ризького миру з Польщею стало ясно, що Україну, як і до революцій 1917—1918 рр., перетинатиме державний кордон. Тому УАН назвали Всеукраїнською Академією наук. Такою назвою декларувався намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України.

Відносини ВУАН з керівництвом радянської України були напруженими, оскільки вчені не бажали коритися диктату. Зв'язки із західноукраїнськими вченими швидко зійшли нанівець, тому що СРСР відгородився від оточуючого світу «залізною завісою». Власті не визнали повноважень М.Василенка, і в березні 1922 р. вченим довелося провести перевибори. Президентом обрали найстаршого серед академіків О.Левицького. Незабаром, однак, його смерть знову поставила академіків перед необхідністю виборів. У травні 1922 р. президентом став В.Липський. На цій посаді він залишався до 1928 р.

В 20-х рр. у ВУАН існували три відділи — історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. У першому з них особливо плідно працювали Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії. З 1921 р. було організовано Археологічний інститут. Після приїзду в Україну 1924 р. М.Грушевського істотно поживалися дослідження по вітчизняній історії.

У фізико-математичному відділі ВУАН працювала найбільша кількість академічних кафедр — 30. На світовому рівні провадилися дослідження на кафедрах прикладної математики (Д.Граве), чистої математики (Г.Пфейффер), математичної фізики (М.Крилов), експериментальної зоології (І.Шмальгаузен) та ін.

Соціально-економічний відділ ВУАН теж мав результати найвищої якості у багатьох наукових напрямках. Особливо плідно працював під керівництвом М.Птухи Демографічний інститут — перша в світі науково-дослідна установа по демографії.

20-і рр. характеризувалися бурхливим розвитком української літератури та мистецтва. Великою популярністю користувалися твори прозаїків І.Микитенка, М.Хвильового, А.Шияна, Ю.Яновського, поетів М.Бажана, В.Сосюри, М.Рильського, П.Тичини, драматургів І.Кочерги, М.Куліша та ін. У галузі образотворчого мистецтва плідно працювали М.Бойчук, Ф.Кричевський, М.Нарбут, А.Петрицький, М.Самокиш та ін., в музичному мистецтві — Г.Верьовка, М.Вериківський, П.Козицький, Б.Лятошинський, Л.Ревуцький та ін. Здобули визнання театральні колективи «Березіль» на чолі з О.Курбасом, ім.І.Франка під керівництвом Г.Юри та ін. Творчість українських митців мала великий вплив на піднесення національної самосвідомості народу.

Професійний зріз представників розумової праці в Україні, за даними перепису 1926 р., мав такий вигляд (без безробітних):

Культура та освіта	67550
Мистецтво	5586
Медицина	12227
Суд, прокуратура, адвокатура	5886
Технічні спеціалісти	42289
Керівний персонал	30548

У кількісному складі інтелігенції не відбулося особливих змін порівняно з дореволюційним періодом. Проте слід взяти до уваги, що революційні та післяреволюційні події призвели до загибелі або еміграції великої кількості спеціалістів. У середині 20-х рр. інтелігенція республіки вже приблизно на третину складалася з нових людей, особливо по категорії керівного персоналу. Інтелектуальний і навіть освітній рівень нового поповнення істотно поступався до-радянській інтелігенції. Серед нових кадрів було багато так званих «висуванців» пролетарського походження без спеціальної підготовки. В своїй управлінській діяльності вони змушені були спиратися на консультації дипломованих спеціалістів.

Національний склад інтелігенції України, за даними цього ж перепису, виглядає таким чином (відсоткові співвідношення по трьох найчисленніших національностях; за

100% береться загальна чисельність спеціалістів відповідної галузі):

	Українці	Росіяни	Євреї
Культура, наука, освіта	69,2	15,3	8,9
Мистецтво	27,6	30,2	36,1
Медицина	19,9	18,2	56,7
Суд, прокуратура, адвокатура	43,6	10,3	27,6
Технічні спеціалісти	47,6	35,1	9,0
Керівний персонал у промисловості	30,7	31,5	25,8
Керівний персонал у сільському господарстві	62,3	15,8	9,6

Росіяни переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, а євреї — у медицині та мистецтві. Ці співвідношення були властиві національній структурі інтелігенції і в попередній період. Разом з тим завдяки політиці українізації відбулися істотні зрушення в бік підвищення питомої ваги українців у складі керівного персоналу, особливо в сільській місцевості. Перевага українців у складі представників культури й освіти пояснювалася великим їх відсотком серед найбільш масової категорії спеціалістів цієї галузі — вчителів, особливо сільських. По групі технічних спеціалістів українці переважали серед агрономів, лісничих, у нижчих технічних спеціальностях. В цілому питома вага українців ще не відповідала їх частці у складі всього населення.

Відмова від нової економічної політики

З моменту першої публікації в газеті «Правда» стаття В.Леніна «Про кооперацію» перебувала в центрі пропагандистських зусиль партійного апарату. Про

колективізацію, тобто відчуження селянської власності у колективні господарства, на XII і XIII з'їздах РКП(б) навіть і не згадувалося. Зате на кожному партійному з'їзді, на всіх конференціях і пленумах ЦК КП(б)У ставилося питання про розвиток кооперації. З бюджетних ресурсів на кооперативне будівництво виділялися великі кошти.

Не дивно, що швидко розвивалися всі види кооперації, зокрема сільськогосподарської — машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові та інші товариства. До кінця 20-х рр. у сільгоспооперацію було залучено понад половину селянських господарств України. Всіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося 85% господарств.

Однак партапарат, який поступово прибирав до рук Сталін, не прагнув будувати незнаний йому кооперативний

соціалізм. У квітні 1925 р. відбулася XIV конференція РКП(б). На ній з доповіддю про кооперацію виступив О.Риков, до якого перейшла посада голови Раднаркому після смерті В.Леніна у січні 1924 р. Та хоча він наполегливо пропагував основну ідею славетної ленінської статті про тождність зростання кооперації зростанню соціалізму, у відредаговану генсеком резолюцію вона не увійшла. Однак забуте гасло колективізації у резолюції по доповіді Рикова знову з'явилося у вигляді такої обережної ремарки: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі».

Сталін міг замовчувати або спотворювати пропозиції та ідеї, висловлені в останніх листах і статтях засновника партії, але ніколи прямо не виступав проти них. Такої потреби й не було. Варто було лише пропагувати попередні сприятливі, повні ентузіазму висловлювання Леніна про колективізацію, механічно пов'язуючи їх з кооперативним планом, тобто ігнорувати якісну відмінність колгоспів як ланки нетоварної комуністичної економіки і кооперативів, що не могли існувати поза ринковою економікою. Саме в цей час з'явилося неприродне словосполучення «колгоспно-кооперативна форма власності», яке об'єднувало в собі несумісні одна з одною форми власності.

1926 р. з ініціативи Сталіна в ЦК партії було утворено комісію, яка вивчала становище існуючих колгоспів і радгоспів. Комісія рекомендувала посилити сприяння держави розвитку «соціалістичного землеробства» у формі податкових пільг і прямої матеріальної допомоги. Запроваджені заходи справді стимулювали появу нових колгоспів. В Україні їх кількість збільшилася з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початку жовтня 1928 р. Однак основна частина бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала змінювати свій життєвий уклад. Восени 1928 р. було колективізовано менш як 4% площі селянського землекористування.

У дискусії, що передувала XV з'їзду ВКП(б), опозиціонери виступали на захист гасла «надіндустріалізації». Засудивши це гасло, політбюро ЦК не збиралося відмовлятися від використання монопольного становища держави як виробника промтоварів і споживача сільгосптоварів. У директиві з'їзду для складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29 — 1932/33 рр. було закладено принципове рішення про використання «ножиць цін» у затухаючих масштабах, з тим щоб тільки наприкінці п'ятирічки відмовитися від такого методу конфіскації селянських доходів.

Проте самі селяни не мали бажання чекати до кінця п'ятирічки. Оскільки заготівельні ціни були занижені, вони не повезли хліб на ринок узимку 1927/28 р. Держава негайно відчула гостру нестачу хліба для постачання міст, новобудов і армії. Різко зменшилося вивезення зерна, яке давало валюту для закупівлі імпоротної техніки.

У попередні роки з хлібозаготівельної кризи виходили ринковим шляхом: підвищували ціни на хліб і тим самим — платоспроможний попит селянства на фабрично-заводські товари. Ринок підправляв у бік зниження директивно встановлювані державою темпи індустріалізації. Проте Сталін та його однодумці вирішили скористатися шляхом, який більшовики торували у 1918—1920 рр.: примусити селян здавати хліб за не вигідними їм цінами під загрозою штрафних санкцій аж до конфіскації майна. Ще в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) генсек гостро критикував ідею «надіндустріалізації», з якою виступали його політичні опоненти. Як тільки опозиціонери опинилися поза лавами партії, він одразу перестав захищати селян і сам став найзавзятішим «надіндустріалізатором».

Пропагандистську кампанію на користь колгоспів партія зустріла з цілковитим схваленням. На підтримку селян пролунало кілька голосів, зокрема бухарінський. Будучи з 1918 р. прибічником швидкої реалізації комуністичної доктрини, М. Бухарін після 1921 р. зрозумів небезпеку боротьби з ринком і прагнув поглиблювати нову економічну політику. Він заявляв про воєнно-комуністичну переоцінку ролі колгоспів, про те, що забувають ленінську концепцію кооперування, коли визнають колгоспи стовповою дорогою до соціалізму.

Коли спалахнула заготівельна криза, в сільську місцевість поїхали «вибивати» хліб тисячі партійних працівників різних рангів, у тому числі члени політбюро ЦК ВКП(б). Сталін виїхав у січні 1928 р. в Сибір. Там він показав, як треба боротися за хліб. Цілком природна поведінка товаровиробників на ринку була оголошена «хлібним страйком», тобто свідомим саботажем політики індустріалізації. Проти «куркулів» вживалися надзвичайні заходи — тюремне ув'язнення, депортація у віддалені райони, часткова або повна конфіскація майна («розкуркулення»).

Усі перелічені методи були використані в Україні. Завдяки цьому з українських селян за січень — лютий 1928 р. вдалося вичавити 70 млн. пудів хліба. Однак тверезо мислячі працівники розуміли, що надзвичайні заходи не врятують справи.

Прагнучи стабілізувати становище, О.Риков поставив питання про імпорт хліба. На політбюро ЦК ВКП(б) йому заявили, що валюта потрібна для індустріалізації. Коли голова Раднаркому домовився про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах, йому не дозволили й цього. Противники непу розраховували на те, що чим гірше стане продовольче постачання, тим простіше буде відмовитися від ринкових закупівель хліба і перейти до реквізиційного принципу у взаємовідносинах із селянами.

Сталін розумів, що надзвичайні заходи, за допомогою яких подолали хлібозаготівельну кризу, придатні тільки як короткотривалий захід для вилучення готової продукції. Ніхто не зміг би змусити селян-власників постійно, з року в рік вирощувати товарне зерно не на продаж, а для держави. Щоб відсікти селян від ринку і змусити їх сіяти стільки, скільки потребувала держава, їх спочатку треба було позбавити власності, тобто колективізувати.

Агресивна по відношенню до селянства соціально-економічна політика державної партії визначалася, звичайно, більш глибокими причинами, ніж погляди тих або інших керівників. Справа в тому, що комплекс заходів, який окреслюється поняттям «нова економічна політика», не ніс у собі механізмів, здатних підтримувати господарську «змичку» міста і села. Розвиток непу міг благотворно вплинути на сільське господарство, але був нездатний забезпечити матеріальну базу для технічної реконструкції промисловості і взагалі для індустріалізації країни. Будучи відірваною від ринку, націоналізована промисловість не могла стати ефективною. Так званий «госпрозрахунок» не заміняв їй вільного розвитку в умовах ринку. Як тільки склалися об'єктивні умови для індустріалізації, треба було змінювати економічну політику: або приватизувати промисловість, відмовляючись від самої ідеї «командних висот» та економічної влади, або одержавити сільське господарство шляхом колективізації селянських засобів виробництва.

У державній партії перемогли сили, які стояли за збереження її диктатури в економічному і політичному житті. В нових історичних умовах вони почали готуватися до повторної спроби побудувати позаринкову економіку.

«Великий перелом»

Міжнародне
становище

В історії країн Заходу і Радянського Союзу 1929 р. виявився рубіжним. Згуртувавшись навколо Сталіна, радянське партійно-державне керівництво відмовилося у цьому році від непу і розпочало нову спробу побудувати в країні комуністичну систему виробництва і розподілу суспільного продукту. В західних країнах спалахнула небачена економічна криза, відома як «Велика депресія». Причиною цієї тривалої (до 1933 р. включно) і надзвичайно глибокої кризи була відсутність державних важелів регулювання ринкової економіки в умовах, коли продуктивні сили вийшли на якісно новий рівень розвитку. Криза вкрай загострила як внутрішні соціальні суперечності, особливо в країнах, що зазнали поразки у світовій війні, так і міжнародні відносини. Версальська система мирних договорів остаточно довела свою неспроможність. У переможених країнах ідея реваншу здобувала все більшої популярності. Реваншистські настрої широко використовувалися правими силами, особливо націонал-соціалістами в Німеччині.

Все чіткіше почала вимальовуватися грізна примара нової війни. Англія, Франція, Італія і Японія посилено озброювалися. Веймарська демократична республіка у Німеччині втрачала суспільну підтримку, розхитувана протилежними екстремістськими силами: справа — націонал-соціалістами А.Гітлера, зліва — комуністами Е.Тельмана.

VI конгрес Комінтерну в 1928 р. схвалив сталінський курс на відмову від співробітництва із соціал-демократами, які оголошувалися «головними ворогами робітничого класу». Та незважаючи на руйнівну діяльність підпорядкованих Москві місцевих комуністів, соціал-демократичний уряд Німеччини продовжував розвивати економічні й військові зв'язки з Радянським Союзом.

Розколюючи за інструкціями Комінтерну робітничий

клас, Компартія Німеччини фактично розчистила шлях до влади Гітлеру. В травні 1933 р. новий нацистський уряд ратифікував протоколи про відновлення дії Берлінського договору 1926 р., який підтверджував силу Рапальської угоди. Керівники СРСР прийняли цей крок із задоволенням. Однак дальші заходи гітлерівського уряду показали, що «життєвий простір на Сході» є для нього не тільки ідеологічним постулатом, а й поточною політикою. Тому влітку 1933 р. Радянський Союз припинив військове співробітництво з Німеччиною. Радянська дипломатія почала шукати шляхів зближення із західними демократіями. Нарком закордонних справ СРСР М.Литвинов здійснив восени 1933 р. переговори у Вашингтоні, які завершилися визнанням СРСР з боку Сполучених Штатів Америки. У вересні 1934 р. Радянський Союз було прийнято в Лігу Націй.

Радянське керівництво пішло назустріч пропозиціям французького міністра закордонних справ Л.Барту щодо укладення договору про взаємодопомогу на випадок будь-якої агресії в Європі. У травні 1935 р. такий договір було підписано в Парижі. Гітлер у відповідь почав ремілітаризувати Рейнську область. Французька армія в результаті позбулася можливості надати допомогу країнам Центральної і Східної Європи, як це передбачалося гарантіями у договорах з ними.

Влітку 1935 р. у Москві відбувся VII конгрес Комінтерну. Він закликав комуністів активно співробітничати з соціал-демократичними партіями і створювати в кожній країні народний антифашистський фронт. Фашизм (під цим терміном розуміли не стільки політичний режим, який встановився в Італії у 1922 р., скільки малосхожий на нього німецький націонал-соціалізм) оголошувався найлютішим ворогом прогресивного людства. Парламентські вибори у Франції, які відбулися після конгресу, принесли перемогу Народному фронту.

В лютому 1936 р. Народний фронт переміг і на виборах в Іспанії. Та після виборів у цій країні почалася громадянська війна. На стороні заколотників, очолених генералом Франко, виступили фашистські режими Італії та Німеччини. СРСР підтримав законний уряд, але поставлена в Іспанію радянська військова техніка не досягала й десятої частки німецької допомоги військам Франко. Кількість радянських військових спеціалістів, які мали статус «радників», не перевищувала 2 тис. чоловік, включаючи політпрацівників та енкаведистів.

Обстановка в Європі загострювалася все більше. Обравши позицію «невтручання», уряди Англії і Франції не про-

тидіяли активно агресивним замірам Гітлера. В березні 1938 р. нацисти здійснили «аншлюс» (возз'єднання) Австрії. Велику допомогу у захопленні цієї країни з німецькомовним населенням гітлерівцям подали австрійські нацисти. Відразу після «аншлюсу» Гітлер узяв курс на розчленування Чехословаччини. На конференції голів урядів Німеччини, Італії, Англії і Франції, що відбулася у вересні 1938 р. в Мюнхені, було задоволено його вимогу про передачу Німеччині Судетської області, населення якої приблизно наполовину складалося з німців. Голова англійського уряду Н. Чемберлен заявив, що мюнхенські угоди «принесли народам мир». Насправді Європа стрімко йшла назустріч новій світовій війні.

В січні 1929 р. у Відні утворилася Організація українських націоналістів (ОУН), якій судилося відіграти визначну роль в історії українського національно-визвольного руху. Менш за все оунівці збиралися займатися емігрантськими справами. Спираючись як на свою базу на Західну Україну, вони розгорнули розбудову політичних і військових структур для майбутньої боротьби за незалежність. Керівництво Радянського Союзу серйозно сприйняло загрозу, яка походила для нього від цієї досить нечисленної організації. Про це свідчило вбивство провідника ОУН Є. Коновальця, здійснене більшовицьким агентом 23 травня 1938 р. у Роттердамі.

Концепція планової економіки

Не підлягало сумніву, що управління «командними висотами» економіки могло здійснюватися за наявності певного плану. Однак щодо його характеру єдності думок не існувало. Так звані «генетики» вважали, що планові завдання повинні бути прогнозними і виходити з об'єктивних реальностей ринку. Навпаки, «телеологи» бачили у плануванні постановку директивної мети, до якої треба було йти, незважаючи на будь-які перешкоди.

Поки тривав неп, державна партія не перешкоджала «генетикам». Розглядаючи, наприклад, промплан УСРР на 1924/25 р., політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1925 р. прийняло таку резолюцію: «Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка напрямку і форм здорового розвитку промисловості, яка може і повинна корегуватися відповідно до змін загальної господарської кон'юнктури».

Однак у грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного плану над ринком. У доповіді Сталіна

з'явилася часто повторювана потім волонтаристська формула: наші плани — це не плани-прогнози, а плани-директиви. У з'їздівських директивах для складання першого п'ятирічного плану передбачалося знищити товарно-грошові відносини у найближчому майбутньому. Йшлося про те, що товарообіг поступово перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат поступиться місцем апарату «соціалістичного розподілу продуктів».

У директивах для розробки першого п'ятирічного плану XV з'їзд накреслював надзвичайно високий, 16-процентний щорічний приріст промислової продукції. Такого приросту не можна досягти без використання «ножиць шін». Під час розробки п'ятирічки директивні темпи зростали ще більше, посилюючи розбалансованість народного господарства. Було створено два варіанти плану — відправний із середньорічним темпом промислового зростання у 18% і більш напружений, який назвали «оптимальним», — до 22%. У квітні 1929 р. XVI конференція ВКП(б) схвалила оптимальний варіант.

Дифірамби на честь перспективного планування розійшлися з практикою. Фактично перша п'ятирічка виконувалася за сумою річних планів, які мали небагато спільних рис із затвердженим п'ятирічним планом. Як директивний документ п'ятирічний план у його остаточній формі виявився непотрібним. Поки його розробляли, в щорічні контрольні цифри розвитку народного господарства вносилися все нові й нові корективи в бік підвищення темпів.

Державна партія не визнавала, що відмовляється від непу і повертається до політики 1918—1920 рр. Вважалося, що неп триває в його останній, завершальній фазі. В хід пішли нові лозунги: «побудова економічного фундаменту соціалізму», «наступ соціалізму по всьому фронту». Адже Ленін свого часу заявив, що курс на комуністичний штурм, або, як він казав, воєнний комунізм, є економічно неспроможним і політично небезпечним.

Надзвичайні заходи та їх переростання в політику комуністичного штурму зустріли опір з боку М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського. Два останні були членами політбюро ЦК РКП(б) з 1922 р., Бухарін — з 1924 р. Позиція цих авторитетних політиків розглядалася як ухил вправо. Завдавши поразки групі Бухаріна, сталінці розпочали з травня 1929 р. чистку партії, яка тривала рік. Вичишалися усі, хто солідаризувався з «правим ухилом».

Влітку 1928 р. Сталін забрав Кагановича з України в центральний партійний апарат. Українським генсеком (у

1925—1934 рр. найвища посада в КП(б)У — генеральний секретар ЦК став С.Косіор. Як Петровський і Чубар, Косіор із шкіри пнувся, аби догодити Сталіну. Останній належним чином оцінив особисту вірність керівників УСРР. Петровського зробили кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б) в 1925 р., і на цій посаді він протримався 14 років. Чубар обійняв таку ж посаду в 1926 р., а в 1935-му став членом політбюро. Косіор увійшов до складу кандидатів у члени політбюро в 1927 р. У 1930 р. місяця, що звільнилися після вигнання «правоухильників», Сталін віддав найближчим співробітникам — Л.Кагановичу, С.Кірову і Г.Орджонікідзе. Разом з ними до складу вищого партійного керівництва ввійшов перший представник національної компартії — С.Косіор.

**Індустріальна
гонка**

Перший рік першої п'ятирічки розпочався з жовтня 1928 р. Країна вступала у п'ятирічку непомітно. 1928/29 господарський рік мало відрізнявся від попередніх. Та наприкінці 1929 р. керівництво ВКП(б) круто повернуло кермо державного корабля. Поворот в економічній політиці характеризувався примусовою продрозкладкою, заборонаю торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією («розкуркуленням») найзаможніших селянських господарств і примусовим об'єднанням власності усіх інших категорій селянства у колективних господарствах. Політика в галузі промисловості характеризувалася поверненням до системи главкізму, тобто гіпертрофованою централізацією управління.

Трестівський госпрозрахунок, який охоплював головним чином сферу управління, замінили госпрозрахунком підприємств. 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», якій судилося відіграти ключову роль в утвердженні економіки командного типу. Підприємства, а не трести, як раніше, оголошувалися основною ланкою управління. Ті трести, що існували надалі, нічим не нагадували непівські госпрозрахункові об'єднання. Вони перетворилися на органи технічного управління.

Самостійні підприємства не дістали прав, якими користувалися колишні госпрозрахункові трести. Велика промисловість перейшла у розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки ВРНГ і УРНГ періоду громадянської війни. Вони здійснювали управління бюрократичними методами. Сама Вища

Рада народного господарства та її український філіал перетворилися в січні 1932 р. в народний комісаріат важкої промисловості (наркомважпром). Підприємства харчової промисловості ще в 1930 р. були підпорядковані наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості виділилися в окремі наркомати.

Продиктований генсеком темп зростання промислового виробництва був величезним — 37,7% (у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки). Та ці темпи залишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування. Навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки п'ятирічки (крім першого) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). Слід взяти до уваги, що офіційні дані внаслідок інфляції і повторного обрахунку валової продукції завишені.

Індустріальна гонка призводила до істотного обмеження добробуту трудящих. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними. Опір лівачькому насиллю над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах державної партії положення про необхідність нещадного викоренення «опортунізму» стало загальнозживаним. Це безпосередньо свідчить про те, що крутий поворот в економічній політиці далеко не всі зустріли з ентузіазмом.

Господарники ще наважувалися у 1928—1929 рр. критикувати в замаскованій формі авантюристичну політику форсування темпів індустріалізації. Влітку 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б) генсек з недвозначною погрозою зауважив: «Люди, які базикають про необхідність *зниження* темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів». Після цього критика завищених темпів припинилася.

Партійно-державне керівництво у своєрідній формі все-таки врахувало попередження Леніна про політичну небезпечність методів «воєнного комунізму» у мирних умовах. Вже з 1928 р. Сталін розпочав штучно відроджувати властиве громадянській війні протистояння соціальних сил. Щоб прокласти дорогу непопулярній політиці, ДПУ стало розкручувати маховик репресій. Політична термінологія доби другого комуністичного штурму збагатилася новим містким поняттям: «шкідник». Після «шахтинської справи» в Донбасі, яка пройшла у 1928 р. і започаткувала по-державному організоване цькування спеціалістів з дореволюційними

дипломами, в суспільстві свідомо створювалася атмосфера масового психозу щодо «шкідництва».

Запровадження карткової системи постачання робітників і службовців не дозволяло використати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований картками мінімум. У кваліфікованих робітників «отоварювалося» за картками не більше чверті заробітної плати. Отже, економічні можливості стимулювати зростання продуктивності праці дорівнювали нулю. Натомість величезні зусилля вживалися з метою налагодити моральне стимулювання праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання.

В останні дні 1917 р. В. Ленін написав статтю «Як організувати змагання?». Очевидно, вона не задовольнила автора, бо залишалася неопублікованою. 20 січня 1929 р. газета «Правда» вмістила її, а партійні організації дістали завдання «підняти маси». Ініціативу в розгортанні «соціалістичного змагання» віддали в руки донецьким шахтарям. 31 січня шахти «Центральна» і «Північна» тресту «Артемвугілля» уклали перший договір на соціалістичне змагання. 9 травня того ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній зазначалося, що змагання, яке почалося, повинно стати не епізодичною кампанією, а постійним методом роботи. Організація його покладалася на профспілки, а загальне керівництво — на партію.

Цій постанові судилося довге життя. Майже до кінця свого перебування при владі партапарат надавав великого значення зашкарубленим ритуальним процедурам, чекаючи від них виробничої віддачі. Та в першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з ентузіазмом. У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала до Москви для обміну досвідом ударної праці, викликала московських робітників на змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану. Так народився лозунг «П'ятирічку за чотири роки!».

Навесні і влітку 1929 р. голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев підготував нові поправки до гранично напруженого за всіма параметрами річного плану. Йшлося про додаткові завдання ряду галузей важкої промисловості. Нові поправки були запроваджені в життя спеціальними постановами партії, яка вже безпосередньо, а не через радянські або господарські органи почала втручатися у розв'язання економічних, технічних і технологічних проблем.

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зросли з 438 млн. крб. у 1929 до 743 млн. у 1930, 997 млн. у 1931 р. і до 1229 млн. крб. у 1932 р. (у порів-

нянних цінах 1928 р.). З 1930 р. у промисловості освоювалося не менше коштів, ніж за всі попередні роки мирного будівництва, разом узяті (в 1921—1928 рр. — 761 млн.крб.). Така фінансова злива дала можливість за чотири роки (1929—1932) подвоїти виробничі потужності великої промисловості. Особливо значні темпи капітальних робіт спостерігалися в електроенергетиці і машинобудуванні.

Однією з перших в Україні почала будуватися Штерівська ДРЕС. Перша її черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу восени 1926 р. У 1931 р. найбільша електростанція Донбасу досягла потужності 157 тис. кВт. Тоді ж почав працювати перший турбогенератор Зуївської ДРЕС потужністю 50 тис. кВт. Через рік будівельники ввели до ладу ще два агрегати, в результаті чого потужність електростанції зростає до 150 тис.кВт. До кінця 1932 р. в Україні з'явилися й інші районні електростанції — Київська № 2, Криворізька, Харківська № 2 (більше відома під назвою ЕСХАР — електрична станція Харківського району) в Чугуєві, Північнодонецька, Кам'янська тощо.

Символом радянської індустріалізації був Дніпрогес. Його почали будувати навесні 1927 р. Кожний з п'яти турбогенераторів першої черги, які поставляла американська фірма «Дженерал електрик», мав потужність 62 тис. кВт. Фірма заявила, що турбіни та генератори для Дніпрогесу є її найвищим виробничим досягненням, яке перевищує найдосконаліші здобутки світової техніки. У жовтні 1932 р., коли перша черга електростанції стала до ладу, будівельники почали монтаж шостого генератора. За своїми параметрами він не поступався попереднім, але виготовили його на ленинградському заводі «Електросила».

За оптимальним варіантом першої п'ятирічки в Україні мали побудувати до кінця 1932/33 господарського року електростанції загальною потужністю 924 тис. кВт. Фактичний приріст потужностей склав за 1929—1932 рр. 936 тис. кВт. Отже, в цій галузі перша п'ятирічка справді була виконана за чотири роки.

Питома вага капіталовкладень у вуглевидобуток Донбасу скоротилася за п'ятирічку вдвоє порівняно з 20-ми рр. Однак в абсолютному вимірі кошти вдвоє зросли. Це дало можливість здати в експлуатацію 53 великі шахти. У вуглевидобутку відбувся перехід до нових знарядь праці: кайло й обушок поступилися місцем врубовим машинам і відбійним молоткам. Менш вагомими виявилися успіхи в механізації транспортування вугілля. До кінця 1932 р. в Донбасі було видобуто 156 млн. т вугілля проти передбачуваних п'ятиріч-

ним планом 204 млн. т. Дефіцит вугілля болісно позначався на промисловості і залізничному транспорті. Різко скоротилося використання вугілля для побутових потреб.

У металургію пішла чверть капіталовкладень, які були в розпорядженні промисловості. Майже половину цих величезних коштів поглинуло будівництво трьох заводів повного циклу — «Запоріжсталі», «Криворіжсталі» і «Азовсталі». Завод інструментальних сталей, який перебував спочатку у складі Запорізького металургійного комбінату, пізніше став самостійним підприємством під назвою «Дніпроспецсталь». З його побудовою восени 1932 р. в Україні з'явилася електрометалургія. Практично заново була створена трубопрокатна промисловість (Маріуполь, Нікополь, Харцизьк).

Нові потужності в металургії вводилися до ладу і освоювалися з великими труднощами. Проблема металу виявилася ще гострішою, ніж вугілля. Виплавку чавуну в Україні треба збільшити з 2,4 млн. т у 1923 р. до 6,6 млн. у 1932/33 р. Фактично виплавили у 1932 р. 3,9 млн. т (тобто 59% від плану).

Майже заново створювалася кольорова металургія. Серед нових підприємств цієї стратегічно важливої галузі виділялися завод «Укрцинк» у Костянтинівці і найбільший в Європі Дніпровський алюмінієвий завод.

Обсяг виробництва у машинобудуванні і металообробці за першу п'ятирічку зріс у 4,5 рази. За освоєними капіталовкладеннями машинобудування поступалося металургії, але за кількістю створених робочих місць перевищило інші галузі. Серед новозбудованих або докорінно реконструйованих підприємств виділялися Харківський тракторний завод, комбайновий завод «Комунар» у Запоріжжі, Луганський паровозобудівний завод, кіровоградський завод «Червона зірка», київський завод «Ленінська кузня», Харківський електромеханічний завод.

У хімічній промисловості України були збудовані Донсода, Рубіжанський комбінат, Горлівський азотно-туковий завод, ряд коксохімзаводів. Менш інтенсивно розвивалися легка й харчова промисловість.

Форсована індустріалізація призвела до кардинальних змін у складі робітничого класу. У великій промисловості України на початку 1929 р. працювало 690 тис. робітників, а наприкінці 1932 р. — 1275 тис., тобто майже вдвоє більше. Вибірковий профспілковий перепис 1932 р. показав, що джерела формування робітничого класу істотно змінилися. Більше половини всього приросту робітників забезпечило село. У складі працюючих на виробництві майже

вдвоє зросла питома вага жінок. Нове поповнення робітників складалося, в основному, з молоді. Технічні зрушення, якими супроводжувався розвиток промисловості, вимагали прискореної підготовки кваліфікованих робітників. Щоб не уповільнити темпів, було прийнято рішення готувати кадри безпосередньо на виробництві. Це призводило до поламок устаткування, в тому числі купленого за валюту. Почастішали аварії, різко погіршилася якість продукції. Щоб зменшити масштаби втрат, було вирішено до навчання новачків підключити найбільш кваліфікованих ветеранів.

11 травня 1932 р. вибійник горлівської шахти «Кочегарка» М.Ізотов виступив у газеті «Правда» з розповіддю про те, як він навчив своїй професії десятох молодих робітників. Кожне підприємство дістало завдання підготувати власних Ізотових. Організований партапаратом робітничий рух допоміг розв'язати гостру проблему нестачі кваліфікованих робітничих кадрів. За короткі строки безпосередньо на виробництві оволоділи новими професіями сотні тисяч людей.

Безсумнівно, перша п'ятирічка є героїчною і найбільш продуктивною епохою в історії робітничого класу. Робітники повірили урядові, який вимагав «підтягнути пояси» на певний час, щоб побудувати фундамент соціалістичної економіки. На відміну від епохи громадянської війни, коли мобілізаційні можливості командної економіки були спрямовані на виживання політичного режиму (зокрема, на створення п'ятимільйонної регулярної армії), у новій ситуації вони успішно використовувалися для потреб технічного переозброєння важкої індустрії.

Та якщо співставляти результати індустріальної гонки із затвердженими завданнями, доводиться констатувати провал багатьох проектів і п'ятирічного плану в цілому. На початку 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933 р. став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки. Підтримувана державною статистикою легенда про дострокове виконання п'ятирічки міцно трималася в історичній літературі. При співставленні натуральних показників першого п'ятирічного плану з обсягом виробництва у 1932 р. виявляється, однак, що виконати п'ятирічку не вдалося по переважній більшості позицій. З деяких видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва взагалі не досягли у довоєнний час. І все-таки слід взяти до уваги, що невиконання поставлених завдань було ніби запрограмоване самим підходом до планування. Цей підхід — ставити неможливі для виконання

цілі (добиваючись все-таки виконання під загрозою найжорстокіших кар) Сталін називав «підхльостуванням» країни.

Чудові мобілізаційні властивості директивного планування були єдиною перевагою економіки командного типу порівняно з нормальною, тобто ринковою економікою. Друга після Леніна спроба вийти за рамки «стихії ринку» і побудувати народногосподарську систему без товарно-грошових відносин закінчилася так само, як і перша: економічною катастрофою. Постраждали не структури тоталітарної держави, а суспільство. І найбільше — неорганізована й політично безпорадна частина суспільства: багатомільйонне селянство.

Знищення класу
селян-власників

Селянин-власник, або, як стали казати в ті часи, одноосібник, був незручною і небажаною фігурою для

партійно-державного апарату, який від імені народу розпоряджався промисловістю. Держава не могла забезпечити прискорені темпи індустріалізації, коли мала справу з мільйонами власників-одноосібників. Коли починався сильний податковий або ціновий тиск, селянин, ніби равлик, ховався у власному господарстві. Маючи певний мінімум засобів виробництва, він мало залежав від державних структур. Доки селянин сам вирішував, що йому сіяти і що відвозити на ринок, від нього залежала держава, якій треба було нагодувати міста й армію. Ось чому під машкарою турботи про піднесення добробуту сільського населення державна партія хотіла створити на селі замість неконтрольованих індивідуальних господарств велике виробництво. Причому обов'язково у формі комуни, в гіршому разі — артїлі. Тобто у вигляді колективного господарства з повним або частковим відчуженням селянської власності. Саме за цими формами великого виробництва закріпилося скорочення «колгосп». Колективне господарство у формі кооперативу ринкового типу, в якому селянин залишався власником засобів виробництва, не цікавило апарат, які б дифірамби він не виспівував на честь висунутого партійним вождем кооперативного плану.

Апаратник бажав мати справу з селянином-колгоспником, соціальна природа якого, як підкреслювалося у партійних документах, переставала бути «дрібнобуржуазною». Справді, колгоспник — це вже не селянин у традиційному значенні слова. Він ставав найманою робочою силою і був зобов'язаний підкорятися безпосередньому начальству — бригадиру і голові колгоспу, від яких залежав у всьому. Ці посадові особи в свою чергу перебували у цілковитій персональній залежності від районної «трійки» — секретаря райкому партії, голови райвиконкому і начальника ДПУ.

Ця всемогутня «трійка» просувала колгоспних і сільських функціонерів, якщо вони добре виконували свої функції, по ієрархічно побудованій апаратній драбині. Коли ж вона мала претензії до апаратників, то оголошувала їм догани, виключала з партії, запроторювала в концтабори і тюрми, розстрілювала. Маючи таку систему «виробничих відносин», держава позбувалася попередніх проблем з хлібозаготівлями. Вже 1929 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів почали безперервно вивозити на державні зсипні пункти та елеватори.

Задовго до прийняття офіційних постанов про «всеосяжну колективізацію», вже під час подолання силовими засобами хлібозаготівельної кризи взимку 1927/28 р., Сталін почав готуватися до акції, яку потім назвав «революцією зверху», — відчуження селян від власності. Генсек розраховував здійснити цю акцію по-воєнному, в стислі строки. В Україні органи ДПУ і міліція звертали особливу увагу на те, щоб вилучити у сільській місцевості вогнепальну зброю, сховану з часів світової, національно-визвольної і громадянської воєн. Поодинокі спроби утворення селянських спілок та інших неконтрольованих організацій нещадно придушувалися. Партія знову на повний голос заговорила про «куркульську небезпеку» і відверто поставила в центрі аграрної політики нашкодування пролетарських і напівпролетарських елементів села на селян-власників. Напередодні «всеосяжної колективізації» селяни мали залишатися роз'єднаними й беззбройними.

В листопаді 1929 р. зібрався пленум ЦК ВКП(б), присвячений «соціалістичним перетворенням» у сільському господарстві. Пленум визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колективізації (до 20% селянських посівів по СРСР, до 24% — по Україні наприкінці п'ятирічки) і проголосив перехід до суцільної колективізації. У виступах Сталіна, Кагановича й Молотова висловлювалася думка про доцільність проведення її протягом року. С.Косіор та інші члени партійно-державного керівництва України солідаризувалися з позицією генсека.

Пленум спеціально заслухав і обговорив доповідь Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». У прийнятій постанові підкреслювалося, що республіка порівняно з іншими регіонами має більш розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві, бо на її ланах працює близько третини тракторного парку країни.

На пленумі було вирішено утворити загальносоюзний наркомат землеробства. Під керівництвом новопризначено-

го наркома Я.Яковлева відразу почалася робота для визначення практичних підходів до суцільної колективізації. Так з'явилася постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україну віднесли до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р., тобто на півтора-два роки раніше кінця п'ятирічки.

27 грудня 1929 р. Сталін виступив з промовою, в якій поставив неіснуючу проблему «ліквідації куркульства як класу». Історик може визначати своє ставлення до цієї проблеми взяттям у лапки самого виразу. Однак проблема не тільки була поставлена, але й розв'язана. Протягом кількох років величезні зусилля й засоби радянської держави спрямовувалися на те, щоб економічно, а то й фізично нищити мільйони «куркулів».

У середині 20-х рр. слово «куркуль» майже зникло з офіційного словника, а партійний теоретик М.Бухарін навіть сформулював адресоване селянам гасло «Збагачайтесь!». У цей дуже короткий період партійно-державне керівництво всупереч вимогам небагатьох опозиціонерів налагоджувало ринкову змичку міста і села і сприяло зростанню продуктивних сил у приватновласницькому секторі сільськогосподарства. Як тільки згуртовані навколо генсека партапаратники прийняли рішення відмовитися від непу, «куркульська небезпека» знову з'явилася в їх лексиконі.

Поворот до термінології часів громадянської війни, так само як і перші процеси, організовані ДПУ проти інтелігенції («Промпартія», «Шахтинська справа» тощо), свідчив про заплановану вже зміну політичного курсу. Справа була зовсім не в тому, що власті зненацька згадали про необхідність співчувати біднякам, які визискувалися більш багатими односельцями. Під час зрівняльного поділу землі і засобів виробництва у 1920—1923 рр. власті винищили усіх глитаїв, які будували свій добробут на експлуатації бідняків. В заможну верхівку селяни вже вибивалися, головним чином, завдяки власній праці. Експлуаторські тенденції виявляла тільки держава, і з досить-таки поважних причин: маючи на руках націоналізовану промисловість і працюючих у ній робітників, вона не могла обійтися без «ножиць цін» або завищених податків.

Відомий метод протиставлення одних іншим (у даному разі — «куркулів» біднякам), щоб справитися з усіма, Сталін продемонстрував під час свого відрядження до Сибіру в січні 1928 р. Застосований ним «уральсько-сибірський» метод заготівель ґрунтувався на принципі самообкладання, яким

село розколювалося на групи за майновою ознакою. Кожному селу давали завдання на продаж хліба, а доведення його «до двору» відбувалося за рішенням сільських сходів. Селян, які не виконували рішення зборів, спочатку штрафували у п'ятикратному розмірі вартості хліба, що підлягав здаванню, а потім майно їх розпродувалося з торгів. Частина штрафу перераховувалася у фонди кооперування й колективізації бідноти, щоб забезпечити корисливу заінтересованість найменш заможних селян у проведенні в життя нових законів. «Уральсько-сибірський» метод хлібозаготівель застосували в Україні весною 1929 р. Тоді було розпродано майно 18 тис. господарств, оголошених куркульськими.

Цей сталінський досвід став у пригоді, коли почалася суцільна колективізація. Щоб змусити селян дати згоду на вступ до колгоспу, потрібно було показати їм на конкретному прикладі, що станеться з непокірливими. Зрозуміло, що саме заможні селяни опиралися колективізації найзапекліше: їм було що втрачати. Втім репресували й бідняків і навіть наймитів, якщо вони виступали проти колгоспів. Митикувати чиновники винайшли категорію «підкуркульників», до якої можна було віднести найбіднішого бідняка.

В другій половині січня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В.Молотова розробила порядок розкуркулення. Розкуркулювані селяни поділялися на три категорії. До першої віднесли «учасників і організаторів антирадянських виступів та терористичних актів», які мали бути ізольовані в тюрмах або концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто здійснював «менш активний опір»: їх разом із сім'ями депортували у віддалені північні райони країни. У третій категорії були ті, хто не чинив будь-якого опору. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

У постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яку підготувала молотовська комісія, визначалася конкретна кількість селянських дворів, що підлягали включенню до першої (52 тис.) і другої (112 тис.) категорій. Чи стратегам партії заздалегідь було відомо, скільки селян і в яких саме формах чинитимуть опір майбутній кампанії розкуркулення? Ні, причини такої точності полягали в тому, що партійне керівництво намагалось мати справу з контрольованим процесом. Це була розкладка, тільки не хліба, а людей.

Оскільки Сталін планував здійснити колективізацію приблизно за рік, український генсек пристосовувався щодо

строків до нього, а не до постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. 24 лютого цього року Косіор підписав інструктивний лист ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій з лозунгом: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.» Районні власті, що так бажали вислужитися перед начальством, іноді виявляли готовність до ще більшого скорочення строків.

Перша хвиля розкуркулювання тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона проводилася в 309 районах України, в яких налічувалося 2524 тис. селянських господарств (із загальної кількості 5054 тис. господарств у 581 районі). За станом на 10 березня було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5%.

Під час весняної сівби розкуркулення тимчасово припинилося. Спеціальні комісії перевірили «правильність» депортування розкуркулених сімей у райони Півночі. Зокрема, було розглянуто 10495 заяв депортованих з УСРР. Встановили, що 943 господарства, тобто 9% від загальної кількості, розкуркулено неправильно. Їм дозволялося повернутися. Так робили видимість «соціалістичної законності».

Партійно-державне керівництво пам'ятало, що спроба насадження комун у 1919 р. викликала величезне обурення селян (особливо в Україні). У 1930 р. воно підійшло до селян обережніше. В офіційних документах проголошувалася колективізація в артільній формі, тобто з середнім ступенем відчуження власності: колгоспникам залишали присадибне господарство. Однак у різних інструкціях та вказівках, якими обставлялися офіційні документи, артіль мала вигляд комуні. Починаючи з лютого 1930 р., коли було опубліковано новий Примірний статут сільгоспартілі «як перехідної до комуні форми колгоспу» (саме так ставилося питання в постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня), колективізатори у масовому порядку почали забирати в селян корів, дрібну худобу і навіть птицю.

Селяни стали на захист свого майна і почали чинити шалений опір. Політична напруженість у сільській місцевості різко зросла. Сталін визнав за потрібне відступитися, публічно назвав комунізацію села «перегином» і поклав відповідальність за це на місцеві власті. Від цього часу артіль перестала вважатися проміжною формою на шляху до комуні і стала синонімом терміна «колгосп». Було оголошено, що колективізація — справа добровільна.

До осені 1930 р. з колгоспів вийшла приблизно половина селянських господарств, у тому числі всі середняцькі. Восени почалася нова кампанія. Якщо в першій панувало

адміністративне примушування, то в другій зробили наголос на оподаткуванні. Під акомпанемент безперервних закликів про добровільність вступу до колгоспу одноосібники обкладалися колосальними податками, тоді як колгоспники діставали податкові пільги. Штучно створений податково-пільговий перепад погнав селян назад у колгоспи.

І все-таки, щоб підштовхнути селян, їм треба було організувати показове розкуркулення, у тому числі в районах, де воно вже відбувалося півроку назад. Ніби на замовлення створилася ситуація, коли організатори колективізації повинні були точно визначити: з яких ознак треба виходити, щоб вважати селянина куркулем. Але теоретизуванням ніхто не займався. На роль куркулів підібрали інші кандидатури з числа більш заможних селян. Щоб не ускладнювати кампанію розкуркулення зайвим клопотом про розміщення селян у місцях проживання, стали депортувати всіх репресованих.

У січні 1934 р. П.Постишев вказав, що в Україні було розкуркулено під час суцільної колективізації близько 200 тис. селянських господарств. Названа цифра підозріло співпадає з кількістю куркульських господарств, яку подавали статистичні органи 1927 р. За даними цієї ж статистики, у 1928–1931 рр. зникло 352 тис. господарств. По-різному склалася їх доля. Більшість внесли у проскрипційні списки розкуркулених, частина була експропрійована шляхом продажу майна з торгів за невиконання «зобов'язань» по хлібозаготівлях, за несплату репресивних, дуже завищених податків, за «немотивований» забій власної худоби. Немало селян самі розпродавали майно, кидали землю і виїжджали на новобудови.

Восени 1931 р. питома вага колгоспних дворів серед селянських господарств дійшла до 67%. До кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70% господарств з охопленням понад 80% посівних площ.

Колективізовані посівні площі повинні були оброблятися за допомогою машин, які мала поставляти держава. Якщо власність на відчужені засоби виробництва вважалася колективною, то машинну техніку держава залишала при собі, утворюючи машинно-тракторні станції (МТС). Наявність державних МТС була засобом економічного контролю над колгоспами, подібно до того як партійно-комсомольська мережа, ДПУ, міліція і комнезами являли собою засоби політичного контролю.

Мережа МТС швидко зростала. Починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця 1932 р. в Україні кожні два дні з'являлася нова машинно-тракторна станція. Наприкінці 1932 р. діяли

592 МТС. Вони обслуговували половину колгоспів, переважно великих.

За поступку колгоспникам щодо присадибної ділянки Сталін взяв реванш у колгоспів. Поставки колгоспної продукції державі оголошувалися «першою заповіддю». Продукція поставлялася, а не продавалася, хоча держава сплачувала за неї символічні гроші. Розміри державних поставок заздалегідь не визначалися, а контрольне завдання, коли ставало відомим, охоплювало майже весь урожай. Щоб колгоспники не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили. Отже, скасована 1921 р. продрозкладка відновилася у новій формі.

Голод
1932—1933 рр.

Продрозкладка у 1919—1920 рр. стягувалася з індивідуальних господарств, і заготівельники не могли дійти до кож-

ного з мільйонів селянських дворів. Стягування продрозкладки з колгоспів виявилось набагато легшою справою. Та коли колгоспники пересвідчилися, що хлібозаготівельний план безрозмірний і для розподілу по трудоднях майже нічого не залишається, вони змушені були, щоб вижити, вдатися до відвертого саботажу «першої заповіді». Трохи не в усіх колгоспах стали приховувати від обліку справжні розміри врожаю або залишали зерно в соломі, щоб перемолотити його вдруге.

В результаті цього хлібозаготівлі в колгоспах проходили все важче. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932-го. Заготівельники тоді вимели у селян абсолютно все, у 44 районах України розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Були зареєстровані факти людодіства. Голод припинився тільки влітку, з новим урожаєм.

Через те що технічна сторона стягування розкладки у колгоспному селі відпала, Сталін привселюдно оголосив: зернова проблема в СРСР успішно розв'язується. Виявилось, однак, що в подібних економічних обставинах поведінка сільського товаровиробника є схожою, незалежно від того, чи він одноосібник, чи колгоспник. Змушені працювати в громадському господарстві, колгоспники тільки імітували працю. Абсолютна матеріальна незаінтересованість призводила до колосальних втрат. У газетних кореспонденціях повідомлялося, що врожай 1932 р. в Україні видався багатим, але нікому з працюючих не потрібний і гине на полях. Селяни заявляли: «Хай гине, все одно й це заберуть».

У 1930—1931 рр. поставки колгоспної продукції державі перебували на рекордно високому рівні, але тільки тому,

що з села висмоктували запаси. Багатьом у партії, які бачили грізне падіння продуктивності у сільському господарстві, ставало зрозумілим, що треба змінювати відносини між колгоспами і державою. Під їх впливом 6 травня 1932 р. з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), якою запроваджувалася так звана «колгоспна торгівля», тобто базарна торгівля за цінами, що складалися на ринку. План хлібозаготівель по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) скорочувався з тим, щоб приблизно п'яту частину колгоспної продукції селяни могли спрямовувати у вільну торгівлю. Дозвіл її означав, що спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була визнана, як і в 1921 р., неспроможною. Однак на становищі в сільському господарстві ця постанова не позначилася. Торгівля хлібом дозволялася тільки після виконання хлібозаготівельного плану, тобто не раніше січня майбутнього (1933) року.

Сталін все-таки розраховував на те, що йому вдасться змусити селян добросовісно працювати в колективних господарствах не під впливом матеріальної заінтересованості, а під загрозою суворих кар. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли власноручно написану ним постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Відповідно до цього законодавчого акта розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник діставав строк у концтаборах. У народі цей драконівський акт охрестили «законом про п'ять колосків».

6 липня 1932 р. у Харкові відкрилася III конференція КП(б)У. На порядок денний ставилася доповідь С.Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Скликання партконференції напередодні жнив і обмеження порядку денного єдиним питанням було явищем безпрецедентним. Присутність провідних діячів політбюро ЦК ВКП(б) Л.Кагановича й В.Молотова теж свідчила про незвичайність ситуації.

Протягом січня—листопада 1930 р. селянський сектор України віддав державі 400 млн.пудів хліба, за відповідний період 1931 р. — 380 млн.пудів. На конференції Молотов повідомив, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили республіці хлібопоставку з урожаю 1932 р. в розмірі 356 млн. пудів.

Керівні працівники української партійної організації у своїх виступах підкресливали, що не крадіжки, а зростаючий параліч сільськогосподарського виробництва під впливом продрозкладки призводить до величезних втрат. П.Любченко вказував, що під час збиральної кампанії 1931 р. було втрачено від 100 до 150 млн. пудів зерна. За оцінкою С.Косіора, минулорічні втрати дорівнювали від 120 до 150 млн. пудів. Найбільш високу цифру втрат навів М.Скрипник — до 200 млн.пудів. Вказуючи на те, що селяни голодують, виступаючі висловлювали сумнів у реальності хлібзаготівельного плану. Деградація виробництва поглиблювалася, і втрати з урожаю 1932 р. мали б бути більшими.

Молотов не заперечував очевидних фактів голодування селян. Проте причину становища, яке стало все більш трагічним, голова Раднаркому СРСР вбачав не в розмірах хлібзаготівель, а в «помилках, допущених під час хлібздачі». Не було й мови про органічну ваду самого принципу продрозкладки, на якому ґрунтувалися відносини між містом і селом.

Хлібзаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. З червня по жовтень 1932 р. з колгоспів та одноосібників вдалося вичавити тільки 136 млн.пудів хліба, з радгоспів — 20 млн. Тоді Сталін направив в Україну хлібзаготівельну комісію на чолі з Молотовим, яка мала надзвичайні повноваження.

Початком роботи цього надзвичайного органу слід вважати засідання політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1932 р. Молотов поінформував присутніх про нове зниження поставок для України — на 70 млн. пудів. Встановлювалася остаточно цифра в 282 млн.пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 (колгоспи — 224, одноосібники— 37), а по радгоспах — 21 млн. пудів. Зменшені плани вимагалося виконувати негайно. «Балачки» про відсутність зерна не бралися до уваги. Зрив заготівель пояснювався не відсутністю хліба, а відсутністю боротьби за хліб. Партійно-державний апарат, який безпосередньо відповідав за хлібзаготівлі, приховано звинувачувався у саботажі. Пізніше генсек уже відкрито повторив це звинувачення. Виступаючи на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 р., він з убивчою іронією заявив: «Наші сільські комуністи, найкращі більшість з них... стали боятися того, що селяни не догадаються придержати хліб для вивозу його потім на ринок по лінії колгоспної торгівлі і, чого доброго, візьмуть та й здадуть увесь свій хліб на елеватори».

Справді, звинувачення у бездіяльності або навіть у сабо-

тажі мали під собою ґрунт. Переважна більшість партійних, радянських і господарських керівників, кинутих на заготівлі хліба, бачила на власні очі трагізм ситуації, а тому не могла залишатися лише гвинтиками бездушної державної машини. Крім тих, хто робив кар'єру, «працюючи» не за страх, а за совість, вони в міру своїх сил виступали проти конфіскації продовольства у голодуючій місцевості.

З 1 листопада 1932 по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія додатково «заготовила» в Україні 105 млн. пудів зерна. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., дійшла до 261 млн. пудів. На початку 1933 р. практично в усіх районах України запасів не залишалося, а треба було ще дожити до нового врожаю.

Однак тільки конфіскацією зерна сталінський емісар не обмежився. Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада — постанова РНК УСРР з однаковими назвами «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Місцеві власті зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей зловісний пункт обох постанов на ділі означав, що державна партія санкціонує проведення масових обшуків з негайною конфіскацією наявних запасів, бо відрізяти «украдене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався. Ще зловіснішим був пункт про натуральні штрафи м'ясом і картоплею. Він означав тільки одно: терор голодом.

У роз'ясненні наркомату юстиції УСРР від 25 листопада, де йшлося про організацію виконання урядової постанови про посилення хлібозаготівель, підкреслювалася небажаність «масових трусів і адміністрування», ставилася вимога «найширше поставити й використати агентурні можливості». Однак дуже швидко таку фарисейську турботу місцеві власті проігнорували. В усіх районах України, крім прикордонних, з активною участю комнезамівців і відряджених на хлібозаготівлі міських жителів почалися подвірні обшуки з конфіскацією у «боржників» будь-яких запасів їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушні тощо. Забирали все продовольство, приготовлене селянами до нового врожаю, і ті залишалися без їжі, приречені на голодну смерть, бо нелегальна ринкова торгівля ледь животіла. Конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж» хлібозаготівель і здійснювалася цілком гласно, з висвітленням у газетах.

Державі був потрібний хліб, а не картопля чи фруктова

сушня. Коли вслід за хлібозаготівлями почалася «заготівля» всього виявленого у селянській садибі продовольства, можна з певністю твердити: цим способом тоталітарна держава карала селян за небажання добросовісно працювати у громадському господарстві. Терор голодом був, як і експропріація заможного селянства, «виховним» заходом. Зрозуміло, «виховувалися» тільки ті, хто мав змогу вижити. 15 березня 1933 р. С.Косіор підписав адресовану ЦК ВКП(б) доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній є страхітлива фраза, яка пояснює все: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах». Український генсек під «неблагополучними районами» розумів місцевості з підвищеною кількістю смертей від голоду. Він бідкався, що навіть голод не навчив багатьох селян сумлінно працювати на державу в колгоспі.

Сталін наказав ставитися до голодомору як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК слово «голод» не згадувалося. Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про голод. Щоб перешкодити втечам голодуючих за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні заони внутрішніх військ. Бригади працівників ДПУ перевіряли у поїздах багаж пасажирів і конфіскували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, щоб привезти голодуючим сім'ям.

Смертність від голоду почалася вже у перший місяць дій молотовської комісії. Починаючи з весни 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоїдства і трупоїдства. Прагнучи врятувати від смерті хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Сталін у ці трагічні місяці спромігся публічно визнати тільки «харчові труднощі в ряді районів». У промові на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він заспокоїливо заявив: «В усякому разі, порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою».

Аналіз даних демографічної статистики 30-х рр. свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду в 1932 р. становили близько 150 тис. чоловік. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік. На-

роджуваність у сільській місцевості в голодні роки знизилася на порядок. Повні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932—1934 рр. 5 млн. чоловік.

Яке забарвлення мав геноцид — національне чи соціальне? Є статистика органів загсу за 1933 р. Вона неповна (реєстратори теж гинули від голоду), але засвідчує, що смертність у містах мало відрізнялася від нормальної, тоді як в селах була потворно високою. Національний розріз цієї статистики у співставленні з розрізом по містах і селах свідчить, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Звідси можна зробити висновок: у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення.

Та не все так просто. Керівників державної партії важко визнати в усьому послідовними інтернаціоналістами під час організації цього геноциду, коли співставити методи роботи трьох надзвичайних хлібозаготівельних комісій. Восени 1932 р. Сталін надіслав комісію під керівництвом П.Постишева в Поволжя і комісію на чолі з Л.Кагановичем — на Північний Кавказ. Вони мали такі самі повноваження, як молотовська комісія в Україні.

Візитна картка геноциду — натуральні штрафи. У Поволжі їх майже не було. Масштаби голоду в цьому регіоні після хлібозаготівель з урожаєм 1932 р. приблизно співпадають з масштабами голоду в Україні після хлібозаготівель з урожаєм 1931 р. Була масова смертність, але кількість тих, хто загинув, вимірювалася не мільйонами. Вона була на два порядки меншою.

Інша картина — на Північному Кавказі. За даними перепису 1926 р., тут проживало більше 3 млн. українців, у тому числі на Кубані — понад 900 тис. (62% всього населення), на Дону — до 500 тис. (44%), а в Армавірському окрузі — понад 300 тис. (33%). Найбільш постраждала від комісії Кагановича саме Кубань. Методи геноциду під виглядом заготівель тут не відрізнялися від українських. Та й організатор геноциду був той самий: Каганович діяв в усьому південному регіоні. Прямі і посередні втрати населення Північного Кавказу від голоду сягають за мільйон.

Національна підкладка геноциду глухо вириває у тексті постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про хлібозаготівлі від 14 грудня 1932 р. Керівники ВКП(б) не тільки торкнулися в ній проблеми українізації на Північному Кавказі, але й прийняли ряд конкретних рішень з цього приводу. Українізація майже половини районів Північного Кавказу

була різко засуджена, а всі її здобутки за попередні десять років негайно ліквідовані. Зокрема, діловодство в установах переводилося на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців». Ліквідовувалися українські школи.

Підсумки індустріалізації

Ми ще нічого не знаємо про дискусію, що точилася у верхніх ешелонах влади у першій половині 1932 р.

Цілком очевидно, однак, що саме тоді було прийняте принципове рішення припинити спроби будувати економіку, цілком позбавлену товарно-грошових відносин. Зрештою, перші кроки до відступу від діючої програми РКП(б) 1919 р. Сталін зробив раніше. Приступаючи у 1929 р. до комуністичного штурму, він залишив робітничому класу право найматися на роботу і звільнятися за власним бажанням. Пам'ять про шалений опір робітників мілітаризації праці у 1920 р. була ще свіжою, і настроювати проти себе соціальну опору влади партпарат не побажав. Прагнучи зменшити селянський опір колективізації, генсек, як уже відзначалося, відмовився у березні 1930 р. від створення колгоспів у формі комун. Тому будована в першій п'ятирічці командна економіка істотно відрізнялася від комуністичного ідеалу, який більшовики пробували втілити у життя в 1918—1920 рр.

Поряд з легалізацією продовольчого ринку під благозвучною назвою «колгоспної торгівлі» були прийняті рішення відмовитися від «підхльостування» країни й різко знизити частку нагромадження в національному доході. На другу п'ятирічку пропонувалися помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13—14%. У результаті зникла гострота народногосподарських диспропорцій, стало можливим приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів.

Стабілізація виробництва у промисловості була досягнута приблизно за два роки. Це дозволило звернути увагу на матеріальне становище робітничого класу, який тоталітарна держава експлуатувала нещадніше, ніж дореволюційні капіталісти. У 1935 р. вирішили скасувати таке «завоювання», як стелю у заробітках, яку робітники охрестили «виводилівкою». Запроваджувалося правило: скільки виробив, стільки й заробив. Інакше кажучи, заробітна плата фіксувалася у певному відсотку до реального виробітку. Перехід від карткової системи розподілу до вільного продажу товарів через магазини давав змогу витратити додатково зароблені гроші. Щоб використати всі ці можливості для підвищення продуктивності праці у промисловості, було вирішено організувати новий робітничий почин. Взірєць

вимагалося знайти знову-таки серед шахтарів: Донбас залишався «вузьким місцем».

Рекорд організували на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно». В ніч на 31 серпня 1935 р. молодий робітник О. Стаханов застосував прогресивний метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками. Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 т вугілля — в 14,5 раза більше норми. Стаханову кріпили лаву два робітники, які час від часу змінювалися (історія не зберегла прізвищ усіх співавторів розпропагованого рекорду). Враховуючи це, справжнє перевищення норми було п'ятикратним.

Стахановський рекорд перекрили незабаром інші вибійники. 8 вересня Стаханов встановив нове досягнення — 175 т, ще через десять днів — 227 т вугілля.

У змагання вибійників, що почалося, втрутився М. Ізотов, який підняв планку рекорду до 240 т. Він же довів, що йому як робітникові рівних нема: в лютому 1936 р. встановив абсолютний рекорд на відбійному молотку — за допомогою 12 кріпильників нарубав 607 т вугілля.

Спочатку стахановський рух супроводжувався істотним поліпшенням якісних показників. Але його швидко забюрократизували. Поширилася практика приписок, і на підприємствах з'явилися липові рекордсмени, або, як їх називали в народі, «олівцеві стахановці». Дні, а потім тижні й місячники стахановської праці супроводжувалися пізнішим спадом виробництва. Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось немало авантюристів, які своєю «ударною», але безграмотною працею спричинювали аварії й псування техніки. Рекордоманія нерідко призводила до порушення нормального ритму виробничого процесу. Держава-підприємець використала стахановський рух для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і зривів, які розглядалися як шкідництво або саботаж. Дуже швидко «стелю» в заробітках було відновлено.

Соціальна ціна технічної реконструкції, здійсненої в роки перших п'ятирічок, виявилася надзвичайно високою. Однак результати розвитку важкої промисловості були вагомими. Серед радянських промислових об'єктів виділялося три з половиною десятки будов вартістю понад 100 млн. крб. кожна. З них в Україні розміщувалася третина — 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих заводів.

До новобудов належали три металургійних заводи («Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь»), «Дніпроалюмінбуд», Новокраматорський завод важкого машинобудування і Харківський тракторний завод. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійних заводи — в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську та Алчевську (Комунарську).

Кожна з цих новобудов і навіть підприємства менших розмірів спеціалізувалися таким чином, щоб задовольнити потреби великих регіонів в обмеженій номенклатурі виробів. Відсутність конкуренції в економіці командного типу подавалася як величезна перевага соціалізму. Однак гарантований збут продукції за наперед встановленою в центрі розрядкою і неможливість вибору постачальників аж ніяк не сприяли поліпшенню якісних показників виробництва. Спроба керівних органів відвернути падіння якості «соціалістичним змаганням» була марною. Промислова продукція, за винятком сировинних галузей, залишалася неконкурентоспроможною на зовнішніх ринках.

Індустріалізація призвела до істотних змін у структурі народного господарства. Зокрема, змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством у загальній продукції народного господарства. Однак встановити реальну участь промисловості і сільського господарства в утворенні національного доходу практично неможливо. Необхідність фінансових ін'єкцій у хронічно збиткову промисловість змушувала державу встановлювати завищені ціни на промислову продукцію (за винятком тієї, що призначалася для воєнних потреб) і, відповідно, — занижені ціни на сільськогосподарську продукцію.

Відбулися також зміни у співвідношенні між великою промисловістю, яка об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною промисловістю, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади та окремі товаровиробники. Питома вага великої промисловості у промисловому виробництві збільшилася по валовій продукції з 68,7% в 1925/26 господарському році до 92,5% в 1938 р., а за чисельністю робітників — відповідно з 43,2% до 83%. Ця зміна співвідношень була свідченням результативності реконструктивних процесів в українській промисловості. Однак скорочення чисельності кустарів не компенсувалося зростанням продукції широкого вжитку на підприємствах фабрично-заводського типу. Як правило, товари для народу вироблялися не тільки невисокої якості, але й у недостатній кількості.

В процесі індустріалізації Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. Проте за показним зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу крилися не зовсім втішні економічні результати.

Сільське господарство з утворенням колгоспного ладу перейшло у взаємовідносинах з «командними висотами» економіки на неринкові форми «змички», які піддавалися регулюванню з кабінетів партійних функціонерів і господарників. Товарно-грошові відносини збереглися в досить вузькій сфері, але саме вони підтримували «на плаву» жорстку економічну конструкцію, сигналізуючи про перебої і диспропорції. Ці сигнали давали можливість здійснювати корекцію виробничої діяльності й цим утримувати командну економіку в стані елементарного функціонування. Однак навіть найбільш талановиті директивні рішення не йшли в будь-яке порівняння з автоматично діючим ринковим механізмом. Сформульоване Леніним положення про те, що новий суспільний лад обов'язково переможе, бо він здатний забезпечити вищу продуктивність праці порівняно з капіталізмом, тобто з ладом, заснованим на ринковій економіці, було не що інше, як часто повторюване заклинання.

Викликана економічною неефективністю хронічна нестача коштів змушувала обирати, як правило (були винятки, пов'язані з ідеологічними причинами), найбільш економічні варіанти розміщення продуктивних сил. Зрештою, відтворювалися народногосподарські структури, що склалися до революції, тобто під час існування ринкової економіки. Тому не дивно, що структура української промисловості й розміщення промислових підприємств на її території не зазнали якісних змін. Як і до революції, промисловість розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському районі. Донбас став «всесоюзною», а не «всеросійською» кочегаркою, але споживачі донецького вугілля залишилися ті ж самі. Металургія України теж продовжувала працювати, головним чином, на промисловість центральної Росії. Тобто українська промисловість залишалася так само віддаленою від кінцевого споживача, як і до революції. Для забезпечення прискореного розвитку паливно-металургійного комплексу і утилізації супутньої сировини в Донецько-Придніпровському районі будувалися електростанції, хімічні й машинобудівні заводи. Темп промислового розвитку в інших районах був набагато слабшим.

Темпи зростання кожної галузі промисловості за нормальних умов визначає ринок. Продукція має бути спожита, бо окремому товаровиробникові або навіть суспільству в цілому не вигідно нагромаджувати запаси. Втручання держави у визначення темпів розвитку промисловості можливе тільки у формах, які не суперечать об'єктивним законам ринкової економіки. Радянська держава нагромадила такий досвід у роки непу, коли мусила якось управлятися з націоналізованими «командними висотами», прагнучи одночасно пристосуватися до законів ринку. Після «Великої депресії» цей унікальний досвід державного регулювання господарських процесів використали високорозвинуті західні країни, що допомогло їм закласти підвалини соціально орієнтованої економіки на руїнах «дикого капіталізму». Парадокс у тому, що 1929 р. для Радянського Союзу став, за цілком справедливим сталінським виразом, «роком великого перелому». Саме тоді було відкинуто позитивний досвід непу, до якого з такою увагою поставилися лідери західних країн, а державне управління радянською економікою стало директивним, тобто волонтаристським. У результаті «великого перелому» народилася специфічна економіка, яка відповідала природі політичного режиму, але була відірвана від споживача.

Ідеологи державної партії пишалися вкладом молодого Леніна в обґрунтування запозиченого з «Капіталу» постулату про випереджаючий розвиток виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання. Все, що можна було абсолютизувати у марксовій схемі розширеного відтворення, Ленін абсолютизував. Пристосовуючись до такого сумнівного теоретичного доробку, радянські господарники поділили промисловість на групу «А» (виробництво засобів виробництва) і групу «Б» (виробництво предметів споживання). Першу з них поставили у привілейоване становище за капіталовкладеннями, в тому числі валютними, матеріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати, обсягом суспільних фондів споживання тощо. Навпаки, група «Б» постійно відчувала дефіцит ресурсів, насамперед фінансових і сировинних. Обсяг вироблених нею товарів та послуг набагато відставав від суспільних потреб. З ліквідацією ринкових зв'язків між галузями промисловості група «А» відірвалася від кінцевого споживача і втратила природні стимули розвитку. Виробничі цикли в ній стали самодостатніми. Зокрема, з року в рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, що вико-

ристовувалися знову-таки у вуглевидобутку і металургії. Суспільство витрачало величезні ресурси на важку індустрію, але прогрес у ній майже не позначався на стані легкої і харчової промисловості, тобто на добробуті людей.

Колгоспи у системі командної економіки

Накреслена в першій половині 1932 р. і реалізована у 1933 р. зміна економічної політики порівнянна із відступом більшовиків до непу у 1921 р.

Причини обох змін були однакові: щоб уникнути економічної катастрофи. Але поворот в економіці пояснювався інакше: побудовано економічний фундамент соціалізму, тому відпала необхідність у «підхльостуванні» країни.

Поворот характеризувався перш за все скасуванням продрозкладки. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» селянам залишалася вся продукція, вироблена понад заздалегідь визначену норму здавання державі. Її можна було продавати за цінами, прийнятними для покупців. Це пробуджувало у колгоспників заінтересованість у розширенні посівних площ і відкривало шлях до подолання безгосподарності.

Та різниця між продподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р. була якісною. Ленінський продподаток зберігав натуральну форму тільки до стабілізації грошового обігу. Надалі він набув грошову форму, і зібрані через бюджет кошти держава витрачала на вільному ринку, купуючи стільки зерна, скільки селяни мали намір продати за встановленими цінами. Сталінські поставки постійно мали натуральну форму. Між державою і одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало. Обов'язкові поставки більше нагадували фіксовану продрозкладку, аніж податок з прибутку. Звичайно, вони відрізнялися від ревізій 1919—1920 рр. і безрозмірного плану 1929—1932 рр., бо залишали селянам певну можливість працювати на себе. Праця була вже за своєю природою не рабською, а кріпацькою: сумнівне досягнення!

Отже, існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між тоталітарним режимом і селянством. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Сталінський режим відмовився від буквального втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю в примусово створюваних комунах. У свою чергу селяни (не відразу, а тільки після кампанії розкуркулення і терору голодом) відмовилися від землі і волі, змирилися з необхідністю пра-

цтовати в артілі і припинити бойкот громадського господарства, коли дістали змогу розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції.

Досягнутий консенсус у кінцевому підсумку влаштував творців тоталітарного ладу, який за допомогою колгоспів абсорбував у собі мільйони економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів важливість того, щоб і селян влаштовували певною мірою стосунки з державою. На Першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув гасло: «Зробити усіх колгоспників заможними». І справді, в другій п'ятирічці держава зробила чимало, щоб зміцнити колгоспний лад.

Боротьба з кризою у сільському господарстві провадилася звичними методами — надзвичайними. Були створені політвідділи МТС і радгоспів, у руках яких зосереджувалася вся повнота влади. Використовуючи політику батога і пряника (скасування продрозкладки, преміювання натурою, поліпшення побутових умов на селі тощо), вони налагоджували громадське господарство.

У колгоспах створювалися бригади з постійним складом працюючих, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку при вирощуванні врожаю, політвідділи заборонили перекидати бригади з однієї ділянки на іншу. З весни 1933 р. у рілнничих бригадах, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур, стали виникати ланки. Запроваджувалася індивідуальна і дрібногруппова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці.

Поява матеріальної заінтересованості позначилася на продуктивності праці у громадському господарстві. Своєю працею прославилися бригадир Старобешівської МТС на Донеччині П.Ангеліна і ланкова колгоспу ім.Комінтерну в с.Старосілля на Черкащині М.Демченко.

У другій п'ятирічці в середньому за рік в Україні ставало до ладу 73 МТС. Урешті-решт, вони охопили обслуговування майже всі колгоспи (крім небагатьох, переважно на Поліссі). Багато робилося і для того, щоб матеріально зацікавити механізаторів у сумлінній праці. Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, але й створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо 1932 р. зернові культури зовсім не прополювалися, то 1933-го вони оброблялися на площі в 5,8 млн.га, у 1934 р. — 11,8 млн.га. Посіви озимих по парах у 1932 р. практично не провадилися, а в 1936 р. вони становили 33,6% озимого клину.

До кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано. Свідченням цього стали скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів і ліквідація політвідділів МТС.

Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, що відбувся у Москві в лютому 1935 р., прийняв новий Примірний статут сільськогосподарської артілі. В ньому скасовувалися обмеження на прийом до колгоспу. Раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести в колгоспну касу його вартість грішми. Проголошувалося, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у довічне користування. Однак це статутне положення було суто декларативним. Державні акти на користування землею, які в урочистій обстановці вручалися кожному колгоспові (першою цієї честі удостоїлася артіль «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області 15 вересня 1935 р.), не були перешкодою для відбирання державою будь-якої кількості землі в будь-який момент на промислові або інші потреби. Статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибної ділянки. Мотиви цього відверто обгрунтовувалися у виступі на з'їзді голови колгоспу ім.Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С.Орехова: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу».

В середині 1937 р. в Україні існувало 27347 колгоспів, які об'єднували 3757 тис. селянських дворів (96% наявної кількості). У господарствах налічувалося 7056 тис. працездатних, тобто менше двох на кожний двір. Переважна більшість одноосібників втратила зв'язок із сільським господарством. Суцільна, справді всеосяжна колективізація стала фактом. Позбавлені землі і засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи або державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом (паспорти запровадили наприкінці 1932 р. тільки для населення міст і новобудов), селяни були зобов'язані виконувати свій «урок» у формі натуральних поставок державі. Тільки замість слова «урок», яке вживалося до реформи 1861 р., використовували інший термін — «обов'язковий мінімум трудоднів».

У другій п'ятирічці держава послабила податковий тиск, щоб створити сприятливі умови для відбудови зруйнованого колективізацією сільського господарства. Більшість колгоспів стала розвивати, крім основних виробництв, й додаткові — птахівництво, садівництво, бджільництво тощо.

Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби.

Виявилось, що полегшення матеріального становища селян більш вигідне державі, ніж відбирання всього урожаю насильницькими методами. 1933 р. українські селяни дали державі 317 млн. пудів хліба, 1935 — 462 млн., в 1936 — 545 млн. пудів. Зростання хлібопоставок за відсутності продрозкладки відбувалося паралельно з деяким підвищенням їх життєвого рівня.

Культурне будівництво Доба «великого перелому» характеризувалася істотними, але неоднозначними підсумками в галузі культурного будівництва.

З одного боку, були досягнуті вагомі позитивні результати у розвитку масової культури. З іншого — репресії сталінського керівництва поширювалися у першу чергу на найбільш освічену частину суспільства і тому істотно підірвали його культурний потенціал. Керівні працівники більшовицької партії, які теж вийшли в основному з інтелектуальної еліти, постраждали в ході репресій не менше, якщо не більше, ніж безпартійна частина спеціалістів. Під час внутріпартійної боротьби інтелектуали, починаючи від Х.Раковського, здебільшого стали жертвою сталінських апаратників, які прийшли до влади в партії і державі.

Серед партіапаратників переважало вкрай нігілістичне ставлення до культурних здобутків попередніх поколінь. Адже самі вони не могли їх осмислити й оцінити. Найбільш разюче таке ставлення виявилось у холоднокровному винищенні старовинних храмів, які нібито заважали реконструкції міст, а також в активному розпродажу за валюту націоналізованої культурної спадщини.

Услід за Ленінінм апаратники сталінського типу повторювали, що кожній людині повинні бути доступні інтелектуальні багатства, нагороджені людством протягом віків. Однак внаслідок ідеологізації культурного життя, яка дійшла до крайніх меж і найбільш потворних форм, за рамками дозволеного опинилися колосальні пласти із загальнолюдської культурної спадщини. Життя митців стало настільки зарегламентованим, що почало втрачати ознаки творчості. Відрізаність їх від здобутків зарубіжних майстрів теж боляче позначалася на культурному процесі.

Разом з тим зусилля партійно-державного апарату в галузі реалізації гасел культурної революції сприяли підвищенню загальноосвітнього рівня народних мас. Відтак зростали масштаби використання народних талантів, розширювалося коло людей, професійно зайнятих творенням культурних цінностей.

У розвитку масової культури державна партія ставила наголос на елементарній грамотності мас. Це було зрозуміло: єдиний у дореволюційний час перепис населення 1897 р. показував, що в українських губерніях налічувалося тільки 27,9% письменних.

Величезні зусилля щодо ліквідації неписьменності, прикладені державою та суспільством у міжвоєнний період, не дали стовідсоткового результату. І все-таки досягнуті показники були вагомими. Перепис населення 1939 р. зареєстрував в Україні 85,3% письменних у віці до 50 років.

Щоб не відтворювалося нове покоління неписьменних, загальноосвітня школа повинна була охопити навчанням усіх без винятку дітей. Впровадження всеобучу розпочалося з осені 1930 р. Одночасно розв'язувалися проблеми створення підручників, будівництва шкільних приміщень, підготовки вчительських кадрів. У 1932/33 навчальному році, як свідчать статистичні довідники, навчанням було охоплено 98% дітей віком до 10 років, а 95% випускників початкової школи продовжували вчитися далі. Проте ці дані суто формальні. Більшу частину цього навчального року в сільській місцевості лютував голодомор, в умовах якого годі було й говорити про навчальний процес.

У 1932 р. була запроваджена єдина структура загальноосвітньої школи, яка у незмінному вигляді збереглася до хрущовських реформ: початкова (I—IV класи), неповна середня (I—VII класи) і середня (I—X класи). Стандартизація торкнулася й навчальних програм. Учителі у викладі матеріалу повинні були дотримуватися тексту підручника. Еталоном для розробки шкільного курсу з історії у 1938 р. став сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)».

Після 1934 р. збільшилося будівництво шкільних приміщень, що дало змогу ліквідувати навчання у третю зміну. Середньою школою в середині 30-х рр. було вже охоплено до третини учнів. Понад 80% дітей навчалося в українських школах. З 1938 р. почалося згорання мережі шкіл, орієнтованих на національні меншини.

Культурний процес здійснювався силами інтелігенції. Та вона з кінця 20-х рр. зазнавала постійних і жорстоких переслідувань з боку властей. Не дивно, що розвиток культури був поверхового характеру.

Спочатку власті майже не усвідомлювали, що задовільне функціонування державних структур неможливе без спеціалістів. Вони спробували замінити тих, хто емігрував або був позбавлений роботи за спеціальністю через політичну недовіру «висуванцями» з робітничого класу і селянства. Зрозу-

міло, що серед «висуванців» знаходилося не так багато самородків, які без спеціальної підготовки задовільно справлялися з покладеними на них функціями. Тому з початку 30-х рр. зросли масштаби підготовки фахівців робітничо-селянського походження через робітфаки, технікуми і вузи.

Кількість вищих учбових закладів в Україні підвищилася з 19 у 1914/15 навчальному році до 129 у 1938/39 р., а чисельність студентів у них — відповідно з 27 тис. до 124 тис. Отже, радянська Україна випередила за кількістю студентів Великобританію (50 тис.), Німеччину (70 тис.), Францію (72 тис.), Італію (75 тис.) чи будь-яку іншу країну Західної Європи. Вперше вузівськими центрами стали 28 міст республіки. По чотири вузи з'явилося у Вінниці, Полтаві, Сталіно (колишня Юзівка, тепер — Донецьк), по три — у Ворошиловграді (Луганську), Запоріжжі (Олександрівську), Житомирі, Кривому Розі, Миколаєві, Херсоні.

У підготовці спеціалістів почали більше приділяти уваги занедбаним раніше якісним показникам. Строки навчання в учбових установах подовжилися. Система короткострокової підготовки була скасована. Знову почала розвиватися університетська освіта, яка давала засади наукової підготовки. У вересні 1933 р. відновилися діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі і Харкові. Різко зросли можливості для науково-дослідної роботи професорсько-викладацького складу вузів, що благотворно позначилося на якості підготовки спеціалістів.

У січні 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів. Наприкінці 1935 р. скасовані обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

У роки першої п'ятирічки (1929—1932) вузи і технікуми України підготували 110 тис., у роки другої (1933—1937) — близько 196 тис. спеціалістів. Це майже дорівнювало кількості спеціалістів, що були в усій дореволюційній Росії.

Головним осередком наукової діяльності продовжувала залишатися ВУАН. Під час затвердження в лютому 1936 р. нового статуту її було перейменовано на Академію наук УСРР. Президентом ВУАН у 1928—1929 рр. працював Д. Заболотний, з 1930 р. ним став О. Богомолець.

У 1929 р. партійно-державне керівництво України наважилася здійснити давно плановані заходи щодо оновлення складу ВУАН шляхом істотного збільшення кількості дійсних членів за рахунок кандидатур, визначених безпосередньо в ЦК КП(б)У. Для забезпечення бажаних результатів вибори здійснювалися, як виняток, відкритим голосуван-

ням. Щоправда, в цековському списку переважали науковці, які мали всі об'єктивні дані для того, щоб стати дійсними членами ВУАН. Зокрема, серед 33 новообраних академіків були такі визначні вчені, як О.Богомолець, М.Вавилов, О.Палладін, Є.Патон, М.Холодний, Д.Яворницький та ін. Разом з тим не посоромилися висунути свої кандидатури і були обрані такі представники партійно-державної верхівки, як В.Затонський, Г.Кржижановський, М.Скрипник, О.Шліхтер. За списком кандидатів, рекомендованих до обрання ЦК КП(б)У, пройшли в академіки комуністи-суспільники С.Семковський, В.Юринець, М.Яворський, а також Янка Купала і Павло Тичина (за спеціальністю «мова і література»).

З 1930 р. у ВУАН було взято курс на інститут як основний осередок науково-дослідної роботи. В діяльність Академії почала запроваджуватися плановість. Цілком фінансуючи її, держава намагалась контролювати виконання планових завдань.

У науково-дослідних інститутах та інших осередках ВУАН були досягнуті вагомі результати. Зокрема, М.Крилов та його учень М.Боголюбов створили нову наукову галузь — нелінійну механіку. Світового розголосу набули фундаментальні праці математиків Н.Ахієзера, С.Бернштейна, М.Кравчука, М.Крейна, Г.Пфейффера. В Українському фізико-технічному інституті у Харкові було введено в дію прискорювач елементарних часток, на якому одержано ядерну реакцію шляхом розщеплення ядра літію. Праці Л.Ландау, Є.Ліфшиця та інших науковців УФТІ свідчили про народження в Україні центру теоретичної фізики світового класу. Під керівництвом О.Бродського і Л.Писаржевського розвивалися важливі напрями в галузі хімічних наук. У біологічних науках було одержано результати світового значення О.Богомольцем, О.Палладіним, І.Шмальгаузенем, М.Холодним, В.Юр'євим та ін.

Починаючи з середини 30-х рр. у ВУАН прискорився розвиток досліджень у галузі техніки. Працею Є.Патона та його учнів було поставлено на наукову основу теорію зварювання і вивчення міцності зварних конструкцій. 1934 р. створено інститути електрозварювання та гірничої механіки.

Академічні кафедри та комісії, очолювані Д.Багалієм, М.Василенком, М.Грушевським, М.Слабченком, плідно розробляли проблеми історії України. В галузі лінгвістики і літературознавства вагомі здобутки одержали М.Возняк, С.Єфремов, М.Зеров, А.Кримський. Однак українознавчі

дослідження постійно піддавалися нищівній критиці з боку властей як націоналістичні. З вульгаризаторських позицій шельмувалися навіть праці першого історика-марксиста М.Яворського.

В 1931 р. поза рамками ВУАН було утворено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів, президентом якої став О.Шліхтер. Власті розраховували на те, що таке угруповання наукових установ більш успішно розроблятиме проблеми суспільних наук, ніж «консервативна» ВУАН. Однак після 1933 р., коли посилилися репресії науковців, від них найбільше постраждали «свої» — вчені-марксистки. У 1936 р. в АН УРСР утворився ряд суспільствознавчих інститутів — економіки, історії України, українського фольклору, української літератури. Установи ВУАМ-ЛІНу формально були злиті з ними, але фактично в них уже майже не залишалося співробітників.

Літературу та мистецтво державна партія по-воєнному розглядала як одну з ділянок «культурного фронту». Тут, як і на інших ділянках, власті добивалися зміни складу інтелігенції шляхом сприяння припливу митців робітничо-селянського походження. Психологія і політика «великого перелому» глибоко вплинула навіть на цю галузь: у вересні 1930 р. профспілки проголосили всесоюзний призов робітників-ударників у літературу. Через рік виявилось, що в Україні до літературних гуртків було «призвано» близько 2 тис. робітників. Для них утворювалася система курсів і консультативних бюро при редакціях літературних журналів, видавалися посібники про те, як працювати над творами.

Нове поповнення письменників і поетів разом з тими, хто працював у літературі раніше, надіслали делегатів на I з'їзд письменників України. З'їзд розпочався у червні 1934 р. в Харкові, а після перенесення столиці продовжився у липні в Києві. На ньому була оформлена Спілка письменників України. Слідом за письменниками об'єдналися у творчі спілки працівники мистецтва.

За допомогою спілок письменників, художників, композиторів ідеологічні відділи державної партії придушували в зародку будь-яке відхилення від регламентованого мислення і лінії поведінки. При зовнішній повазі до національних форм культури власті виявили неабияку вправність в уніфікації глибинного змісту культурного процесу за ідеологічними стандартами так званого «соціалістичного реалізму».

Істотну частку духовної культури народу становило релігійне життя. Державна партія поставила собі за мету контролювати або зовсім винищити релігійні установи — єди-

ний елемент дореволюційних організаційних структур суспільства, що зберігся. Йшлося про те, щоб виховати нове покоління радянських людей з атеїстичною свідомістю.

Перший удар по церкві було завдано в добу Леніна. Тоді влада відібрала у неї не тільки землі та іншу власність під час загальної націоналізації засобів виробництва, але й, скориставшись голодом 1921 р., — предмети культу, виготовлені з дорогоцінних металів або оздоблені коштовним камінням. Однак формально церква була поставлена тоді у рівні умови з державою, від якої вона відділялася. В конституції УСРР 1919 р. за всіма громадянами визнавалося право пропаганди релігійних або антирелігійних учень.

З початком сталінського комуністичного штурму наступ на церкву відновився. У квітні 1929 р. були заборонені всі види діяльності релігійних установ, крім богослужіння. Через місяць, коли приймалася нова конституція УСРР, ця заборона перетворилася на конституційну норму, сформульовану у такій замаскованій формі: «свобода релігійних сповідань та антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами».

Розпочалося масове винищення матеріальної основи релігійних громад. У приміщеннях храмів влаштовувалися сільбуди, школи, клуби, гаражі, склади тощо. В 1930 р. була поставлена поза законом Українська автокефальна православна церква. За період з 1928 по 1938 р. 13 архієпископів і єпископів УАПЦ з наявних 15 загинули у концтаборах, тюрмах, психіатричних лікарнях.

Перепис 1939 р. показав істотне зростання кількості інтелігенції. Порівняно з переписом 1926 р. чисельність сільської інтелігенції зросла в 5,5 раза, а міської — в 6,4 раза. Індустріальні та аграрно-технічні кадри працівників розумової праці збільшилися у 8,2 раза. За темпами зростання до цієї групи наближалася наукова і науково-викладацька інтелігенція (у 6,2 раза). Кількість лікарів зросла в 2,2 раза, вчителів — 3,5 раза, працівників мистецтв — 4,4 раза, юридичних працівників — у 1,3 раза.

Найбільші темпи зростання спостерігалися серед керівного персоналу державних установ — в 14 разів. Ця тенденція яскраво свідчила про бюрократизацію суспільства, викликану одержавленням усіх сфер життя.

Кваліфікаційно-професійний рівень працівників розумової праці з вищою і середньою освітою знизився. За даними перепису 1939 р., вищу освіту мали 12,9% спеціалістів, середню спеціальну — 18%. Якість вищої і середньої спеціальної освіти знизилася.

Національний склад інтелігенції України, за даними перепису 1939 р., виглядає таким чином (відсоткові співвідношення по трьох найчисленніших національностях; за 100% береться загальна кількість спеціалістів відповідної галузі):

	українці	росіяни	євреї
Культура, наука, освіта	71,3	12,7	10,8
Мистецтво	46,8	25,3	21,3
Медицина	58,4	16,1	20,8
Суд, прокуратура, адвокатура	47,8	15,9	31,6
Технічні спеціалісти	60,4	23,3	11,7
Керівний персонал	69,6	15,5	20,6

Порівняно із серединою 20-х рр. національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці (за винятком нечисленних «елітних» категорій — працівників мистецтва і юридичних працівників) питома вага українців стала переважаючою. В цілому частка українців серед інтелігенції наблизилася до їх питомої ваги у складі всього населення.

Трагічний фінал
соціально-економічних
перетворень:
масові репресії

Голод-геноцид шокував старі кадри партії, які займали керівні посади в усіх ланках управління. Не бажаючи бути другорядними учасниками злочинної групи, в

яку перероджувалася партійно-державна владна структура після того, як Сталін досяг диктаторської влади, вони почали шукати шляхів, щоб виправити становище. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б).

Цей партійний з'їзд повинен був підбити підсумки «великого перелому» і затвердити основні показники другого п'ятирічного плану (через рік після початку п'ятирічки). Сталін прагнув перетворити з'їзд на видовище, яке зафіксувало б перед усією країною безпомилковість його керівництва. З цією метою було організовано виступи на з'їзді керівних діячів опозиції — Бухаріна, Рикова, Томського, Пятакова, Зінов'єва і Каменєва. Останні більше не бажали боротися. Політично зломлені, вони каялися в тому, що протистояли раніше «генеральній лінії» партії, виспівували дифірамби Сталіну. Гротескно-перебільшені компліменти на адресу організатора геноциду проголошували у своїх виступах й керівники радянської України.

Прямо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто, бо це було смертельно небезпечно. Єдину можливість усунути його з керівництва давала процедура виборів у Центральний

комітет партії. Як і раніше, вибори в ЦК відбувалися шляхом таємного голосування. Однак спроба забалотувати генсека провалилася. Сталін все-таки дістав менше голосів, ніж багато інших кандидатів. Найбільшу підтримку депутатів завоював С.Кіров.

1 грудня 1934 р. Кірова було вбито. Причетність Сталіна до цієї акції не доведена документально. Ця смерть, однак, була для нього надзвичайно вигідною. Генсек не тільки позбавлявся суперника, але й діставав підставу для розгортання терору, спрямованого проти міфічних «ворогів народу».

5 грудня в газеті «Правда» з'явилася датована днем убивства Кірова постанова ВЦВК про внесення змін до діючих кримінально-процесуальних кодексів союзних республік. Розслідування справ про «терористичні акти» проти представників радянської влади тепер вимагалось закінчувати в строк не більше десяти днів, слухати ці справи без участі сторін, не допускати подачі клопотань про помилювання й касаційного розгляду справ, виконувати негайно вирок про вищу міру покарання, якою був розстріл.

Репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому—березні 1937 р. Під час пленуму заарештували Бухаріна і Рикова. Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів. Він накинувся на «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які втратили здатність розпізнавати ворога.

31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ М.Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці треба було репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75950. Репресії здійснювалися позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області. Та майже відразу місцеві власті стали закидати центр проханнями збільшити розкладку, що припадала на область, особливо за першою категорією (розстріл).

Репресувалися не тільки керівні особи, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенти. Суспільство все глибше опусалося у прірву страху, відчаю, моральної деградації. Заарештованих піддавали тортурам за особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК ВКП(б). Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Так забезпечувався черговий приплив арештів.

Україна постраждала від цього «половання на відьом» більше, ніж інші регіони. Служіння Сталіну вірою і прав-

дою впродовж багатьох років не врятувало партійно-державне керівництво республіки. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р., були звинувачені у ворожій діяльності 55 чоловік. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, з 5 кандидатів у члени політбюро — 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, включаючи Косіора.

11 червня 1937 р. газети повідомили, що військовий трибунал виніс смертний вирок звинуваченому у шпигунстві і зрадництві заступнику наркома оборони маршалу М.Тухачевському. Разом з ним смертний вирок було винесено командуючому військами Київського військового округу Й.Якіру, а також іншим відомим військовим діячам. У військах відбулося масове винищення кадрів. Більшість командних посад довелося заміщувати людьми, які не встигли закінчити навіть середніх військових навчальних закладів.

З Москви відряджалися уповноважені в супроводі підрозділів НКВС, щоб, за виразом з передовиці газети «Правда», «викурити і поруйнувати гнізда троцькістсько-фашистських блощидь». В Україну були направлені М.Єжов і М.Хрущов. Незабаром після цього розгорнулася суцільна заміна складу керівних органів республіки. У січні 1938 р. Хрущов приїхав до Києва вже на постійну роботу як виконуючий обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У.

В 1938 р. хвиля масових репресій, яка дістала назву «єжовщини», почала спадати. В грудні цього року з'явилася коротка інформація про звільнення Єжова від виконання обов'язків наркома внутрішніх справ. На цій посаді його замінив Л.Берія. XVIII з'їзд ВКП(б), який відбувся у березні 1939 р., зареєстрував істотне зміцнення становища Сталіна в партії і державі. Старі кадри партії були винищені майже повністю. З 1966 делегатів попереднього з'їзду на цьому були присутні тільки 35. Ставати в опозицію Сталіну ніхто більше не наважувався.

Сталінська конституція В лютому 1935 р. відбувся черговий VII з'їзд рад СРСР. Напередодні пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести на його порядок денний питання про зміни в конституції СРСР. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи: заміни нерівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими. VII з'їзд рад прийняв таке рішення, а ВЦВК нового складу затвердив комісію під головуванням Сталіна для підготовки конституційного проекту. Йшлося вже не про окремі зміни, а про підготовку тексту нової конституції. До складу конституційної комісії ввійшли

представники УСРР — П.Любченко, Г.Петровський, О.Станов, В.Чубар та ін.

У червні 1936 р. проект конституції було опубліковано. Почалося тривале, майже піврічне обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання. В Україні в обговоренні взяло участь 13 млн. чоловік. Партапарат поставив черговий рекорд в організаційно-масовій роботі.

Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р. затвердив нову конституцію СРСР. В ній проголошувалося, що в СРСР побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Категорія «позбавленців», тобто осіб, які вилучалися з політичного життя через їх належність до «експлуаторських верств», ліквідувалася. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах треба було формувати не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція була закономірною. Положення конституції мали відповідати діючій партійній програмі 1919 р., а в ній наголошувалося, що позбавлення політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби із спробами експлуаторів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі й на те, що «деяка» перевага в органах влади за промисловим пролетаріатом порівняно з «дрібно-буржуазними» масами села також має тимчасовий характер. Час пройшов, перемогу соціалізму проголосили. Отже, потрібно було платити за вексями, тобто відмовлятися при формуванні органів влади від поділу населення за класовою ознакою.

Це не означало, що державна партія поступається принципами. Стверджувалося, що експлуаторські класи винищені (при цьому обов'язково додавали: «як класи», тобто не як сукупність фізичних осіб), а тому зникла соціальна база для класової боротьби всередині суспільства. Графу «соціальне походження» в паспорті і в усіх анкетах залишили.

Парадокс полягав у тому, що принципові зміни конституційних положень аніскільки не позначилися на системі влади. Ради не були самостійною владою у своїй традицій-

ній формі і не могли стати такою владою в парламентській формі. Цілковитий контроль над державою і суспільством здійснював підвладний генсеку партійний апарат.

До конституції 1936 р. вперше увійшло положення про Комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій. Це повною мірою відповідало дійсності. Партапарат являв собою нервовий вузол тоталітарної держави, і в руках генерального секретаря зосередилася небачена в історії повнота влади. Після XVII з'їзду ВКП(б) Сталін дозволив собі навіть відмовитися від титулатури «генеральний секретар» і почав підписуватися скромно: секретар ЦК ВКП(б).

І все ж формально, за буквою конституції владою залишалися ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів створювало теоретичну можливість для перетворення влади з формальної на справжню. Щоб виборцям не спало на думку використати можливості таємного голосування й висувати альтернативні кандидатури (на що вони теж мали право), суспільство потрібно було розколоти й деморалізувати.

Зміцнюючи своє становище, Сталін готовий був винищити мільйони людей. Але він не зміг би стати диктатором, спираючись тільки на ДПУ—НКВС. Він потребував підтримки з боку партапарату, який контролював державу, і здобув її, тому що партапарат так само був зацікавлений у деморалізації суспільства масовими репресіями. Причиною небаченого за масштабами нищення «ворогів народу» в 1937—1938 рр. була саме потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур.

Вилітком із загальносоюзної конституції стали конституції союзних республік. Коли їх приймали, то було визнано за доцільне зберегти вже апробований ритуал обговорення, хоч у менших розмірах. 1 січня 1937 р. було опубліковано проект нової конституції УРСР*. В кінці цього місяця надзвичайний XIV з'їзд рад України затвердив її.

Вибори у Верховну Раду СРСР відбулися 12 грудня 1937 р. В Україні у голосуванні взяли участь 97,8% виборців: про масовість потурбувалася мобілізована партапаратом громадськість. За визначений у партійних комітетах «блок комуністів і безпартійних» було подано 99% голосів у Раду Союзу і 98% — у Раду Національностей. Будь-яку самодіяльність під час висування кандидатів у депутати, а

*За конституцією 1936 р. порядок слів у назві радянських республік змінився: спочатку — «радянська», а потім — «соціалістична». Відповідно змінилася аббревіатура — з УСРР на УРСР.

тим більше — пропозиції про альтернативні кандидатури партапарат кваліфікував як контрреволюційні вихватки. Такі спроби були зроблені, тому що населення ще пам'ятало вільні вибори в Установчі Збори в 1917 р.

Вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, серед них — 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом — 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур. Звертає на себе увагу винятково висока частка службовців (24,7%) і росіян (36,5%) у складі депутатів. Це свідчило про те, що партійно-державна номенклатура займала привілейоване становище під час визначення депутатського корпусу.

Текст виборчого бюлетеня під час виборів 1937—1938 рр. лицемірно не відповідав залізній практиці висування тільки одного кандидата — від «блоку комуністів і безпартійних». У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «залишіть прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть». Під час вільних виборів голосуючий зобов'язаний був визначити своє ставлення до нього у письмовій формі, тобто викресленням одного слова з альтернативної пари слів («згоден — не згоден»). Організуючи вибори за сталінською конституцією, цю процедуру «спростили». В разі наявності у бюлетені тільки одного прізвища досить було без письмових позначок опустити його в урну. Вважалося, що це й є позитивним рішенням виборця. В обстановці репресій майже не виявлялося сміливців, які б наважилися зайти в кабінку для голосування, щоб викреслити прізвище офіційно схваленого єдиного кандидата від блоку «комуністів і безпартійних». Люди брали бюлетень і йшли повз кабінку під поглядами членів комісії, які уважно стежили за кожним, щоб опустити в урну незайманий папірець.

Конституція СРСР 1936 р. мала статті, які гарантували права особи і громадянські свободи. Зокрема, проголошувалася свобода друку і зборів, недоторканність особи, житла й листування, вводився принцип відкритості судових процесів, підтверджувалися права звинувачуваних на захист тощо. Вражаючи невідповідність демократичних норм рутинній практиці державного терору аніскільки не турбувала тих, хто розробляв і затверджував конституцію. Адже в суспільстві справді відбувся «великий перелом».

Західноукраїнські землі між двома світовими війнами

Нова чужа
влада

Після визвольних змагань початку ХХ ст. прагнення українського народу до возз'єднання ще два—два з половиною десятиліття залишалось нездійсненим. Більше того, до земель, котрі перед 1-ю світовою війною виявилися відірваними від основної території України, додалися Західна Волинь, Хотинщина, Ізмаїльщина. Поза межами радянської України, яка володіла бодай формальними ознаками державності, на території у 14,6 тис.км² проживали 6,6 млн. українців.

Не лише кількісно, а й якісно західноукраїнське населення становило могутній потенціал, що відігравав вагомую роль у багатотисячолітній історії української нації, її визвольних змагань, розвитку культури та громадської свідомості. З протиприродним поділом великої нації не могли примиритися українці на різних берегах Збруча й Дністра. Натомість розчленування України ввижалося численним зовнішнім силам чи не довічним. Адже воно скріплювалося на міжнародній арені не тільки схваленням великих держав — гарантів післявоєнного устрою в Європі, а й більш або менш тісним порозумінням між країнами, що володіли західноукраїнськими землями. То попри, здавалось, непорушність і тривкість зовнішніх чинників, історична справа возз'єднання вирішувалася іншими факторами, серед яких найголовнішими були прагнення та дії самої української нації по обидва боки штучно нав'язаного їй кордону.

Розповідь про той або інший період історичного розвитку здебільшого починається оглядом економічної ситуації. Однак становище західноукраїнського населення в 1921—1939 рр. було надто далеким від нормального. Його буття пройнято невсучаючою ані на день боротьбою за національне виживання, проти існуючої влади. Вона набирала різних форм — від копіткого, часом малопомітного накопичення сил до народних повстань і збройних виступів.

Останніми й відкрилося міжвоєнне десятиліття. Їх причини корінилися у нарузі над волею населення західноукраїнських земель, включених до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Втім щодо Бессарабії це виглядало сумнівним навіть з тодішніх міжнародно-правових позицій, обстоюваних державами-переможницями. «Бессарабський протокол» від 20 жовтня 1920 р. не був підписаний США. Його не ратифікувала Японія. Бухарест вів довгий торг за те, щоб домогтися цього від Італії. Україна одразу ж оголосила «протокол» протиправним і ніколи не визнавала анексію Бессарабії.

Варшаві довелося понад два роки чекати на визнання статусу Східної Галичини як території, включеної до Польщі. Це серйозно вплинуло на розроблювану нею політику щодо земель на захід від Збруча. Та головним, що понад усе непокоїло керівників чужих урядів, які жадали порядкувати західноукраїнськими землями, було ставлення місцевого населення.

Держави, яким дісталися українські землі, не розуміючи глибинних реалій ХХ ст., не хотіли рахуватися із національно-визвольними вимогами. Найтяжчим становище українців під чужою владою було в Румунії, порівняно легшим — в Чехословаччині. Проте найповчальніший урок неможливості втримання українців у чужому ярмі отримала Польща, до складу якої ввійшла більша частина західноукраїнських територій.

Наявність значної української етнічної групи в Польщі не дозволяла її властям постійно вдаватися до тих же насильницьких методів, що практикувала Румунія. Жорсткий терор, яким супроводжувалося загарбання Буковини в листопаді 1918 р., був «узаконений» введенням у січні 1919 р. воєнного стану, що протримався до 1928 р. та був запроваджений знову наприкінці 30-х рр. Утім і його оголошення, і скасування мало змінювало життя українців. Зухвалий курс на їх винародовлення та румунізацію фактично залишався тим самим. Політика Бухареста ще більшою мірою, ніж політика Варшави, базувалася на нехтуванні українськості не тільки набутих територій, а й місцевого автохтонного населення. В той час як польські власті не заперечували спільне слов'янське минуле і колонізаторів і колонізованих, румунські діяли інакше. Втім вони особливо не мудрували. Проголосивши півмільйона українців Буковини «зукраїнізованими румунами», Бухарест не гребував нічим, щоб повернути їх у румунське «першгородство». Спеціальний декрет міністерства освіти від 24 липня 1924 р. передбачав:

«Громадяни румунського походження, які втратили свою материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання». Як з'ясував відомий український лінгвіст Г.Шевельов, метою закону було розділити національні меншості Румунії на такі, що мають право на національну мову (угорці, німці), і такі, які позбавляються цього (українці).

Та згаданий закон лише оформляв наслідки тотальної румунізації, яка проводилася в Буковині (становище українського населення Бессарабії було ще нестерпнішим) з першого дня загарбання. З 168 народних шкіл, які існували в Буковині у 1918 р., майже дві третини стали румунськими в перші два роки окупації, а в 1924 р. вже не залишилося жодної чисто української. З такою ж неблаганністю проводилася румунізація українських середніх шкіл та гімназій, ліквідовувалися українські ремісничі школи. Було цілком румунізовано й Чернівецький університет, хоча серед його студентів на початку 20-х рр. лише 20% були румунами. На румунський взірць змінювалися українські прізвища.

Польща також починала своє правління на західноукраїнських землях в умовах воєнного стану. Але ситуація з ним виглядала й простіше, й складніше. Його запровадження виправдовувалося попередньою польсько-українською війною. Отже, з одного боку, воєнний стан означав ніби природний крок до миру, з другого ж — ставав брутальним порушенням проголошеної цивілізаторської місії Варшави на Сході не лише останньою, а й західними демократіями, які санкціонували окупацію Східної Галичини та Волині. З огляду на це Польща прагнула створити враження, ніби вона не діє виключно силовими методами, а так чи інакше готується до введення автономного статусу західноукраїнських земель та дотримання прав національних меншин.

Та справа обмежувалась загальниками. В 109 ст. конституції (17 березня 1921 р.) Польщі проголошувалося: «Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їх національних властивостей шляхом (діяльності) автономних органів меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування». Та це зобов'язання було негайно перекреслено шляхом насильства і доконаних фактів. Незважаючи на протести західноукраїнської громадськості та уряду ЗУНР, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було включено до складу Польщі як її інтегральну частину. З цією метою ліквідовано посаду намісника та його апарат у

Львові, утворено три воєводства, котрі безпосередньо підлягали Варшаві, здійснено спробу включити західноукраїнські землі до загальнодержавного польського перепису. Українці гідно відреагували на останній хитромудрий план. Під час перепису з'ясувалося, як повідомляв станіславський воєвода, що більшість українців і далі вважає польську владу владою тимчасовою та окупаційною. Всього ж через саботаж населення переписом вдалося охопити від 40 до 60% господарств Східної Галичини.

Польські власті відповіли дальшим посиленням репресій. Через рік (23 жовтня 1922 р.), напередодні виборів президента та депутатів сейму політичний комітет Ради міністрів зобов'язав військове міністерство збільшити чисельність армії у Східній Галичині. Було вирішено також призначити намісника, якому передавалась вся повнота влади в цьому краї. Відповідно діяли й законодавці.

«В чім є суть галицького виборчого конфлікту? Чому поневолена українська Волинь, Холмщина і т. д. бере участь у виборах до польського сейму, а в поневолених українців Галичини розписання виборів на їх території викликало одностайний та рішучий протест усього українського населення? Де причина того завзятого спротиву, тої різкої самооборони галицьких українців перед сеймовими виборами? Де причина озброєних нападів, підпалів та актів саботажу?»— запитував Р.Роздольський. Аналіз авторитетного громадського діяча та вченого був чітким і глибоким. «Для польської імперіалістичної буржуазії, — зазначав він, — вибори є не тільки боротьбою за розділ добичі, але, передусім, за здобуття її, за саму добичу. А для галицьких українців неучасть у виборах є боротьбою за останки неприналежності Сх. Галичини до Польщі, за своє «право самовизначення» (котре є на ділі «правом» бути вкинутим у пашечку іншого імперіалістичного хижака: «єдиної, неделімої»). Тому з приводу виборів розгоряється серйозна національна боротьба, котра, захоплюючи у свій круговорот усі верстви та класи галицького суспільства, розливається у широке русло масово-демократичного руху, проти імперіалізму польської буржуазії, руху, в якому побіч головного національно-політичного моменту спливають теж моменти соціальної натури: боротьба проти лідичів та кольонізації, загальне соціальне невдоволення галицького люду і т. д.»

Одночасно з широким застосуванням військової сили польський уряд всіма засобами намагався паралізувати діяльність найвпливовіших фігур східногалицького суспільства. Вже наприкінці 1919 р. у Варшаві дійшли висновку, що

найбільшим авторитетом серед українців користується митрополит А.Шептицький. Особливу стурбованість викликала його зарубіжна поїздка, виступи на користь справедливого розв'язання західноукраїнської проблеми, зустрічі з діаспорою та керівниками держав Європи й Америки. Після повернення (серпень 1923 р.) глава української греко-католицької церкви був недопущений до Львова і перевезений до Познані, де його ізолювали, понад місяць піддаючи жорстокому моральному тиску.

Поряд з цим вживалися постійні заходи, щоб полегшити одержання від західних держав дозволу на панування над західноукраїнськими землями. В політичних колах і владних структурах розуміли потребу прогресу на шляху автономії західноукраїнських земель, про що говорилось в усіх рішеннях союзників, які санкціонували просування польських військ до Збруча. Та ступінь готовності до цього був різним у різних політичних сил Польщі.

Найрадикальніше настроєні комуністи, дотримуючись курсу на світову революцію, до свого II з'їзду (вересень — жовтень 1923 р.), який рішуче виступив за самовизначення українців та білорусів, нехтували національними проблемами, розцінювали вимоги автономії для українських земель як щось на зразок «буржуазних пережитків». Не було єдності й у лавах Польської партії соціалістичної (ППС). М.Недзялковський виступав за територіальну автономію західноукраїнських земель, З.Жулавський вимагав виключення з неї районів Львова, Борислава й Дрогобича, а галицька організація ППС взагалі не погоджувалась на українську автономію. Ще рішучіше заперечували проти неї праві партії. Та незважаючи на їх гучні протести, 26 вересня 1922 р. сейм схвалив «закон про основи загального воєводського самоврядування, зокрема стосовно воєводств львівського, тернопільського й станіславського». Сейм працював у цьому випадку на зовнішній імідж Польщі.

На території Волині, Холмщини й Підляшшя цей закон практично не вплинув. Там продовжувався курс насильницького вклучення українських земель у політико-адміністративний устрій Польщі. Його серцевиною стало, як і в Румунії, придушення національних прагнень українців.

Вони склали вагомий частку всього населення Польщі (навіть за безсумнівно упередженими даними перепису 1931 р. — 15—16%), і польські власті не наважувалися оголосити всіх їх «неукраїнцями». Тим настирливішими й хитромудрішими виглядали спроби всіма засобами

Одвічна зброя
експлуататорів

розділити українську громаду й територію, де вона становила виразну більшість, — адміністративними кордонами, шляхом політичних авантур, вдаючись до сумнівних етнонаукових маніпуляцій, намаганням внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні стосунки тощо.

Адміністративні кордони встановлювалися й утримувалися зовсім не в інтересах українського населення. Довільне приєднання шести повітів Західної Галичини до Східної було здійснене, щоб послабити позиції українського електорату на виборах. Одночасно Варшава вперто й послідовно не бажала зносити штучні перепони між Східною Галичиною та Волиню — так званий «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та Росією. Адміністративне розмежування українських земель мало виправдати проведення стосовно них різної політики, курс на їх протиставлення і роз'єднання.

В цьому вбачались підвалини для продовження попередньої «федераційної політики» щодо всієї України. Східна Галичина деукраїнізувалася і назавжди відривалася від неї. На Волині провадилася більш завуальована національна політика з метою зробити її центром тяжіння для українців з-за Збруча з перспективою створення там маріонеткової пропольської держави в дусі положень Варшавської угоди від 21 квітня 1920 р.

Та основний удар скеровувався проти національно-визвольного руху українців, які опинилися тоді в Польщі. Після невдалої спроби викреслити з її офіційного вжитку етнонім «український», замовчати самє існування частини роз'єднаної української нації на території Польщі Варшава вдалася до намагань подрібнити її. Заперечувалась належність до неї лемків, заохочувалося навіть повернення їх до православ'я, а для тих, хто залишився греко-католиками, було спеціально створено окреме представництво в Романові.

Наступ на національні права українців був всеохоплюючим. Від них вичищали урядові установи, включаючи повітові. Для їх послаблення використовували аграрну реформу. На західноукраїнських землях розміщувались польські колоністи. Їм передавались найкращі землі, майже чверть усіх, що підлягали розподілу. Близько 200 тис. господарств таких «осадників» мали зміцнити польське панування на кресах. Особлива увага приділялась прикордонній смузі шириною від 30 до 50 миль.

Під спеціальний приїзд було взято українську інтелігенцію. Одрозу ж розгорнулось масове переселення вчителів із

Східної Галичини до Західної, а то й у центральні райони Польщі. Та особливо запеклі зусилля спрямовувались на те, щоб не допустити народження нових інтелігентських кадрів. Адже їх джерело становила молодь, загартована у революційно-визвольній боротьбі та битвах з окупантами. Захопивши головне місто Східної Галичини, поляки одразу ж ліквідували всі українські кафедри Львівського університету, який за австрійської влади мав утравістичний, тобто двомовний і відповідно двонаціональний (польсько-український) статус. Після загарбання всієї Східної Галичини було заявлено, що студентами університету можуть бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі. Це залишало за його стінами українську молодь.

Вона прагнула навчатись в університеті. І не стільки заради власного самовдосконалення та професійної кваліфікації. Йшлося про далеко більше — про витривалість українців, про їх здатність набути структуру сучасної нації, про їх рішучість стати такою. Тому боротьба за український університет у Львові стала справою всього західноукраїнського населення. Її забезпечив патріотичний чин професорів та вчених, об'єднаних у Науковому товаристві ім. Т.Шевченка. Активну участь в організації систематичних університетських курсів взяло львівське Ставропігійське братство, в будинку якого вони почали свою роботу 7 березня 1920 р. Негайна заборона примусила курси працювати таємно.

Наступний академічний рік провадився вже за визнаними вимогами університетського навчання. Працювали три відділи — філософський, правничий та медичний з 54 кафедрами; навчалось 1258 студентів. Збентежені власті відповідали посиленням репресій, заарештовано було понад 100 студентів, окремі з них відсиділи у в'язниці більше року. Ректора університету В.Щурата протримали під арештом три місяці. Але університет вистояв. Щоправда, у глибокому підпіллі, за що й отримав від сучасників назву «катакомбного».

Вистояв тому, що народився на гребені загального опору окупації як закономірне породження й продовження революційно-визвольного зриву 1918—1919 рр. Студентами було молоде покоління різних, непримиренних з часом політичних напрямів. Та в університеті панувала атмосфера національно-визвольного піднесення, яка об'єднувала їх. Активний учасник створення ОУН та один із керівників її ідеологічної діяльності В.Мартинець, згадуючи вже після 2-ї світової війни про своїх колег у навчанні, так передає тодішню атмосферу та її примітні особливості: «Хоч вони

були в різних, навіть цілком протилежних таборах, хоч заступали різні ідеї та світогляди, але всі вони були одержимі одною спільною ідеєю України, України державної й вільної, не поборюючи себе та не винищуючи взаємно, але в ривалізуючих перегонах йдучи різними дорогами до спільної мети. Це був час спільних фронтів боротьби, творення спільних політичних центрів. Це був час, коли був можливий такий небувалий сьогодні курйоз, як те, що я, націоналіст, впродовж тижнів виголошував (сам-один) реферати в комуністичній студентській «Громаді», доводячи абсурдність і нереальність комуністичної концепції. А втім, чи це вже був такий великий курйоз, коли взяти на увагу, що ці ж комуністи змагалися за Українські Високі Школи у Львові разом з іншими в спільних рядах і в спільному протипольському фронті? Хоч сьогодні часи не ті, наступило багато-багато змін, хоч смерть, тюрми й розстріли дуже прорідили ряди оцих представників періоду «наступу й натиску», все ж — що найбільш замітне — вони не тільки не зійшли з кону історії, але видно їх повсюди там, де треба ініціативи, творчості й жертвності. Хай вони належать до протилежних таборів і груп, але вони зв'язані колишніми спільними воєнними трудами чи таборовими або тюремними переживаннями, знаходять часто скоріше між собою спільну мову, ніж партійні «однодумці».

Проіснувавши майже 4 роки, «катакомбний» університет явив світові приклад самовідданого відстоювання національної ідентичності поневолених українців, їх прагнення до світових вершин знань і науки. Безприкладна боротьба за Український університет у Львові набрала широкого розголосу, ставши відомою міжнародній громадськості та діставши підтримку окремих її кіл. Вищі учбові заклади центральноєвропейських держав — Чехословаччини, Австрії, Німеччини та «вільного міста Гданська» зараховували студентам Українського університету у Львові роки навчання в підпіллі.

Розбудова вищої освіти, як одна із складових прагнення набути сучасну структуру повноправної нації, переросла межі окупованої Польщею Галичини. Українське високі шкільництво в еміграції набуло особливо помітного розвитку в Чехословаччині. Сюди восени 1921 р. було перенесено Український вільний університет, який пропрацював семестр у Відні. Його робота проводилася за зразком славнозвісного Карлова університету в Празі й користувалася підтримкою офіційних властей. УВУ отримував надзвичайну субсидію президента ЧСР. Його бюджет значною мірою

поповнювався міністерством закордонних справ, а з 1928 р. — шкіл та народної освіти. Ця матеріальна підтримка з бігом часу зменшувалася, але продовжувала надходити. Прага виявляла сприятливе ставлення й до Української сільськогосподарської академії в Подебрадах, яка розпочала свою діяльність у квітні — травні 1922 р.

Прихильне ставлення до українських вищих шкіл у центрі країни помітно контрастувало з політикою уряду ЧСР щодо закарпатських українців. У першому випадку підтримували скривджених суперницею — Польщею, в другому. — порядкували на «власній території». Пропозиція соціал-демократичного депутата празького парламенту від Закарпаття перевести сюди із столиці та Подебрад українські навчальні заклади зустріла різку й роздратовану реакцію місцевої чеської влади. Її орган — газета «Подкарпатске гласи» — дорікала депутатові, що він «не гідний називатись сином подкарпатурського народу, оскільки хоче нав'язати йому цілковито чужу освіту», що соціал-демократи, домагаючись прав для малих народів поза межами Чехословаччини, «у своїй країні працюють над тим, аби подкарпатський народ був поглинутий Великою Україною». В той час як президент Т.Масарик та його найближчий колега Е.Бенеш охоче приймали діячів УНР і ЗУНР, вступали в офіційні відносини з представниками УСРР, підпорядкована ним адміністрація Закарпаття воліла заперечувати національні інтереси українців гірського краю, саме їх існування.

Такий «подвійний стандарт» у ставленні до «чужих» і «своїх» українців був притаманний у міжвоєнні роки навіть ліберально-демократичній Чехословаччині. Почавшись військовою окупацією, політика щодо Закарпаття набрала з часом більш поміркованого, порівняно з іншими західноукраїнськими землями, характеру. Та вона була підпорядкована єдиній меті — втриманню Чехословаччиною цієї прадавньої української землі. Чужа влада несла місцевим жителям ті ж лиха, що й їх побратимам у Польщі та Румунії, — соціальне гноблення, загрозу винародовлення й увічнення іноземного панування.

Основне українське населення Закарпаття — селяни були одурені земельною реформою. Державі належало тут 362197 га землі. Понад дві третини — 260116 га призначалися чеським військовим колоністам. Натомість 29 тис. га було розділено між 32 тис. дрібних господарств. Їх зuboжіння тривало. Не страждали хіба що великі поміщики. У 1936 р. володіння 703 магнатських маєтків (землі, пасовиська, ліси) більш ніж утричі переважали наділи 103 тис. селянських господарств.

У Чехословаччині, найбільш розвинутій у промисловому відношенні країні Центрально-Східної Європи, Закарпаттю відводилась роль економічно найзанедбанішої провінції. Певного розвитку набула хіба що лісова та лісохімічна промисловість. Робітники (їх налічувалось у краї в 1930 р. 16 тис. чоловік) піддавались нещадній експлуатації. Їм платили у півтора-два рази менше, ніж у центрі країни, відповідно гірше забезпечувалися й умови їх праці.

Борючись за краще життя, трудящі Закарпаття піднімались на страйки й демонстрації, підтримували найрадикальніші ліві партії. На виборах 1924 р. комуністи отримали 40% всіх голосів. У 1935 р. кількість поданих за них голосів зменшилась до чверті, але лишалась більшою, ніж за будь-яку іншу партію.

Праві політичні партії, з огляду на нерозвиненість українського політичного життя в краї, на початку 20-х рр. орієнтувались на допомогу чи то нових чеських, чи то старих угорських властей, або мали на увазі відродження ще більш давніх «москвофільських» концепцій. Визвольна боротьба на інших західноукраїнських землях, передусім у Східній Галичині, не справляла ще однозначного впливу на політичні настрої Закарпаття. Він лише визрівав, щоб вибухнути наприкінці 30-х рр.

Авторитету компартії сприяли її виступи проти заперечення української ідентичності корінного населення Закарпаття. В середині 20-х рр. на цей шлях стали й місцеві соціал-демократи. Тим часом спроби позбавити українців власної мови набирали дедалі більшого розмаху й послідовності. Та вони не афішувалися. Чеська адміністрація зовні більш прихильно, ніж інші володарі західноукраїнських земель, ставилась до розвитку народної освіти. Угорське панування не залишило жодної української школи. На кінець чеської влади у Закарпатті існувало 483 початкові школи, в містах — 21 чотирирічна міська, де готували до вступу в учительські семінарії та професійні навчальні установи. Проте через цілковиту відсутність вищих учбових закладів українські мова й культура прирікались на другорядність, зводились до побутового рівня.

Аж ніяк не рятувало становища й «визнання» мови місцевого населення офіційною мовою «Подкарпатської Русі». Адже в «Генеральному статуті», який регулював це, йшлося не про українську, а про «русинську мову, тобто говірку підкарпатських русинів». Впливові місцеві чинники одвертіше пояснювали суть «русинофікації». Газета «Русский край» наполягала: «Серед народів узагалі, а серед слов'ян

зокрема ніколи не було українського, а таке означає, що не було й української мови». Офіційні чеські власті відкрито не підтримували запізнілий ренесанс «москвофільства». На це впливали зовнішньополітичні міркування. Обережна Прага з тактичних мотивів не облишала спроб використувати «українські сюжети» у взаємовідносинах із сусідами — Польщею та Румунією. Водночас чеське керівництво в своїх геополітичних розрахунках не поспішало відмовитись від лінії на співробітництво з «великою та неділимю Росією». Все це, звичайно, відбивалось у зигзагах дій Праги. В стратегічному плані Закарпаття розглядалось міжвоєнною Чехословаччиною як міст на Схід, найкоротший шлях для вивозу капіталу та експансії продукції промисловості, котра досить успішно розвивалась в цій країні. І все ж дії держави, яка привласнила, так би мовити, серединну частину західноукраїнських земель, не мали одверто агресивного для всієї України характеру, не були спрямовані на нові загарбання її територій, не несли загрозу нового, воєнного походу на Схід. Остання виникла внаслідок розпаду Чехословаччини. Але про це пізніше.

«Мальовнича слов'янка», як любовно називав О.Довженко Буковину, і в період 1-ї світової війни, і в міжвоєнний період зазнавала найтяжчих страждань. Про політику послідовної румунізації та практичного виключення буковинців із нормального політичного і громадського життя йшлося вище. Не набагато кращим було й господарське життя краю. І тут «аграрна реформа» спрямовувалась на зміцнення влади загарбників, надіяла землею новопритбулих колоністів і руйнувала господарства місцевих українських селян. Загальний занепад призвів і до зниження врожайності, паління поголів'я худоби, до зубожіння села, політичного безправ'я. Щоб знекровити українців, їх, як і в Польщі та Чехословаччині, намагались порізнити. Тонкий знавець буковинського життя письменник Р.Андріяшик пише: «Після перепису тих гірняків, котрі поселилися перед самою війною, стали називати українцями. Такі родини, як от, приміром, Мариничі, Петраші, Тораки, зареєстрували гуцулами, бо є села з такими назвами. А переселенці з Галичини стали русинами. Вийшло, що ріжок у ріжок живуть три народи. І між тими народами зайшли чвари, бо хто в гори дістався скоріше, тому більше права... Гуцули зганяли з землі русинів, українці швиденько переписалися румунами... І ось одного доброго дня зайшли панські інженери, розділили землю, як їм подобалося. І гуцулам, і українцям, і русинам дісталися грядки між воринням при осідку.

... Коли зігнали людей з верхових хуторів, то й полонили дісталися панам». Поневолувачі західноукраїнських земель спілкувалися не лише у земельній політиці, знедолюючи українців, а й у каральній, фізично знищуючи їх. Звернемося знову до свідчень письменника: «Ночами буковинські гудули втікали на Галичину. Стріляли їх на Черемоші і румуни, і поляки, які вартували кордон. Внезагаї сюди рушили галичани, бо й на тому боці панська Польща дала «солодке життя». Галичан теж стріляли і поляки, і румуни... і поніс Черемош трупи на червоній хвилі».

Не краще жилося буковинським робітникам і тим представникам інтелігенції, які вболівали за кривди, заподіювані українському народові. Зазнаючи економічних ускладнень, румунський уряд прагнув розв'язувати їх за рахунок загарбаних Буковини та Бессарабії. Значні й важливі для Чернівців промислові об'єкти закривалися, а їх обладнання вивозилося до Бухареста. В стані облоги українські вчителі у наказному порядку відривалися від свого народу, переводилися до центральних районів. В умовах викоренення всього українського жорстоко переслідувалися й невеликі загони інтелігенції. Їм, як і робітникам, і селянам, відмовляли у праві на громадське життя. Навіть у 1928—1937 рр., коли стан облоги взяв тайм-аут, політичну діяльність практично могли проводити лише лояльні до румунської влади сили. Гонінням і переслідуванням піддавалась й українська церква.

З українцями Бессарабії, становище яких у міжвоєнні роки було найтяжчим, говорили здебільшого мовою гармат. Так було під час Хотинського (1919) і Татарбунарського (1924) повстань. Судовий процес 1925 р. над учасниками останнього дістав широкого міжнародного розголосу, проливши світло на нестерпні умови існування українців та представників інших націй краю. Протягом усього періоду румунської окупації так і не вдалося налагодити бодай елементарні форми організованого національного життя. Та роз'єднані громади українців вистояли. Цьому сприяли незгасиме прагнення до воз'єднання з матірньою землею, безкомпромісне неприйняття загарбання, активна участь українців у соціальних виступах населення Бессарабії.

Рецидиви
«федерационалізму»
в політиці Варшави

Протягом усього міжвоєнного періоду (1921—1939) Східна Галичина й Волинь, які перебували у складі Польщі, залишались не тільки найбільшими за територією й населенням західноукраїнськими землями, а й справжнім вогнищем і центром визвольних змагань, що істотно

впливало на зарубіжну громадську думку й міжнародні відносини.

Після травневого (1926) державного перевороту, який повернув до влади Ю.Пілсудського, в «українській політиці» Варшави були проголошені певні зміни. Та їх суть виявлялася надто далекою від справжніх потреб західноукраїнського населення. Насильницький курс на «інкорпорацію» Східної Галичини, перейменованої ще у 1920 р. на «Східну Малу Польщу», продовжувався. До трьох південно-східних провінцій, де українці склали більшість населення, ставилися як до цілком асимільованих. Ті ж польські адміністратори, які наважувались не заплющувати очі на існування українського питання, не довго затримувалися на своїх посадах. «Мінімальна програма» П.Дунін-Борковського, призначеного в липні 1927 р. львівським воєводою, стосувалась лише окремих практичних потреб життя південно-східних кресів — ліквідації наслідків тогорічної повені та переходу до більш цивілізованих взаємин з окремими українськими політичними й церковними колами. Дії воєводи ніби почали давати сприятливі для панівного режиму наслідки. На виборах 1928 р. виразних успіхів домогся урядовий блок, а з українських партій — найбільш лояльне до Варшави національно-демократичне об'єднання (УНДО). І все ж він протримався у Львові тільки трохи більше 9 місяців — Варшава не бажала пом'якшувати свою політику в Східній Галичині. Таке засвідчують наслідки першого десятилітнього етапу колонізації.

За часів ЗУНР вживались енергійні заходи для налагодження мережі українського шкільництва. Було створено приблизно 3 тис. початкових шкіл з українською мовою навчання у Східній Галичині й дещо більше ніж 500 — на Волині. У 1929/30 навчальному році їхня кількість скоротилася відповідно до 716 та 7. Розгорнулося загальне запровадження білінгвізму: двомовними стали 1794 школи у Східній Галичині та 523 — на Волині. Майже суцільна ліквідація початкового навчання рідною мовою на північно-західній українській території окреслювала напрями політики «польсько-українського» співробітництва, яку Варшава здійснювала на Волині.

Її було обрано головним об'єктом змін, запроваджених новим урядом. Необхідність проведення окремого курсу щодо Волині відстоювали такі близькі Ю.Пілсудському «федераціоністи», як Л.Василевський і Т.Голушко. Його практичне здійснення пов'язане з ім'ям та діяльністю волинського воєводи Г.Юзефського. Останній прибув до

Луцька, коли П. Дунін-Борковський від'їхав зі Львова, і пробув тут до 1938 р. Новий воєвода був відряджений на Волинь у зв'язку із наростанням тут опозиції польській владі. На виборах до місцевих органів (літо 1927 р.) найбільшу кількість голосів отримало Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб».

Метою дій Г.Юзефського стало перетворення Волині на «колицку польсько-українського порозуміння». Для цього знову було обрано тільки одну з чотирьох західноукраїнських провінцій. «Сокальський кордон», що відділяв її від східногалицьких, наочно розмежував двоїстий підхід Варшави до українського питання. Щодо останніх послідовно проводилася політика національної асиміляції, щодо Волині — «лише» державної. В часи, коли український таємний університет у Львові оточувався стіною репресій, велися розмови про переведення Української сільськогосподарської академії з Подєбрад до Волині.

У 1929 р. Г.Юзефський від загальних закликів відносно «нової політики» щодо українців Волині перейшов до висування програми конкретних заходів. Йшлося про збільшення інвестицій, створення «бікультуральної» («утраквістичної») школи, пом'якшення неоунійної акції римо-католицької церкви, українізацію православної церкви. Удавана увага до національних запитів віруючих поєднувалася із закриттям частини волинських відділів «Просвіти» — лише тому, що тодішнє їх керівництво знаходилося у Львові. Всі вони мали діяти відповідно до затвердженого воєводою статуту, що ставив культурно-освітні організації в цілковиту залежність від місцевої польської влади. Обіцяючи українцям автономію, Г.Юзефський водночас обстоював необхідність прискорення «творчого процесу взаємопроникнення культур», котрий він розумів як «насичення українських національних рис польськими елементами». Мався на увазі, як бачимо, дещо уповільнений варіант колонізації.

Досить обмежені посування в галузі економіки й культури не могли вплинути на врегулювання складних і болючих проблем міжнаціонального співжиття в міжвоєнній Польщі. Та вони й не були спрямовані до цього. Задовольнялися інші, передусім зовнішньополітичні амбіції. «Українська політика» Варшави якнайтісніше зв'язувалася з концепціями так званого «прометеїзму», який мав забезпечити Польщі місце лідера визвольної боротьби народів від Прибалтики до Кавказу. Відповідно у Волині хотіли бачити «анклав», привабливий для всієї України та українців, приклад польсько-українського співробітництва, підтримуваний Річчю

Посполитою «П'ємонт українського руху». Якими примарними не видавались би хитромудрі калькуляції пілсудчиків, вони живилися сподіваннями на підтримку українських союзників по 1920 р., розрахунками на дальше поглиблення розходжень між українцями Волині, з одного боку, та Східної Галичини — з другого. Та першорядними були надії на те, що варшавська ласка щодо волинян заколисає всю Україну. Звичайно, при цьому добре розуміли, що марення про нове розгортання експансії на Схід мають дедалі більше забезпечуватись гарматами.

Але про них воліли до часу не згадувати. Головна увага приділялась переконанню варшавських і галицьких консерваторів: назовні смілива «зміна курсу» має на меті «настільки міцно зв'язати східні землі з Річчю Посполитою, аби навіть постання української чи білоруської держави не призвело в майбутньому до зміни східного кордону Польщі».

Теоретичні викладки «неофедераціонізму», їх практичне здійснення волинським воєводою виявилися неспроможними пом'якшити невиліковні внутрішні суперечності багатонаціональної міжвоєнної Польщі, тим більше — воскресити протиприродний альянс квітня 1920 р., який безпосередньо передував горезвісному «походу на Київ». Надто нечисленними виявились українські елементи, які захопились діяннями Г.Юзефського.

Загальнонаціональні
прагнення
західноукраїнського
населення

Становище в українській громаді міжвоєнної Польщі розвивалось напруженим та болісним шляхом. З бігом часу складнощі все невідворотніше набирали харак-

теру гострих і непримиренних суперечностей. В курсі Варшави щодо «східних кресів» тісно перепліталися внутрішньо- й зовнішньополітичні домагання. Ставлення до нього українського населення формувалося також на підставі зовні схожих складників. Та вони мали принципово відмінний характер.

Показні поступки щодо окремих західноукраїнських земель, передусім Волині, були потрібні варшавським політикам для забезпечення дальших експансіоністських планів щодо етнічних українських земель, які знаходилися поза державними кордонами Польщі. В той же час західноукраїнське населення, силоміць відірване від основного пня своєї етнічної території, брало до серця радості й біль всієї України, відстоюючи як нагальні власні потреби, так і загальнонаціональні цілі, прямуючи до історичної мети воз'єднання. Слід враховувати і те, що в умовах нестабіль-

ності Версальської системи впливові європейські держави виявили зростаючу увагу до західноукраїнських проблем. Польщі належала активна роль у цій небезпечній дипломатичній грі. Водночас перетворення Східної Галичини та Волині на гострий вузол міжнародних відносин не сприяло стабілізації їх внутрішнього розвитку, перешкоджало консолідації західноукраїнського політичного життя.

На початку 20-х рр. така консолідація здавалась реальною. Спостерігались примітні прояви дій у єдиному напрямі — збройні виступи проти окупантів, у яких брали діяльну участь і створена наприкінці 1920 р. Українська військова організація (УВО), і прорадянські настроєні партизани Волині й Тернопільщини (І.Цепко, П.Шеремета, С.Мельничук); загальна підтримка Українського університету, що діяв у підпіллі. Ліва течія, котра протягом кількох років існувала в самій УВО, певний час утримувала її керівництво від одверто ворожих дій щодо радянської України.

На фоні неприховано насильницького курсу польських властей перехід до українізації в УСРР, так само як і сміливі й ґрунтовні виступи керівних діячів Компартії України проти централістського курсу Москви, підвищували авторитет Наддніпрянщини в очах західноукраїнської інтелігенції. Цьому сприяли й протести СРСР проти окупаційного режиму в Східній Галичині й на Волині, а також вдумлива позиція українських дипломатів із радянських зовнішньополітичних представництв у містах найбільшого зосередження українських зарубіжних громад. Навіть досить поміркована щодо польської влади газета «Діло» констатувала: «На берегах Дніпра кладуть підвалини того національно-державного будинку, який об'єднає в собі всі частини нашої роз'єднаної і розшматованої тепер землі».

Подібні настрої пояснюють зростаюче бажання до переїзду в УСРР, яке виявляли різні шари західноукраїнського населення — і не тільки Східної Галичини або Волині. Воно розвивалось у річищі більш загального явища, властивого широким колам всієї української інтелігенції як на Батьківщині, так і в еміграції — прагнення до об'єднання національних сил в ім'я державотворчої роботи. В 20-х рр. можливості для цього існували тільки в УСРР.

Тоненький струмочок, який почався поверненням з еміграції М.Грушевського та його колег з партії Українських соціал-революціонерів (УПСР), перетворився на справжній потік, що протягом 20—30-х рр. прибував до Києва, Харкова, інших міст України. Найбільшу частку приїжджиків становили галичани — представники інтелігенції, письмен-

ники й діячі мистецтва, військові з колишньої УГА та недавні студенти українських шкіл у Чехословаччині, робітники, які опинились поза Вітчизною. Вони активно включалися у суспільно-економічне, громадське та військо-ве життя молодого Української республіки. Справжній рене-санс національної мови й культури, атмосфера загального піднесення в роки, які історики назвали новаторськими, справляли зворотний вплив на західноукраїнське населення, його політичні настрої й розвиток. Без перебільшення можна стверджувати, що саме події в Україні посідали чіль-не місце серед проблем, які найбільше хвилювали наших співвітчизників за кордоном.

Поступове, а з початку 30-х рр. обвальне згортання ук-раїнізації, невинуваті політичні переслідування, що поча-лися репресіями проти інтелігенції й військових, тих, котрі прибули із західноукраїнських територій, гарячкова колек-тивізація у «рік великого перелому» (1929), а особливо страшний голодомор 1933 р., як і пізніші масові політично-репресивні кампанії, гальмували, а то й надали зворотного напрямку прорадянським симпатіям значної частини захід-ноукраїнської інтелігенції. Природному процесу зближення й єднання національних сил українців, між якими чужа во-ля вкотре провела державні кордони, було завдано величез-ної шкоди.

Все це одразу ж негативно відбилосся й на політичній обстановці в Східній Галичині й Волині, на Закарпатті. Явища, які відбувалися тут, дедалі ускладнювали становище українців. Промисловість і сільське господарство західноук-раїнських земель перебували у стані стагнації, використовувалися як допоміжний резерв народного господарства Польщі, Чехословаччини й Румунії, які, в свою чергу, бо-ролись за виживання в складному механізмі світової еконо-міки. Питома народногосподарська вага західних земель України була у декілька разів меншою, ніж їх доля в тери-торії та населенні країн, яким вони належали. У два-півто-ра раза нижчою порівняно з середньою по країні була заробітна платня місцевих робітників. Відстала структура про-мисловості робила західноукраїнські землі сировинним до-датком, найбільш вразливим для кризових ударів, на які так багатий міжвоєнний час.

Усвідомлюючи загальне невдоволення населення приєд-наних територій, польські політичні кола ще 1921 р. висунули план побудови всередині держави — між Віслою й Ся-ном — «трикутника безпеки». Реалізація його розпочалась вже після смерті Ю.Пілсудського. Шестирічний план (1936—

1941) розбудови збройних сил передбачав створення Центрального промислового округу, що становив би основу розвиненої військової індустрії. Звичайно, це мало здійснюватись за рахунок інших територій країни, далеко не в останню чергу західноукраїнських. Та жорстока їх експлуатація не врятувала економіку поверсальської Польщі. Показники її промислового розвитку були гіршими, ніж у більшості європейських країн. Їх майже вдвічі перевищила інша володарка українських земель — Румунія. Годі й говорити про промислове відставання Східної Галичини та Волині. Двадцять міжвоєнних років не збільшили чисельності ані західноукраїнських робітників, ані населення міст (за винятком Львова). Тут не було жодного великого сучасного підприємства.

Становище сільського господарства також виглядало майже безпорадним. І все ж, незважаючи на велике поміщицьке землеволодіння, де (в Східній Галичині та Волині) домінували поляки, попри земельні реформи, покликані створити міцну базу для польських військових осадників, а згодом і цивільних колоністів, українське селянство не втратило своїх позицій, а заможні його верстви на важливих напрямках розширили їх. Значного розвитку дістали сільська кооперація, кооперативний рух взагалі. Створювалися зв'язані з ним банки. Поволі набирив силу так званий український середній клас. Серед його представників, як і серед інтелігенції, знаходилося чимало вихідців з родин священиків. Отримуючи освіту, західноукраїнська молодь не діставала роботи в містах і прямувала до села. Все це надавало своєрідності громадському життю.

Радикалізація громадсько-політичного життя

Суперечності в українському русі, котрі визрівали з перших днів революційно-визвольної боротьби і відступали на другий план у перші роки опору окупантам, поглибилися після того, як загарбання Східної Галичини було остаточно санкціоновано Заходом. І не лише між комуністами, з одного боку, та їх опонентами — з другого, а й всередині останнього табору. Частина українських політиків почала обстоювати необхідність визнання польської влади. Її рішуче підтримав греко-католицький єпископ Г.Хомишин.

Та звична для старих політичних сил тактика лояльного співробітництва з центром, запозичена з часів Австро-Угорщини, ігнорувала нові реалії, привнесені світовою війною та виром перших бурхливих повоєнних років. Ця лінія виявилася неприйнятною для сил, які тоді вийшли на політич-

ну арену і змінили обличчя Східної Галичини та Волині. Здобутий ними досвід радикальної боротьби вже не можна було перекреслити. Варшаві вдалося хіба що формально послабити позиції молодих поколінь у спільному житті, заганяючи їх лідерів у підпілля.

Сила молоді як активного політичного чинника західноукраїнського суспільства суттєво збільшувалась у зв'язку з тим, що в 20—30-х рр. у національну боротьбу з юнацьких літ вступали діти учасників визвольних змагань за часів Австро-Угорської та Російської імперій, молодші брати оборонців західноукраїнських земель у 1918—1919 рр., покоління, котре в повсякденному житті безпосередньо на собі зазнавало всіх прикрощів від нових володарів Східної Галичини та Волині. Багатшаровий сплав молоді ставав справжнім мотором національного руху. Основна маса забитого й пригнічуваного населення справно голосувала за українські партії, що сповідували парламентське співжиття з його гнобителями, на ділі симпатизуючи готовим до самопожертви молодим борцям та подаючи їм практичну допомогу.

Радикалізм молоді привносить у національно-визвольний рух не лише беззастережно позитивне. Становлячи приклад безкомпромісності у боротьбі проти іноземного поневолення, молодь часто-густо не виявляє належного знання нагромадженого попередніми поколіннями (і не тільки власного народу) досвіду, їй часом бракує копіткого й систематичного аналізу ситуації, поточних змін. Все це враховується різними політичними силами, для яких боротьба за молодь є неодмінною умовою їх власного майбутнього.

Ситуація складалася сприятливо для націоналістів. У соціальному складі активних шарів галицької молоді виразно домінували вихідці з села. Юнь не бажала чекати, вона з недовірою ставилася до закликів об'єднатися в єдиних інтернаціональних лавах з представниками гноблячої нації. Відкидання комуністами тактики індивідуального терору поглиблювало цю недовіру, складний і суперечливий розвиток радянської України закріплював її. Разом з цим молодь не сприймала й консерватизму старих галицьких лідерів, не довіряла парламентським засобам захисту національних прав.

Її дедалі сильніше приваблювала безпосередня боротьба з окупантами, саботажні акції й напади на польські постерунки. Їх організатор — Українська військова організація (УВО) привертала зростаючі симпатії молодих поколінь. Готуючись до створення її наступниці на більш широкій

основі, Є.Коновалець надавав важливого значення розробці ідеології нового формування. Основну роботу в цьому напрямі виконував Д.Донцов. 1926 р. у Львові вийшла друком його книга «Націоналізм». Українська форма націоналізму, яку обстоював автор і яка виявилася досить поширеною в Європі, дістала назву «інтегрального націоналізму». Він вів до розбрату і в українському національному русі. Викладені в книзі Д.Донцова побудови були звернуті передусім до молоді. Потреба філософського осмислення, до якого природно тягнуться більш досвідчені люди, підмінялася запереченням загальноновизнаних закономірностей історичного розвитку. Всі вони проголошувалися геть відкинутими сучасністю. Для автора мав сенс «лише *один закон*» — «закон боротьби... закон вічного суперництва націй». Визнання права на існування тільки за цим «єдиним законом» мало виразне політичне спрямування. В такий спосіб прокладався шлях нав'язування «єдиної норми поведінки», обстоювалася необхідність «єдиної організації» з «єдиним вождем».

Д.Донцов розумів історичний розвиток як «вічний гін народів до експансії і підбою». Такі погляди поділяють всі народи на тих, хто підкоряє, і тих, хто підкоряється. Цілком виправдане бажання усунути заподіяні українському народові історичні кривди оберталось проповіддю «виключності однієї нації», яка протиставлялась іншим. Д.Донцов закликав до розриву з важливими історичними традиціями власного народу. Його полемічний талант спрямовувався на категоричне заперечення того позитивного внеску, яким свідомість нації завдячує кирило-мефодіївцям, М.Драгоманову, І.Франку, котрий, за визнанням автора, «панував над думкою кількох поколінь у Галичині», та М.Грушевському. Агресивність «інтегрального націоналізму» закривала шлях до об'єднання українців, яке одне тільки могло стати надійною зброєю в боротьбі за визволення та возз'єднання. Не можна не погодитись із висновками О.Субтельного: «Разом із прагненнями монополізації всіх аспектів життя нації прийшла й нетерпимість. Переконані, що знають єдиний шлях досягнення національної незалежності, інтегральні націоналісти були готові воювати з кожним, хто їм на заваді».

Всіляко закликаючи до «героїчного чину», Д.Донцов, здається, не вірив у величезний внутрішній потенціал і сили українського народу. Звідси пошуки сторонніх чинників, до яких прагнули прилучатися не лише українські адепти «інтегрального націоналізму». Вони знаходили свій вияв в оспівуванні великих імперій, які жорстоко придушували національно-визвольний рух народів. При цьому Д.Донцов

виступав трохи не «інтернаціоналістом». «Не може утримати пануючого становища в світі нація, що не є корисна своїм пануванням для людскости, — твердив він, пояснюючи далі: — В сім може секрет розросту Великої Британії, і взагалі англосаксонської раси, яка шасливо получує в собі обидві прикмети: «фанатизм» і цивілізаторський геній. Сі раси звичайно знаходять легку синтезу між націоналізмом і інтернаціоналізмом. Pax Romana і British Empire попрацювали, здається, найбільше (своєю методою), щоби зінтернаціоналізувати і цивілізувати світ... Цезар і Сесіль Родс були ліпшими інтернаціоналістами, як Ленін і Маркс».

Так само, як «інтернаціоналізм», расизм Донцова мав на меті прилучити його послідовників до сильних світу цього. «Живуть і панують, — твердив він, — лише раси, які не знають сумнівів, які не задумуються над правом на власне існування і на існування коштом слабих і нездар, які покладаються не на обставини, але на неугнуту силу раси, для яких і розріст і їх ідея є догмою абсолютною, не релятивною, шукаючою санкції, вартістю». Подібна програма могла лише відштовхнути від українського націоналістичного руху ліберальні англосаксонські демократії. Натомість вона привертала все пильнішу увагу фашистських режимів у Європі, рівно як і «інтегральних націоналістів» у Румунії, Угорщині, Югославії. На такій ідеології було побудовано Організацію українських націоналістів (січень — лютий 1929 р.). Загальна економічна криза, яка боляче вдарила по слаборозвиненому народному господарству західноукраїнських земель, жорстока й кривава «пацифікація» Східної Галичини, що набула широкого міжнародного розголосу та була винесена на обговорення Ліги націй, з одного боку, зростаюче невдоволення подіями в радянській Україні — з другого, посилювали популярність ОУН на західноукраїнських землях, особливо серед молоді. І хоча її зростаючий авторитет турбував впливові українські партії, які в легальній пресі іноді досить різко критикували ОУН, вони водночас зовсім не цуралися контактів з нею. З плином часу ці розходження ставали менш помітними. В той же час не можна обминути органічної слабкості західноукраїнського національного руху в цілому — йому не вдалося здобути скільки-небудь серйозних впливів серед робітництва.

Принциповим противником ОУН виступала Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Та з різних причин становище в цьому політичному протиборстві складалось не на її користь. Незважаючи на інтенсивні організаційні та ідеологічні заходи, помітних результатів вдалося досягти

лише в окремих випадках (першотравневі виступи 1931 р., Лиське повстання 1932 р., Ковельський, Олицький та інші селянські страйки тощо). Більше того, створений комуністами «Сельроб» розколовся.

Ще серйозніше впливали на розвиток ситуації фракційна боротьба та розкол у самій КПЗУ. Почавшись із розламу січня 1921 р., вони, попри часи формального об'єднання, фактично не припинялись протягом усього існування партії. Перманентна внутрішня напруженість неабиякою мірою визначалася постійним тиском з боку вищих партійних інстанцій. До них належали Компартія Польщі, до складу якої входила КПЗУ, КП(б)У, яка забезпечувала зв'язки КПЗУ з ВКП(б), врешті сама ВКП(б) і очолюваний нею Комінтерн. Знаходячись під важким пресом, КПЗУ прагнула діяти з урахуванням обстановки на західноукраїнських землях, інтересів усієї України. У березні — квітні 1927 р., коли на Великій Україні виявилися перші серйозні ознаки зупинення процесу «українізації», КПЗУ виступила на захист О.Шумського. Це був виклик навіть не стільки «старшій партії» в особі КП(б)У, скільки самій ВКП(б). З другого боку, послідовні з середини 20-х рр. виступи КПЗУ за справді автономний статус серйозно насторожували окремі впливові кола Комуністичної партії Польщі (КПП), заважали їм адекватно оцінювати тогочасні реалії Східної Галичини, Волині й Холмщини. Надто пильно придивлялись до захисту КПЗУ українських національних потреб у Харкові й Києві. Ще з більшим занепокоєнням ставились до діяльності західноукраїнських комуністів керівні органи ВКП(б).

І в цих украї несприятливих умовах видатні діячі КПЗУ продовжували опрацьовувати шляхи розв'язання не лише соціальних, а й національних проблем, прагнучи єдності революційно-визвольної боротьби. Залишаючись послідовними противниками ОУН, вони з повагою і розумінням ставилися до тих, хто справді виступав за визволення під її прапорами. В липні 1932 р. М.Заячківський (Косар), тодішній керівник КПЗУ, виступив із статтею, де роз'яснював: «Було б неприпустимою помилкою ідентифікувати провід ОУН — УВО і ту контрреволюційну суть, яку цей провід надавав і надає організації... з тими сотнями низовиків, яких зв'язує з ОУН — УВО щира віра в її протиокупаційне вістря, які хочуть і фактично борються за національне визволення українського народу з-під польської окупації».

Подібне сміливе твердження революціонера-новатора не могло не дратувати догматиків у Москві. Ширячи підозри щодо націоналістичних відхилень керівників КП(б)У, вони

стократ підсилювали їх, коли йшлося про комуністів Західної України. Комінтерн мав у своєму доробку позитивні накреслення шляхів розв'язання західноукраїнських проблем, але у кінцевому підсумку справу вирішувала Москва. У черговий раз лідери КПЗУ стали об'єктом наклепницької кампанії та були замінені.

Зрозуміло, що за цих обставин саме існування Комуністичної партії Західної України не лише підважувалось, а й ставало проблематичним. Це врешті-решт підтвердилось масовими репресіями проти західноукраїнських комуністів, розпуском і ліквідацією КПЗУ.

Цей безпричинний акт був лише одним з багатьох у тяжкому ланцюзі злочинів і непорозумінь, які завдали серйозного удару розвитку погоджених дій у боротьбі за визволення західноукраїнських земель від чужого ярма. Звиста напрямна природної й необхідної консолідації національних сил ще раз зазнала бічного, навіть зворотного виверту. Контакти між прихильниками ОУН і комуністами у другій половині 30-х рр. відбувалися хіба що у Березі Картузькій, інших концтаборах і тюрмах. Відсутність єдності всередині українського руху не могли заступити зростаючі виступи кращих представників польської інтелігенції та робітництва проти колонізаторської політики Варшави на «східних кресах». Така позиція була, зокрема, переконливо продемонстрована під час Антифашистського конгресу працівників культури (травень 1936 р.) у Львові. Польські інтернаціоналісти послідовно й по-братньому виступали на захист національних і соціальних прав західноукраїнського населення, за рівність і співпрацю поляків та українців, представників усіх народів, які мешкали в Східній Галичині й Волині, на Холмщині.

Напередодні світової війни

Наприкінці 30-х рр. центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Події, які відбувалися тут, у котрий раз у складній обстановці передня 2-ї світової війни знову поставили проблеми єдності української нації та її возз'єднання в епіцентр європейської міжнародної політики. Та це пояснювалося, однак, не органічними факторами внутрішнього розвитку, а шаленим виром міжнародних подій. Уже початок насильницького окраювання Чехословаччини привернув увагу світової громадськості до становища й долі Закарпаття, яке поступово виходило за рамки попереднього міжнародно-правового врегулювання. В боротьбу за новий його статус вступили впливові зовнішньополітичні сили.

Змагалися три головних варіанти розвитку подій: чехословацький, угорський, врешті — орієнтація на існування окремої держави «Карпатська Україна». Вони змінювали один одного в міру розвитку передусім міжнародної обстановки. Перший зводився до залишення бодай пом'якшених зв'язків між Закарпаттям і Прагою. У цьому напрямі й розгорнули активність українські діячі Закарпаття. З жовтня 1938 р. щойно створена Руська національна рада висунула вимогу реальної автономії Закарпаття, домагаючись поступок від центру. Втім через кілька днів був створений уряд автономії на чолі з А.Бродієм — відомим прихильником угорської орієнтації. Ще через два тижні його було заарештовано, і уряд очолив А.Волошин, який користувався найбільшими між тодішніх політичних діячів симпатіями населення та послідовніше орієнтувався на існування закарпатської державності.

Останнє слово в розв'язанні проблеми «Підкарпатської Русі» вже належало Німеччині, якій у Мюнхені фактично видали «карт бланш» на свободу дій у Центрально-Східній Європі. До остаточної ліквідації Чехословаччини Німеччина приховувала свої справжні наміри. Сподіваючись на її підтримку, створювались українські формування Закарпаття, об'єднані в «Карпатську Січ». Вони поповнювались за рахунок добровольців. Значна їх кількість прибувала з Галичини.

В міру дальшого заповзання Європи в загальну війну інтереси українців нехтувались все одвертіше. Спочатку Гітлер за Віденським арбітражем (2 листопада 1938 р.) віддав Будапешту південну частину Закарпаття з Ужгородом і Мукачевим включно. Десятки тисяч українського населення знову опинилися під угорським ярмом. Остаточне розчленування Чехословаччини в середині березня 1939 р. зняло будь-які покрови з гітлерівської політики. Не бажаючи надто посилювати Будапешт приєднанням Словаччини, Берлін погодився на включення всього Закарпаття до Угорщини. Незалежність Словаччини була ініційована Німеччиною, проголошення того ж самого дня окремого державного існування «Карпатської України» зустрінуто із неприхованим роздратуванням. Берлін зневажливо відкинув прохання Хуста щодо протекторату над Карпатською Україною. Заздалегідь «освятивши» угорську агресію, він тепер квапив її. Дальші події розгорталися із зрозумілою синхронністю. 15 березня 1939 р. німецькі війська рушили на Прагу. Того ж дня угорці розпочали загальний наступ. Через кілька годин уряд і новообраний президент А.Волошин змушені бу-

ли залишити територію Закарпаття. Нечисленні загони Карпатської Січі самовіддано протистояли нападникам.

Карпатська Україна проіснувала кілька днів, залишивши свій слід у боротьбі за національну державність. Західноукраїнське населення дістало кілька важливих історичних уроків. Воно ще раз наочно пересвідчилося у неспроможності й небезпечності орієнтації на підтримку чужих держав. Стало незаперечним, що зацікавленість «українським питанням» продиктована бажанням Німеччини використати його у власних агресивних, загарбницьких цілях, придушуючи одночасно будь-яке прагнення до української державності, до возз'єднання в ній всіх етнічних земель.

* *
*

Надзвичайно тяжким виявився міжвоєнний період у житті Східної Галичини й Волині, Закарпаття та Буковини, Хотинщини й Ізмаїльщини. Розділені між трьома сусідніми державами, відірвані від основного масиву етнічної території, вони залишилися вірними історичним прагненням і традиціям українського народу. В 20—30-х рр. революційно-визвольний рух усе яскравіше видивається у боротьбу за возз'єднання. Незважаючи на зростаючі внутрішні труднощі, які робили тоді неможливим досягнення єдності, вона продовжувала набирати силу. Ставало все більш відчутним, що наступний історичний період покінчить з однією з найбільших багатвікових несправедливостей, заподіяних Україні. Загальний збройний конфлікт, що невблаганно насувався, перетворював природний процес возз'єднання на надзвичайно болісний для українського народу.

Тотальна війна на знищення

Українське суспільство
у 1939—1941 рр.

У вимотуючих трудових буднях народу, який терпів матеріальні нестатки й побутову невдаштованість у перенаселених містах і спустілих, занедбаних після недавнього голодомору селах минали невимовно важкі, як виснажлива хвороба, останні роки третього десятиліття ХХ ст.

Робітництво, селянство, інтелігенція, втягнуті у небуваллий за масштабами карколомний соціальний експеримент — запровадження форсованими темпами соціалізму сталінського зразка, в основній своїй масі не втрачали остаточно довіри щодо гасел комуністичної партії і в цілому підтримували її заходи, були настроєні на розв'язання глобальних соціально-економічних програм.

Згідно із сталінською економічною концепцією під час «соціалістичного будівництва» перевагу було віддано індустріалізації, насамперед важкій, видобувній та паливній галузям. З огляду на пріоритетну роль воєнного фактора у сталінській зовнішній політиці інтенсивно розвивалося також машинобудування і хімічна промисловість. Продуктивні можливості економіки України були великі і як складової єдиного народногосподарського комплексу СРСР неухильно зростали, посідаючи найбільшу питому вагу серед інших республік (крім Російської Федерації). Традиційно основна база важкої промисловості країни, розташована в Донбасі й Придніпров'ї та остаточно інтегрована під час індустріалізації в союзній економіці, досягла на кінець 30-х рр. найбільшої продуктивної потужності. В 1940 р. продукція всієї промисловості України зросла в 7,3 раза порівняно з 1913 р., а крупної — майже у 10 разів. За розвитком важкої промисловості республіка посідала друге місце в СРСР після Росії і випереджала ряд західноєвропейських країн. В Україні було збудовано 25 доменних печей, з них 4 надпотужні і на той

час найбільші в світі. Було введено в дію мартенівські печі та потужні прокатні стани. Завдяки новим технологіям на металургійних заводах освоєно багато нових марок сталі.

Такий стрімкий розвиток металургійної індустрії вимагав відповідного нарощування потужностей паливно-енергетичної бази. Донбас на кінець міжвоєнного періоду зберігав роль основного кам'яновугільного басейну країни — у загальносоюзному видобутку коксуючих та енергетичних вуглів частка України становила 75%. Лише в 1940 р. тут було видобуто 94 млн.т вугілля. Електроенергії вироблено 12,4 млрд.кВт.год.

На кінець 30 — на початку 40-х рр. остаточно виявилось призначення шойно збудованої «матеріально-технічної бази соціалізму» як, по суті, потужного воєнно-промислового комплексу. Причому українська промислова база являла собою її наріжний камінь. Нові марки сталі, освоєні на металургійних заводах республіки, використовувалися майже виключно в оборонній промисловості. Новозбудовані підприємства кольорової металургії, такі, як Костянтинівський цинковий завод, Дніпропетровський алюмінієвий комбінат, ртутний комбінат у Донбасі та інші, мали вирішальне значення у виробництві сучасного озброєння.

Потужний промисловий потенціал української економіки забезпечував її робітничий клас. Масові поповнення вихідцями із селян під час індустріалізації не могли не знизити його кваліфікаційний рівень. Але на початок 40-х рр. українське робітництво зуміло подолати труднощі свого зростання, поліпшити якісний склад. Воно по праву вважалось найбільш кваліфікованим загоном робітництва країни. Трудова активність, що часто виливалася у нав'язане робітникам командно-адміністративною системою т.зв. «соціалістичне змагання», не завжди давала реальну віддачу. Вже у кінці 30-х рр. з'ясувалося, що витвір сталінських партпартників — соціалістичне змагання хибує на заформалізованість, псевдопатріотизм, веде до виснажливої, низькооплачуваної праці, реально не підкріпленої широко рекламованими «соціальними перевагами».

А втім, високий професіоналізм окремих виробничників, їхня чесна праця, даючи значний економічний ефект, створювали ілюзію масовості змагання, його доцільності. Тому партійні інстанції вбачали у цьому русі мало не єдиний засіб підсилення трудової активності. Парторганізаціями харківських верстатобудівного і тракторного заводів було ініційовано і всіляко розпропагандовано «рух багатOVERSTATНИКІВ», коли одна людина змушена була братися за обслу-

говування зразу кількох досить складних (наприклад, зуборізальних) верстатів. Окремі успіхи зводилися пропагандистськими зусиллями в абсолют, а численні прорахунки і видатки такого «масового руху» замовчувалися. Такою саме позазаконною за своєю суттю формою експлуатації був «рух швидкісників» на багатьох заводах, що спричиняв нерідко аварійні ситуації на них. Зрештою, постійна штурмівщина, лихоманкова зміна планів, розбарювання матеріалів та сировини не минули жодного підприємства.

Але у прагненні відрепортувати вищестоящим інстанціям про дострокове й успішне виконання виробничих програм керівники наркоматів, відомств, окремих підприємств, партторгани йшли на підтасовки, перебільшування результатів «соціалістичного змагання». Тих же, хто робив спроби протидіяти волонтаризмові й авантюризмові прибічників адміністрування, намагався запроваджувати на противагу «революційним», більшовицьким, традиційні, економічні важелі, оголошували «ворогами народу» й піддавали нещадним репресіям.

На початок третьої п'ятирічки масовий огульний терор припинився. Але його жahlivi наслідки, передусім морально-психологічні травми продовжували справляти свій згубний вплив на суспільство, зокрема економіку. Практично на будь-якому великому підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. На Макіївському металургійному заводі, наприклад, залишилося лише двоє дипломованих інженерів і 31 технік. Становище ускладнювалося тим, що посади репресованих фахівців займали висуванці з робітників, які не мали відповідної технічної, а то й загальної освіти. Обстановка в промисловості нагадувала міноване поле. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві, а вони траплялися часто, не хотіла брати на себе відповідальність, йти на ризиковані рішення. У разі невдачі такого спеціаліста могли якщо не репресувати, то принаймні зняти з роботи, шельмувати.

Адміністративно-репресивні методи керівництва економікою, нескінченні підхльостування ставали на кінець 30-х рр. перешкодою у нормальному функціонуванні потужної промисловості. Дедалі більше давалися взнаки суперечності між освоєнням нових технологій та інтенсивними методами праці і надцентралізованою системою планування та управління економікою. Особливо це відчувалося у паливно-енергетичній базі та металургії України, від чого прямо залежало зростання таких нових галузей, як тракторна, моторобудівна, електротехнічна, літакобудівна та інші. Багато

підприємств не виконували плани. Причина цього полягала у відставанні виплавки металу від потреб машинобудівної індустрії, нестачі енергії.

Складності в економіці командно-адміністративна система намагалася усунути притаманними їй натискними, наказними методами. Так, було вжито жорстоких, аж до увільнення з роботи за запізнення на 20 хвилин, заходів щодо порушень трудової дисципліни. Іншим указом збільшувався робочий день, заборонявся самовільний вихід робітників і службовців з підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної і нестандартної продукції прирівняли до свідомого шкідництва. Водночас було вжито заходів до дальшого розгортання соціалістичного змагання. Неучасть у ньому почала розглядатися як ознака нелояльності. У цій атмосфері партійно-чекістської сваволі економіку постійно лихоманило. Але разом з тим робилися спроби запровадити хоч і в обмеженому вигляді госпрозрахункові регулятори на виробництві. Вдалися і до нових вливань коштів, особливо в оборонну галузь промисловості. На 1941 р. асигнування на оборону становили 43,4% державного бюджету. Такими екстраординарними заходами вдалося дещо виправити становище у базових галузях і навіть посилити потужності оборонної промисловості, особливо машинобудування. Приріст продукції останнього за 1939 — першу половину 1941 р. втричі перевищив загальний приріст продукції в країні.

Переборюючи численні ускладнення та хворобливі явища, українська економіка досягла, зрештою, найвищого рівня свого розвитку. Це видно з таких даних. На кінець 1940 р. Україна видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7 — чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7% — електроенергії тощо. Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури в тому ж році колгоспи України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73 — цукру, 20% — м'яса і т.ін.

Дальшим утвердженням сталінської тиранічної диктатури, проникненням в уми й душі мільйонів людей тоталітарної ідеології й моралі характеризувалося суспільно-політичне і культурне життя 41-мільйонного українського народу. Впровадження т.зв. «культурної революції» означало, по суті, втягнення найширших мас населення в орбіту комуністичної ідеології в її сталінському варіанті. На це держава коштів не шкодувала. В 1940—1941 рр. у республіці працювало 32 тис. шкіл, близько 700 технікумів, 173 вузи, а кіль-

кість молоді, яка навчалася, збільшилася втричі порівняно з 1913 р. Особлива увага приділялася Академії наук, а також відомим науковим установам, тематика яких була максимальною наближеною до народногосподарських потреб. В Україні, де працювали такі видатні вчені, як М.Боголюбов, О.Богомолець, М.Крилов, І.Курчатов, М.Лаврентєв, Є.Патон та інші, мали місце вагомі досягнення в розщепленні атомного ядра, отриманні рідких газів, винаході автоматичного дугового електрозварювання тощо.

При всьому критицизмі щодо змісту духовної культури цього часу не можна не визнати, що чимала увага приділялася поширенню та вкоріненню в усі ланки культурного життя української мови. Нерідко це робилося методами, властивими командно-адміністративній системі, і не безуспішно. Один за одним з'являлися нові літературні, образотворчі, музичні твори, театральні вистави, кінофільми. Багато з цих творів були позначені талантом, щирою вірою у нові ідеали. Але, на жаль, домінувало у них політичне підґрунтя.

В обстановці неймовірного нагнітання культу особи Сталіна, штучного роздмухування класової боротьби, невтомного вишукування «ворогів народу», силового утвердження «соціалістичного реалізму» весь досить вагомий культурницький потенціал використовувався явно не за призначенням і був цілковито підпорядкований завданням агітпропівської роботи комуністичної партії. І все ж немає підстав заперечувати того, що «нова культура», з огляду на те, що її творці і теми не були чужими народним витокам, сприймалася основною масою українського народу з інтересом і розумінням.

Затиснуте в лещата тоталітарної системи, залякане репресіями, зазнаючи ідеологічного тиску, українське суспільство свою політичну активність імітувало дуже своєрідно: удавано показною «єдністю», «згуртованістю» навколо комуністичної партії, «одностайною» участю в нескінченних політичних кампаніях та заходах.

У тривожних і важких буднях завершувався короткий, але буремний міжвоєнний період. Ставало ясно: не все складається так, як було обіцяно п'ятирічними планами й резолюціями партійних з'їздів, «славетною» сталінською конституцією. Проте в народній свідомості, що звикла до несприятливих поворотів мінливої долі, складалося враження: все найважче вже позаду. Стиснувши серце, народ жадав одного — мирного життя, відвернення загрози війни. Та події в Європі і світі розвивалися не на користь його сподіванням. Усе найважче було попереду.

Радянсько-німецький альянс і возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР

У кінці 30-х рр. обстановка в Європі характеризувалася наявністю двох протилежних полюсів. На заході це була нацистська Німеччина, що очо-

лила т. зв. антикомінтернівський пакт, до якого входили ще й Японія та Італія. На сході — Радянський Союз. Суперечності, що розділяли Німеччину і СРСР, були, здавалося, нездоланими.

Але лідери «першої в світі країни перемігшого соціалізму» і «третього рейху» — Сталін і Гітлер багато в чому були схожими: соціальним походженням, освітою, точніше самоосвітою, ненавистю до демократії, зневагою до народних мас. Щоправда, найбільш спільного було в особистих якостях цих наймогутніших у світі диктаторів, яким, як двом ведмедам, не вжитися в одному лігві, — обом була притаманна безмежна жорстокість, неперевершена хитрість, ієзуїтська підступність і цілковита непередбачуваність вчинків. Обидва — і «вождь» і «фюрер» своїми діями тримали Європу буквально у трепеті і душевному сум'ятті. Та за всієї невизначеності міжнародної обстановки ні в кого сумнівів не викликало одне: Німеччина і СРСР, Гітлер і Сталін — антиподи, так само, як несумісні їхні політичні цілі та ідеологічні доктрини. Перший називав більшовизм своїм «ворогом № 1», а другий саме таким ворогом вважав нацизм. Думалось, що вони, образно кажучи, «ніколи не подадуть руки один одному».

Але, здавалося б, неймовірне сталося. 23 серпня 1939 р. світ був уражений звісткою, переданою вночі по радіо, про підписання радянсько-німецького договору про ненапад. Якщо укладення подібного пакту з потенційним агресором можна було тлумачити як законну спробу відвернення війни, то вже зовсім інакше слід було розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних апетитів обох держав. За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз протягом піввіку категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР трохи не до кордонів 1913 р. Саме територіальний вигравш, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території і було основною метою радянсько-німецького пакту. І менше всього Сталін з Молотовим переслідували мету відвернення війни — тоді Німеччина ще не була готовою до нападу на СРСР, навіть не мала відповідного плану, хоча, звичайно, таку мету плекала давно.

Безпосереднім результатом пакту «Ріббентроп—Молотов» був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти

Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула 2-а світова війна.

Згідно з пактом СРСР був поставлений у вкрай сумнівне становище фактичного союзника воюючої Німеччини. І це давало гітлерівському урядові підстави тиснути на радянське керівництво з метою спонукати його до якнайшвидшого вступу у війну проти Польщі зі сходу. Сталінський уряд, вживши необхідних заходів на такий поворот подій, — був створений Український фронт на чолі з С.Тимошенко — усе ж не поспішав віддавати наказ про перехід кордону. Лише після неодноразових демаршів з боку німців таке рішення було прийняте.

Але не так наполягання нацистської сторони підштовхнули Сталіна до вступу у війну, як те, що вермахт, громлячи польські війська, стрімко наближався до західноукраїнських і західнобілоруських земель, які таємними протоколами мали підпасти під радянський контроль. З огляду на хижачку вдачу Гітлера, не спокушаючи долю, сталінський уряд 17 вересня 1939 р. дав наказ військам вступити на території Західної України та Західної Білорусії, аби, як говорилося у його ноті, «взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії».

Оскільки плани польської армії не передбачали одночасних бойових дій на заході і на сході, радянський наступ набагато погіршив її становище. Щоправда, війська Червоної армії мали директиву командування по можливості уникати бойових зіткнень, оточувати, брати польських вояків до полону. Але зовсім уникнути боїв та людських втрат не вдалося.

Головним завданням радянських військ було якнайшвидше зайняти Львів. Але це було метою і німецького командування, яке кинуло на львівський напрямок 18-й корпус, що майже повністю оточив місто. Вночі 19 вересня у Львів по тернопільському шосе пробилася радянська мото-механізована розвідувальна група на чолі з комбригом Я.Шарабурком. Тут сталася сутичка з німцями, які підпалили кілька радянських бронемашин, начебто прийнявши їх за польські.

Лише ввечері 20 вересня, підкоряючись наказу командування, німецькі частини змушені були залишити львівські околиці. Тим часом радянські війська готувалися до штурму міста, де був зосереджений великий польський гарнізон. Та штурму, призначеного на 21 вересня, не сталося: начальник гарнізону польський генерал Лянгнер, зваживши на безперспективність опору, прийняв радянський ультиматум.

22 вересня о 14.00 год. частини 2-го кавалерійського корпусу Червоної армії почали входити до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

28 вересня радянсько-німецький воєнно-політичний альянс, скріплений сумісними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, був підтверджений новим договором — про дружбу і кордон. Протягом 50 років самий факт укладення такого договору між «першою в світі країною перемігшого соціалізму» — Радянським Союзом і «ворогом усього миролюбного людства» — нацистською Німеччиною, як і його зміст, становив одну з найбільших державних таємниць в СРСР. Для цього були підстави. Адже в очах світової прогресивної громадськості Радянський Союз робив докорінний поворот у своїй антифашистській зовнішній політиці. Таку більш ніж сумнівну переорієнтацію СРСР визнав нарком закордонних справ В.Молотов, проголосивши привселюдно, що «не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму...»

Та як би там не було, новий договір СРСР з Німеччиною, уточнюючи розмежувальну лінію між цими державами по території Польщі, формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Крім того, створював умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія у червні 1940 р. задовольнила радянську вимогу.

Одним з найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових радянських порядків на цих територіях. Слід зазначити, що спочатку процес радянізації відбувався за співчутливості і навіть за підтримки місцевого українського населення, що настраждалося від польської та румунської колонізації. Місцеві комуністи, комсомольці, прибічники радянської влади створювали робітничі загони, селянську міліцію, розганяли органи окупаційної влади, запроваджували «революційний порядок». Усе це згодом видавалося за початок соціалістичної революції на заході України, рушійною силою якої були широкі народні маси. Насправді ця революція, а точніше радянізація, відбувалася за сценарієм, розробленим у Києві і затвердженим у Москві.

На експропрійованих підприємствах владу брали т.зв. робітничі комітети, запроваджуючи контроль за виробництвом, 8-годинний (замість 13—14-годинного) робочий день, повер-

таючи на підприємства усіх безробітних, примушуючи підприємців сплачувати працюючим максимально велику зарплату і т.ін. Ці заходи щодо «наведення соціальної справедливості», зрештою, остаточно б підірвали й без того кволу й відсталу промисловість, якби не щедрі дотації з центру.

Широкомасштабна радянська колективізація відбувалася і на селі. Повсюдно «селянські комітети» заходилися розподілювати поміщицьку землю, реманент, худобу, посівний матеріал. Але отримавши від радянської влади у своє володіння понад 1 млн. га землі, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації з її дикунськими перегинами. І всі підстави для цього були. Колгоспи таки почали насаджуватися без належних умов і підготовки. Микита Сало із Львівщини згадував: «Агітація вступу до колгоспів не мала результатів. Тоді уряд вдався до насильства. Почали вивозити на Сибір зажиточних селян. Депортація проводилася грубо і жорстоко і під'їжджали до селянина, дозволяли взяти з собою необхідні речі в дорогу і дещо з продуктів харчування, вантажили на автомашини або фіри і вивозили на залізничну станцію. Як правило, це відбувалося ночами. На станціях люди мерзли по кілька днів у товарних вагонах, доступ до рідних і близьких був заборонений». На 1 червня 1941 р. колгоспів уже було 2,6 тис., в які зятягнуто запопадливими виконавцями сталінських директив 143 тис. селянських господарств. Але виробництво сільськогосподарської продукції не зросло.

Заходи радянської влади включали в собі розподіл серед міської голої бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців. Місцеве населення вразило запровадження безплатних медичного обслуговування й освіти, а також інших соціальних заходів, зокрема безплатних дитячих садків і ясел для трудящих, шкіл та курсів для ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослих (а таких було чи не 1/4 населення). І все це стосувалося передусім українського населення, що «за Польщі» перебувало на найнижчих соціальних щаблях. Набагато зросла питома вага студентів української національності. Серед абітурієнтів, прийнятих у 1940 р. на перші курси університету та політехнічного інституту Львова, українці становили 50%, тобто їхня кількість зросла в 4 рази.

Сенсацією було повсюдне запровадження української мови, а також українського репертуару в театрах й різке збільшення кількості українських шкіл (до 5,6 тис.) з одночасним скороченням польських. Радянська влада наче зразу наголосила на своїх пріоритетах, збільшивши заробітну платню праців-

никам освіти та охорони здоров'я. А якщо додати до цього переведення преси і видавництва на українську мову, пропагування українського фольклору різноманітними хоровими, драматичними, хореографічними ансамблями та студіями, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою, то можна говорити про своєрідну українську культурну революцію у західноукраїнському регіоні, здійснену за лічені тижні радянською командно-адміністративною системою притаманними їй безцеремонними натискними методами.

Минуло не так вже й багато часу, і місцева громадськість, придивившись до того, що відбувалося, з подивом стала помічати дедалі більше ознак «показухи» і фальші радянської українізації. Впало у вічі, наприклад, що багато вулиць у місті дістали нові назви — і це були малознайомі імена для західноукраїнського обивателя. Збентежили, а потім і образили галичан дедалі більш виразні русифікаторські дії нових властей. А непримиренне, вороже ставлення нових властей до Української греко-католицької церкви, що користувалася в народі довір'ям і авторитетом, просто налякало.

Найнеприємнішим було те, що більшовики, утверджуючи українські радянські цінності, нещадно руйнували й без того слабкі культурницькі осередки й громадські центри, місцеві традиції українців, з якими були змушені рахуватися навіть польські колонізатори. Зробивши добру справу, заснувавши у Львові на базі Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка філіал Академії наук, власті ліквідували НТШ, а ряд його активних діячів репресували. Провідне становище у львівському філіалі АН УРСР фактично посіли надіслані з Києва «надійні кадри».

Та це ще були квіточки. Ягідки почалися тоді, коли у краї під час проведення «соціалістичних перетворень в обстановці загострення класових суперечностей» почалися масові репресії проти «соціально ворожих елементів». З осені 1939 по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства, навіть без письмового звинувачення близько 10% населення. Всього вислано 312 тис. сімей, або 1173 тис. чоловік.

Крім загального завдання здійснити максимально швидко соціальне нівелювання населення нових територій з рештою населення республіки, репресивні акції ставили за мету забезпечити «вільне волевиявлення трудящих» для відновлення радянської влади і входження Західної України до складу Української РСР. За короткий час відбулися заходи, пов'язані з процесом оформлення включення Західної Ук-

раїни і Буковини до складу СРСР та УРСР. А сесії Верховних рад СРСР та УРСР ухвалили потрібні рішення.

Хоч як не намагалася сталінська пропаганда, а за нею і партійні історики подати включення Західної України до складу Радянського Союзу як наслідок всенародного волевиявлення, посилаючись на типово радянські наслідки голосування, коли у «виборах» брали участь «майже всі» виборці, а голосували вони, як правило, «майже одностайно», в дійсності було не так. Вже на першому етапі радянзації далеко не всі були задоволені і новими порядками, і новими «хазяями життя». Чимдалі все більше людей почали відвертатися від «совітів».

У краї була сила, що за будь-яких обставин залишалася непримиренною щодо комуністів, як прийшлих, так і місцевих, щодо радянзації — Організація українських націоналістів. Вона чинила опір новій владі та її представникам, вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС обрушив на оунівців жорстокі репресії. В січні 1941 р. у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН, серед яких були студенти, учні шкіл. Найпомітнішою на процесі фігурою був уніатський священник Р.Берест. Частина підсудних було покарано на смерть, частину засуджено до тривалих строків ув'язнення.

У надзвичайно складній і суперечливій обстановці, що склалася в кінці 30 — на початку 40-х рр. у західному регіоні республіки, далеко не всі мали змогу осягнути звернення історичної ваги — реалізацію споконвічної мрії українського народу щодо воз'єднання його земель у єдиному державному утворенні. Хоча приєднання західної частини українських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу було здійснене в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами, ця подія об'єктивно мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України. Це був чи не унікальний шанс для тогочасної України найлегшим і майже безкровним шляхом здійснити справу найбільших національних масштабів, яка хоч і давно визрівала, та не могла бути здійсненою за відсутності об'єктивних умов.

**Наростання загрози
нацистської агресії.
Стан обороноздатності
СРСР**

18 грудня 1940 р. генеральним штабом збройних сил Німеччини було остаточно завершено особливе завдання фюрера — розроблено т. зв. директиву № 21 (план

«Барбаросса»). Це був план віроломного нападу на Радянський Союз та його розгрому шляхом «блискавичної» війни.

Віднині лічильника підготовки агресії проти СРСР було ввімкнено. Дні і тижні, які він відраховував, були наповнені бурливими й суперечливими подіями. І тепер, коли ми намагаємося розплутати з допомогою нових документів ту гі вузли тодішньої політики, реконструювати передвоєнні переплетіння найскладніших колізій, котрі мали фатальні наслідки, знову і знову постає питання: чи була неминучою нацистська агресія на сході і чи дійсно її спричинила перемога більшовизму в Росії?

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно вдатися до бодай короткого історичного екскурсу. Ідея здобуття на базі пангерманізму життєвого простору на сході виникла в кінці ХІХ ст. Але своє пожадливе око на Україну німецькі експансіоністи поклали ще в ХVІІІ ст., коли король Пруссії Фрідріх ІІ у своїй книзі «Історія мого часу» писав, що Україна як найбагатша частина Російської імперії мусить стати предметом особливого інтересу для німців. А з виникненням нацистської партії, і особливо приходом до влади Гітлера, ця ідея почала набувати реальних окреслень. Давню мету королів і кайзерів про Україну як «німецьку Індію», тобто багату колонію, «фюрер» підкріпив антибільшовизмом і расистською ідеологією. Від численних закликів перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток «рейху», включивши її до «великонімецького простору», аби Німеччина не опинилася у лещатах голоду, як це було в 1-у світову війну, гітлерівці перейшли до справи. Подібна доля чекала європейську частину Росії, Білорусію, прибалтійські республіки.

Коли відповідальний чиновник міністерства закордонних справ Німеччини О.Брайтігам узагальнив мету Німеччини у війні проти СРСР, то вона виглядала так: 1) знищення більшовизму; 2) розгром великоруської імперії; 3) придбання колоніальних територій. Але ще гостріше, навіть афористичніше, формулював цю мету Гітлер, коли казав, що наслідок війни з Радянським Союзом вирішував: бути чи не бути націонал-соціалізму.

Гангстерському й до того ж зухвало цинічному меморандуму міністерства закордонних справ Німеччини цілковито відповідав воєнно-політичний план «Барбаросса». В інструктивному додатку до нього гранично відверто і вичерпно говорилося щодо характеру війни: «Війна проти Росії — один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це древня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азіатського нашествия, оборона проти європейського біль-

шовізму. Мета цієї війни — розгром сьогodнішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю».

Термін нападу умовно призначався на травень 1941 р. Передбачалося, що навальними концентрованими ударами вермахт оточить, розсіче і знищить основні сили радянських військ, зосереджених упритул до кордону. Кампанія триватиме від кількох тижнів до кількох місяців і завершиться виходом німецьких військ на лінію «два А» — Архангельськ — Астрахань. У «східному поході» до Німеччини приєднувалися Італія, Угорщина, Румунія, Словаччина, деякі інші країни. Причому розраховувалися з ними нацистська верхівка передбачала передачу їм окремих територій України.

Незважаючи на те, що в політичних колах панували настрої бундючної самовпевненості (Гітлер тішив себе, називаючи похід проти Росії «просто дитячою грою» і маючи на увазі блискучу перемогу вермахту у Франції та плачевні наслідки бойових дій Червоної армії проти Фінляндії), військове керівництво, організатори воєнної економіки приділяли підготовці «східного походу» виняткову увагу. А можливості у них були величезні. Німеччина використовувала воєнно-економічну базу, яка чи не вдвічі переважала аналогічний потенціал Радянського Союзу і до того ж відзначалася високим рівнем технологій. Це дало змогу належним чином озброїти армію вторгнення.

Осяюючи з півнікової дистанції світлом історичної правди найпотаємніші сторінки найбільшої народної трагедії — безмірно кривавої та виснажливої війни проти Німеччини, сучасні історики не можуть обминути питання, що, як кровоточива рана, не загоюється в пам'яті і душах поколінь: «Як же могло статися те, що сталося у 1941—1942 рр. з нашим народом та його армією?» Адже не менше 20 років міжвоєнного періоду країна, народ готувалися до можливої війни, всіляко посилювали обороноздатність, спираючись на великі потужності воєнно-економічного потенціалу, створеного в роки «побудови соціалізму». Цей воєнно-промисловий комплекс міг бути використаний для масового виробництва новітніх зразків бойової техніки, розроблених вітчизняними конструкторами. Адже саме у довоєнні роки було створено «зброю перемоги» над фашистською Німеччиною.

Проте, незважаючи на наявність новітніх моделей танків і літаків, реактивних мінометів і автоматів, промисловість продовжувала масове виробництво озброєння застарілих зразків. А деякі найбільш вдалі зразки було взагалі безпідставно знято з виробництва (наприклад, протитанкову 45 мм

гармату, протитанкову рушницю, протитанкову гранату). Взагалі для оборонної промисловості останніх передвоєнних років характерною була загальмованість, некомпетентність в освоєнні найновіших зразків озброєння. Давалося визнаки усунення найбільш кваліфікованих, справді незамінних спеціалістів під час «великого терору». Та й після укладення радянсько-німецького пакту у вищих ешелонах влади створилася ілюзія відсутності безпосередньої загрози війни, а відтак необхідності квапитися.

Між тим чисельність армії швидко зростала. З 1939 по 1941 р. було сформовано 125 нових дивізій. В одному тільки Київському особливому військовому окрузі утворено 8 механізованих корпусів, 8 стрілецьких, 10 авіаційних дивізій, 5 артилерійських протитанкових бригад тощо. Але озброєння, що для них надходило, було переважно застарілих зразків. Отже, хоча за кількісними показниками Червоної армії не було рівних у світі — лише за танками і літаками вона переважала майже удвоє Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію, разом узяті, — нових моделей танків було у неї всього 18%, а літаків і того менше — 9%.

Утім така величезна маса навіть застарілого озброєння давала шанси зберегти боєздатність армії, хоча б в обороні. Для цього потрібне було одне: кваліфіковане керівництво. Чи не найбільша трагедія Червоної армії полягала саме у відсутності такого. Криваві сталінські «чистки» 30 — початку 40-х рр. завдали Збройним силам непоправних утрат. За 17 місяців (з травня 1937 р.) з армії було усунуто не менш як 44 тис. представників комскладу (щоправда, вже у 1939—1940 рр. з-під арешту звільнено й повернуто до Збройних сил до 13 тис. командирів і генералів). З названої кількості репресованих 1/3 припадала на Київський особливий військовий округ. Найбільше постраждав вищий комсклад, де кожен другий з трьох став жертвою репресій.

Коли, отямившись на якийсь час від несамовитої боротьби проти «шпигунів і диверсантів» у Червоній армії, Сталін і Ворошилов звернули увагу на стан командних кадрів, то з'ясувалося, що обезголовлено було не тільки військові округи та їх штаби, не тільки корпуси і дивізії, але й 70% полків і 80% батальйонів. А всього близько 1800 генералів зникло у чорній пащі ГУЛАГу.

І тоді вдалися до випробуваного методу вирішення кадрових питань — «висування». Ця кадрова «ротація» призвела до сумних наслідків. На початок 1941 р. лише 7% командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37% взагалі не мали відповідної освіти. І це при тому, що тодіш-

ня армія взагалі відзначалася невисоким освітнім рівнем (у КОВО до 40—50% червоноармійців були неграмотними й малограмотними). А «бойова підготовка», коли червоноармійці користувалися дерев'яними макетами гвинтівок та гранат і навіть у вічі не бачили нових танків, а червонофлотці на навчаннях, щоб вразити одну ціль, витрачали подекуди 150 снарядів, стала трохи не нормою і вже нікого не дивувала. «Спостерігалось страшне падіння дисципліни, справа доходила до самовільних відлучок, до дезертирства. Багато командирів почували себе розгубленими, нездатними навести порядок»,— це вже свідчення командуючого Київським особливим військовим округом, а пізніше начальника генерального штабу Г.Жукова.

Жахливий стан Червоної армії був, звичайно, відомий потенційному противнику. І Гітлер, і Геббельс, і Герінг, всіляко смакуючи воєнну кризу в Радянському Союзі, глузуливо називали Червону армію «глиняним колосом без голови». Акцентацією на відсутності «голови» підкреслювалася безпорадність воєнної доктрини, на якій відбилися всі хиби сталінщини: всіляко пропагувалися хвалькуваті заклики нарком оборони Ворошилова, що майбутня війна вестиметься на ворожій території, а противника буде розбито «могутнім ударом» і «малою кров'ю». Про можливі оборонні дії навіть не згадувалося. Досвід громадянської війни подавався як еталон війн майбутнього. Разом з тим усіяко замовчувався досвід на європейському театрі 2-ї світової війни.

А між тим після завершення німецьким генштабом розроблення плану «блискавичної війни» проти СРСР у лісових масивах східної частини Польщі, що дістав кодову назву «район Вінтер», у лютому 1941 р. почалася концентрація та підготовка «армії вторгнення». Вона налічувала загалом 5,5 млн. солдатів та офіцерів, озброєних 4,3 тис. танків, до 5 тис. літаків, 47,2 тис. гармат і мінометів. Це військо мало досвід сучасної війни, відзначалося високою професійною виучкою та бойовим духом і було, без сумніву, найкращою «машиною» того часу. Армію вторгнення було розподілено на три групи армій — «Північ», «Центр» і «Південь». Причому на напрямках головних ударів німецькі війська мали 6—8-разову перевагу перед радянськими. Становище останніх погіршувалося тим, що переважна їх більшість розміщувалася впритул до кордону, а спиратися їм доводилося на незавершену будівництвом т. зв. оборонну «лінію Молотова», що інтенсивно споруджувалася на українській території вздовж кордону. Система ж оборонних споруд на старому кордоні, «лінія Сталіна», була роззброєна і планомірно руйнувалася.

Першими відчули наближення розв'язки прикордонники, які взяли під охорону новий кордон. Нацистські спецслужби, створивши на території східної Польщі десятки диверсійно-розвідувальних центрів, чи не щодня порушуючи кордон, вели підривну роботу на радянській території. Перестрілки, навіть бої на кордоні були звичайним явищем. Німецькі літаки, проводячи розвідувальні польоти, залітали в глиб радянської території.

З червня 1940 р. від численних резидентур закордонного відділу НКВС і головного розвідувального генштабу почали надходити тривожні сигнали про серйозні наміри нацистського уряду порушити радянсько-німецький договір про ненапад. Одним з перших подав такі розвіддані радянський розвідник — український художник М. Глушенко (агентурний псевдонім «Ярема»). А з квітня 1941 р. така інформація надходила майже з 40 точок земної кулі й мало не щодня. Причому у деяких випадках повідомлялися, як з'ясувалося пізніше, не тільки вірогідні, але й максимально точні дані про напад Німеччини, кількість війська і т. ін. (донесення Р.Зорге з Токіо). Таким чином, наркомат оборони і генштаб мали більше, ніж треба, надійної інформації про воєнну загрозу.

Але ж до чого дивним було реагування радянського керівництва на титанічні зусилля розвідки. Всі дані про підготовку агресивної війни Німеччиною відкидалися як дезінформуючі. Вирішальну роль у такому злочинному безглузді відіграла настанова Сталіна, який виключав саму можливість того, що Гітлер наважиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію, тобто піти на ризик війни на два фронти. Необхідно було виграти час, не допустивши зіткнення, завершити підготовку країни і Червоної армії до війни.

Сталіна, який найбільше побоювався провокаційних дій «третьої сторони» (малася на увазі Англія, прямо заінтересована у втягненні СРСР у війну проти Німеччини), можна було зрозуміти, бо існували всі підстави для таких настроїв. Але ця обережність була доречною тільки до певної межі — до того, як остаточно з'ясувалося, що біля самого радянського кордону зосереджене велетенське, озброєне до зубів угруповання військ чужої держави, наміри якої залишаються нез'ясованими. Смертельний ризик, під який він цілком свідомо підставив країну, армію у найбільш фатальній ситуації в історії, коштував надто дорого: і країна, і армія не були своєчасно переведені на режим посиленого забезпечення обороноздатності. Війна вже грюкала у ворота, а народ,

наче й не трапилося нічого, продовжував жити мирним, безтурботним життям.

Тим часом по той бік кордону відбувалися останні приготування до «східного походу» армії «третього рейху». 17 червня 1941 р. «Фюрер» видав наказ про напад на Радянський Союз. Рівно о 20.00 21 червня у частини вермахту і люфтваффе надійшли і були негайно розпечатані спеціальні контейнери з наперед заготовленими таємними інструкціями та директивами. Серед них особливу увагу привертає наказ Гітлера «До солдатів східного фронту», де вперше було запущено фальшиву версію про необхідність цим превентивним ударом відвернути стратегічну загрозу Німеччині з боку СРСР. Між іншим напередодні той же Гітлер «широко» завіряв своїх підлеглих, що «росіяни не нападуть на нас і через 100 років». А начальник генштабу вермахту Гальдер вторив йому: «Немає ніяких ознак агресивних намірів росіян щодо нас». Обидва знали, що говорили, адже Червона армія перебувала у такому стані, що не була готовою ні до наступу, ні до, як це незабаром виявилось, оборони. Але ж і хвалені «солдати фюрера», почувши приголомшуючий наказ Гітлера, відчули себе, як над прірвою: страшила неосянжна, чужа і незрозуміла країна — Росія. «Над ротою, що вишикувалася відкритим каре, щоб вислухати наказ, повисло гробове мовчання, ніщо не говорило про схвалення, не прояснилося жодне похмуре обличчя...» — згадував пізніше ветеран «східного походу».

Наростало напруження і по той бік кордону. Радянські командири були у розпачі, відмічаючи приготування за Бугом і Прутом і будучи наказом Сталіна позбавленими права займати бойові рубежі, аби «не спровокувати агресора». Ледь не поплатився своїм життям командуючий Київським особливим військовим округом М.Кирпонос за те, що зробив спробу привести війська у бойову готовність і дозволив займати їм «передпілля». Досить незграбною спробою зняти напруження у суспільстві і водночас прозондувати реакцію Гітлера було повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р., де робився вигляд, що відносини між СРСР та Німеччиною складаються якнайкращим чином, а про війну навіть і мови бути не може.

Проте тривога і занепокоєність на місцях передавалася у вищі ешелони політичного і військового керівництва. Увечері 21 червня нарком оборони С.Тимошенко і начальник генштабу Г.Жуков спішно завітали до Сталіна і, посилаючись на новітні дані, зокрема на відомості, отримані від перебіжчиків, стали наполягати на приведенні усіх прикордонних

округів у повну бойову готовність. Але «вождь» залишився вірним собі навіть у цій обстановці, дав дозвіл на приведення військ у бойову готовність без... права відкривати вогонь по військах противника, якщо вони перейдуть кордон. Дозволив відкрити вогонь тільки ранком 22 червня, коли бойові дії були у розпалі, і ця директива здавалася безглуздою.

Те, що трапалося через лічені години, захопило радянські війська зненацька. Але для Сталіна і його оточення напад Німеччини не був несподіванкою. Велика гра, на кін якої було поставлено долю СРСР, для азартного гравця Сталіна, котрий, повіривши у власну непогрішимість, замкнув на собі всю владу в країні, закінчилася програвшем. А для народу, і без того вже ослабленого політично і духовно сталінським терором, спантеличеного незграбними його зовнішньополітичними маневруваннями, починалася найбільша в історії трагедія.

**Напад Німеччини
й оборонні бої
1941—1942 рр.**

Те, про що люди боялися й подумати — велику війну і велику біду, приніс їм світанок 22 червня 1941 р. Цей страшний день розколов вітчизняну історію на три епохи: довоєнну, воєнну й післявоєнну. Причому фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася у суспільстві як смертельна загроза самому його існуванню. Переоцінка сил і можливостей Червоної армії у сполученні з недооцінкою воєнного потенціалу й агресивних намірів Німеччини, що мали місце серед вишого керівництва країни, позначилися й на настроях населення. Почувши приголомшливу звістку про напад фашистів, люди підбадьорювали себе тим, що, мовляв, довго ця війна (як і зовсім недавня з Фінляндією) не триватиме, що «могутня і непереможна» Червона армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий візьме Берлін. Як завжди офіційно-бадьорі політпрацівники самовпевнено переконували своїх підопічних червоноармійців та командирів: «Обидати будемо в Москві, снідати — у Варшаві, а вечеряти — у Берліні». Та вже за лічені дні, читаючи «між рядками» (за звичкою сталінських часів) фронтові зведення Радінформбюро, все більше людей почали усвідомлювати: ні, війна — це лихо апокаліптичних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя.

Дуже важливе місце у планах німецького командування відводилося взяттю у найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами й родючими землями. Цим самим Гітлер та його кліка намагалися посилити свою воєнну економіку, створити вигідний плацдарм для швидкої

перемоги над СРСР і досягнення світового панування. За планом «Барбаросса» на Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь». Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, перетворених після початку війни у Південно-Західний та Південний фронти. Концентрація в республіці цього найчисленнішого радянського військового угруповання пояснюється вказівкою Сталіна про те, що саме південний захід буде метою головного удару німецької армії. Насправді, першого і найтяжчого удару німецька армія завдала на центральному напрямі. Співвідношення у бойовій техніці було також на користь радянських військ. Якщо в німців та їх союзників на південно-західному напрямі налічувалося 850 танків, 16000 гармат і 1300 літаків, то у радянської сторони відповідно — 5625, 17000 та 2700. Більше 80% цієї техніки було застарілих конструкцій. Щоправда, за вмілої організації справи налагодити стійку оборону можна було і при такій бойовій техніці. Але, як і до війни, про масштабні оборонні дії фронтовики говорили пошепки («начальству, мовляв, видніше»).

І в цій вельми скрутній ситуації черговий раз далася ознака страшна вада, притаманна сталінському авторитарному режимові — видавати бажане за дійсне, говорити і писати не те, що є насправді, а те, що хоче почути начальство. Орієнтовані на пристосуванство, політпрацівники про обстановку на місцях намагалися доповідати у бадьоро-оптимістичних фарбах, хоча війська вже з перших годин війни почали відступати по всьому фронту. В оперативному зведенні генштабу на 22.00 год. 22 червня становище на фронтах зображувалося як відносно благополучне, таке, що не викликає тривоги: «Німецькі регулярні війська протягом 22 червня вели бої з прикордонними частинами СРСР, маючи незначний успіх на окремих напрямках. У другій половині дня, з підходом передових частин польових військ Червоної армії, атаки німецьких військ на переважній протяжності нашого кордону відбито з втратами для противника». «Наверху», всерйоз сприймаючи таку «інформацію», не могли як слід розібратися в обстановці і прийняти вірні рішення.

У дійсності перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу набрав несприятливого для Червоної армії характеру. Вже у перші години війни було втрачено, по суті, всю авіацію першої лінії — 1200 бойових машин. Швидко просуваючись, німецькі війська займали один аеродром за другим, і перебазувати тилову авіацію часто було нікуди, доводилося самим її нищити. Армія невдовзі залишилася

без прикриття з повітря. В українському небі запанували літаки з чорними хрестами.

Підминаючи гусеницями, шматуючи мирну українську землю, тисячі німецьких танків сталевими клинами розсікали маси радянських військ. Їх першими жертвами стали тисячі військових будівельників на «лінії Молотова», озброєних лише... лопатами. Нечисленні вогнища оборони на кордоні, де прикордонники трималися в надії на близький підхід основних сил, німецькі танки, не затримуючись, обминали, прагнули якомога далі і скоріше пробитися в глиб радянської території. Найсерйозніший опір виявили радянські воїни на різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні, зокрема в районі Леско на р. Санок (нині ця територія належить Польщі). Частина військ 17-ї німецької армії була затримана тут аж до початку липня 1941 р. Гарнізони майже 100 недобудованих дотів вели безперервний вогонь по ворогу. Щоб подолати їх відчайдушний опір, противник використав танки з вогнеметами, авіацію, зенітні гармати і снаряди з бронеголівками. Німецьке командування через парламентарів з білими прапорами зверталось до захисників дотів з вимогою здатися. Однак це виявилось марним: воїни (їх було близько 6 тис.) продовжували нерівну боротьбу. Опір припинявся тільки тоді, коли люди гинули або обпалені чи поранені потрапляли до полону.

Перший наступ німецько-румунських військ було відбито воїнами 176-ї і 95-ї стрілецьких дивізій, командири яких В.Марцинкевич і О.Пастеревич усупереч вказівкам вищого керівництва наказали своїм підлеглим зайняти в ніч на 22 червня 1941 р. першу лінію оборони.

Другого воєнного дня, згідно з директивою щойно створеної Ставки головного командування, відданою без врахування обстановки, що склалася на фронті, перейшли в контрнаступ у районі Луцьк—Рівне—Броди з метою розгрому 1-го танкового угруповання ворога 8 мотомеханізованих корпусів. Тиждень тривало це перше танкове побоїще Великої Вітчизняної війни. Втрати радянських військ, озброєних переважно застарілою технікою, співвідносилися з втратами противника як 20:1. З 4200 танків у них залишилося лише 737, та й з тих не всі були придатні до використання.

Так, уже на початковому етапі війни сталося найгірше — радянські війська, по суті, залишилися без бойової техніки. У військах з'явилися настрої паніки та розгубленості. Можна було почути перефразований у розпачі відомий афоризм: «Двадцять років у нас не було масла, а тепер у нас немає гармат...»

У фронтовому лексиконі з'явилися страшні слова: «оточення», «оточенці», «котел». У ворожому кільці опинялися цілі дивізії, навіть корпуси.

На той час із 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими. Танкові армади ворога з автоматниками на броні, щільно прикриті з повітря авіацією, за лічені дні захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині — Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині — Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси, інших життєво важливих центрів республіки.

Драматичний характер подій на фронті ще більше ускладнювався через шоківий стан Сталіна та усієї кремлівської верхівки з приводу того, що сталося. Сталін, за виразом Г.Жукова, усвідомив усю фальш своєї передвоєнної політики і перші дні війни перебував у прострації. Сталіна і його оточення вразило не так те, що Гітлер наважився на порушення пакту про ненапад, як те, що Червона армія не змогла вистояти перед нападником. «Вождь народів» у найкритичніший для країни день 22 червня, коли вирішувалася її доля, не дав згоди на свій виступ, не знайшовся, що сказати народу, виступав Молотов. У той самий пекельний ранок Сталін спочатку був відмовився і від поста голови шойно створеної Ставки головного командування. Про стан «вождя» С.Тимошенко згадував, що особливо вразив його вигляд: «Щоки запалі, неголені, очі тьмяні, хмільні... Він сидів біля столу, як паралізований, повторював: «Ми втратили все, що нам залишив товариш Ленін, немає нам прощення...» Таким я його ніколи не бачив».

Отже, є підстави вважати, що в стратегічному керівництві країною і армією у перший тиждень війни сталася криза. Основоположні державні заходи, які визначали характер життя й діяльності суспільства у воєнний час, з'явилися із значним запізненням: директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним властям прифронтових районів прийнято лише на 8-й день війни; Державний комітет оборони утворено на 9-й; а Сталін нарешті виступив перед народом аж на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися на радянську територію на північному заході майже на 500 км, на заході — на 600 і на південному заході — на 350 км.

Отямлюючись від потрясіння, викликаного зухвалим падом ворога, країна збирала сили для відсічі. Гасло пер-

ших тижнів війни: «Все — для фронту, все — для перемоги!» відповідало найзаповітнішим настроям мільйонів людей. У суспільстві зростало усвідомлення того, що у війні з Німеччиною йдеться про найголовніше — чи існуватиме тисячолітня Батьківщина, така незграбна і нещаслива, але від того ще більш рідна й дорога у ці трагічні дні, чи будуть вільними, чи потраплять у рабство до чужоземних завойовників її народи.

Відсіч агресорові було сприйнято як всенародну справу. Війна проти смертельного ворога — німецького фашизму дістала визначення як визвольна, священна, Велика Вітчизняна. Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали почуття багатьох мільйонів патріотів.

Зусилля мільйонів людей у війні не на життя, а на смерть мали бути належно zorganizовані й спрямовані. Зробити це мусила політична структура тогочасного однопартійного суспільства — комуністична партія. Вона уособлювала сталінську деспотичну командно-адміністративну систему, яка остаточно утвердилася і зосередила у собі всю владу в країні. Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних кричущих промахів та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, мусила тепер в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи «явити чудо» — своїми нещадними, тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

Першочергового значення набувало зміцнення Збройних сил. Втрати, яких вони зазнали і від німецької агресії, і від сталінщини у довоєнні роки, були дещо компенсовані масовими патріотичними вчинками людей. Водночас з мобілізацією на фронт більш як 2 млн. жителів республіки (з них понад 200 тис. добровольців) в Україні, за прикладом Москви і Ленінграда, з числа тих, хто не підлягав призову до армії, створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. В основному силами цивільного населення та ополчення здійснювалося будівництво понад 4 тис. км оборонних ліній та багатьох військових споруд. З добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни. Розгорнувся справді масовий патріотичний рух за подання шефської допомоги пораненим воїнам, їхнім родинам, дітям, які залишилися без батьків. Поступово мирна інерція величезних людських мас уповільнювалася, стопорилася. Багатомільйонний народ вступив у війну.

Період з липня по вересень 1941 р. в Україні був неймовірно тяжким для Червоної армії, яка в нерівних кровопро-

литних боях робила відчайдушні спроби затримати просування броньованих полчищ. Багато її підрозділів і частин потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами, далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення. Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон. Намагання Ставки опанувати обстановку на місцях не давало належного ефекту.

Трагічні картини 1941 р. і досі тривожать пам'ять ветеранів, яким довелося пережити лихоліття. Один з них, полковник у відставці П.Коваленко, згадував про серпневі події на Південному фронті: «Діється щось неладне. Відступаємо, все відступаємо, без кінця відступаємо. Всі дороги, ліси й переліски забиті військами, що відходять. Армія починає втрачати обличчя, організація порушується... Розпорядження і накази, що суперечать одне одному, сипляться як з рогу достатку. Відчувається якась загальна розгубленість і розпач, цілковита безпорадність... По тилах вештаються маси червоноармійців, які вільно чи мимоволі відбилися від своїх частин». Цими гіркими, але правдивими словами П.Коваленко описав один з перших великих «котлів», у який потрапили війська Південного фронту в районі Умані, поблизу с. Підвисоке. Ліс, де зібралися рештки розгромлених 6-ї та 12-ї армій, наскрізь прострілювався противником усіма видами зброї. Люди залишилися без продовольства, було багато поранених, знесилених від нескінченних боїв. У ніч з 19 на 20 серпня генерал С.Огурцов організував прорив кільця оточення, але він виявився невдалим. Те, що ще вчора могло вважатися військом, перетворилося на безладний натовп військовополонених.

Ставка верховного головнокомандування, генеральний штаб, командування напрямками й фронтами вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань. У бій кидали нові й нові сили. Проте, незважаючи на контрудари радянських військ, ворог продовжував, хоч і дещо повільними темпами, ніж у червні, просуватися в глиб території. Після того як упав Західний фронт і німці захопили майже всю Білорусію, вирішальні бої розгорнулися на житомирсько-київському напрямку. Мужньо трималися захисники Києва, оборона якого тривала з 11 липня до 26 вересня, та Одеси — з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р.

Надзвичайно складна обстановка виникла під Києвом. Німці кинули на цю ділянку великі сили, передусім танки, авіацію. Червона армія за допомогою місцевого населення більше двох місяців тримала там оборону. Але в радянського

командування не вистачало танків, літаків, резервів. Найбільше бракувало хисту і волі керівникам оборони столиці. Будь-які їхні рішення та кроки були позначені страхом перед Сталіним і прагненням уникнути відповідальності. В день, який вважається початком оборони Києва, Сталін надіслав членові військової ради Південно-Західного фронту М.Хрущову телеграму, в якій попереджав, що у разі відведення військ на лівобережжя Дніпра і залишення укріпрайону Києва Хрущов та інші керівники оборони зазнають кари як боягузи та дезертири. Наступного дня у телеграмі-відповіді Хрущов і Кирпонос, заперечуючи, що вони настроєні панічно, запевняли Сталіна, що забезпечать успішну оборону Києва. Через три тижні в телефонній розмові зі Сталіним ті ж керівники знову запевняли «вождя», що вживуть усіх заходів для недопущення форсування Дніпра німецькими військами і збережуть Київ. Але і Хрущов, і Кирпонос за вже усталеною партапаратною звичкою доповідали не те, в чому були впевнені, а те, що хотів почути Сталін.

У кінці серпня противник безперешкодно форсував Дніпро на північ і південь від Києва й розпочав операцію по оточенню міста. Загроза наростала день у день. Ось чому командування Південно-Західного напрямку, доповідаючи Ставці про стан справ, висловилося за негайне відведення військ з київського виступу. «...Зволікання з відходом Південно-Західного фронту може призвести до втрати військ і величезної кількості матеріальної частини...»— писали Сталіну головнокомандуючий цим напрямком С.Будьонний і член військової ради М.Хрущов. Однак Сталін, пам'ятаючи неодноразові й категоричні запевнення керівників оборони і проявляючи властиві йому свавілля та волонтаризм, не взяв до уваги аргументованих доказів. Наказав «за будь-яку ціну» утримувати Київ.

Диявольська свистопляска у керівництві однією з найважливіших оборонних операцій Червоної армії у нещасливому 1941 р., породжена руйнівною сумішшю некомпетентності, самовпевненості й верхоглядства, а передусім страхом перед Сталіним, що пересилював страх перед німцями, мала катастрофічні наслідки. Під Києвом було втрачено чотири армії (принаймні півмільйона чоловік).

І все ж якщо десь-таки вдалося «зачепитися» радянським військам у їх майже безпросвітному відступі й протриматися більше двох місяців, поставивши під сумнів бездоганно продуманий графік «бліцкригу» і здобуття Москви, то це було саме під Києвом. І завдячувати тут слід безіменним героям-червоноармійцям і командирам, погано

озброєним і бездарно керованим, але яких масово підтримувало населення.

Серед численних свідчень стійкості й відваги червоноармійців та командирів увагу привертає огляд бойових дій німецької армії в Україні протягом перших трьох тижнів війни. Складено його начальником розвідки і контррозвідки оперативного тилового району групи армій «Південь» гауптманом Пертцборном. Зауваживши, що німці, нарешті, мають можливість на практиці перевірити, наскільки точно їхні уявлення про Червону армію відповідають дійсності, він писав: «Величезний сфінкс з червоною зіркою, з серпом і молотом скинув свою маску, і сили, які нам протистоять, є вкрай рішучою масою, котра у завзятості ведення війни являє собою щось зовсім нове порівняно з нашими колишніми противниками».

Восени 1941 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті продовжувала залишатися напруженою: 25 жовтня після жорстоких боїв війська противника вдерлися у Харків. Наприкінці 1941 р. вони окупували майже всю Україну, крім східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей, які тривалий час героїчно обороняли війська Південно-Західного та Південного фронтів.

Добившись успіхів на вирішальних ділянках фронту — під Києвом та Смоленськом, німецькі війська почали масований наступ на столицю країни. Але їхній розгром під Москвою (грудень 1941 — січень 1942 р.) означав крах плану «блискавичної війни».

На той час шляхом формування приблизно 400 нових дивізій було, по суті, компенсовано втрату основного ешелону кадрової армії, від якої залишилося всього 8%. Хоча цим військам бракувало головного — озброєння й бойового досвіду, в Сталіна створилася чергова ілюзія високої боєздатності Червоної армії, чого насправді ще не було.

За його вказівкою навесні 1942 р. було розпочато ряд часткових, розрізнених, погано підготовлених та недостатньо забезпечених наступальних операцій. Але хіба армія могла водночас і наступати й оборонятися? Протягом січня—березня 1942 р. радянські війська вели криваві, але безуспішні бої за визволення Донбасу. Невдало розвивалися воєнні дії й на північ та південь від Харкова. Незважаючи на те що частини Червоної армії прорвали тут лінію оборони противника, загальне співвідношення сил було не на їхню користь. На клопотання головнокомандувача Південно-Західного напрямку С.Тимошенка, члена військової ради М.Хрушова й начальника штабу І.Баграмяна Ставка й особисто Сталін

дозволили провести у районі Харкова велику наступальну операцію, що почалася в травні 1942 р. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром почав видихатися: давалися взнаки і погана його організація, й брак досвіду, і нестача бойової техніки. Завдавши сильного удару, противник оточив три армії й тільки в полон захопив принаймні 240 тис. червоноармійців та командирів.

28 червня 1942 р. великі танкові з'єднання ворога у взаємодії з піхотою й авіацією (німецькі військові кореспонденти у захваті охрестили цю армаду «нестримний мастодонт») розпочали генеральний наступ на воронезькому напрямку — операцію «Блау». Просування на марші німецьких танкових колон, артилерії, вантажних машин з піхотою було помітним на відстані 50—60 км через неосяжну густу й темну хмару пилу, порохового диму і попелу палаючих сіл. «Цестрій римських легіонів, перенесений у ХХ вік для приборкання монголо-слов'янських орд!»— торжествуючи, говорили німецькі офіцери. Було прорвано фронт протяжністю 650 км і глибиною 150—400 км на південно-західній ділянці театру воєнних дій. Радянські війська з боями відходили.

Знову, як і в 1941 р., в Червоній армії поряд з героїзмом та самопожертвою рядових воїнів мали місце безладдя й паніка, розгубленість командування і, як наслідок цього, марні спроби стабілізувати становище. З боєм у душі спостерігаючи події, О.Довженко 12 липня 1942 р. зробив у своєму фронтовому щоденнику такий гіркий, емоційно загострений запис: «Вся фальш, уся тупість, усе безпардонне й безтямне ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сатрапством — усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе, степами, пустелями. І над усім цим — «Ми переможемо!»

У травні—червні 1942 р. рухнув Кримський фронт. Німцям вдалося захопити весь Керченський півострів, у тому числі й м. Керч. У ворожому полоні опинилося 200 тис. радянських військовослужбовців. Понад 10 тис. воїнів зайняли Аджимушканські каменоломні, де оборонялися кілька місяців, марно очікуючи повернення Червоної армії. На початку липня 1942 р. блоковані ворогом із суші, моря та з повітря після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя. На кінець літа німцям вдалося прорватися до Сталінграда та Головного Кавказького хребта.

В ці літні місяці другого року східної кампанії Гітлер та його оточення дійшли висновку, що цього разу «з росіянами покінчено», як сказав «фюрер» генералу Гальдеру. У відповідь почув: «Мушу визнати, що так воно і є». Але польо-

ві командири на гребені своїх воєнних успіхів несподівано для себе стали відчувати, що війна не тільки не закінчується, але вступає у якусь нову, непередбачену фазу. Червона армія не збирається припинити опір.

Кульмінацію нових випробувань зафіксував відомий наказ № 227, підписаний Сталіним 28 липня 1942 р. У ньому розвивалися далі положення іншого вкрай жорстокого наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. З одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття суворі накази були необхідні. А з другого — підкріплені правом розстрілу «в несудовому порядку», застосуванням загороджувальних загонів та штрафних батальйонів, карною відповідальністю близьких родичів «винуватців», вони сковували ініціативу командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з'єднання, які з ходу кидалися в бій з боєкомплектом 4—5 снарядів на одну гармату, коли навіть гвинтівки мали не всі бійці, а їсти їм не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За три-чотири дні боїв дивізія лягала на смерть...

Із залишенням 22 липня 1942 р. радянськими військами м.Свердловська Ворошиловградської області закінчилися оборонні бої на території України.

Постає запитання: чи винна армія в цих поразках? Відповідь має бути однозначною. Радянські війська, поставлені у неймовірно скрутне становище не тільки переважаючими силами агресора, а й згубними прорахунками та помилками політичного керівництва країни на чолі із Сталіним, сатанинська воля якого паралізувала здатність і генералів, і наркомів, і партійних секретарів до самостійних рішень та вчинків, мужньо й до кінця виконували свій обов'язок, залишалися вірними присязі. Стікаючи кров'ю, завдаючи чималих ударів по ворогові, вони трималися до останнього. На кістках солдатів — героїв і мучеників 1941—1942 рр. створювалися передумови перелому в ході війни.

Нацистська окупація і рух Опору

У винятково строкатому й суперечливому переплетінні подій та явищ історії ХХ ст. одне з них привертає особливу увагу унікальністю, паталогічною витонченістю його задуму. Це була спроба націонал-соціалістів повернути з небуття й утвердити в центрі європейської цивілізації плантаторську, рабсько-кріпосницьку систему, що будувалася на хибному принципі расової переваги німецької нації. Українська земля, окупована німцями, стала наче випробувальним полігоном унікального за людиноне-нависницьким задумом експерименту, що його нацисти збиралися поширити на весь світ. І вони не стали чекати

кінця війни, щоб впровадити цю безумну ідею, розраховуючи, що кинуте напризволяще українське населення, деморалізоване й роз'єднане, не зможе чинити опір поневолювачам. Але нацисти і тут прорахувалися. Основна маса людності відмовилася бути рабами.

Саме тому окупаційний режим, нав'язаний українському населенню у вигляді лихозвісного «нового порядку», відзначався винятковою українофобією. Мета гітлерівських агресорів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти запровадити систему жорстокої позаекономічної експлуатації. У планах колонізації визначалося: «Україна — найплодючіша область Європи. Її завдання — постачати продукти харчування та сировину новій Європі. А жити на українській землі повинні тільки люди німецької, арійської крові».

Потрібно було зовсім небагато часу, щоб остаточно з'ясувалися цілі Німеччини щодо України. На нараді окупаційних чиновників у Рівному Е.Кох сформулював їх так: «Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не ошасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччини. Цю роботу слід провадити, не рахуючись з втратами».

Скасувавши, по суті, саме поняття «Україна», окупанти штучно розчленували суверенну українську територію, що історично склалася. Західноукраїнські землі під назвою «дистрикт Галичина» були включені до «генерал-губернаторства», створеного на території окупованої Польщі. Південні райони республіки під назвою «Трансністрія» ввійшли до складу Румунії. Більшу ж частину України було віднесено до так званого рейхскомісаріату «Україна». Управляти ним Гітлер поставив Еріха Коха. Вибір був не випадковим. Адже фанатичний расист Кох ненавидів і зневажав українців як неповноцінних істот «нижчої раси». «Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — твердив цей «арієць», — я звелю його негайно розстріляти». Названий своїми підлеглими «коричневим царем України», Кох запопадливо заходився реалізовувати расистські постулати Гітлера, який розп'ятував: «Ми заінтересовані в тому, щоб ці росіяни чи так звані українці не дуже сильно розмножувалися: адже ми маємо намір добитися того, щоб одного чудового дня усі ці землі, що раніше вважалися руськими, були цілковито заселені німцями».

Новоявлені колонізатори, по суті, визнавали тільки один метод управління захопленими територіями — фізич-

ний і моральний терор. Вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення (євреїв і циган — майже до ноги) та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн. чол. молоді (200 тис. з них, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після завершення війни).

Апокаліптичні картини незліченних ровів, завалених трупами жителів України, доповнювалися приголомшуючим «пейзажем» нескінченних руїн сотень міст, селищ та сіл, тисяч заводів, фабрик, шахт, електростанцій, спалених колгоспних та радгоспних будівель, землянок й окопів, у яких тупилися сотні тисяч людей. Тепер уже важко визначити певно, що саме було зруйноване в 1941 р. під час відступу радянських військ, а що в 1943 р. — нацистами. У будь-якому разі, якби не гітлерівська агресія, український народ не втратив би те, на створення чого витратив неймовірно зусилля та кошти, чим пишався і на що покладав великі надії.

Полчища німецьких інтендантів і підприємців під прикриттям багнетів і кулеметів окупаційних військ нищили по містах і селах, вивозили все, що тільки можна було навантажити у вагони. Але не менше населення потерпіло від стихійно відновлюваного в умовах «нового порядку» «дикого» капіталізму з притаманними йому соціальними видатками. В Харкові, наприклад, у 1942 р. було здійснено стихійну приватизацію для вузького кола близьких до міської адміністрації людей. Відкрилися приватні кафе, магазини, кіоски. Але ціни, як писала місцева газета «Нова Україна», «спекулятивні, недоступні для більшості».

Перед відступом з України фашисти хвалилися «видатними господарськими успіхами», тим, що успішно реалізували вказівку уповноваженого по «чотирирічному плану» Герінга: «грабувати все і грабувати ефективно». А перед тим як залишити під ударами радянських військ українську землю, виконуючи директиву того ж Герінга, спеціальні команди підрильників і «факельників» не шкодували вибухівки, підривали, затоплювали водою, підпалювали все, що тільки можна було вивести з ладу, аби завдати українському народові непоправних втрат, відкинути на сторіччя назад.

Безумовно, злочинні дії фашистів щодо України не були б такими масштабними, якби не сприяння окупантам частини населення. В багатьох людей, які свого часу в цілому схвально сприйняли ленінські ідеї, бузувірські дії більшовицького тоталітарного режиму викликали почуття гіркого розчарування в радянській владі, в соціалізмі, що ототожнювалися ними зі сталінськими зlodіяннями. А це в поєд-

нанні з голодним, безправним існуванням абсолютної більшості населення в умовах окупації ставало базою такого явища, як колабораціоналізм, тобто підсобництва гітлерівцям з боку осіб з місцевого населення.

Незважаючи на те що окупанти поряд з жорстокою репресивною політикою використовували також штучно створений масовий голод у містах і політичні провокації, вони нашоствхнулися на відкритий або прихований опір. Люди, які опинилися під владою загарбників, переконувалися: те, що приніс фашизм,— і масовий геноцид, цілковиту відсутність людських прав, рабське животіння,— набагато страшніше від того найгіршого, що їм доводилося терпіти в умовах, хоча й спотвореної сталінським тоталітаризмом, народної в своїй основі радянської влади. Такий висновок знаходимо у численних документах окупаційного періоду. Зокрема, в листі командуючого тилом групи армій «Південь» генерала Фрідріха є визнання: «Українське населення в 1941 р. під час вступу німецьких військ зустрічало їх як друзів і визволителів за місцевим звичаєм — хлібом та сіллю. Це гарне ставлення останнім часом докорінним чином змінилося». І там, де в 1941 р. зводилися тріумфальні арки на честь «німців-визволителів», у 1942 р. стали закладатися міни.

Нечувані бідування жителів міст і сіл під німецькою окупацією сприяли політичній орієнтації багатьох, стали суворою школою виховання справжніх патріотичних почуттів. Навіть ті, у кого віра в ідеали радянської влади була до війни підірвана більшовицькими крайнощами, ставали до лав Опору. І при цьому, незважаючи на страхіття сталінських «соціалістичних перетворень», що супроводжувалися масовими репресіями, наступом на соціальні та політичні права трудящих, населення в основній своїй масі ще зберігало віру в соціалістичні ідеали, сподівалося на позитивні зміни у повоєнний час, вбачаючи саме у радянській владі альтернативу гітлерівському «новому порядку».

Великі труднощі в процесі свого становлення пережив партизанський рух у тилу ворога. Оскільки воєнною доктриною Червоної армії передбачалося, що війна вестиметься виключно на території противника, підготовка населення до партизанської боротьби визнавалася недоцільною. Більш того, створена в лісах прикордонних районів на початку 30-х рр. мережа матеріально-технічних баз була ліквідована, а підібрані для можливої партизанської боротьби досвідчені кадри звинувачено у підготовці «замаху на товариша Сталіна» та знищено. Було відкинута теоретичні засади і практичний досвід організації й тактики партизанського руху.

Ці прорахунки далися взнаки на початку війни, коли партійні та військові органи заходилися створювати підпілля, формувати партизанські загони. Адже об'єктивні труднощі організації боротьби у ворожому тилу ускладнювалися поспішністю й формалізмом у доборі кадрів та підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах, закладанні матеріально-технічної бази, створенні конспіративних квартир, налагодженні засобів зв'язку.

Орієнтовані на досвід громадянської війни, місцеві керівники, до обов'язків яких було віднесено формування підпілля та партизанських загонів, нерідко проявляли кричущі невігластво і формалізм, інструкуючи їх учасників. Коли до секретаря Сніжнянського райкому партії Сталінської області та начальника райвідділу НКВС звернулися керівники новоствореного партизанського загону із запитанням: де переховуватися і чим озброюватися партизанам, вони почули у відповідь: переховуватися треба в кушах («не будуть же німці перевіряти кожен куш»), а озброюватися слід сокирами («сокира також є зброєю»).

Тому не дивно, що багато таких погано підготовлених і недосвідчених підпільників і партизанів, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали великий досвід боротьби з антифашистським рухом у Німеччині та Європі, не витримали всього тягара непередбачених труднощів. Мали місце випадки саморозпуску партизанських загонів, а ряд підпільних організацій зазнав непоправних втрат від зрадників і репресій окупантів. Це відразу ж негативно позначилося на ефективності боротьби в тилу ворога. Один з керівників партизанського руху на Україні І.Старинов свідчив, що в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. малися відомості про наявність лише 22 діючих загонів. Решта — розпалася або була розгромлена.

В неймовірно складних умовах ворожого тилу, долаючи величезні організаційні та матеріальні труднощі, щодня піддаючи себе смертельному ризику, гуртували одностумців, збирали на полях недавніх боїв зброю, самотужки виробляли конспіративні прийоми, тактику бойових дій, налагоджували приймання радіодонесень, розмножували та поширювали антифашистські листівки. Завдяки цій невтомній безстрашній роботі вже на кінець 1942 р. у нелегальній діяльності на території України стався вирішальний злам. Підпільна та партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Певною мірою вдало-

ся виправити й численні помилки, допущені під час формування партизанських загонів і нелегальних організацій.

Видатну роль у відтворенні та активізації партизанської боротьби відіграли військовослужбовці Червоної армії, що опинилися в оточенні, а також ті, яким пощастило вирватися з німецького полону. Власне кажучи, ще в перші тижні катастрофи 1941 р. багато воїнів, які опинилися у німецькому тилу, стихійно переходили на партизанські форми боротьби. Практично всі ті військовослужбовці, які не змогли пробитися за лінію фронту, «до своїх», ставали резервом партизанських формувань. Це були бойові одиниці з кваліфікованим командуванням (на чолі кращих з'єднань стояли командири Червоної армії М.Наумов, О.Сабуров, І.Федоров, І.Бовкун, А.Грабчак, Д.Медведев, М.Прокоп'юк та інші), по-військовому організованою штабною роботою, розвідкою, службами тощо.

Серед різних форм народної боротьби в тилу ворога у всіх районах України найактивнішою були збройні партизанські дії. У кількох тисячах радянських загонів воювали сотні тисяч патріотів. Робітники, селяни, службовці нерідко під впливом діяльності підпільників саботували економічні, політичні та воєнні заходи окупантів, чим ослаблювали ворожий тил. Бойовими діями народних месників керували Центральний та Український штаби партизанського руху, створені в червні 1942 р.

Особливо активний опір окупантам чинила українська молодь. Юнаки і дівчата були найбільш масовою верствою населення, яка безвідмовно пішла за радянською владою. В нацистському документі «Наслідки німецького воєнного управління в зоні групи армій «Південь» цьому феномену приділено спеціальну увагу. В ньому говориться, що радянська молодь «глибоко засвоїла основоположення більшовизму... З молоді складалася більшість активістів за справу рад. Банди (партизани.— *Авт.*) утворювалися переважно з молоді. Тому прорадянськи вихована молодь після вступу німецьких військ являла собою постійну загрозу суспільному спокою, порядку та безпеці».

Роль «третьої сили» в умовах окупаційного режиму намагалася активно відігравати організація українських націоналістів (ОУН). Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити у Львові відновлення самостійної Української держави ця організація остаточно розкололася. Утворилися два її крила — помірковане на чолі з А.Мельником (ОУН-м) і радикальне, кероване С.Бандерою (ОУН-б), що почали між собою ворогувати. Мельниківці, сподіваючись на вра-

хування німцями українських інтересів, відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть створили з українців дивізію СС «Галичина» для допомоги фашистам. Бандерівці, збагнувши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, почали створювати власні збройні сили — Українську повстанську армію (УПА), підпільні боївки в селах. Їхньою метою була боротьба за незалежну соборну Україну.

Водночас ОУН робилися активні спроби з допомогою так званих «похідних груп», що склалися з досвідчених організаторів і пропагандистів, поширити свій вплив на східні та південні області, розгорнути мережу оунівського підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. На відміну від комуністичного підпілля гестапівці називали націоналістичних нелегалів «українським рухом опору». В одній з його листівок, конфіскованих поліцією безпеки і СД, говорилося: «Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми повинні берегти наші сили, бо ми впевнені, що війна у своїй кінцевій фазі надасть нам державу...» Оскільки самостійницький рух, як і, ясна річ, комуністичний, суперечив німецькій колонізаторській політиці, на оунівців обрушилися репресії. Розгромивши націоналістичне підпілля, гестапівці зосередилися на боротьбі проти комуністичного руху, який набрав силу.

З наближенням Червоної армії і реальною перспективою повернення радянської влади, що запам'яталася в краї масовими репресіями та породжувала почуття страху, стосунки між бандерівцями і окупантами з огляду на спільну загрозу в ряді випадків набули характеру взаємосприяння у боротьбі проти нової більшовицької окупації.

Наявність двох, хоч і не рівнозначних за масштабами та ефективністю, сил руху Опору (тут перевага в ефективності, безумовно, на боці комуністичної) була особливістю українського театру партизанських дій так само, як факт розколу української нації ідеологічною барикадою. Але є підстави наголосити і на тому, що об'єднувало: абсолютна більшість українського народу не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти не намагалися її нав'язати, зайняла, зрештою, однозначно ворожу позицію щодо окупантів та їх підсобників. А це створювало сприятливі умови для всеукраїнського руху Опору, який у 1943 р. досяг найбільшого розмаху і не на жарт налякав нацистів.

Саме на цей час припадає наказ Гітлера № 14 «Про боротьбу з партизанами», що свідчить про особливу занепокоєність обстановкою в окупованих районах СРСР. У цьому

наказі, зокрема, зазначалося: «Партизанська боротьба, котру ведуть росіяни, нині стає дедалі більш активною... Останнім часом партизани завдали значних збитків залізничному транспорту і сільському господарству... Боротьбу з партизанами необхідно розглядати як бойові дії, як і будь-який інший вид бойових дій на фронті... У боротьбі з партизанами необхідно використати всі сили, що є у розпорядженні».

В 1943 р. партизанська боротьба набрала найбільшого розмаху. А протипартизанські заходи німців приносили їм мінімальний успіх. Більше від них страждало місцеве населення. Прифронтний тил німецької армії став нагадувати порохований льох. А його надбудова — окупаційний режим тріщав по всіх швах. Партизанські формування на цей час вже не тільки багато в чому нагадували частини регулярної армії, а й координували з ними бойові дії. Це був справжній другий фронт Великої Вітчизняної війни.

Вклад України
у воєнно-економічну
мобілізацію

З'ясування того, де, звідки в народі взялися сили, щоб повернути вкрай несприятливий хід воєнних подій на користь Радянського Союзу і виграти, зрештою, мало не програну спочатку війну проти могутнього гітлерівського «рейху», є, без сумніву, корінним питанням історії Великої Вітчизняної війни. Як 50 років тому, так і сьогодні ми продовжуємо себе запитувати: як сталося, що, залишившись без західної, розташованої в Україні, металургійної і паливно-енергетичної бази, фактично втративши значну частину воєнно-промислового потенціалу і, до того ж, маючи майже вдвоє менше, ніж Німеччина, паливно-металургійних ресурсів, Радянський Союз всього за півтора року війни зумів не тільки повернути свою довоєнну військову силу, а й навіть перевершити її?

Врятуванню та відновленню воєнно-економічного потенціалу сприяла своєчасна і в цілому успішно проведена (головним чином з Лівобережної України) евакуація найціннішого устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, найціннішого майна радгоспів, машинно-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, у тому числі Академії наук, 70 вузів, понад 40 театрів, а також 3,5 млн. робітників, рільників, механізаторів, службовців та їхніх сімей.

Все скільки-небудь цінне майно, що його не можна було вивезти, за директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. повинно було «безумовно знищуватися», щоб ворог не зміг його використати. Такою була логіка

тотальної війни на тотальне знищення, за якою висаджено у повітря частину Дніпрогесу, ряд інших об'єктів. Однак унаслідок швидких темпів ворожого наступу чимало запасів сировини (зокрема 1 млн. т марганцевої руди), 490 млн. т зерна, борошна та іншого продовольства, багато тонн пального потрапило до рук гітлерівців.

Попервах наслідки евакуації здавалися жахливими: рівень виробництва у провідних галузях промисловості набагато знизився. Фронт якийсь час майже не отримував танків, літаків. Але поступово становище мінялося на краще. Два фактори сприяли цьому. По-перше, це економічно грамотні рішення щодо розміщення евакуйованих продуктивних сил і спеціалістів. І, по-друге, безпрецедентні, навіть порівняно з роками «соціалістичного будівництва», трудові зусилля.

Евакуйоване обладнання розміщувалося, в основному, на профільних заводах і шахтах з метою посилення їх потужностей. Причому майно евакуйованого підприємства розподілялося іноді на багатьох місцевих. Так само на квартирах місцевих жителів було влаштовано і приїжджих — інженерів, техніків, робітників, їхні сім'ї, господарі поділили-ся й одягом. Адже приїжджі були часто і без харчів, і без одягу, і без постелі. Особливе широкердя проявила громадськість, переважно жіноцтво, щодо влаштування українських дітей, яких десятками тисяч було евакуйовано до Середньої Азії. Завдяки довоєнним добрим стосункам України з іншими республіками СРСР не було обділено увагою й численних діячів культури і науки, які разом з Академією наук, вузами, театрами, кіностудіями, творчими спілками прибули на схід. Тут їм створили необхідні умови для плідної роботи.

Ідеї справедливої визвольної війни надихнули видатних учених, митців, літераторів — О.Патона, В.Філатова, П.Тичину, М.Рильського, М.Вериківського, Ю.Мейтуса, В.Касіяна, О.Шовкуненка, М.Литвиненко-Вольгемут, М.Романова, О.Довженка та сотні інших на напружену творчу діяльність для зміцнення боєздатності Збройних сил. Водночас вони широко знайомили даліке від культурних центрів населення східних районів із здобутками культури, передусім української.

Умови перебудови життя суспільства на воєнний лад багато в чому залежали від того, як склалися відносини між приїжджими і місцевим населенням. Хоча війна нібито давала й чимало підстав для чвар між ними (згадаємо бодай те, що через наплив мільйонів евакуйованих набули широкі масштаби примусові підселення, вилучення лишків житлоплощі в місцевих жителів тощо), однак міжнаціо-

нальних конфліктів не спостерігалось. І саме завдяки цьому за винятково скрутних обставин у тилу не сталося те, що могло статися, — масових голодувань та епідемій. Атмосфера злагоди серед населення підготувала ґрунт для створення економічної бази ведення «тотальної війни».

Всупереч усім негараздам — гостро бракувало сировини, електроенергії, обладнання для структурної перебудови, передусім кваліфікованої робочої сили і часу — економіку врятували самі трудівники. Об'єднавшись з евакуйованими, місцеві жителі, а це були переважно жінки, підлітки, бо ті, хто підлягав мобілізації, вже воювали на фронті, не шкодували ні сил, ні здоров'я для створення нової воєнної економіки. Обладнання, що прибуло, розташовували за відсутності вільних виробничих площ у приміщеннях універмагів, полиці яких пустували, кінотеатрів, котрі мало хто відвідував, навіть шкіл. А то й ставили його просто неба, в полі, лісі, підводили електроенергію, а вже діючі верстати обносили стінами, вкривали дахом. А поряд виникали намети, в яких жили люди.

Було неймовірно тяжко. Без відпусток і навіть вихідних днів, без права звільнитися з роботи працювали робітники, інженери й техніки харківських тракторного, дизельного, турбінного, київських суднобудівного «Ленінська кузня», машинобудівного «Більшовик», Криворізького металургійного, багатьох інших заводів, евакуйованих з України. Люди, як кажуть, зціпивши зуби, по 12—14 годин за день стояли на вахті біля верстатів, доменних печей, прокатних станів.

Було, звичайно, ще скрутніше, коли треба було виконувати фронтіві замовлення. Г.Горобець, металург із Криворіжжя, який працював на базі одного з підприємств Нижнього Тагіла, розповідав, як виконувалось таке завдання: «Ми не йшли додому доти, поки не закінчили роботу. Це тривало 24 години при 30° морозі. Ходив я тоді в гумових чоботях. Забіжиш у приміщення погрітися — онучі на ногах вологими стають. А коли знову вийдеш на мороз, замерзають». Але Горобець не звертав на це уваги, бо завдання було ударним, «фронтівим». Коли прийшов він додому, то зняти чоботи не зміг — онучі змерзлися. Майстер після тієї пекельної доби захворів і кілька місяців не піднімався з ліжка.

Так, люди інколи тижнями не виходили з цехів, тут же спали, їли. Бо тилове постачання — найчастіше це були тарілка так званої затірки, тобто звареного у воді борошна, мізерна пайка хліба, цибуля, одна-дві картоплини «в мун-

дирах» — могло забезпечити мільйонам робітників і службовців лише напівголодне існування в умовах виснажливої праці та невлаштованого побуту. Побувавши в тилкових районах і зіткнувшись з побутом людей, представник британської військової місії М.Макферлейн з подивом писав: «Російським людям властивою є незвичайна здатність існувати на одному хлібі». Більше, ніж окрась хліба, картоплину, тилове село дати місту не могло, не вистачало робочих рук, пального, орної землі, знизилася врожайність, приплід худоби. Але практично ніхто не ремствував. Люди розуміли: страхотлива війна вимагає великих жертв.

Щоправда, не всі розділяли жертвні патріотичні переконання. Подекуди «місцева влада», користуючись послабленням централізованого контролю, захопилася «самозабезпеченням». Відома письменниця М.Шагінян після відвідин тилкових міст під враженням побаченого не витримала, виступила на письменницьких зборах. Це був крик душі: «Обкоми, райкоми обжираються, жеруть пайки робітників, а робітники голодують, ходять, як тіні, втомлені, виснажені...» От вже дійсно: «Кому війна, а кому мати рідна».

Але при всіх вадах, притаманних командно-адміністративній системі, її роль у подоланні численних негараздів і критичних явищ під час минулої війни не можна недооцінювати. Екстремальні ситуації вимагали екстраординарних заходів. Це торкалося й мобілізації робочої сили, й розподілу досить обмежених матеріальних джерел, а також продовольства. Господарники воєнного часу, вміло маніпулюючи досить обмеженими ресурсами, беручи на себе відповідальність, сміливіше виявляючи ініціативу й самостійність у вирішенні невідкладних питань, пов'язаних з відновленням воєнно-економічної бази, з життям та працею населення, робили справді великі справи. В тилу було збудовано 3,5 тис. великих оборонних підприємств, багато з них обладнані українським устаткуванням.

Більшість евакуйованих підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. А в середині того ж року воєнна перебудова народного господарства завершилася. На сході країни небувалими темпами була створена, по суті, заново першокласна воєнна економіка, оскільки західна оборонно-промислова база була втрачена. Крім того, швидко зростав воєнно-промисловий потенціал країни. Особливо успішно розвивалися танкобудування, літакобудування, артилерійська галузь промисловості, виробництво боєприпасів. Майже половину всіх потужностей, уведених в дію у східних районах Радянського Союзу, становило обладнання, евакуйоване з України.

Про ефективність радянської оборонної економіки тих часів свідчить порівняння її показників з воєнно-економічним потенціалом Німеччини. Остання протягом усієї війни виробляла сталі, електроенергії та вугілля в 1,5—2,5 рази більше, ніж СРСР. Але на кожні 100 німецьких літаків випускалося 170 радянських. З воріт танкових заводів Уралу щомісяця виходило 2 тис. бойових машин, у Німеччині вироблялося 1450. Тил став цитаделлю воюючого народу. Його велетенський потенціал був не тільки виявлений, а й максимально використаний в інтересах фронту й діючої армії. І вагому роль у цьому відіграло подвижництво українців — робітників і селян, інженерів та митців.

Битва за визволення України

Восени 1942 р. напруження в бойових діях на південній ділянці радянсько-німецького фронту, де вирішувалася доля всієї світової війни, досягла апогею. Дедалі важчим було «дихання» протиборствуючих сторін. Якщо німці сподівалися на те, що, зрештою, «перемога не за горами», то іншими були настрої радянських військ, яким, як і раніше, не вистачало озброєння та кваліфікованого керівництва, були властиві розчарування і нескінченним відступом, і тим, що за 18 місяців війни наші війська не провели жодної значної операції. Воїнів, як і весь народ, морально гнітила втрата, хоча й тимчасова, в що вірили всі, частини території, в тому числі України. Та згодом у запеклому двобої чаша ваг почала схилитися на бік радянських військ. У глухих заволзьких степах під покровом таємниці формувалася армія нового типу — армія прориву, якнайкраще озброєна танками і літаками, гарматами і «катюшами», виробленими на Уралі, в Сибіру і Поволжі.

Ці війська обрушилися на знекровлені й вимотані в жорстоких і кровопролитних чотиримісячних боях у Сталінграді кращі колись дивізії противника. 19 листопада 1942 р. — цей день червоним рядком назавжди ввійшов у світову історію — почався небувалий за силою контраст Червоної армії, яка добилася, зрештою, перелому у війні на свою користь. Відкрилася й можливість визволення України. 16 грудня 1942 р. Воронезький та Південно-Західний фронти перейшли в наступ. Першими на землю України вступили бійці та офіцери 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Того ж дня ворога було вибито з перших українських сіл Півнівка, Морозівка, Микільське Міловського району Ворошиловградської (нині — Луганської) області. Наскільки кривавою була ця операція, можна

судити з того, що лише в боях за перший районний центр на українській території — Мілове загинуло 1066 воїнів — людей дев'яти національностей, переважно росіян. Усього ж у боях за визволення Ворошиловградщини загинуло близько 120 тис. солдатів і офіцерів.

Успіх супроводжував бойові дії Червоної армії до лютого 1943 р., коли було визволено Харків. Але наступ швидко видихнувся. Не вистачало досвіду наступальних боїв, злагодженості в діях родів військ, а подекуди й транспортних засобів та бойової техніки. Так, харків'яни були вражені, коли побачили, що у військах, які вступили до міста, артилерію тягнули... корови. Таке видовище не надало харків'янам впевненості у силі Червоної армії. І дійсно, раптовим контрударом есесівські танкові з'єднання змусили радянські частини залишити Харків і відступити на північний схід. Але Червона армія вже у цілому перехопила ініціативу на фронтах, і ця невдача не могла щось істотно змінити на користь ворога.

У нескінченних кровопролитних битвах радянські Збройні сили набували головного — бойового досвіду. Зріс і рівень військової майстерності їх офіцерського корпусу. Впевненіше стала керувати підрозділами, з'єднаннями, цілими фронтами когорта полководців і воєначальників, що вироста в горнилі війни. Серед них було чимало синів українського народу, зокрема командуючі фронтами та арміями А.Єременко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, І.Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко, П.Жмаченко та ін.

5 липня 1943 р. почалася одна з найбільших битв 2-ї світової війни, що мала вирішальне значення для долі України,— Курська битва. З її завершенням створилися умови для широкого наступу Червоної армії на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту. Війська Південно-Західного та Південного фронтів з 13 серпня по 22 вересня провели Донбаську операцію, в результаті якої 8 вересня визволено Сталіно (нині — Донецьк), а за два тижні — Харків.

Та перемоги коштували великих втрат. І не завжди вони були виправданими суто воєнними міркуваннями. Сталінський авторитаризм з його домінуючим принципом абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглузких наказів (аби швидше, вправніше відрпортувати начальству, бути в його очах несхибними, слухняними) мав своїм підґрунтям знецінення людських життів. Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Ляшенко свідчив: «Справді, у тій війні бага-

то було смертей, нічим не виправданих. Зустрічалися военачальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-якої ціни».

У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16—17-річних. Загалом останніх мобілізували в Україні до чверті мільйона. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, без прийняття присяги, вводили у бій, щоб «спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації». Часто отаку «живу силу» без ретельної підготовки — прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки, але під «прикриттям» загорджувальних загонів з тилу кидали навіть на добре укріплені позиції противника. Наслідком були тяжкі людські втрати. Протягом січня 1943 — жовтня 1944 р. під час однієї оборонної і 11 наступальних операцій загальні втрати Червоної армії становили (включаючи безповоротні й санітарні) 3 млн. 492 тис. бійців та офіцерів, причому середньодобові втрати налічували 67 тис. 805 чол.

На кінець вересня 1943 р. радянські війська на 750-кілометровому фронті вийшли до Дніпра. Центр бойових дій перемістився в район середньої течії ріки. Почався кульмінаційний момент битви за Україну. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити переправу через цю найбільшу на їхньому бойовому шляху водну перепону. Ставка верховного головнокомандування ухвалила рішення: «на плечах» відступаючих ворожих військ захопити плацдарм на Дніпрі й з ходу розпочати його форсування. Це пояснювали необхідністю випередити противника, що готував оборону правого берега. І тому наступаючим воїнам доводилося вирішувати це завдання без підготовки, за відсутності переправних засобів.

Війська часто переправлялися через річку без танків та важкої артилерії. Під вогнем ворога пливли на правий берег хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. На виручку прийшло населення придніпровських сіл. Але тисячами воїни тонули в холодній листопадовій воді. Учасник форсування Дніпра письменник Віктор Астаф'єв згадував: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

Величезних жертв коштувало здобуття та утримання правобережних плацдармів. На островах Козачий та Ольжинський висадився батальйон 342-го стрілецького полку

136-ї дивізії 38-ї армії. Воїни змушені були битися без підтримки авіації та артилерії, покладаючись тільки на власні сили й можливість. Наслідок був жахливим: з більш як 800 бійців та офіцерів вціліло... п'ятеро. Принаймні 260 тис. життів оплачено визволення 6 листопада 1943 р. Києва.

І тут сталося непередбачене: сильний ворожий удар з району Житомира. Німецьке командування плекало надію на повернення Києва. Та «на дворі» був уже 1943-й рік, і радянське командування зуміло опанувати обстановку, не розгубилося і на контрудар відповіло контраступом. В архіві зберігся цікавий документ — рапорт коростенського гебітскомісара Штеуделя про паніку, що виникла серед німецького гарнізону під час наближення радянських танків. Командир німецького армійського корпусу «із швидкістю блискавки кинувся до свого автомобіля і на величезній швидкості покинув місто. Його штаб намагався спішно завантажити найнеобхідніше службове майно на легкові автомобілі і так само швидко дременути». Канонада наближалася, і вже зовсім близько було чути кулеметні черги. Як з'ясувалося пізніше, генерал так поспішав залишити місто, що навіть не попередив гебітскомісара. Охоплені панікою, німецькі офіцери, чиновники, солдати покидали машини разом з майном, забувши навіть казну, і кинулися врозтіч.

Проте німецька армія зберігала ще силу, відступала, в основному, організовано і чіплялася за кожні висотки, річки, населений пункт. Ні, не була битва за Україну «богатырським маршем»: кожен клаптик української землі политий кров'ю радянських воїнів, усіяний їхніми кістками.

Але ніякі перешкоди й труднощі не могли вже спинити Червону армію, яка нарощувала силу своїх ударів по ворогу. 24 грудня почався загальний наступ на Правобережній Україні, в якому взяли участь найбільші фронти — Білоруський, 1, 2, 3, 4-й Українські. Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі — від Полісся до берегів Чорного моря. Дуже важливою за воєнно-політичними результатами була Корсунь-Шевченківська операція 1-го і 2-го Українських фронтів (25 січня — 17 лютого 1944). Були створені передумови для вигнання німців з території Правобережної України. В січні — квітні 1944 р. війська 1-го і 2-го Українських фронтів очистили від ворога значну частину Правобережної та Західної України. 26 березня 1944 р. радянські війська перейшли державний кордон з Румунією, а 8 квітня — з Чехословаччиною.

Важливими були бої за визволення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Ворог чинив шалений опір, намагався переходити в контраступ. Але йому протистояли

стійкість, героїзм, зростає майстерність радянських воїнів. 4 червня 1944 р. під Яссами (Румунія) видатний подвиг здійснив 44-річний воїн 50-ї Запорізько-Кіровоградської стрілецької дивізії Роман Сміщук. Рота, в якій він служив, потрапила в оточення і зайняла кругову оборону. На її позиції наступали 16 танків і батальйон піхоти ворога. У цей критичний момент Сміщук не здригнувся, почав кидати у ходову частину танків, що наближалися, гранати й пляшки із запальною сумішшю. Так він знищив один за одним 6 50-тонних танків. Рота була врятована, а Р.Сміщук удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Успішно розгортався наступ і на півдні республіки. 10 квітня ворога вибили з Одеси. Водночас, прорвавши добре укріплену оборону, війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання на Кримському півострові. 9 травня 1944 р. після кровопролитного штурму було визволено Севастополь.

Нових успіхів в очищенні від ворога території України радянські війська досягли у другій половині 1944 р. 13—14 липня 1-й Український фронт почав наступ на Рава-Руському та Львівському напрямках проти сильного ворожого угруповання «Північна Україна». Розвиваючи наступ, війська фронту оточили в районі Бродів 8 ворожих дивізій. 38 тис. гітлерівців було вбито і 17 тис. взято у полон. Серед розгромлених ворожих з'єднань виявилось й 14-а гренадерська дивізія «СС-Галичина», створена мельниківською фракцією ОУН. 27 липня від ворога було визволено Львів.

Під час Карпато-Ужгородської операції закінчилось визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. А на останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня завершилось визволення Закарпатської України.

Битва за визволення України, що тривала довгих 22 місяці й складалася з ряду великих операцій, в яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих радянських Збройних сил, стала одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги.

Але хоча ворога з української землі було викинуто, бойові дії для визволення поневолених фашистами країн Центральної та Південно-Східної Європи і завершення розгрому гітлерівської Німеччини тривали ще довгих півроку. Найактивнішу участь у них брали мільйони воїнів-українців та воїнів за походженням з України. А з протилежного боку європейського театру воєнних дій так само мужньо билися у лавах армій США, Канади та інших країн антигітлерівсь-

кої коаліції й офіцери українського походження із середовища тамтешньої еміграції. Так, у лиху годину вселенського лиха розділена українська нація інстинктивно шукала й знаходила можливості для поєднання зусиль у боротьбі проти ворога усього волелюбного людства.

Повернення
радянської влади
й українське суспільство
у 1943—1945 рр.

З переходом Червоної армії у загальний контрнаступ і початком визволення України багатостраждальний український народ опинився перед новим поворотом у його примхливій долі. Це ж уперше в чвертьвіковій історії радянської країни сталося так, що велика й густонаселена частина її території на тривалий час де-факто, випавши зі складу СРСР, опинилася в орбіті антагоністичної соціальної системи та непримиренно ворожої ідеології. На таке безпрецедентне явище тоталітарна система не могла не реагувати неординарно. Як саме, стало з'ясовуватися з початком процесу відновлення на місцях органів командно-адміністративної системи.

Складні й суперечливі відносини партійно-радянської влади з населенням вступили у нову стадію. З одного боку, абсолютна більшість людей, що настраждалися під нацистським кривавим ярмом, з радістю і вдячністю зустріли Червону армію, не бачили їй альтернативи, широко називаючи армією-визволителькою. Та при цьому повернення радянської влади нерідко викликало почуття химерної суміші надії й страху. Нацистська пропаганда, яка всіляко мусувала тему «помсти більшовиків» населенню, що не з своєї вини опинилося під окупацією, як виявилось, мала рацію.

Особливо тривожило партійні та радянські органи те, що ідеологічна обстановка на шойно визволеній території істотно змінилася порівняно з довоєнним періодом. І справа полягала не тільки в психологічній війні окупантів проти українського народу — народ у своїй масі не піддавався расистській людиноненависницькій ідеології. Але багато мислячих людей, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності, починали розуміти шкідливу роль не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. Населення ж чекало після війни серйозних соціально-політичних змін, передусім ліквідації колгоспної системи у її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизації суспільного життя.

Але те, чого так боялися, якраз і поверталось. З тривогою доповідав секретар Одеського обкому партії у ЦК, що, «за даними наших органів», є факти «відкритих контррево-

люційних виступів». А саме: колгоспниця виступила проти колгоспів, демобілізований солдат сказав, що «справжню свободу він бачив за рубежем», інший — агітував за обрання депутатом Верховної Ради «рятівника нашої країни» маршала Г. Жукова тощо. Не покладаючись на горезвісну масово-політичну роботу, парторгани передавали такі справи на розгляд «наших органів». І що ж: у колгоспниці, незадоволеної колгоспом, переглянули присадибну ділянку у бік її зменшення, волелюбного солдата репресували і т.ін. Але цим не обмежилися. Як повідомляв той же секретар, в Одеській області було проведено «значне відселення антирадянських елементів, від 8 до 9 тис. чоловік». Репресії щодо населення мали місце після зайняття радянськими військами Житомира, Бердичева, Білої Церкви. Люди звинувачувалися у дезертирстві, вмисному небажанні евакуюватися в 1941 р.

В умовах війни та повоєнної розрухи репресії проти тих, хто пішов на співробітництво з ворогом, все ж не набули ще масштабів «великого терору» щодо українського населення. Але відносно національних меншостей як покарання за «нелояльність» щодо радянської влади було застосовано чергове сталінське бузувірське нововведення — масова їх депортація. В травні 1944 р. таку нелюдяну акцію проведено в Криму, звідки поголовно виселено 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. А незадовго до цього протизаконного діяння «вождь народів» у своїй доповіді з приводу 26-ї річниці Жовтневої революції твердив, що «всі народи Радянського Союзу як один стали на захист своєї Батьківщини». І це було правдою.

Повернення командно-адміністративної системи з її більшовицьким екстремізмом, «надзвичайщиною» і намаганням взяти реванш за власні непростимі прорахунки, за «втрату лиця» внаслідок воєнної катастрофи 1941—1942 рр. призвело до чергового загострення давнього конфлікту в суспільстві, нагнітання паралізуючої атмосфери страху і підозри, взаємного відчуження поміж людьми. І це затьмарювало радість з приводу переможних дій Червоної армії на фронтах війни, сприймалося як повернення до репресивного процесу довоєнних років. Такі явища не могли не гальмувати нормалізацію обстановки й успішну відбудову народного господарства.

Відчутним і витонченим утискам було піддано не тільки відкритих колаборантів та їхні сім'ї (по суті, «дрібноту», бо «кити» евакуювалися з німецькими військами), а й широкі верстви населення, громадянські права якого, декларовані

конституцією, всіляко порушувалися (під час прийому на роботу, у вищі навчальні заклади, службового просування тощо). Спостерігаючи чергові вивихи тоталітарної системи, Олександр Довженко з душевним боєм писав у щоденнику, що визволителі поведуться з визволеними «брутально, недобре, а часом і жорстоко, як з учомусь винними, ворожими, підозрілими, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а й рідні люди, плоттю від плоті якої вони є».

В цілому населення починало розуміти: надії на те, що радянська влада за час війни зміниться на краще, пом'якшає її ставлення до людності, марні. Однак для більшості населення влада була «старою знайомою», «своєю». До того ж після повернення вона виявила себе не тільки з негативного боку, а й оперативно зуміла реально забезпечити жорсткий громадський порядок, надала роботу сотням тисяч безробітних, створила бодай мінімальні умови для виживання міського населення. І вже цим в очах багатьох була набагато кращою, ніж рабсько-кріпосницький «новий порядок», що приніс українському народові одні лише бідування й приниження.

А починати доводилося, по суті, з нуля. Особливу увагу було звернуто на створення необхідних умов для першочергових господарських заходів, зокрема у машинобудуванні, на електростанціях і транспортних магістралях. Справа ускладнювалася тим, що держава змогла в 1943—1945 рр. виділити для цього лише 7% коштів від суми прямих збитків, завданих Україні війною та окупацією. Крім того, масова реєвакуація майна підприємств, вивезених у тил в 1941—1942 рр., була цілком слушно визнана недоцільною. Щоправда, в Донбас та Кривбас у 1943—1944 рр. надійшла значна кількість матеріалів, інструментарію, продовольства з інших промислових регіонів, адже війна продовжувалася, й економіка потребувала сталі та вугілля. Але в цілому було повернуто лише рештки евакуйованого майна. Прибували виробничі колективи, та й то у неповному складі.

Отож, відбудовні роботи доводилося вести, в основному, за рахунок власних ресурсів, навіть збирати на руїнах підприємств деталі й частини різних механізмів тощо. Не вистачало робочої сили, і тому вдавалися до випробуваних мобілізаційних заходів. Уже на першому етапі відбудови у транспорт і промисловість було мобілізовано близько мільйона чоловік і жінок, переважно із села.

Тим часом загальна продуктивність праці залишалася невисокою. Однією з основних причин цього було вкрай незадовільне матеріально-побутове становище населення.

Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень. Трохи краще постачалися робітники на особливо важливих виробництвах. Але продовольства не вистачало. На кінець 1943 р. майже всі визволені райони не мали у продажу цукру, риби. Бракувало хліба. Так, у Києві та Харкові нерідко залишався лише одинденний його запас. І тоді зменшувалися випічка хліба та норми постачання. Ще гострішою була житлова проблема. В республіці 10 млн.чол. залишилися без житла. У Києві, наприклад, 50 тис. жителів юрилися в землянках.

Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали і могли бути використані в оборонних цілях. І, треба сказати, що тут було зроблено максимум можливого — не тільки відбудовано в цілому 30% довоєнних виробничих потужностей, а розчищено серед руїн майданчики для великомасштабних відбудовних робіт. Республіка перетворилася, по суті, на прифронтову матеріально-технічну базу діючої армії. Повільніше, ніж транспорт та окремі галузі промисловості, ставали на ноги сільське господарство, житлово-комунальне господарство міст і сіл. Але наявні зрушення вселяли надію на те, що Україна переможе розруху.

Як і весь народ, з полегшенням сприйняли прихід радянських військ на українську землю представники інтелігенції. Колективами і поодинокі, хто як міг, поверталися вони з евакуації, відразу ж поринаючи у вир відбудовних робіт. У березні 1944 р. реєвакуювано в Україну Академію наук. Поверталися театри, вузи, музеї.

Але водночас повертався на визволену від ворога територію і морально-психологічний пресинг сталінської бюрократичної системи. Особливе недовір'я у партійних органів викликали люди інтелектуальної праці. Представники художньої інтелігенції, які розробляли у своїй творчості патріотичну тематику, огульно звинувачувалися в націоналізмі, а ті, хто орієнтувався на інтернаціоналістські сюжети, — в космополітизмі. Так, у життя творчої інтелігенції надовго входили страх і невпевненість — перевірені знаряддя сталінської інквізиції.

Проте успішні наслідки битви за Україну не принесли довгожданого умиротворення її народу. Це тільки здавалося, що війна вийшла за межі України. Насправді ж, вона не полишала цю багатостраждальну землю. Наступаюча Червона армія зіткнулась з Українською повстанською армією. Хоча радянські війська й несли на своїх прапорах гасла свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в уяві широ-

ких верств населення західноукраїнського регіону виникали при наближенні «совітів» набагато реалістичніші картини недавнього минулого: примусова радянська організація, супроводжувана масовими репресіями, депортаціями, розпалюванням «класової боротьби».

Українська повстанська армія, виконуючи настанови центрального проводу ОУН(б) і III надзвичайного великого збору (серпень 1943), цілковито зосередилась на збройній протидії Червоній армії та радянським партизанам. Очолював повстанців Р.Шухевич. Бої УПА з регулярними військами тривали й після проходження основних сил діючої армії через західноукраїнську територію. Внаслідок цього найбільші формування УПА розпалися на велику кількість дрібних. За даними НКВС УРСР, за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26685 бойових операцій проти ОУН-УПА (втім багато з них безрезультатно). У свою чергу, повстанці здійснили 6148 операцій. На цей час на обліку НКВС було 379 формувань УПА з 5831 бойовиком, яких підтримували десятки тисяч прибічників цього руху.

В тилу Червоної армії, на щойно очищеній від фашистів українській землі, розгорнулася справжня партизанська війна. У багатьох селах нелегально діяли національно-державні структури ОУН (станичні, кушові, районні, надрайонні, окружні, обласні й крайові проводи), підтримані загонами УПА, тобто фактично існувало двовладдя (підпілля й ради). А де встановлювалося одновладдя, там це означало панування незримої і цупкої влади ОУН, підтриманої «шмайсером» (автоматом) і «кренпультцем» (удавкою), цими випробуваними знаряддями служби безпеки. Є офіційні дані, за якими оунівці вчинили 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, у яких загинули тисячі місцевих жителів, а також 25 тис. військовослужбовців і працівників охоронних органів.

Курс ОУН-УПА на масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся західноукраїнській людині. Він дав підстави потужній і злагодженій машині беріївських каральних органів на повну силу розгорнути й застосувати свої безмежні можливості, безпідставно поширивши дії проти ОУН-УПА на значну частину населення. Це був ще один перекис у дусі улюбленого сталінського принципу: «ліс рубають — тріски летять».

Притаманне сталінським часам всесилля держбезпеки з другої половини 40-х рр. набрало в західних областях характеру нічим не обмеженої сваволі. Здійснювалися безпідставні масові депортації нелояльних та підозрілих «елемен-

тів» до Сибіру (за офіційними даними — 213 тис.чол.). Траплялося, що «бандитськими» оголошувалися цілі села, подекуди фальсифікувалися карні справи, практикувалися прилюдні демонстрації трупів убитих повстанців, спалення та вирубування значних лісових масивів і т. ін.

На тлі сталінських деформацій меркло те добре, що робилося для західних областей. Адже, як і в 1939—1941 рр., цей край був визнаний пріоритетним у республіці, йому виділялися величезні кошти для відбудови та індустріалізації, культурно-побутового будівництва, ліквідації неписьменності, утвердження українства. Однак ці процеси гальмувалися збоченням у радянізації, різко негативною реакцією населення на зловживання властей, порушення законності, примусову колективізацію. А це відповідно використовувалося всюдисущим оунівським підпіллям. Повстанський рух у західному регіоні України та дії радянських каральних органів були, власне, продовженням війни з її кровопролиттям і жахами, дестабілізацією обстановки в республіці, і це негативно позначилося на відбудовних процесах.

Радість і щастя від перемоги над Німеччиною були затьмарені величезними людськими жертвами (загинув кожен шостий житель республіки), які народ України приніс на вівтар Перемоги, і незмірними матеріальними збитками. Разом з тим зростало почуття національної свідомості як у традиційній, так і в радянській формах. Мучеництво й подвижництво українського народу дістали міжнародне визнання, коли 1945 р. Україна разом з іншими учасниками антигітлерівської коаліції виступила фундатором Організації Об'єднаних Націй. Того ж року Закарпатська Україна увійшла до складу УРСР, завершивши багатовіковий й закономірний процес формування соборної України.

А для українського народу з поверненням радянської влади закінчився період невизначеності. Хоча разом із нею поверталася і те негативне, що суперечило декларованим засадам соціалізму й завдавало великих соціальних та морально-політичних збитків. І все ж народ-переможець вступав у нову, післявоєнну епоху, не втрачаючи віри у світлі перспективи, і готовий в ім'я їх до нових трудових зусиль та випробувань.

Мороз перед «відлигою»

Перемога над нацистською Німеччиною породила великі сподівання на майбутнє поліпшення життя. Невдовзі після війни поет В. Сосюра напише: «Вітчизно! Ми зробим тебе, якою ти ще не була...»

Однак це прагнення до оновлення суперечило самій суті сталінізму, який переходив у повоєнний час в останню фазу свого існування. Випробуваними вже раніше наказно-натискними методами адепти сталінського соціалізму прагнули якнайшвидше ліквідувати страшні наслідки війни, апелюючи до героїзму й патріотизму людей. При цьому тривало зловживання владою, порушувались елементарні людські права, придушувались будь-які спроби інакомислення.

Ідеологічна реакція, ескалація якої розгорнулась відразу після закінчення війни, значною мірою відбила страх тодішнього політичного режиму перед тими «бацилами» свободи, які могли перенести на радянський ґрунт воїни, що переможно пройшли країнами Європи.

Не випадково комуністичні лідери активно включились у кампанію «холодної війни», що не тільки супроводжувалась гонкою озброєнь обох світових систем, а й дозволяла ефективно ізолювати «радянський народ» від зовнішнього світу.

Незважаючи на те, що московське керівництво послідовно й жорстоко провадило боротьбу з українським національно-визвольним рухом, для України повоєнна ситуація не була категорично негативною. Адже саме тоді значно розширилась її територія (до неї увійшло Закарпаття), Україна стала членом ООН, а також інших міжнародних організацій.

Ціною неймовірних зусиль відбудувавши господарство, українці, як й інші народи тодішнього СРСР, у березні 1953 р., після смерті Сталіна, одержать ще один шанс на поліпшення свого існування. Та все це — попереду, а поки що після переможного параду в Москві найважливішим було завдання вижити й загоїти рани війни.

3 руїн
і попелу

13 вересня 1945 р. Надзвичайна державна комісія повідомила про матеріальні втрати від війни. Лише прямі збитки внаслідок руйнувань, пограбувань державного, кооперативного та особистого майна тощо оцінювалися в 679 млрд. крб. (у довоєнних цінах). А з урахуванням воєнних видатків і втрат від припинення промислового і сільськогосподарського виробництва в районах, що перебували під нацистською окупацією, вони досягли 2 трлн. 569 млрд. крб. Ця фантастична цифра більш ніж у 14 разів перевищувала всі прибутки державного бюджету СРСР за 1940 р. Було втрачено 30% національного доходу СРСР, загинуло близько 30 млн. його населення.

Протягом 1941—1944 рр. смертоносна хвиля воєнних дій двічі прокотилася по території України, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини; багато з них загинули. В роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України, 10 млн. чол. втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України (понад 250 з них зазнали долі Хатині), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилось лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств, різко скоротилося поголів'я худоби. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнали населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн. крб.

Зважаючи на все це, деякі із західних експертів вважали, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20—25 років, а дехто називав навіть 100 років. Сталося, однак, зовсім не так, що й давало підстави радянській пропаганді впродовж багатьох десятиліть глузувати над невдалими західними пророцтвами. Та при цьому не називались справжні, не романтизовані причини швидкої відбудови. До них насамперед слід віднести унікальні можливості, що їх створювала централізована тоталітарна система в мобілізації людських і матеріальних ресурсів.

Одним з наочних виявів цього став четвертий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, а в серпні того ж року Верховна Рада УРСР прийняла закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР. Протягом 1946—1950 рр. обсяг капітальних

вкладень у господарство України становив понад 65 млрд. крб. (у довоєнних цінах). Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки, разом узяті. Не варто забувати й того, що при уряді в Москві було створено спеціальний комітет з відбудови народного господарства, який здійснював координацію й спрямовував всю роботу. За рішенням московських інстанцій з Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялись кадри, надсилалась техніка й устаткування. Щоправда, тут доречно нагадати: устаткування евакуйованих під час наступу нацистської Німеччини на початку війни промислових підприємств так і не повернулось в Україну, оскільки це вважалося недоцільним. Відтак відновлення промисловості довелося розпочинати фактично з нуля.

І все ж ці зусилля, про ціну яких не було прийнято говорити колишньою радянською офіційною історіографією та пропагандою, дали швидкі й серйозні результати: в Україні було загоєно рани війни, відбудовано промисловість. Зазначеного п'ятирічним планом на 1950 р. рівня промислового виробництва досягли у IV кварталі 1949 р. Обсяг валової продукції промисловості України в 1946—1950 рр. збільшився у 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15%. Були відбудовані шахти в Донбасі, Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні підприємства Києва і Харкова та багато інших. На кінець п'ятирічки в Україні більше, ніж до війни, добувалося залізної руди, вироблялося прокату чорних металів, продукції машинобудування і металообробки, електроенергії, цементу, майже стільки, скільки до війни, виплавлялось чавуну, сталі, добувалося кам'яного вугілля та ін. В Західній Україні фактично було створено важку промисловість.

Певною мірою цьому цьому сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній режим, інспіруючи «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва». Реальний, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбуття — все це тісно перепліталось з іманентно притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією. Відбудовуючи господарство, люди відроджували в першу чергу нормальне життя для себе і своїх дітей, а система списувала все насамперед на «найвищі інтереси батьківщини Жовтня». Важкими були умови, в яких жили й працювали люди, але їх підтримувала віра в краще життя. Ось чому із щирою радістю сприймався кожен крок на шляху до цього життя, наприклад скасування

1947 р. карткової системи, хоча того ж року грошова реформа елімінувала особисті заощадження громадян.

Командна економіка рекрутувала нові кадри для робітництва через організований набір, проводились громадські звернення-заклики до сільського населення тощо. Особливо відчутним було поповнення промислових і транспортних колективів демобілізованими воїнами. Із загальної кількості 2,2 млн. демобілізованих у 1945—1948 рр. з лав Радянської армії в промисловість України пішли працювати 350 тис. чол., на транспорт — близько 100 тис. Протягом четвертої п'ятирічки чисельність робітників, інженерно-технічних працівників, службовців зросла майже до 7 млн. чол., що на 700 тис. перевищувало їх кількість у 1940 р.

Слід пам'ятати і про те, що повоєнне відновлення економіки здійснювалось на переважно екстенсивній основі. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки часто призводила до значного травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не брались до уваги екологічні аспекти. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. Багато йшлося про провідну роль робітничого класу в суспільстві, але мало робилося, щоб робітники реально господарювали на підприємствах. На відбудові окремих об'єктів на початку четвертої п'ятирічки використовувалась примусова праця певної частини військовополонених, що суперечило відповідним міжнародним конвенціям.

За офіційними даними, четвертий п'ятирічний план за загальним обсягом виробництва промислової продукції було виконано за 4 роки і 3 місяці, хоча, як і в попередніх п'ятирічках, показники виробництва продукції групи «Б» були нижчими від показників групи «А». Зайвий раз підтверджувалось, що життєвому рівню людей приділялась другорядна увага. Та найбільш гостро проблеми відбудови виявились у сільському господарстві.

Третій удар голодом

Селянство, як і раніше, залишалось найбільш ущемленою категорією тодішнього суспільства. Значною мірою на його становище впливало негативне ставлення влади до кооперативної власності, яка зображувалась як щось «другорядне», як «непослідовно соціалістична» форма господарювання. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилуча-

лась методом продрозкладки. Між містом і селом існував нееквівалентний обмін.

Всіляко обмежувалось ведення особистого підсобного господарства. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалось як приватновласницький пережиток. Прийнятий ще 1939 р. закон про сільськогосподарський податок набирав все більш жорстких, антигуманних форм. Згідно з цим законом, оподатковувались кожна тварина, дерево. Податок стягувався з реалізації всіх культур, вирощених на присадибних ділянках колгоспниками, не говорячи про одноосібників. Колгоспники одержували за свою нелегку працю символічну платню, а існували, в основному, за рахунок присадибних ділянок. Селяни не забезпечувались пенсіями. У більшості колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишати села.

На кінець 1945 р. в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС, але в організаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли. Ось чому їх зміцненню було присвячено низку спеціальних рішень ЦК ВКП(б), а також пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в лютому 1947 р. До речі, це один з чотирьох пленумів ЦК, які збирались упродовж 1945—1952 рр. На селі розширювалась мережа партійних осередків, протягом 1947—1948 рр. у сільські райони та села з міст і промислових центрів України було направлено 17 тис. спеціалістів, на посади заступників директорів МТС по політчастині — 1,2 тис. партійних працівників, з вузів і технікумів — 18 тис. агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів. Протягом 1945—1948 рр. у сільське господарство України повернулось близько 1,3 млн. солдатів та офіцерів.

І в цей час комуністична пропаганда широко використовувала приклади «передовиків» — голів колгоспів, бригадирів, ланкових, доярок та ін. для доведення переваг колгоспного ладу. Редакція «Світової біографічної енциклопедії», що видавалась у США, навіть внесла П. Ангеліну як першу жінку-бригадира тракторної бригади в СРСР до списку видатних людей світу. Не говорилося про інше, про те, якими засобами підтримується колгоспний лад. У зв'язку з цим згадаймо про указ президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Він був прийнятий за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У і мав «закритий» характер, не пропагувався в пресі. Указ надавав колгоспникам право порушува-

ти на колгоспних і сільських зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, котрі «підривають» колгоспне виробництво. Зовні він нібито стимулював «колгоспну демократію», а насправді не враховував вікового, сімейного, фізичного стану сільських мешканців і мав на меті переслідування селян, які не виробили мінімум трудоднів, працювали на присадибних ділянках.

Загалом протягом 1948—1950 рр. було винесено близько 12 тис. «громадських вироків». Виконання їх покладалось на органи Міністерства внутрішніх справ. Через численні скарги на необґрунтованість було скасовано понад 2 тис. (17% загальної кількості) «вироків». Окремим колгоспникам оголошувались «попередження», від них вимагалися письмові зобов'язання брати активну участь у колгоспному виробництві, берегти техніку тощо. В 1948—1950 рр. було ухвалено близько 20 тис. таких «попереджень». Слід підкреслити, що згадані «вироки» та «попередження», в основному, припадали на 1948 р. (якщо їх кількість у цьому році взяти за 100%, то 1949 р. їх було винесено 9,8%, 1950 — 1,2%). У наступні роки до цих антигуманних дій цей указ застосовувався все рідше, оскільки не давав бажаного результату: продуктивність праці в колгоспах не зростала так, як того хотів режим.

Згаданий указ був однією з ланок у ланцюзі органічно притаманних тоталітарній системі заходів, спрямованих на розв'язання господарських проблем методами примусу. Не випадково 1948 р. М.Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У, написав листа Сталіну. Він звітував про роботу щодо реалізації указу, засуджував причини й помилки, а завершував листа пропозицією ухвалити такий самий указ в РРФСР та інших союзних республіках, оскільки й там «дисципліна праці в колгоспах, напевно, не краща, ніж на Україні...».

М.Хрущову належить авторство інших тогочасних адміністративних ініціатив, зокрема укрупнення дрібних колгоспів. Ця кампанія розпочалася в Україні ще в середині 1949 р. і набула широкого розмаху після постанови ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі». На кінець 1952 р. в Україні було понад 16 тис. колгоспів, тоді як на початку року — більше 33 тис. Ця акція уможливила деяке поліпшення керівництва колгоспами, але основної мети досягнуто не було: сільське господарство продовжувало зубожити. Під час укрупнення часто-густо порушувались принципи добровільності й доцільності об'єднання, було зроблено крок до появи згодом «безперспективних» сіл.

Виснажене війною і сталінською феодальною системою

управління, українське село в другій половині 1946 р. почало переживати новий голод, якому передувала катастрофічна посуха. В Миколаївській області, наприклад, урожай зернових культур 1946 р. становив від 1,9 до 3 ц з га. За підсумками сільськогосподарського 1946 р., колгоспники Київської області на вироблені трудовні одержали не більше 150 г зерна на трудовень. В інших областях цей показник дорівнював 50—100 г, а подекуди на трудовні взагалі не одержали ні хліба, ні грошей.

Валовий збір усіх зернових в Україні становив у 1946 р. 531 млн. пудів, що було в 3,5 раза менше, ніж у 1940 р. Із 26397 наявних улітку 1946 р. колгоспів 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли. Брак кормів призвів до значного скорочення поголів'я великої рогатої худоби, свиней та коней. Наслідки посухи значною мірою посилювались діями центральних московських органів, які, не рахуючись з конкретними умовами і можливостями, здійснювали тиск на партійно-державний апарат України, вимагаючи будь-якою ціною виконати обов'язкові плани хлібозаготівель.

Почали повторюватись жахливі картини 1932—1933 рр.: люди хворіли на дистрофію, часто із смертельними випадками (на травень 1947 р. було зареєстровано понад 900 тис. хворих на дистрофію), батьки залишали своїх дітей, оскільки були не в змозі їх нагодувати, мали місце випадки канібалізму (в січні—червні 1947 р. в Україні зареєстрували 130 випадків людодівства, 189 — труподівства). В цілому в 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях у 1946 р. померло 282 тис. чол., у 1947 р.— понад 520 тис. чол. І це лише ті випадки смертей, які зареєстрували загси УРСР. Чимало людей загинуло за межами України, по дорозі в Закавказзя, Середню Азію, на Кубань.

Керівники України неодноразово звертались до уряду СРСР з проханнями про допомогу. Зокрема, 17 грудня 1946 р. М.Хрущов надіслав Сталіну листа, в якому йшлося про найнагальнішу необхідність надати фуражну позику колгоспам України. За підрахунками обкомів партії того ж 1946 р., для боротьби з голодом потрібно було 150 тис. т зерна. Протягом 1947 р. Україні було виділено продовольчу і насінневу позики, а також 140 млн. крб. для налагодження безплатного харчування населення.

І в той час, коли голодувала не тільки Україна, а й Молдавія, Правобережжя Нижньої й Середньої Волги, Ростовська область, Центральнo-Чорноземна зона, СРСР експортував зерно в першу чергу до країн «народної демократії» — Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини. «Радянський

Союз врятував нас від голоду», — зазначав президент Чехословаччини К.Готвальд. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції 500 тис. т зерна. В цілому експорт зернових із СРСР тільки 1946 р. склав 1,7 млн. т, що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим регіонам. При цьому поставки здійснювались за цінами нижче світових і переважно в кредит.

Зайвий раз підтверджувалось: московські вожді цинічно ставляться до реальних проблем українського селянства, яке примушували мовчазно і за будь-яку ціну відбувати колгоспну панщину. Наслідки голоду ще довго давалися взнаки. Не випадково у 1950 р. за врожайністю зернових та їх валовим збором колгоспи і радгоспи України не досягли довоєнного рівня, хоча він був перевищений за врожайністю жита, цукрових буряків, картоплі, за чисельністю поголів'я великої рогатої худоби.

Підтвердилось й інше: як тільки в Україні погіршувалась соціально-економічна ситуація, Сталін та його оточення вбачали один з найефективніших засобів виходу з неї в посиленні політико-ідеологічного тиску, пошуках «ворожої руки» і «шкідників».

Політико-ідеологічна
реакція

Невдоволення Сталіна насамперед викликало те, що М.Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У з 1938 р., а з 1944 р. за сумісництвом займав ще й посаду голови Ради народних комісарів УРСР (згодом — голови Ради міністрів УРСР), неодноразово звертався до Москви з проханням про допомогу з метою ліквідації трагічних наслідків голоду. У відповідь на одне із таких звернень Сталін дав образливу телеграму, в якій назвав М.Хрущова «сумнівним типом» і викликав його до Москви. Лідер КП(б)У приготувався до найгіршого, але сталося інше: з метою «зміцнення» керівництва в Україну було відряджено Л.Кагановича. 3 березня 1947 р. пленум ЦК КП(б)У затвердив його першим секретарем ЦК КП(б)У, а М.Хрущов залишався на чолі уряду.

Енергійно займаючись питаннями сільського господарства, Л.Каганович разом з тим послідовно почав створювати враження, ніби в Україні не тільки в сільськогосподарській сфері, а й взагалі не все гаразд. І причини цього буцімто полягають у націоналістичних проявах. На одній з нарад з першими секретарями обкомів партії він заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві буде розглядатись як прояв українського буржуазного націоналізму з боку керівників різного рангу.

Особливу увагу у своїх «викривальних» діях сталінський посланець приділяв українським інтелектуалам. Зокрема, 7 жовтня 1947 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». У цьому документі вказувалося, що «рішення ЦК ВКП(б) Спілкою сприйняті формально», а її члени «опинилися фактично на позиціях обивателів і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекирочень у творах окремих письменників...»

Трохи раніше, в серпні 1947 р. на пленумі Спілки радянських письменників України, на нараді молодих письменників, в якій брав участь Л.Каганович, було започатковано брутальну критику письменників Ю.Яновського, І.Сенченка, М.Рильського, до яких згодом приєднали «буржуазних націоналістів» — літераторів Д.Косарика, П.Карманського, М.Рудницького, А.Патрус-Карпатського та ін. Тоді ж, у серпні, було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Цього разу викривались «помилки» та «перекирочення» в працях М.Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській державі» (1944) і «Незламний дух великого українського народу» (1943), а також «Короткий курс історії України» (вийшов 1941 р. за ред. С.Белоусова, К.Гуслистоного, М.Петровського, М.Супруненка, Ф.Ястребова), «Нарис історії України» (опублікований в Уфі за ред. К.Гуслистоного, М.Славіна, Ф.Ястребова) та 1-й том «Історії України» (виданий 1943 р. за ред. М.Петровського).

Досягнуті масштаби й характер кампанії, розгорнутої проти діячів літератури, мистецтва, науки, не задовольняли Л.Кагановича. Невдовзі за його ініціативою розпочалася підготовка пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Є свідчення того, що Каганович і ті, хто в Україні підтримував його, не просто ідейно тероризували інтелігенцію, деяких представників партійно-державної номенклатури, а готували черговий тур фізичних репресій. Однак цьому заввадив особисто Сталін, відкликавши в грудні 1947 р. свого вірного учня знову до Москви. Напевно, «вождь народів» виходив з того, що не слід надто загострювати і без того важку обстановку в Україні, а також з того, що після даного уроку покірний сталінець М.Хрушов не наважиться більше виявляти будь-які проукраїнські симпатії.

В Сталіна були всі підстави вважати саме так, оскільки кроки Л.Кагановича у викритті українського націоналізму були лише малою часткою цієї кампанії, що її за директивами Москви слухняно здійснював М.Хрушов, починаючи з критики кіноповісті О.Довженка «Україна в огні» (1943—1944). Під його керівництвом були ухвалені сумнозвісні постанови ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи. Спрямованість цих документів визначив сам Сталін у виступі на засіданні оргбюро ЦК ВКП(б) 14 серпня 1946 р. та головний тодішній ідеолог А.Жданов, який 15 серпня того ж року на зборах партактиву і письменників Ленінграда «роз'яснював» постанову ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград». Відповідно до рішень ЦК ВКП(б) було ухвалено ряд постанов ЦК КП(б)У погромницького характеру під приводом оцінки стану справ в українській літературі та мистецтві: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» (1946), «Про журнал сатири і гумору «Перець» (1946), «Про журнал «Вітчизна» (1946), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення» (1946). Вже після від'їзду Л.Кагановича з'явилась постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В.Мураделі» (1948).

Поява цих рішень зайвий раз засвідчила, що тоталітарна система не могла існувати без «підсистеми страху», в тому числі страху перед «буржуазно-націоналістичною загрозою». Це був яскравий приклад того, як розмитість критеріїв національного і націоналістичного дозволяла у будь-який момент створювати атмосферу «націоналістичної загрози», вважати «націоналізмом» вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. Цю лінію було продовжено в наступні роки, коли з'явилися постанови ЦК КП(б)У «Про журнал «Дніпро» (1950), «Про підсумки VI Пленуму правління Спільки радянських письменників України» (1951), «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» (1951), «Про видавництво Спільки радянських письменників України «Радянський письменник» (1951). 2 липня 1951 р., невдовзі після II декади української літератури і мистецтва, що пройшла у Москві, в газеті «Правда» з'явилась редакційна стаття «Проти ідеологічних перекручень у літературі», яка піддавала нищівній критиці написаний 1944 р. вірш В.Сосюри «Любіть Україну». І хоча тому, хто прочитав цей вірш, довелося б докласти величезних зусиль, щоб побачити в ньому «націоналізм» чи «шко-

ду», в редакційних та авторських статтях у пресі, на численних зборах та активах літераторів і митців гнівно «таврувалися» саме ці вади твору поета.

Всього за період з 1946 по 1951 р. було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером партійних постанов з ідеологічних питань. Цькували не тільки письменників. Представниками «антинародного, формалістичного, згубного для радянської музики напряму» категорично кваліфікувались такі українські композитори, як Б.Лятошинський, М.Колесса, М.Вериківський, Г.Таранов та ін. Характерно, що 1958 р., після того як ЦК КПРС «виправив» оцінки опер «Великая дружба» В.Мураделі, «Богдан Хмельницький» К.Данькевича (за лібретто цієї опери був ще за Сталіна розкритикований навіть такий відданий системі літератор, як О.Корнійчук), «Від усього серця» Г.Жуковського, з'явилась спеціальна ухвала ЦК КПУ (від 24 червня 1958) «Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів Української РСР», за якою з митців знімалися найбільш одіозні обвинувачення. Але самі згадані постанови з ідеологічних питань пережили багатьох комуністичних вождів і були офіційно скасовані ЦК КПУ лише в часи горбачовської «перебудови», у 1990 р. Цікаво й те, що лише в жовтні 1988 р. політбюро ЦК КПРС своїм рішенням зреклося одіозної ухвали ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», відмінивши цей документ часів «ждановщини».

Не обминули Україну наслідки «лисенківщини». Після сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім.Леніна, що відбулась у Москві в серпні 1948 р. і закріпила перемогу в біологічній науці консервативно-реакційної групи академіка Т.Лисенка, в Україні почалась «чистка» серед науковців. З кафедр вузів, установ АН УРСР було увільнено чимало фахівців, котрі не поділяли поглядів Лисенка. Так, з Київського університету пішли зав.кафедрою генетики і селекції академік АН УРСР М.Гришко, зав.кафедрою дарвінізму професор С.Гершензон, з Харківського університету — зав.кафедрою дарвінізму і генетики професор І.Поляков, з Харківського сільськогосподарського інституту — професор Л.Делоне та ін. Цькуванню й недобросовісній критиці був підданий підручник для вузів «Курс генетики» М.Гришка та Л.Делоне.

Наприкінці 1948 р. в Україні, як і в усьому СРСР, було розгорнуто боротьбу проти «низькопоклонства перед Заходом», а згодом з «космополітизмом». Ця кампанія особливо посилилась після публікації в газеті «Правда» редакційної

чіль), Україна саме тоді не тільки розширила можливості виходу на міжнародну арену, а й включила до свого складу нові території. В червні 1945 р. УРСР стала членом ООН. Це відбулось за наполяганням і особистим контролем Сталіна, а відтак вже з самого початку несло в собі зерно лицемірства й обмеженості (Москві були необхідні голоси в ООН). Та навіть обмежена й декоративна українська дипломатія мала одну незаперечну перевагу: час від часу вона нагадувала, що на карті світу є Україна, а окреме членство в ООН (разом з СРСР і Білоруською РСР) певною мірою могло служити натяком на українську окремість.

Восени 1945 р. підготовча комісія ООН розробила порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Першим віце-головою підготовчої комісії був обраний тодішній нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський. Він же став головою Першого комітету (з політичних питань і безпеки) першої сесії Генеральної Асамблеї ООН (Лондон, січень 1946).

Идучи цілком в дипломатичному річизі СРСР, Україна вступила до численних спеціалізованих органів і агентств ООН — Статистичної комісії, Комісії з прав людини, Комітету у справах біженців і переміщених осіб та ін., увійшла (тоді ще як непостійний член) до Ради Безпеки ООН строком на 2 роки (1948—1949).

До 1950 р. УРСР стала членом 12 міжнародних організацій. Крім того, в цей період вона була членом 8 міжнародних організацій та їх органів. У 1951—1958 рр. Україна набула членства ще у 16 міжнародних організаціях та їх органах.

Для колишніх членів антигітлерівської коаліції цей вихід України на дипломатичну арену не був несподіванкою, оскільки це було обумовлено під час роботи Ялтинської конференції (4—11 лютого 1945), в якій брали участь лідери США, Великобританії та СРСР і яка вирішувала питання закінчення 2-ї світової війни та повоєнного ладу. Саме тоді й було ухвалено запросити Україну та Білорусію як окремих співзасновників ООН (Сталін, до речі, спочатку пропонував зробити такими членами всі тодішні «союзні республіки», але не дістав згоди США і Великобританії).

«Декларація про визволену Європу», як частина рішень Ялтинської конференції, фактично розв'язала руки сталінському режимові у діях щодо надання «братської допомоги» майбутнім країнам «соціалістичного табору», стимулювала «радянізацію» Східної Європи, а тим самим підштовхнула початок «холодної війни».

Ще одне рішення цієї ж конференції не тільки привернуло увагу світу до України, а й породило чергову війну після війни. Йдеться про домовленість провести кордони Польщі на сході за так званою «лінією Керзона». Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між Польщею та Україною, суттєво зміцнювало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означало остаточне входження до складу УРСР, а значить, тотальну «радянізацію» всього життя, для Сталіна і його оточення — створення передумов для вирішального етапу безкомпромісної війни проти українського націоналістичного руху, поширеного на цих теренах.

Зміцненню позицій центральної московської влади в цьому регіоні сприяло також вирішення долі Закарпаття: 29 червня 1945 р. було підписано радянсько-чехословацький договір про включення Закарпатської України до складу УРСР. В листопаді 1945 р. його ратифіковано Національними зборами Чехословацької республіки і президією Верховної Ради СРСР, а 22 січня 1946 р. в складі УРСР було створено Закарпатську область з центром у м. Ужгороді. Окрім неї, до західних областей входили: Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Дрогобицька (1959 р. об'єднана із Львівською), Станіславська (1962 р. перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (існувала у 1940—1954 рр., увійшла до складу Одеської області). Наприкінці 1945 р. територія УРСР становила понад 580 тис. км².

Остаточне врегулювання територіальних питань не обійшлося без переміщення населення. Понад 40 тис. чехів і словаків виїхали до Чехословаччини. Ще 9 вересня 1944 р. голова Ради народних комісарів УРСР М.Хрущов та голова Польського комітету національного визволення Е.Осубка-Моравський підписали угоду про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі. У 1944—1946 рр. близько 800 тис. поляків, а також євреїв та українців, які визнали себе поляками, переселились до Польщі. Складнішим виявився процес переселення українців, яких до УРСР повернулось загалом понад 500 тис. чол. Відносно добровільно переселилось приблизно 90 тис. українців, а з середини 1945 р. розпочалось контрольоване польською владою примусове переселення. Однак понад 150 тис. українців у другій половині 1946 р. все ще залишались у своїх домівках. І тоді політбюро ЦК ПРП під головуванням В.Гомулки своїм рішенням від 29 березня 1947 р. започаткувало акцію

«Вісла» — виселення українських і змішаних українсько-польських сімей з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і поселення їх у так званих повернутих західних і північних районах Польщі з обов'язковим розпорощенням серед польського населення. 23 квітня 1947 р. політбюро ЦК ПРП ухвалило рішення про створення спеціального концтабору для «підозрілих українців» у Явожно поблизу Кракова. З 1947 до початку 1949 р. в цьому таборі побувало близько 4 тис. в'язнів-українців (у тому числі жінок, дітей, людей похилого віку), з них загинуло близько 200 чол. Акція «Вісла», що тривала з квітня до серпня 1947 р. і внаслідок якої було переселено 140,6 тис. українського та змішаного українсько-польського населення, допомогла польським комуністам завоювати симпатії шовіністичних сил, стала заключною фазою політики етнічної антиукраїнської «чистки» південно-східної Польщі від автохтонного українського населення.

Однак реалії репресивної політики довелось переживати українцям не тільки поза межами України. «Радянізація» західноукраїнських земель була, по суті, війною за утвердження вже випробуваної сталінським режимом в 20—30-ті рр. моделі соціалізму. Кінцевий результат соціально-економічної і культурної політики пов'язувався із здатністю місцевих парторганізацій ефективно реалізовувати настанови центральних органів. Під контролем ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в західних областях швидко зростала чисельність парторганізацій. На початку 1947 р. їх було тут 4 тис., і вони об'єднували понад 60 тис. чол., на початку 1953 р.— 8 тис., і до них входило понад 85 тис. чол. Характерно, що питома вага членів партії з місцевого населення була незначною. Кадровий потенціал нарощувався переважно за рахунок приїжджих з центральних і східних областей, з інших республік СРСР. Так, до середини 1946 р. сюди прибуло понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів. Вони не тільки в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій, але й не намагалися пристосуватись до місцевих умов, не бажали бодай поважати місцеве населення, яке довгий час жило в інших соціально-політичних, культурних, побутових умовах.

Одним з жорстоких кроків комуністичного режиму стало знищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Для того щоб оцінити масштабність і наслідки цієї репресивної акції, варто пригадати, що до встановлен-

ня влади більшовиків у Західній Україні УГКЦ складалась із 3040 парафій, 4440 церков, Духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів; видавала 3 тижневих часописи і 6 місячних. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2950 священників; нараховувалось 520 ієромонахів, 1090 ченців, 540 семінаристів. УГКЦ відіграла надзвичайно велику роль у духовному житті Західної України, а головне — була національною церквою. Цьому значною мірою сприяла багатогранна й невтомна діяльність А.Шептицького, котрий перебував на митрополичому престолі з 17 січня 1901 до листопада 1944 р. З 31 листопада УГКЦ очолив митрополит Й.Сліпий, який у грудні того ж року направив до Москви делегацію у складі архімандрита К.Шептицького, каноніка Г.Костельника, радника митрополичої консисторії І.Котова, ієромонаха Г.Будзинського. Делегацію прийняли в Раді у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, де вона ознайомила із зверненням Й.Сліпого «До духовенства і віруючих» від 23 листопада 1944 р., в якому, зокрема, містились заклики до бандерівців «вернутись з неправильного шляху». Від імені духовенства і віруючих делегація передала у фонд Червоного Хреста на оборону країни 100 тис. крб. Делегації обіцяли, що УГКЦ буде забезпечено вільне відправлення богослужінь.

Однак уже в березні 1945 р. з'явилась схвалена особисто Сталіним інструкція для ліквідації цієї церкви. Невдовзі розгорнулась пропагандистська робота щодо дискредитації УГКЦ як «слуги Ватікану», «ворога народу», зняряддя «українського буржуазного націоналізму». Широко використовувались обвинувачення в тому, що УГКЦ співпрацювала з нацистами. При цьому замовчувався, скажімо, той факт, що А.Шептицький, ризикуючи власним життям, під час фашистської окупації рятував євреїв. Услід за тим розпочалися репресії, і вже в квітні 1945 р. всі наявні в тодішньому СРСР найвищого рангу священнослужителі УГКЦ були заарештовані. В травні 1945 р. під контролем органів безпеки було сформовано «ініціативну групу», яка агітувала за розрив унії з Римом і виправдовувала репресивні акції проти УГКЦ. Її головою став Г.Костельник, який мав великий вплив на греко-католиків. 8—10 березня 1946 р. відбувся контрольований НКДБ Львівський собор — з'їзд представників УГКЦ, на якому було ухвалено (за це голосували 216 делегатів-священників і 19 представників мирян) скасувати Берестейську унію 1596 р., возз'єднавши галицьку церкву з руською православною.

Г.Костельник, який виконав головну роль у цьому спек-

таклі, перестав цікавити комуністичних можновладців, а коли його почало гризти сумління, він став небезпечним. 20 вересня 1948 р. його було вбито за загадкових обставин, причому вбивця покінчив життя самогубством.

1949 р. під тиском влади рішення про припинення діяльності уніатської церкви прийняла Мукачівська єпархія. І знову-таки не обійшлося без крові: із санкції М.Хрущова агентами спецслужби було знищено впливового єпископа Т.Ромжа. Отже, і в Закарпатті УГКЦ було ліквідовано. Багато її священиків заарештували і репресували або змусили перейти у православ'я, але, навіть заборонена, вона жила, оскільки залишалися близько 5 млн. віруючих. Вони продовжували молитись за своїми звичаями, тим самим стверджуючи незнищенність УГКЦ.

Більш довготривалою й виснажливою виявилась боротьба влади проти Української повстанської армії (УПА) і підпілля ОУН. З другої половини 1945 р. за вказівкою центрального проводу великі підрозділи повстанців були переформовані у дрібніші, добре згуртовані та озброєні, з дислокацією у лісових масивах. Виникла мережа підпільних «боївок» (10—15 чол.) у сільській місцевості. Загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км. Вони прагнули до утвердження нелегальних національно-державних структур, альтернативних органам більшовицької влади. Це було криваве протистояння. За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менш як 30 тис. представників комуністичного режиму, військово-вослужбовців, місцевих жителів.

В свою чергу, особливо після капітуляції нацистської Німеччини, сталінське керівництво одержало можливість значно посилити протидію ОУН-УПА, перетворивши її на справжній театр воєнних дій. У своєму виступі у Львові 14 лютого 1946 р. на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС, НКДБ, командуючих військовими округами М.Хрущов наголошував на максимально повному використанні військової сили в Західній Україні, за допомогою яких пропонував «у кожному селі створити своє опертя».

Так воно, зрештою, й сталося: військова сила, помножена силою репресивно-каральних органів, стала вирішальним фактором «радянізації» Західної України, ліквідації опору ОУН-УПА. Блокада й прочісування величезних територій, арешти й депортації, розстріли й провокації, коли спецзагони держбезпеки, замасковані під УПА, чинили

свавілля — ось лише деякі «штрихи до портрета» повоєнної дійсності на західноукраїнських землях. За офіційними даними, тут у 1944—1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. осіб «бандитів, учасників ОУН, а також бандпосібного елемента», під який легко підводились усі, хто підозрювався у зв'язках з ОУН-УПА. За цей час було виселено (за винятком Закарпатської області) майже 66 тис. сімей (203662 чол.). У 1945—1953 рр. за різного роду «антирадянські політичні злочини» в Україні було заарештовано 43379 чол. віком до 25 років, з них у західних областях України — 36340 чол.

На свавілля і беззаконня, що чинилися, змушені були неодноразово реагувати вищі партійні інстанції. У 1945—1953 рр. ЦК КП(б)У неодноразово приймав спеціальні постанови про «порушення соціалістичної законності». Скажімо, якщо за 11 місяців 1945 р. зафіксовано 237 таких «порушень», то за 5 місяців 1946 р. — 965. Один з найбільш вражаючих документів був направлений на ім'я М.Хрушова на початку 1949 р. Йдеться про доповідну записку військового прокурора військ МВС Українського округу Кошарського «Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т.зв. спецгруп МДБ». У записці зазначалось, що МДБ УРСР та його управління у західних областях з метою «виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА»... Однак, як свідчать факти, грубо провокаційна й нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України». У записці наводились численні приклади беззаконь. Однак саме за їх допомогою тоталітарний режим стверджувався в Західній Україні, вогнем і мечем знищуючи «політично неблагонадійних» і «соціально небезпечних».

Фінал цієї історичної драми був визначений. Надії керівництва ОУН і УПА на радянсько-американський конфлікт, який дозволив би відродити державність України, не справилились. Не допомогли й встановлені контакти із спецслужбами США і Великобританії. В кінці 40-х рр. збройне підпілля почало відчувати нестачу зброї, амуніції, харчів. У багатьох місцях після розгрому міської і сільської мережі ОУН зменшився її вплив на вояків УПА, бракувало скоординованості дій. Дехто з учасників українського виз-

вольного руху піддався закликам уряду УРСР з'явитися з повинною. З 1947 р. почав здійснюватись частковий розпуск загонів УПА, а після загибелі 5 березня 1950 р. її головного командира Р.Шухевича (Т.Чупринки) вона остаточно починає втрачати боєздатність, хоча окремі боївки протримались ще до середини 50-х рр.

Чималу роль у цьому відіграв той факт, що комуністичний режим провадив перманентну антинаціоналістичну агітацію, використовуючи для цього будь-який привід (як, наприклад, убивство в 1949 р. за загадкових обставин письменника-комуніста Я.Галана), а також те, що паралельно з боротьбою проти ОУН і УПА в Західній Україні почали ефективно здійснюватись соціально-економічні зміни за випробуваною в Східній Україні моделлю.

«Радянізація»
Західної України

30 червня 1945 р. О.Довженко за-
нотував у своєму щоденнику:
«Об'єдналися усі українські землі.

Буде єдине стадо і єдині пастирі. Усі тепер будемо однакі». І справді, з того ж 1945 р. сталінське керівництво прагнуло якнайшвидше реалізувати свою улюблену й апробовану в попередні роки триаду «індустріалізація—колективізація—культурна революція», прагнучи уніфікувати життя західноукраїнського регіону з іншими. Інвестування розвитку промисловості принесло разючі зміни. Нагадаємо, що раніше в Галичині була вкрай слаба промисловість, що складалась переважно з дрібних підприємств. В ній було зайнято лише 4% населення.

7 травня 1945 р. ЦК КП(б)У і уряд УРСР прийняли ухвалу «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.». Вже цим документом було взято курс на реконструкцію і розвиток як традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтовидобувна, газова та ін.), так і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна та ін.).

Вже у 1945—1946 рр. у Львові запрацювали заводи сільськогосподарських машин, телеграфної апаратури, інструментальний, електроламповий та ін. Перші машини випустив 1949 р. завод автотранспорту. Чимало підприємств стало до ладу в інших областях. 1948 р. завершилось будівництво найбільшого тоді в СРСР і Європі магістрального газопроводу Дашава—Київ, а в 1951 р. західноукраїнський газ почав надходити до Москви.

Централізована система управління дозволяла перекачувати в Західну Україну значні матеріальні й людські ресур-

си. Тільки з лютого 1946 по лютий 1950 р. промислові підприємства Львова одержали від тодішніх республік СРСР 9 тис. комплектів різного устаткування. Сюди було повністю перебазовано цілий завод телефонної і телеграфної апаратури з Росії. Протягом четвертої п'ятирічки з великих промислових підприємств СРСР в Західну Україну приїхало 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. У цілому за перші п'ять повоєнних років чисельність робітників, зайнятих у промисловості, зростає із 138 тис. до 284 тис. чол. Особливість індустріалізації західних областей полягала в тому, що темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях. Якщо питома вага промислових підприємств західних областей в усій промисловості України становила в 1940 р. 4,7%, то в 1948 — 12,6%. Питома вага робітників у промисловості відповідно зростає з 5,9% до 11,8%. Змінюється національний склад робітництва, в якому на початок 50-х рр. українці становили 70% (до приєднання Західної України — 50%).

Однак ця форсована індустріалізація, як і в Східній Україні, супроводжувалась повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, які виробляли товари для людей. Ще більш негативні наслідки супроводжували розгорнуту паралельно за більшовицькими стандартами колективізацію. Основні її завдання були зафіксовані в постанові ЦК ВКП(б) «Про колгоспне будівництво у Литовській, Латвійській і Естонській РСР» (травень 1947). Цей документ застерігав від поспішності, відзначав необхідність створювати колгоспи на основі добровільності. На цьому не раз наголошувалось і в рішеннях ЦК КП(б)У, і у виступах керівників. Приміром, у лютому 1946 р. в Львові М.Хрушов підкреслював: «Я не оголошую ніякого змагання між областями по організації колгоспів... Цю роботу слід піднести, але не форсувати». Щоправда, він тут же додавав: «Не форсувати, але й не затримувати, з іншого боку».

А на практиці застосовувались апробовані ще в 20—30-і рр. форсовано-примусові методи. Більшість колгоспів було насаджено у 1948—1949 рр. Якщо на початку 1946 р. у західних областях нараховувалось 158 колгоспів, на початку 1948 — 1762, то на 1 листопада 1949 р. — 6098. До середини 1950 р. у понад 7 тис. колгоспів було об'єднано майже 93%, а до середини 1951 р. — понад 95% селянських господарств. Влада постійно піклувалася, щоб до західних областей направлялися люди, здатні забезпечити курс на колективізацію. До кінця 4-ї п'ятирічки сюди надіслали 15 тис. чол., які вважалися фахівцями в галузі сільського госпо-

дарства. Політичний контроль забезпечували політвідділи МТС. У зв'язку з цим було ухвалено навіть спеціальну постанову ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1949 р. «Про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР». Для роботи в них обкоми партії направили 1,7 тис. партійних функціонерів.

Повсякденними під час проведення колективізації стали порушення законності. Так, у Волинській області тільки за перше півріччя 1947 р. офіційно зареєстровано 32 випадки таких порушень (побиття громадян, вилучення в них майна, незаконні арешти, загроза зброєю тощо). Ситуація ускладнювалась тим, що процесу колективізації криваво протидіяли УПА і підпілля ОУН. У свою чергу, це стимулювало ще більшу каральну активність комуністичної системи, зокрема масове виселення так званих куркулів (заможних селян) та їх сімей.

Штучно колективізоване селянство зіткнулось із значними проблемами. Так, 1949 р. у 87 колгоспах (4%) не видавали зовсім зерна на трудодні, грошей не видавали 504 (21%) господарствам. Ясна річ, це не спонукало до праці, тому селяни часто ухилялися від роботи в колгоспах. У 1950 р. не виробили обов'язкового мінімуму трудоднів майже 45% колгоспників, що було значно більше, ніж по всій Україні. Справи не поліпшились і після укрупнення господарств. У 1952 р. 30% колгоспів видали на трудодень колгоспникам менш ніж 1 кг зерна, а у 18% колгоспів хліба зовсім не одержали. Понад половину господарств видали близько 1 крб. грошей на трудодень, а четверта частина господарств грошей взагалі не нараховувала. В той час комуністична пропаганда всіляко вихваляла «переваги» колгоспного ладу і взагалі ідеалізувала все те, що відбувалось за сталінськими вказівками в Західній Україні.

Але не можна заперечувати реальне значення, хоча й запізнілої, модернізації цього регіону. Велику роль відігравав, зокрема, бурхливий розвиток освіти. Нагадаємо, що в 1939 р. тут працювало лише 135 українських шкіл, 70% населення було неписьменним, а серед студентів вузів українці становили лише 3%.

Вже у 1945/46 навчальному році в західних областях налічувалось 6,5 тис. шкіл, які відвідували 1233 тис. учнів. Швидко зростала мережа семирічних і середніх шкіл. У першу повоєнну п'ятирічку кількість середніх шкіл збільшилась майже в 7 разів. У 1950/51 навчальному році тут працювали 24 вищих навчальних заклади (в тому числі 3 університети), в яких було близько 34 тис. студентів, і

110 спеціальних навчальних закладів (близько 29 тис. учнів). Питома вага студентів, які народилися в західних областях, у 1946 р. становила 37%, а в 1953-му — понад 57%.

Разом з тим слід відзначити, що значно посилювся і процес русифікації. Наприклад, на початку 1953 р. у вузах західних областей переважна більшість дисциплін читалася російською мовою. Так, у Львівському університеті з 295 викладачів українською мовою читали лише 49.

КПУ у повоєнний період

Беззастережно проводячи в життя директиви партійного центру, КП(б)У після закінчення війни в

першу чергу звернула увагу на необхідність швидкого відновлення своїх лав. Це цілком відповідало лінії, визначеній постановою ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «Про зростання партії і про заходи щодо посилення партійно-організаційної та партійно-політичної роботи з новоприйнятими у ВКП(б)». Така робота дала досить швидкий ефект: якщо чисельність комуністів в Україні в липні 1945 р. становила 200 тис., то на початок 1947 р.— 561 тис. (було досягнуто її довоєнної чисельності), на кінець 1950 — 716 тис., на початок 1953 р.— 782 тис. чол. Робітники і колгоспники становили приблизно половину її складу, решту — службовці, велику частку яких склали інженерно-технічні працівники та науковці.

Партія активно бралась за розв'язання нагальних проблем відбудови, які, зокрема, обговорювались на 28 пленумах ЦК КП(б)У, що відбулися з червня 1945 по березень 1953 р. включно. Фактично повна відсутність демократичних засад у житті партійних осередків (а їх кількість з середини 1945 р. до початку 1953-го зросла з 15 тис. до 49 тис.) компенсувалась реальними можливостями мобілізувати ресурси, впливати на рішення конкретних питань.

Разом з тим, як і до війни, Сталін та його оточення тримали під пильним наглядом політичний розвиток в Україні, настійно примушували її партійних «прокураторів» давати «клятву вірності» московському центру, «виправляли» в разі потреби ситуацію. Це засвідчило не тільки перебування Л.Кагановича на чолі ЦК КП(б)У у березні—грудні 1947 р. Ще раніше, в липні 1946 р., ЦК ВКП(б) заслухав звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Україні й прийняв постанову. Цей документ критикував КП(б)У за плинність кадрів, але характерно, що значний акцент робився на незадовільному ідейно-політичному вихованні кадрів, необхідності розгортання критики «буржуазно-націоналістичної ідеології». 15—17 серпня 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який обговорив цю

постанову. На ньому М.Хрушов багато уваги приділив критиці літераторів і учених-суспільствознавців, вимагаючи організувати роботу «по впорядкуванню справді наукової історії України та української літератури, докорінним чином поліпшити роботу інститутів історії та літератури Академії наук України», а також «виховувати наші кадри в дусі непримиренності до будь-яких проявів буржуазного націоналізму».

Однак невдовзі в Київ приїхав Л.Каганович і активно розпочав «виховувати» самого М.Хрушова, якому коштувало великих зусиль відродити сталінську довіру. Те, що її відновлено, в січні 1948 р. засвідчив В.Молотов, який прибув на святкування 30-річчя УРСР і на засіданні Верховної Ради УРСР підкреслював значення України, її велику роль у тодішньому СРСР. В свою чергу, М.Хрушов наголошував на виключно позитивному значенні стосунків між Україною та Росією, всіляко вихваляв Сталіна. Під цими ж гаслами лідер КП(б)У виголосив свою доповідь на черговому XVI з'їзді КП(б)У, що зібрався майже після 9-річної перерви 25—28 січня 1949 р. Хоча делегати приїхали для обговорення програми завершення відбудови, це зібрання носило здебільшого формальний характер, пройшло в атмосфері всілякого вихваляння не тільки Сталіна, а й Хрушова. Останній знову повернувся до питань кадрової та ідеологічної роботи, висловлював невдоволення, хоча для виховання партійних кадрів ще восени 1946 р. було створено Республіканську партшколу при ЦК КП(б)У з дворічним строком навчання, яку 1948 р. реорганізували у Київську вищу партшколу з трирічним строком навчання.

Більш конкретним виявилось обговорення на наступному, XVII з'їзді КП(б)У, який відбувся 23—27 вересня 1952 р., оскільки тут йшлося про проект ЦК ВКП(б) «Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—1955 роки», а відтак делегати торкалися проблем економіки України в союзному народногосподарському комплексі. Тоді М. Хрушов уже поїхав до Москви, де за сталінською рекомендацією зайняв пост секретаря ЦК ВКП(б) і одночасно першого секретаря Московського обкому партії. Парторганізацію України з грудня 1949 р. очолив Л.Мельников, який повів жорстку русифікаторську лінію, особливо щодо Західної України, куди в січні 1950 р. він здійснив одну із своїх перших ділових поїздок. І в доповіді на XVII з'їзді КП(б)У, як і у доповідях на пленумах ЦК КП(б)У в листопаді 1951, грудні 1952 та лютому 1953 р., Л.Мельников усіляко заохочував боротьбу проти «українського буржуазного націоналізму», а також проти «безрідних

космополітів». Тим часом у Москві фабрикувалась так звана справа лікарів — останній спровокований Сталіним та його поплічниками злочин. За офіційними твердженнями, учасники цієї «справи» були «завербовані філіалом американської розвідки — міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт». Л.Мельников наказав працівникам МДБ УРСР викрити «єврейське націоналістичне підпілля». Почалися арешти. Характерно, що від єврейських діячів вимагали зізнання про зв'язки з українськими «націоналістами». Так перепліталися антиєврейська і антиукраїнська лінії, вироблялася версія про єврейсько-український антирадянський «заколот». Ставало очевидним, що визріває нова хвиля кривавої «чистки».

Проте не хто інший, як сам Сталін, ще до своєї хвороби дав вказівку переглянути слідчі справи «лікарів-шкідників». Диктатор змушений був це зробити під впливом світової громадськості, яка виступила на захист незаконно заарештованих. Однак все-таки вирішальним фактором, що завадив трагічному перебігу подій, стала смерть самого «вождя народів» 5 березня 1953 р. В останню путь його проводжали не тільки офіційні особи, а й ув'язнені в тюрмах, таборах, колоніях, які, почувши про його смерть, ніби полетіло зітхнули: «Нарешті!» Це слово злилося з траурними гудками фабрик, заводів, пароплавів, потягів, із залпами артилерійського салюту, утворивши величну інтродукцію симфонії під назвою «десталінізація».

Після смерті
тирана

У розповсюдженому наприкінці березня 1953 р. в Західній Україні нелегальному «Маніфесті українського революційного центру» в зв'язку із смертю Сталіна висловлювалась думка, що його послідовники «лідуть на все, щоб зміцнити своє становище. Вони посилять репресії, встановлять систему терору для того, щоб зберегти диктатуру, встановлену Сталіним».

Боротьба за владу, що розпочалась у кремлівській верхівці, підтвердила цей висновок. У першу чергу це стосувалось дій Л.Берії, який почав рішуче демонструвати, що хоче бути «першим номером» у постсталінській верхівці. Він підготував спеціальну записку щодо областей Західної України. 2—4 червня 1953 р. відбувся пленум ЦК КПУ, який розглянув питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л.П.Берії до Президії ЦК КПРС». Доповідачем на пленумі був О.Кириченко, який навів численні приклади недоліків політики щодо Західної України,

діяльності органів МВС у цьому регіоні, антиєврейської лінії Л.Мельникова тощо. Можна стверджувати, що Л.Берія (навіть враховуючи одіозність цієї особи та її прагнення до диктаторства), коли давав завдання зробити «фотографію» стану справ на західноукраїнських землях, легко одержав необхідний негативний матеріал, оскільки недоліків було чимало. Згаданий пленум ЦК КПУ замість Л.Мельникова обрав першим секретарем другого секретаря ЦК О.Кириченка. Вперше українець за походженням став лідером парторганізації України.

Однак у його особі Л.Берії знайти підтримку не вдалось, оскільки змінилась ситуація в Москві: 26 червня 1953 р. колишнього могутнього сталінського поплічника заарештували під час засідання президії (так перейменували політбюро) ЦК КПРС. А в Україні знову скликали пленум ЦК КПУ (29—30 липня 1953), на якому О.Кириченко робив доповідь, але цього разу роз'яснюючи рішення пленуму ЦК КПРС 2—7 липня 1953 р. «Про злочинні, антипартійні і антидержавні дії Л.П.Берії». В грудні 1953 р. цього зловісного діяча з групою колишніх працівників НКВС — МДБ — МВС розстріляли, не давши розповіді про чимало «таємниць Кремля». Натомість зміцнював свої позиції М.Хрушов, якого у вересні 1953 р. обрали першим секретарем ЦК КПРС. Він завжди цінував те, що його рішуче підтримала КПУ.

Незважаючи на деякі здійснені вже 1953 р. заходи щодо «десталінізації», міф про «вождя народів» поки що залишався неспростованим. Це, зокрема, засвідчила робота XVIII з'їзду КПУ (23—26 березня 1954). У доповіді О.Кириченка було дано характеристику подіям після вересня 1952 р. При цьому все ще відзначались позитивні риси Сталіна.

Напередодні цього з'їзду до складу КПУ ввійшла 32-тисячна парторганізація Кримської області, а сама ця область на честь 300-річчя Переяславської ради указом президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. була передана із складу РРФСР до складу УРСР. Таке рішення аргументувалось спільністю економіки, територіальною близькістю й тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Влаштована довкола цього галаслива кампанія затемнювала, по-перше, той факт, що Крим навряд чи можна вважати «подарунком» Росії, оскільки історично він є батьківщиною кримських татар, з якими так брутально обійшовся сталінський режим. По-друге, утримання Криму для України породжувало велику кількість матеріальних, а також і політико-ідеологічних проблем, ос-

кільки більшість там становили росіяни. І це були не просто росіяни, а ті, кого тоталітарний режим «нагороджував» місцем поселення (колишні працівники органів безпеки, військові та ін.) і які були завжди готові виявити свою ворожість до всього українського (для них — «буржуазно-націоналістичного»). І нарешті не слід забувати, що фактом передачі Криму М.Хрущов до певної міри реалізував свої попередні амбіції: адже вперше він звертався до Сталіна з цією пропозицією ще в 1944 р., але тоді отримав відмову. Отже, передача Криму Україні також була до певної міри антисталінським кроком.

Серед інших дій, що символізували хрущовський відхід від минулого, слід згадати скасування у вересні 1953 р. позасудових органів, створення в 1954 р. центральної та місцевих комісій щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934—1953 рр., створення в грудні 1955 р. комісії для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, та інших громадян у період 1935—1940 рр. Протягом 1953—1955 рр. розпочався перегляд основних політичних справ сталінського часу, хоча М.Хрущов не наважився на перегляд сфабрикованих політичних процесів 30-х рр. Саме тоді почалася реабілітація багатьох діячів, які працювали в Україні, а всього з 1954 до лютого 1956 р. Верховною колегією Верховного Суду СРСР було реабілітовано 7679 чол. Поступово критика злочинів сталінської доби набувала дедалі більшої сили.

Зміни у сфері культури

Після визволення території України від німецько-фашистських загарбників почалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, вузів, закладів культури, наукових установ. Поширення набув рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами, засобами і руками самого населення — «методом народної будови», що зародився ще під час війни з ініціативи жителів с. Верхівня на Житомирщині. В 1944—1950 рр. у республіці було побудовано, а також відбудовано зруйнованих повністю і частково 1669 шкіл на півмільйона учнівських місць. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. У середині 50-х рр. 16 тис. шкіл (33,2% від їх загальної кількості), в яких навчалось 1,76 млн. дітей, змушені були організувати заняття в дві, а чимало шкіл — навіть у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості, а також у робітничих селищах, розміщувалася в мало пристосованих для занять приміщеннях. Критична ситуація з шкільними приміщеннями залишалась протягом багатьох років.

Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні. У 1950/51 навчальному році загальний книжковий фонд шкільних бібліотек становив 17 млн. примірників — у середньому кількість книжок в одній такій бібліотеці була меншою, ніж до війни.

Труднощі, що стояли перед освітньою системою у повоєнний період, привели до швидкого зростання кількості вечірніх шкіл, особливо в містах. Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи. У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. В 1956 р. було скасовано плату за навчання в старших класах.

Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тис. у 1946 до 325 тис. у 1956 р. Правда, майже половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях, що загалом негативно впливало на рівень фахової підготовки. Серйозним гальмом у розвитку загальноосвітньої та спеціальної школи була заідеологізованість навчально-виховного процесу, закостенілість його форм і методів.

На засадах радянської політики формувалася освітня система в Західній Україні. В перші повоєнні роки дві третини вчителів були визнані недостатньо кваліфікованими для викладання в радянських школах і повинні були пройти «ідеологічну перепідготовку». До початку 50-х рр. в Західну Україну було переведено понад 35 тис. учителів із Східної України. Галичина, Волинь і Буковина мали найвищий відсоток українських шкіл — понад 93% у 1946—1947 рр. Тут було створено 22 вузи, у більшості з яких викладання велось українською мовою. Однак уже в кінці 40 — на початку 50-х рр. її почали замінити російською. В 1950 р. у 24 вузах Західної України навчалася понад 30 тис. студентів.

Значна увага приділялася партійно-державним керівництвом СРСР розвитку науки як умови досягнень у військовій галузі та матеріально-технічному забезпеченні радянського ладу. В повоєнні роки було внесено ряд змін в організацію наукових досліджень в УРСР. Зокрема, в листопаді 1945 р. було вирішено створити у складі АН УРСР сільськогосподарське відділення (в 1956 р. на його базі утворена сільськогосподарська академія). В 1952 р. з відділу фізико-хімічних і математичних наук виділився відділ фізико-математичних наук. У 1954 р. був утворений кримський філіал АН УРСР. Розширилася мережа науково-дослідних установ в УРСР. Якщо в 1945 р. їх налічувалося 267, то в 1950 — 462, в т.ч.

більше 30 академічних інститутів. Серед новостворених — харківські інститути радіофізики та електроніки, фізико-технічний низьких температур, львівські інститути — машинознавства та автоматики, суспільних наук, геології, корисних копалин, київські інститути — металофізики, металокераміки і спецсплавів та ін. Зміцнювалася, хоча й повільно, матеріально-технічна база науково-дослідних установ. Зростає кадровий потенціал. Ряд науковців пройшов підготовку в докторантурі АН СРСР та АН УРСР (відкрита у 1951). За першу післявоєнну п'ятирічку в установах АН УРСР було підготовлено 413 кандидатів наук. В середині 50-х рр. у складі академії налічувалося 81 дійсний член та 100 членів-кореспондентів. У 1946 р. після смерті О.Богомольця президентом АН УРСР був обраний О.Палладін, відомий учений-біохімік, який мав великий досвід науково-організаційної роботи і користувався авторитетом в академічних колах.

Зусилля вчених України спрямовувалися передусім на розв'язання актуальних проблем індустриального розвитку, створення нових видів озброєнь і техніки, на реалізацію «плану перетворення природи», який висунув Сталін у 1948 р. Попри всі труднощі морально-психологічного порядку, некваліфікованого втручання в наукове життя партійних і державних чиновників, репресії, українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. Вчені України взяли активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., польоту в космос першої в світі людини — Ю.Гагаріна. В 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став український учений, виходець з Житомирщини С.Корольов. Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А.Льюлька. Одним з творців атомної бомби був генерал-лейтенант М.Духов.

Значними були досягнення математичних наук. Так, наприкінці 40-х рр. під керівництвом М.Лаврентьєва було створено новий напрям у теорії функцій — теорію квазіконформних відображень, що мало велике значення для подальшого розвитку газо- та гідродинаміки. Обширні дослідження проводились у галузі квантової теорії поля, теорії ймовірності, обчислювальної машинної техніки. Під керівництвом С.Лебедева в Інституті електротехніки в 1948—1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину.

З 1949 р. в Інституті фізики під керівництвом М.Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Металургію атомної енергетики, ядерну фізику надвисоких енергій, ядерну фізику середніх енергій, фізику наднизьких температур, радіофізику успішно досліджували науковці Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР. У галузі технічних наук були також розроблені й впроваджені у виробництво технологія одержання надміцного чавуну, електровимірювальні прилади та ряд автоматичних регуляторів для гідроелектростанцій, нові, більш сучасні врубкові машини й вугільні комбайни. З 1948 р. розпочалися дослідження в галузі порошкової металургії.

В Інституті електрозварювання АН УРСР, якому 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора академіка Є.Патона, успішно досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварних мостів, суден тощо. Син і учень Є.Патона Борис створив теорію автоматів дугового зварювання, що допомогло розробити технології напівавтоматичного зварювання під флюсом. Значним технічним досягненням, яке довело великі можливості нових технологій, була побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км. З 1953 р. після смерті батька і донині Інститут електрозварювання очолює академік Б.Патон.

Позитивні результати були досягнуті в галузі хімічних наук. В Інституті фізичної хімії ім.Л.Писаржевського 1949 р. було вперше одержано важкий азот. Директор інституту О.Бродський разом із своїми учнями розробив теорію розділення ізотопів, створив методи концентрування важкої води. Його книга «Хімія ізотопів», видрукувана 1952 р., стала першим у світовій науці підсумковим дослідженням у цій галузі хімії. В Інституті загальної та неорганічної хімії було розгорнуто дослідження, спрямовані на розв'язання проблем захисту водного басейну від забруднень шкідливими речовинами і постачання споживачам чистої води.

Відповідно до сталінського «плану перетворення природи» в УРСР проводились дослідження в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук, у вивченні та використанні гідроенергетичних ресурсів республіки. У зв'язку з розгортанням будівництва гідроелектростанцій і зрошувальних систем при Академії наук УРСР був створений спеціальний комітет сприяння будівництву Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського, Північно-

Кримського каналів, Куйбишевської і Волгоградської гідроелектростанцій. В галузі сільського господарства діяльність учених спрямовувалась на виведення нових зернових і технічних культур, високопродуктивних порід худоби, на застосування нових добрив та удосконалення методів обробки ґрунтів. Доводилося вченим України реалізовувати й прожекторські плани, породжені у високих партійно-урядових кабінетах. Зокрема, розроблялися проблеми, пов'язані з акліматизацією на українських землях субтропічних культур. В Інституті фізіології рослин та агрохімії розгорнулися дослідження щодо підвищення продуктивності каучуконосців в Україні. Інститут машинознавства і сільськогосподарської механіки працював над розробкою машини для садіння жолудів у лісових полезахисних смугах за методом Т.Лисенка.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала лисенківщина. В 1947—1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Т.Лисенко оголосив ген міфічною частинкою. Біологів, які в проблемах генетики стояли на наукових позиціях, було піддано нищівній критиці як «безрідних космополітів». В Україні переслідувань зазнали вчені-біологи Д.Третяков, М.Гришко, І.Шмальгаузен та ін., що на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня.

В складних умовах перебували гуманітарні науки. Найбільш «ошасливленою» виявилася історія: 29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». В ній було піддано критиці практично весь науковий доробок інституту, а особливо «Короткий курс історії України» під редакцією С.Білоусова, К.Гуслистого, М.Петровського, М.Супруненка і Ф.Ястребова, однотомний «Нарис історії України» під редакцією К.Гуслистого, М.Славина, Ф.Ястребова, перший том чотиритомної «Історії України» під редакцією М.Петровського. Названі історики звинувачувалися у націоналістичних збоченнях, у відродженні «реакційних вигадок» В.Антоновича і М.Грушевського. З метою створення «справжньої» історії України, тісно поєднаної з історією російського та інших народів СРСР, в Інституті історії України (з 1950 — Інститут історії АН УРСР) під пильним наглядом Москви розпочалася підготовка «Короткого курсу історії України» (за аналогією з іншим «Коротким курсом»). Очолити цю роботу мав новий директор інституту — О.Касименко, який з 1947 р. і впродовж 17 років обіймав цю посаду. Згодом

короткий курс з історії України вилився у двотомну працю «Історія України» (т.І — 1953, т.ІІ — 1957).

Зміцнювала свої позиції археологічна наука. Однак недостатнє фінансування та брак технічних можливостей вели до втрат величезної кількості археологічних пам'яток. Особливо з вини всесоюзних відомств. З 1945 по 1954 р. Інститут археології АН УРСР очолював академік П.Єфименко. Його фундаментальна праця «Первісне суспільство» (1953) здобула великий авторитет автору. Певні результати були досягнуті економістами, літературознавцями, мовознавцями, етнографами, мистецтвознавцями, філософами, правознавцями. Робота останніх зосереджувалася у новоствореному в 1946 р. Інституті філософії та секторі держави і права (1949). Літературознавці досліджували творчість українських класиків та письменників радянської України. Науковцям вдалося зібрати рукописи Т.Шевченка, Марка Вовчка, М.Коцюбинського та багатьох інших. Було продовжено видання десятитомника Т.Шевченка. В 1949 р. розпочато видання 20-томного зібрання творів І.Франка. На початку 50-х рр. було видано повне зібрання творів І.Котляревського, підготовлено 5-томник Лесі Українки. В літературознавстві плідно працювали О.Дорошкевич, А.Шамрай, Ю.Меженко, Є.Кирилук, М.Возняк, І.Пільгук, Ю.Білецький, О.Килимник, С.Крижанівський та ін. В Інституті мовознавства, який з 1945 р. носить ім'я видатного українського філолога ХІХ ст. О.Потебні, продовжувались дослідження фонетичної системи, граматичної будови і лексичного складу сучасної української літературної мови, збирались матеріали для атласу української мови. Вчені-мистецтвознавці досліджували теорію та історію образотворчого мистецтва України, музики, театру, кіно. Ця праця здійснювалася в умовах шаленого ідеологічного тиску, некомпетентного втручання партійно-державних органів у розвиток науки, безпідставних звинувачень учених-гуманітаріїв у «бездіяльності», «націоналістичних збоченнях», у «низькопоклонстві перед Заходом», у відступах від марксизму-ленінізму. Критичні «проробки», гоніння, звільнення з роботи були фактично нормою життя наукових колективів. Вище вже йшлося про атмосферу, в якій доводилося працювати українській інтелігенції, зокрема вченим. Тут лише ще раз зазначимо, що така атмосфера не стимулювала творчу діяльність і науковий пошук. Як один з багаточисельних прикладів можна вказати на такий факт: за вісім років (1945—1952) Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії видав в академічному видав-

ництві тільки дві книжки загальним обсягом 16,5 друк. арк. З 1950 по 1952 р. не було підготовлено до друку жодної праці.

В таких же умовах працювали діячі літератури і мистецтва. Однак всупереч обставинам у 40—50-і рр. ними створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу. Так, Ю.Яновський опублікував роман «Жива вода», темою якого була воєнна і повоєнна дійсність України. П.Панч видав ряд новел і роман «Запорожці», в якому змалював події з української історії 1639—1648 рр. Історичний роман з часів Хмельниччини написав Н.Рибак — «Так сходило сонце». Ю.Смоличу належить роман «Вони не пройшли» про німецьку окупацію Харкова в 1941—1942 рр. Плідно працювали О.Довженко, В.Сосюра, Остап Вишня. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О.Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде», В.Козаченка — повісті «Атестат зрілості», «Серце матері». До помітних явищ літературного життя належали збірки поезій А.Малишка «Чотири літа», «За синім океаном», збірка Л.Первомайського «Земля», поема П.Тичини «Похорон друга», його переклади на сучасну українську мову харківських байок Сковороди та книги вибраних творів Христо Ботєва, автобіографічна поема М.Рильського «Мандрівка в молодість».

Чимало творів було опубліковано М.Бажаном, О.Корнійчуком, однак всі вони були витримані в ортодоксально-комуністичному дусі, ні на йоту не відходили від офіційної партійної лінії.

Зусиллями талановитих митців України розвивалося театральне, музичне, образотворче мистецтво та кіно. Уже 1944 р. було завершено реєвакацію театрів. Відновлювали життя і ті театральні колективи, які припинили роботу під час війни. В західних областях УРСР було створено 18 нових театрів. У другій половині 40-х рр. в УРСР діяло 96 театрів, у 78 із них грали українською мовою. Спільною бідою їх була ідейна й мистецька уніфікованість, а спільним здобутком — наявність великої плеяди талановитих акторів. У театрах України працювали такі видатні майстри сцени, як М.Литвиненко-Вольгемут, З.Гайдай, М.Гришко, І.Паторжинський, Г.Юра, Б.Гмиря, Н.Ужвій, К.Хохлов, М.Романов, А.Бучма, Є.Пономаренко, Ю.Шумський та багато інших.

Музичне мистецтво радянської України в перше післявоєнне десятиріччя позначене передусім творчістю таких композиторів, як К.Данькевич, Д.Клебанов, А.Філіпенко, Г.Жуковський, А.Свечников, М.Вериківський, В.Гомоляка,

К.Домінчен, М.Колесса, Г.Майборода, Б.Лятошинський та ін. Популярністю серед глядачів і слухачів користувалися Державний український народний хор під керівництвом Г.Верьовки, створений восени 1943 р., Київська державна академічна капела «Думка» під керівництвом О.Сороки, Львівська державна хорова капела «Трембіта» під керівництвом П.Муравського, Державна капела бандуристів УРСР під керівництвом О.Міньківського, Державний симфонічний оркестр (Київ).

Загалом культурне життя України в перше повоєнне десятиріччя не відзначалося ні особливою різноманітністю, ні багатством. Труднощі відбудови народного господарства, голод 1946—1947 рр., матеріальні нестатки, помножені на морально-ідеологічну реакцію, паралізуюче діяли на інтелігенцію, людей творчої праці, збіднювали культурний процес, хоча формальні показники участі населення в ньому були, як завжди, високими. Сталінський режим серйозно гальмував культурний процес як українського, так і інших народів СРСР.

Пошуки ідеологічних відхилень призвели до нападок не тільки на діячів української чи російської, а й єврейської культури. Багато єврейських письменників, учених, художників було репресовано за звинуваченням у «космополітизмі». Була навіть сфабрикована «змова» єврейської інтелігенції, в якій планувалося за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитись від Радянського Союзу.

Наприкінці 40 — на початку 50-х рр. в умовах навішування націоналістичних ярликів, боротьби з національними культурами набирає величезних розмірів фетишизація російської культури та історії. Ідеологія і політична практика сталінізму носили відкрито великоруський націоналістичний характер. Скрізь і всюди проголошувалось, що в економіці і політиці, філософії і науці саме російській думці належало «всесвітньо-історичне значення». Російський народ, за словами Сталіна, «заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни».

В інших умовах розвивалася українська культура поза межами радянської України. Третя хвиля еміграції, пов'язана з подіями 2-ї світової війни, сколихнула культурне життя українців за кордоном, влила в нього новий потужний струмінь. Обставини війни змусили залишити Батьківщину майже 4,5 тис. вчителів, інженерів, учених, лікарів, акторів, священників, студентів. Їх зусиллями були відкриті навчаль-

ні, духовні й культурно-освітні заклади, засновані товариства й асоціації, наукові установи. В 1947—1948 рр. у Німеччині й Австрії було 29 українських гімназій, 80 народних шкіл, 8 спеціальних середніх шкіл. У Німеччині відновили свою діяльність Український вільний університет та Український техніко-господарський інститут, засновані нові вузи — Українська висока економічна школа, Українська богословська православна академія і Греко-католицька духовна семінарія. Навесні 1947 р. була відновлена також діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка (в Мюнхені). Найбільшим доробком його стала кількатомна «Енциклопедія українознавства». З 1945 р. розгорнула діяльність Українська вільна Академія наук спочатку в Авгсбурзі, а згодом у Вінніпезі та Нью-Йорку. НТШ організувало свої відділи у США, Канаді й Австралії. Основний напрям досліджень — українознавство.

Значним був доробок українських еміграційних літераторів. З-поміж інших творів, написаних у 40-і рр., варто виділити романи «Діти чумацького шляху» Д.Гуменної, «Ост» У.Самчука, «Тигрлови» І.Багряного, «Доктор Серафікус», «Без ґрунту» В.Домонтовича, «Еней і життя інших», «День гніву» Ю.Косача. Найвидатнішим з поетичних творів була поема Т.Осьмачки «Поет» (1947). Плідно творили на поетичній ниві М.Орест, Ю.Клен, В.Барка, Л.Лиман, Л.Полтава, О.Заєвський, О.Веретенченко, Яр.Славутич, С.Гординський, Б.Кравців, Б.Нижанківський та ін. Найбільш виразними явищами в театральному житті українців за рубежом були Ансамбль українських акторів під керівництвом В.Блавацького і Театральна студія під керівництвом Й.Гірняка та О.Добровольської.

В перші повоєнні роки основні культурні центри української еміграції містилися в Німеччині та Австрії. В 1949—1950 рр. вони поступово перемістилися до США та Канади.

Культурна творчість зарубіжних українців репрезентувала українську культуру за рубежом, засвідчувала високі потенційні можливості уярмленого українського народу, який навіть в умовах сталінщини зберігав, розвивав і примножував кращі національно-культурні традиції, плекаючи надію на майбутнє демократичне відродження їх і вільний розвиток.

«Відлига», реакція і застій

Приблизно три десятиліття після смерті Сталіна в історії України можна умовно поділити на два періоди, які мали суттєво відмінний історичний зміст. Перший — це часи «відлиги», коли була зроблена спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм. Другий період став часом політичної та ідеологічної реакції, прогресуючого занепаду й розкладу тоталітарної системи. Україна, яка в ці часи, здавалося б, назавжди посіла місце найпотужнішої провінції великої імперії, стала ареною всіх цих подій, що запрограмували її розвиток у наступні часи.

Парадокси «відлиги»

В ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні XX з'їзду КПРС у Москві перший секретар ЦК партії М.Хрущов виголошував таємну доповідь, присвячену культові особи Сталіна. Вона викликала шокową реакцію в залі. Деякі делегати навіть несприятливо. Перед ними поставав новий образ Сталіна — жорстокого, малокомпетентного тирана, котрий послідовно створював свій культ, безжалісно знищуючи опонентів і вчорашніх соратників. Жорсткій критиці була піддана центральна фігура офіційно насаджуваної десятиліттями системи канонізованих цінностей, ідол десятків мільйонів людей, символ єдності й могутності радянської системи. Цей момент можна вважати точкою відліку ланцюгової реакції звільнення радянського суспільства від деяких найбільш одіозних, реакційних рис, що гальмували його розвиток навіть на шляху, накресленому офіційною комуністичною доктриною, процесу часткової лібералізації деяких сфер життя суспільства, передусім духовної. Ці часи дістали назву «відлига».

«Відлига» була викликана не лише особистим бажанням Хрущова чи збігом обставин. Змін вимагало життя. Західний світ вступав в еру тотальної модернізації, пов'язаної з розвитком науково-технічної революції. «Змагання двох систем»

вимагало нових темпів, нових імпульсів у розвитку радянського суспільства, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи було проведено реформування певних її компонентів і структур, звільнення від тягаря надцентралізму, майже повної самоізоляції та духовної скутості. До цього, звичайно, додавалися суто суб'єктивні прагнення частини партійно-державної бюрократії, зацікавленої в змінах, які б розширили сферу її компетенції за рахунок усунення від влади висуванців сталінської епохи, амбіції технократів, які набирали силу завдяки світовим економічним тенденціям, нарешті — міркування боротьби за владу між прибічниками Хрущова та ортодоксальними сталіністами у «верхах».

Розгорнулася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне шаблонне засудження «культу особи» всіма партійними та ідеологічними структурами. Преса друкувала відповідні статті й огляди, історики викривали злочини сталінізму фактами, знайденими у тимчасово відкритих архівах. Парадокс ситуації полягав у тому, що процес викриття «культу особи» відбувався цілком за канонами системи, яку ретельно будував сам Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія діяла вправно, виконуючи вказівки верхів, зберігалися всі старі ідеологічні шаблони. Тоталітарна система «перебудувалась» за власними законами.

Процес десталінізації суспільного життя в Україні розгортався повільніше, ніж у центрі. Із запізненням стали з'являтися статті у пресі в «дусі рішень XX з'їзду». Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру, були сповнені протиріч.

Непоследовність і непевність десталінізації найнаочніше проявилися в процесі політичної, юридичної та громадської реабілітації жертв репресій сталінізму. На кінець 50-х рр. органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто справи майже 5,5 млн.чол., які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято (фактично реабілітовано) 58% справ. Ці цифри свідчать про жахливий масштаб репресій і одночасно — про обмеженість процесу реабілітації їх жертв. Поза законом залишилася більшість жертв репресій 20 — початку 30-х рр., діячі ОУН-УПА та ін. У цій обмеженості й непоследовності відчувалась, однак, певна система. Поза процесом реабілітації залишалися майже всі, хто був так чи інакше пов'язаний із звинуваченнями у «націоналізмі».

Найкричущим парадоксом «відлиги» було те, що процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. На XXI з'їзді КПРС (січень 1959) М.Хрушов заявив, що в СРСР немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це було брехнею. В Україні тоді здебільшого на закритих судових засіданнях судили людей за «антирадянську націоналістичну пропаганду» в Тернополі, Чернівцях, Луцьку, Дніпропетровську, Рівному, Луганську, Сумах тощо. Звинувачення, як правило, були фальсифіковані або перебільшені: судили за необережно сказане слово, зберігання недозволеної літератури і т.д. Протягом 1954—1959 рр. в Україні було притягнено до судової відповідальності і піддано іншим формам переслідувань за «антирадянську діяльність» близько 3,5 тис.чол. У новому Кримінальному кодексі УРСР, прийнятому 1961 р., залишалась стаття, спрямована на збереження практики політичних репресій — ст.62 «Антирадянська агітація і пропаганда». Репресії продовжувались і під час піку «відлиги». Зокрема, в 1961 р., коли піднялась нова хвиля засудження злочинів Сталіна, а його мумію винесли з мавзолею, в Україні була репресована група львівських юристів, які збиралися агітувати за конституційний вихід України зі складу СРСР (відповідні статті конституції Союзу і Республіки давали таке право). Членів групи (Л.Лук'яненко, І.Кандибу, С.Віруна та ін.) звинуватили у «зраді Батьківщини» і засудили на максимальні строки ув'язнення. Того ж року КДБ «викрив» у Львові молодіжну підпільну організацію «Український національний центр». Керівника її розстріляли, іншим дали людожерські терміни ув'язнення.

Продовжувались утиски й переслідування учасників збройної боротьби ОУН-УПА. Хоча значна частина їх була амністована, активним учасникам визвольних змагань заборонялося повертатися до західних областей України. Тим, що поверталися, всіляко перешкоджали у працевлаштуванні, не надавали житла, цькували членів їх родин тощо. Населення західних областей України було об'єктом масованої ідеологічної обробки в дусі боротьби з «націоналізмом».

Національне питання й надалі залишалося однією з найдражливіших проблем суспільно-політичного життя республіки. З одного боку, певна ідеологічна лібералізація сприяла більш відкритому обговоренню деяких проблем, наприклад мовної. У 1963 р. в Києві відбулася конференція з питань культури української мови, яка продемонструвала досить серйозне незадоволення інтелігенції й навіть частини партійного істеблшменту становищем української мови

та культури. Дедалі частіше висловлювалось незадоволення провінціалізацією української культури і науки. Вживалися й заходи, щоб подолати ці «окремі недоліки». У другій половині 50 — першій половині 60-х рр. було розпочато видання фундаментальних наукових праць, покликаних підвищити престиж української науки і культури («Українська Радянська Енциклопедія», «Історія української літератури», багатотомний словник української мови тощо). Почали виходити фахові журнали з природничих і суспільствознавчих дисциплін українською мовою.

Проте всі ці заходи, які, до речі, здійснювалися цілком у рамках офіційної ідеології, значною мірою нівелювалися іншими. Зокрема, в 1958 р. був ухвалений загальносоюзний закон про зв'язок школи з життям, спрямований на докорінну реформу системи середньої освіти. Одна із його статей дозволяла батькам вибирати мову навчання для своїх дітей. Для України це конкретно означало, що українська мова не була обов'язковою для вивчення. Батьки не мали права відмовитися від вивчення їхніми дітьми російської, англійської чи німецької, однак могли відмовитися від української. В результаті українська мова, а з нею й українська культура ставали в Україні предметами непрестижними, непотрібними для життя, що, звичайно, не поліпшувало їх стан. Закон викликав велике незадоволення серед національно свідомої інтелігенції та протести проти впровадження його «мовного» пункту в Україні.

Паралельно з «відлигою» в галузі суспільно-політичного і культурного життя розгорталась широка програма реформування економіки. Поставивши завдання «наздогнати й перегнати Америку», а також пообіцявши громадянам країни за 20 років побудувати комунізм, М.Хрущов вдався до серії економічних експериментів, які ще раз підтвердили правдивість вислову, що добрі наміри мостять дорогу в пекло.

Одним з найрадикальніших заходів була спроба частково децентралізувати керівництво економікою. Право планування й розпорядження місцевими ресурсами було передано від центральних відомств місцевим радам народного господарства (раднаргоспам). Внаслідок цього Україна несподівано отримала небачену досі економічну самостійність, до якої здебільшого не була готовою партійно-господарська бюрократія республіки. Втім ця економічна «незалежність» не означала, що Україна могла сама оперувати своїми економічними здобутками. Тільки у 1959—1961 рр. вона віддала до загальносоюзного бюджету близько 14% свого національного доходу, які нічим не були відшкодовані. У будь-

якому випадку Україна не мала змоги скористатися можливостями цієї тимчасової децентралізації, оскільки економічна система працювала в цілому за законами попереднього часу.

Багато обіцяли нововведення в сільському господарстві. Велике позитивне значення мала ліквідація машинно-тракторних станцій і передача їх майна колгоспам. Була скасована зайва ланка і без того громіздкої системи управління сільськогосподарським виробництвом. Великим плюсом стало підвищення заробітної платні колгоспникам. Ці зрушення все ж таки програвали іншим тенденціям. Незабутній слід в історії радянського суспільства залишила «кукурудзяна епопея», коли за рахунок засіву мільйонів гектарів землі кукурудзою намагалися вирішити проблему кормів для тваринництва. Справжньою лихоманкою для сільського господарства стали карикатурні м'ясні й молочні кампанії, спрямовані на те, щоб підвищити обсяги здачі цієї продукції державі. Це погано підготоване експериментаторство вкупі з рядом об'єктивних обставин (несприятливі кліматичні умови) звели майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства і поставили його у кризовий стан. З 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 65%, а в 1958—1964 рр. — на 3%. Вперше за радянських часів країна стала імпортувати зерно. Спроби реформ у сільському господарстві були приречені саме на такий результат. Залишалась недоторканною колгоспно-радгоспна система, більше того, вона спрямовувалась на суто адміністративно-бюрократичні методи керівництва. Підсобні господарства колгоспників стали об'єктом адміністративного тиску, розмір їх зменшувався. Як і раніше, найдрібніші питання сільськогосподарського виробництва вирішувались у центрі, ініціатива на місцях була нульовою. Проведення реформ такими методами і за таких умов було авантюрою, яка дорого обійшлася не тільки Україні, а й самому Хрущову.

Відповідним чином змінювався стан справ у промисловості. Її розвиток в Україні характеризувався значним збільшенням капіталовкладень у важку промисловість, уповільненням темпів розвитку легкої і загальним зниженням темпів зростання.

Суперечливо й часом дійсно парадоксально розвивалась соціально-побутова сфера. Поза всяким сумнівом умови життя мільйонів радянських людей за часів правління Хрущова поліпшилися. Дещо піднявся життєвий стандарт жителів міст. У побут увійшла нова техніка (телевізори, магні-

тофони, пральні машини тощо), розширилась сфера сервісу. Було докладено чимало зусиль для поліпшення житлових умов громадян — споруджувалися будинки, що дозволяло десяткам тисяч сімей переселитися з жахливих «комуналок» у невеликі, але окремі квартири. Проте «реформаторський» хаос в економіці, авантюристичні експерименти й проекти призвели до дестабілізації соціально-побутової сфери. Періодично виникали дефіцити найнеобхідніших товарів, навіть хліба. 1962 р. було на 30% підвищено роздрібні ціни на м'ясо і масло. Слідом заморожено заробітну плату. Довелося відмовитися від обіцяного зниження податкового податку. Все це викликало масове невдоволення політикою держави, яке іноді досягало відкритих форм, таких, як, наприклад, бунт у Новочеркаську 1962 р.

Отже, «відлига» торкнулася тільки окремих сторін життя радянського суспільства. Зміни, що відбувалися, сприяли певному прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися у свою протилежність. До того ж межі «відлиги» були занадто вузькими, аби довести реформи до логічного кінця й докорінним чином оздоровити суспільство.

Лібералізація
культурного життя

Найпомітніше атмосфера змін, новизни далася взнаки в духовному житті. В наступне, після XX

з'їзду КПРС, десятиліття воно стало динамічнішим, розкутішим, менш регламентованим. Першою ластівкою пробудження стала публікація в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті О.Довженка «Мистецтво живопису і сучасність». У ній містився заклик «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Він знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами, сприймався як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку. Ще більші надії породив XX з'їзд КПРС, що засудив культ особи Сталіна.

Першими на нову ситуацію зреагували письменники. З позицій «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» написані автобіографічна повість О.Довженка «За ширмою», поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа» та повість «Третя рота» В.Сосюри, Л.Первомайського «Дикий мед», роман Гр.Тютюнника «Вир». У поезії та прозі активно виступали В.Симоненко, М.Руденко, Л.Костенко, Д.Павличко, М.Вінграновський, Р.Лубківський, Ю.Мушкетик, І.Чендей, В.Коротич, І.Драч, В.Шевчук. Літературну критику представляли І.Дзюба, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Чорновіл, В.Мороз та ін.

Політична «відлига» привела до нової хвилі «українізації». Знову було відкрито поставлено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета» та ін. друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу й милозвучність. На захист української мови виступили М.Рильський, Л.Дмитерко, Н.Рибак, С.Крижанівський та ін. Письменник М.Шумило, військовий кореспондент під час війни, у журналі «Смена» за липень 1956 р. писав: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіна, що видавав чорносотенну газету «Новое время», і Шульгіна, видавця такої ж реакційної газети «Киевлянин». Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витіскувати іншу мову. В тому і суть рівноправності націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація».

Згаданий закон про зв'язок школи з життям під виглядом демократизації значно послабив позиції української мови в радянській Україні і одночасно привів до посилення й поширення руху громадськості на її захист. Під його натиском і натиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови. За збереження і розвиток національної мови й культури відкрито висловилися учасники V з'їзду українських письменників, що відбувся в листопаді 1966 р.

Роком раніше були зроблені деякі спроби поширення української мови у вищій освіті. Зокрема, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР М.Даленков розіслав інструктивного листа про мову викладання у вузах, в якому ставилося завдання поступово перевести вузівське навчання на українську мову. Передбачалося запровадити у вузах, на курсах і в академгрупах чи потоках вивчення української мови за факультативною формою. Від усіх викладачів, які добре знали українську мову, вимагалось читання лекцій українською мовою, для інших мали бути організовані курси для її вивчення. Підручники, наукові записки вузів та міжвузівські збірники повинні були видаватися, як правило, українською мовою. Для вузівських працівників мало бути запроваджено складання кандидатського мі-

німуму з усіх спеціальностей українською мовою. Нею ж повинні були проводитися всі офіційні заходи, масово-політична й культурно-освітня роботи. Десятим, останнім пунктом було записано: зміцнювати інтернаціональне виховання, поглиблювати вивчення російської мови. На цей час у 8 університетах України студенти-українці становили 61%, викладачі-українці — 56%, однак лекції читали українською мовою лише 34% викладачів. А в Харківському та Одеському університетах тільки 10% лекційних курсів велися українською мовою.

Аналіз подальших подій свідчить, що жоден з пунктів інструкції М.Даденкова не був виконаний, крім останнього — посилення вивчення російської мови. В документі було записано: «Незалежно від мови викладання у вузі забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять». Прагнення «рівноправності мов» на практиці завжди вело до безперечної переваги й посилення російської мови. Беззахисна українська мова відступала все далі й далі під тиском «рівноправної» русифікаційної політики радянської держави.

Період «відлиги» був характерний і певним відновленням історичної справедливості — поверненням українській культурі імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Особливу активність проявляв у цьому М.Рильський. Саме завдяки йому було посмертно реабілітовано поетів О.Олеся, М.Вороного. Він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII—XIX ст. М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В.Чумака, В.Еллана-Блакитного, а також репресованих сталінщиною письменників — В.Бобинського, О.Досвітнього, Г.Косинки, М.Ірчана, М.Куліша, Д.Фальківського та багатьох інших. Ряд письменників було поновлено у правах членів Спілки українських письменників. Серед них: Н.Забіла, Г.Епік, Б.Коваленко, В.Поліщук, Г.Овчаров, З.Тулуб, Г.Хоткевич, Е.Шехтман, Є.Шаблювський, О.Сорока, В.Гжицький. Того ж 1956 р. були реабілітовані Б.Антоненко-Давидович, А.Костенко, П.Кононенко, П.Колесник, А.Петрусь-Карпатський, Ю.Шкрумеляк. Після довгих репресій повернулися в 1957 р. до літератури М.Андрущенко, М.Годованець, М.Гаско, М.Доленго, О.Журлива, М.Марфієвич. У жовтні 1957 р. був поновлений у письменницькому товаристві репресований О.Ковінька, а в грудні — В.Мисик.

Реабілітація давала право на видання деяких творів письменників, визнаних найкращими. В кінці 50-х рр. вийшли твори В.Еллана-Блакитного, Г.Епіка, М.Ірчана, В.Чумака, І.Микитенка, роман «Людолови» З.Тулуб, «Чорне озеро» В.Гжицького, М.Годованець опублікував свої «Байки», О.Журлива та М.Гаско — збірки «Поезії», А.Петрусь-Карпатський — збірку «Що на світі найсвятіше», Ю.Шкрумеляк — збірку «Сопілка співає». У цей період вийшли також одностомник О.Досвітнього «Вибрані твори», збірка «Вибране» О.Сороки, «Вибрані поезії» М.Вороного, окремі твори Д.Бузька, М.Куліша, О.Соколовського. Ряд творів письменників, які були репресовані за сталінського режиму, опубліковано в «Антології української поезії» та збірнику «Революційні поети Західної України». В газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про реабілітованих. З'явилися літературознавчі праці про них. Реабілітовані діячі культури, які лишилися живими, поступово втягувалися в культурне життя народу, хоча не всі зберегли життєві сили й могли так само енергійно й настирливо відстоювати його інтереси, як раніше.

Лібералізація політичного й культурного життя в СРСР у другій половині 50-х рр. змусила й компартійну верхівку визнати деякі свої помилки, зокрема ті з них, що носили найбільш кричущий характер. Так, 28 травня 1958 р. ЦК КПРС видав постанову, в якій визнавав невірною й однобокою оцінку опери К.Данькевича «Богдан Хмельницький», дану в редакційній статті «Правди» в липні 1951 р. У постанові вказувалося, що недоліки, які мали місце в лібретто опери та її музиці, не були «великими ідейними пороками» і не заслуговували на таке суворе осудження.

Того ж року ЦК КПУ прийняв постанову «Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів Української РСР». У ній відзначалася однобічність і бездоказовість критики на адресу великої групи українських композиторів. Водночас вияви новаторства в музичній творчості все ж таки не визнавалися. У постанові вказувалося на необхідність й надалі «боротися проти удаваного «новаторства», зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва». В більш пізні часи такого ж тиску зазнавали й ті музиканти, які створювали і популяризували різні за своїми видами рок- і поп-музику.

«Відлига» породила і таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво — рух творчої молоді, яка сповідувала оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників В.Мороз підкреслював: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях... які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій нарід російщать, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватися з багна».

Важливим документом нової хвилі відродження стала праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». З позицій «розширеного трактування соціалістичного реалізму» автор розглядав проблему права націй на самовизначення, доводив, що Ленін вкладав у поняття «націоналізм поневоленої нації» позитивний зміст. Цю працю Б.Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління.

Провідною постаттю серед молодих поетів був В.Симоненко. Уродженець Полтавщини, він закінчив 1957 р. факультет журналістики Київського університету, виявивши великий потяг до високої громадянської поезії. У 1962 р. вийшла його збірка «Тиша й грім», 1963-му — віршована казка для дітей «Цар Плаксі́й і Лоскодон». У 1964—1965 рр., вже після смерті поета (14 грудня 1963), опубліковані збірка поезій, книги «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Подорож в країну навпаки». Його збірки вийшли також у Мюнхені (1965, 1973) під заголовком «Берег чекань». Провідна ідея творчості поета — безмежна любов до рідної землі:

Рідна земле!
Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподівання і мрії
У життя вриваються моє.
Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоім високочолім небом
Гартував я силу молоду.

Стрімко ввійшла в українську літературу в кінці 50-х рр. випускниця Московського літературного інституту Л.Кос-

тенко. Її перші збірки, написані під час «відлиги», «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця» засвідчили непересічний талант поетеси, її здатність глибоко, філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

Більш плідною й багатого в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямку в музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б.Лятошинського, А.Кос-Анатольського, С.Людкевича, братів Г. і П.Майбород, Ю.Мейтуса, А.Штогаренка та ін. Новаторством позначена була авангардна музика композиторів-«шістдесятників» Л.Грабовського, В.Годзяцького, В.Сильвестрова, В.Загоруєва.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М.Дерегуса, М.Божія, К.Трохименка, О.Шовкуненка, В.Бородая. З рухом «шістдесятників» тісно пов'язане ім'я талановитої художниці, учениці Ф.Кричевського Т.Яблонської, яка ще в 50-і рр. здобула популярність і визнання своїми картинами «Хліб», «Весна», «Над Дніпром», «Ранок» та ін. У 60-і рр. Т.Яблонська, на протигагу «соціалістичному реалізму», що тяжів фактично до натуралізму, демонструє нові рішення синтетичних образів, в яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису (картини «Травень», «Фольклорна сюїта» та ін.). Т.Яблонська разом з В.Зарецьким та іншими художниками-«шістдесятниками» стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя.

Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання інтересу в суспільстві до театрального мистецтва: протягом 1958—1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 млн. до 15,5 млн. на рік. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сцени, як В.Добровольський, Н.Ужвій, Ю.Лавров, Є.Пономаренко, М.Романов, К.Хохлов. Традиції Леся Курбаса творчо наслідували його учні — режисери Г.Юра, М.Крушельницький, Б.Тягно, В.Скляренко та ін.

З новими ідеями й творчими знахідками влилися в потужний струмінь суспільно-культурного руху шістдесятників десятки й сотні відомих і менш відомих трудівників і творців української культури новітнього часу. «Відлига» дещо розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та самосвідомос-

ті, збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби. Пік «відлиги» для України припав на кінець 50 — початок 60-х рр. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. Саме в цей період книжки українською мовою склали найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957 р. вони становили 53%, у 1958 — 60, у 1960-му — 49, але уже в 1965 р. цей показник опустився фактично до рівня 1940 р. — 41%. Далі — лише неухильно зменшувався.

Шістдесятники Найпомітніше атмосфера змін, новизни відчувалась у духовному житті. Воно стало динамічнішим, розкутішим, менш регламентованим. Хоча й в обмежених масштабах, розширювалися контакти із західною культурою. Відбувалась реабілітація частини діячів культури, репресованих і зацькованих у 20—50-і рр. На певний час практика жорстокого ідеологічного пресингу проти інтелігенції була обмежена. Ера тотального ідеологічного нагляду відійшла на другий план, прийшла ера «недогляду». Цього тайм-ауту, дуже короткого, вистачило для появи цілої плеяди молодих митців, літераторів, учених з нестандартизованим творчим обличчям, прогресивними громадськими позиціями.

Свідомість цього покоління меншою мірою була отруєна радянським ідеологічним монотеїзмом, генетичним страхом попередників. Воно стало свідком падіння культу особи Сталіна. У системі цінностей цього покоління з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Воно уособлювало собою суспільно-культурне явище, течію, духовний феномен — шістдесятників. Цей термін активно вживався вже на початку 60-х рр.

Важливим моментом у формуванні світогляду шістдесятників був вплив гуманістичної західної культури. Різними стежками, здебільшого через переклади, до України потрапляли твори Е.Хемінгуея, А.Камю, А.Сент-Екзюпері, Ф.Кафки та ін. Одкровенням стало італійське кіно епохи неореалізму. Художники заново відкривали імпресіоністів, Ван-Гога, Модільяні, мексиканський монументальний живопис і скульптуру. Надбання західної культури сприяли підвищенню статусу загальнолюдських цінностей, модернізації свідомості молодшого покоління інтелігенції, посягли відразу до «соціалістичного реалізму». Закономірним нас-

лідком цих зрушень було відродження інтересу до власної культури, її багатств. З'явилась потреба знайти своє місце не поруч з культурою «старшого брата», а в контексті загальносвітової культури.

Нове покоління інтелігенції, крім більшої свободи та інформованості, мало в активі вищий культурний рівень, талант і смак. Воно вважало природним своє право на розкутість, ширість почуттів, звернення передусім до внутрішнього світу людини, прагнуло до відновлення чистої естетики, культивувало красу, палко бажало новизни й подолання провінційності своєї культури. В результаті творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у монолітній системі заідеологізованої офіційної культури.

Поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського та ін. збирали тисячні аудиторії. Справжнього громадянського звучання була сповнена поетична творчість В. Симоненка, В. Стуса. Потяг до чистого мистецтва відчувався у витончених естетських віршах І. Калинця, Є. Гуцала; В. Дрозд, В. Шевчук та ін. повернули українській прозі зацікавленого читача своїми неординарними, сповненими психологізму творами. Нові форми й незвичний зміст принесла творчість художників П. Заливахи, А. Горської, В. Кушніра, В. Зарешького та ін. Плеяда блискучих літературних критиків — І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк повернули цьому жанрові звання літератури. Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Іллєнко, Л. Осика. Непересічний талант і майстерність визначали переклади Г. Кочура і М. Лукаша. Нові імена, ідеї з'явилися в гуманітарних науках: історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві. Звичайно, коло шістдесятників було значно ширшим. До них горнулися молоді вчені, вчителі, студентство.

На початку 60-х рр. у Києві, а згодом у Львові були створені клуби творчої молоді (КТМ), які стали осередками шістдесятників, центрами їх громадської діяльності. Літературно-мистецькі й меморіальні вечори клубів ставали помітними подіями в громадському житті. Виставки художників у київському КТМ, театральні постановки були справжнім викликом офіційові.

Естетично-культурницькі новації шістдесятників відразу ж мали характер громадських новацій. Молодь прагнула перейти офіційно дозволені рамки культурної «відлиги», а це логічно мало призвести до громадського протистояння із системою. Мандрівки молодих художників по Україні, наприклад, привернули увагу до катастрофічного стану

пам'яток архітектури в республіці, особливо церков. Членами київського КТМ було укладено реєстр таких пам'яток, що перебували під загрозою знищення, і відправлено до ЦК КПУ. Робота клубу по творчій реабілітації митців закінчилась тим, що були знайдені масові поховання жертв репресій у Биківні під Києвом. Шістдесятники активно виступали на захист української мови й вимагали підвищення її суспільного статусу.

Все це не могло не викликати незадоволення можновладців. Попервах його доводилося стримувати, оскільки воно не збігалось з віяннями часу. Втім довго чекати не довелося: з центру надійшов сигнал. 8 березня 1963 р. у Москві відбулася зустріч М.Хрушова з мистецькою інтелігенцією. Її параноїдальна атмосфера, брутальне цькування митців послужили «керівництвом до дії» для маси апаратників усіх рівнів. Почалася чергова кампанія на зразок ідеологічного погрому 40 — початку 50-х рр.

У пресі, на зборах творчих спілок почалося цькування шістдесятників. Першими пролунали звинувачення у «формалізмі», «космополітизмі», відході від «марксизму-ленінізму». Словесні атаки супроводжувались адміністративними заходами. Спочатку почали обмежувати публікації шістдесятників у літературних журналах («Жовтень», «Прапор», «Вітчизна», «Ранок», «Дніпро» та ін.), газетях — скрізь, де вони раніше мали трибуну. Більшість шістдесятників-поетів «першої хвилі» — Л.Костенко, І.Калинець, Г.Кириченко, Б.Мамайсур, В.Голобородько та ін. перестали друкуватись саме після 1963 р. Стали забороняти, а то й просто розганяти літературно-мистецькі вечори. Закрили клуби творчої молоді.

Перекриваючи повітря шістдесятникам, влада сподівалася, що таким чином вдасться підкорити їх, примусити діяти суто за законами системи. Проте результат не відповідав задуму. Частина шістдесятників дійсно досить швидко «переорієнтувалась» (серед таких були й дуже талановиті люди) і стала робити те, що від них вимагалось, частина відійшла від громадської діяльності і поринула у суто фахові проблеми. Однак певна частина нового покоління не змогла відмовитися від своїх позицій і пішла на приховану або відкриту конфронтацію з владою.

Невід'ємною частиною суспільно-культурного життя України у першій половині 60-х рр. став самвидав: ціла система розповсюдження не визнаної офіційно або забороненої літератури. Десятки літературних і публіцистичних творів, яким був перекритий шлях до публікації в офіцій-

них виданнях, передруковувались на машинках, перефотографувались на фотоплівку, надиктовувались на магнітофонні стрічки, навіть переписувались від руки і читалися тисячами людей, здебільшого інтелігенцією.

Починалося з літературного самвидаву. Поширювались твори О.Солженіцина, Б.Пастернака, А.Ахматової, Л.Костенко, В.Симоненка, Є.Сверстюка та ін. Згодом самвидав став політизуватися. В 1964—1965 рр. з'явилась ціла серія анонімних публіцистичних статей («З приводу процесу над Погружальським» — відгук на пожежу в Центральній науковій бібліотеці у Києві, під час якої згоріла безцінна колекція українки; «Про сучасне і майбутнє України», «Націоналісти?», «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство») та ін. Статті підіймали найактуальніші та найбільш проблемні сучасності: підлегле становище України в СРСР, стан української мови і культури, русифікація, злочини сталінізму тощо.

Поява політичної публіцистики стала свідченням зародження політичної течії у шістдесятництві, певної групи, яка прагнула обговорювати не тільки суто культурницькі, а й важливі суспільно-політичні проблеми. При цьому не йшлося про ревізію основ радянської системи. Більшість шістдесятників — діячів самвидаву прагнули саме влосконалення радянської влади, орієнтувалися на «справжній» соціалізм. Навіть ті, хто розумів до кінця суть радянської тоталітарної системи, з тактичних міркувань не ставив питання про її відначальну хибність.

У системі розповсюдження самвидаву головними були два центри: Київ (тут активно діяли І.Світличний, В.Чорновіл, Є.Пронюк та ін.) та Львів (М. і Б.Горині, І.Гель та ін.). Саме тут писалися й передруковувалися самвидавчі статті, саме звідси вони розповсюджувались у містах України. Це були головні осередки духовної опозиції та інакомислення. У цьому ж середовищі виношувалась ідея організації опозиційного руху. 1964 р. з'явилися анонімні тези «Стан і завдання українського визвольного руху», в яких йшлося про колоніальне становище України в складі СРСР, ставилися завдання організації визвольного руху в Україні, котрий мав би діяти легальними й нелегальними «революційно-демократичними» методами. Частина шістдесятників стояла на порозі формування політичної опозиції.

Проте в 1964 р. період «мирного» співіснування системи з інакомисленням закінчився. В жовтні цього року М.Хрущов, який остаточно заплутався у своїх планах, проектах і стосунках з партійно-державною бюрократією, в результаті

справжньої змови був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПРС. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л.Брежнєвим і М.Сусловим. Подальший хід подій в Україні, як завжди, був визначений поза її межами. На зміну «відлизі» приходила реакція.

Поворот
до неосталінізму

В серпні 1965 р. у декількох містах України були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола шістдесятників, майже всі — представники інтелігенції. Більшість з них мала пряме або посереднє відношення до виготовлення й розповсюдження самвидаву. Мета акції була очевидною — придушити інакомислення, залякати ту частину інтелігенції, яка ще наважувалась на незгоду. Проти більшості заарештованих було висунуто звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді», і навесні 1966 р. під час серії судових процесів 20 чоловік були засуджені у Львові, Києві, Луцьку, Тернополі, Житомирі та Івано-Франківську на різні строки покарання. В результаті у таборах Мордовії опинилися науковці М. і Б.Горині, М.Осадчий, інститутські викладачі В.Мороз та Д.Івашенко, художник П.Заливаха, інженери О.Мартиненко, І.Русин та ін.

Не вперше вже влада вдалася до відкритих політичних репресій проти інакодумців. Цього разу удар прийшовся по шістдесятниках.

Паралельно розгорталась програма утисків і переслідувань тих, хто співчував заарештованим, їх однодумцям. ЦК КПУ надіслав до місцевих парторганізацій «закритого листа», в якому виправдовувались репресії (їх жертв виставляли як «антирадянщиків») і йшлося про необхідність посилення «виховної роботи» з інтелігенцією. Республікою прокотилась хвиля відкритих партійних зборів з участю громадськості, на яких «відщепенців» засуджували й всіляко паплюжили їх однодумців. Людей, згаданих у листі (близько 30 чол.), звільняли з роботи, виключали з партії і комсомолу, виганяли з інститутів. Переслідували навіть членів їх родин.

Очевидно, що чергова зміна курсу, наочно продемонстрована арештами, була продиктована з Москви, де теж почалися переслідування інакодумців. При цьому масштаб таких дій в Україні знову був значно більшим, ніж деінде в Союзі. Українське керівництво на чолі з П.Шелестом, як завжди, слухняно виконало вказівку, хоча й не було зацікавлене в такому ході подій.

Сплеск репресій у 1965—1966 рр. супроводжувався досить масштабним ідеологічним поворотом. Газети зарясніли

статтями, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Пожорсткішала цензура. ЦК КПУ ухвалив ряд таємних постанов, що стосувалися виправлення «ідеологічних помилок» у роботі деяких журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О. Довженка. Тривала прихована ідеологічна чистка редакцій газет, журналів, видавництва, інститутів гуманітарного профілю Академії наук УРСР. Усе це нагадувало сталінські ідеологічні чистки 40—50-х рр., хоча, зрозуміло, не могло зрівнятися з ними за масштабами та інтенсивністю.

Однак у суспільно-політичному житті за інерцією ще відбувалися процеси, які можна вважати інерцією «відлиги». Репресії не були зустрінуті «загальнонародним схваленням», як у попередні роки, більше того, саме з кола шістдесятників почалися протести. 4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єрного показу кінострічки С. Параджанова «Тіні забутих предків» І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл та ін. організували щось на зразок демонстрації протесту проти арештів. Навесні 1966 р. під час судового процесу над діячами самвидаву у Львові відбувалися вже справжні демонстрації біля будинку суду на підтримку підсудних. До ЦК КПУ, прокуратури, КДБ, ЦК КПРС відправлялися колективні та індивідуальні петиції на захист репресованих, підписані здебільшого представниками інтелігенції. Серед їх авторів нерідко були відомі вчені, митці, письменники. Ці листи протесту розповсюджувались у самвидаві, потрапляли за кордон. Їх авторів вже майже не переслідували.

Дуже неприємним сюрпризом для властей став стихійний протест проти заборони відзначення пам'яті Т. Шевченка 22 травня 1967 р. у Києві. Цього дня міліція спробувала розігнати неформальне зібрання біля пам'ятника. У відповідь присутні організували маніфестацію протесту і демонстрацію, яка дійшла до будинку ЦК КПУ.

Партійна верхівка України, безумовно, підтримуючи лінію Москви, в той же час намагалася використовувати настрої громадськості у власних інтересах, у боротьбі з центром за більший обсяг влади у республіці. Гірка пілюля 1965—1966 рр. була підсолоджена заходами, спрямованими на підвищення статусу української мови. Вищі навчальні заклади отримали директиву щодо ширшого впровадження української мови у викладання. Явно з дозволу «верхів» на V з'їзді письменників України (листопад 1966) було піднято мовне питання, і його обговорення стало справжньою подією в громадсько-культурному житті республіки. Апогеєм цієї «малої відлиги» став вихід 1969 р. книги П. Шелеста «Україно

наша радянська», яка викликала незадоволення в Москві своїми національними мотивами. Цей досить примітивний ідеологічно-публіцистичний трафарет не тільки став демонстрацією уваги партійного керівництва республіки до її специфічних інтересів, а й відігравав роль віхи, яка вказувала інтелігенції межі можливого у висвітленні національного питання.

Та період загравань з інтелігенцією закінчився 1968 р. В квітні цього року до Л.Брежнєва (генерального секретаря ЦК КПРС), О.Косигіна (голови Ради міністрів СРСР) та М.Підгорного (голови президії Верховної Ради СРСР) надійшов лист-петиція з України, спрямований проти порушення «норм соціалістичної демократії» (йшлося про арешти інакодумців в Україні та Москві). Листа підписали 139 осіб, серед них члени-кореспонденти АН УРСР, доктори і кандидати наук, відомі митці, літератори. Хоча лист мав цілком прорадянський зміст і спрямованість, його авторів почали переслідувати: їх звільняли з роботи, виключали з партії, «проробляли» на зборах колективів тощо. Реакція влади була неадекватно жорсткою. Коли влітку 1968 р. війська країн Варшавського договору на чолі з СРСР вторглися у Чехословаччину, щоб придушити там процес демократизації, стало зрозумілим: радянське керівництво остаточно перейшло на рейки неосталінізму.

Суспільно-політична атмосфера в Україні ставала дедалі задушливішою. Одну за одною ЦК КПУ схвалював постанови, спрямовані на більш крутий курс в ідеологічній сфері. В 1968—1971 рр. таких постанов було прийнято 12. Посилився ідеологічний тиск на інтелігенцію. Епізод, який характеризує атмосферу того часу, — події довкола роману О.Гончара «Собор». Роман присвячувався темі збереження національної духовної спадщини. Написаний шанованим майстром слова, секретарем офіційної Спілки письменників України, він був схвально сприйнятий як інакодумцями, так і «верхами». Зате в Дніпропетровській області роман викликав справжній скандал. Перший секретар обкому партії О.Ватченко, котрий упізнав в одному з негативних персонажів самого себе, розгорнув істеричну ідеологічну кампанію проти «Собору», як «ідейно шкідливого твору». В Дніпропетровську забороняли обговорювати роман серед студентів. Тих, хто намагався захищати твір та його автора, виключали з партії, комсомолу, виганяли з роботи як «націоналістів». Навіть на ті часи ця метушня виглядала дикою. П.Шелест не дозволив розгорнути ширше цькування О.Гончара (О.Ватченко належав до його опонентів в апаратних сутичках), але роман був фактично заборонений.

У березні 1969 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». Вона встановлювала персональну відповідальність керівників усіх структур ідеологічного циклу за ідейно-політичний зміст діяльності, зобов'язувала їх виступати у першу чергу проти будь-яких проявів «буржуазної ідеології» і, зрозуміло, «націоналізму». Тоді ж була ухвалена подібна постанова, що стосувалась кінематографу. З цього часу ідеологічний контроль за діяльністю інтелігенції став майже тотальним. Письменників, митців, учених картали в пресі і на зборах творчих спілок за «аполітичність», «ідейну незрілість», «формалізм», «націоналізм» тощо. Список неугідних для влади літераторів значно збільшився, до нього потрапили М.Холодний, В.Кордун, Н.Кир'ян, І.Жиленко, Г.Чубач, Б.Мозолевський, В.Голобородько та ін. Тим, хто «провинився» в ідеологічних гріхах, була закрита дорога до публікації в офіційних виданнях, що сприяло подальшому розвитку літературного самвидаву.

Митців, літераторів, які намагалися зберегти в цих умовах незмінним своє творче й громадське обличчя, всіляко цькували. Об'єктом пильної уваги ідеологічних наглядачів став критик І.Дзюба. Всіма можливими адміністративними засобами переслідувався скульптор І.Гончар, який утримував вдома унікальну колекцію творів українського мистецтва. В умовах постійних гонінь діяв самодіяльний народний хор під керівництвом Л.Яшенка, врешті-решт хор у 1971 р. розігнали, а його керівника позбавили роботи і виключили із Спілки композиторів України. Фактично наприкінці 60 — початку 70-х рр. в Україні відбувалась ідеологічна війна з «українським націоналізмом», хоча, як правило, мало хто був у змозі точно окреслити рамки цього поняття. Це було повторенням «ждановщини», воно тільки мало меншу інтенсивність.

Українське партійне керівництво цілком йшло у фарватері цієї політики, яка ініціювалась з Москви. Утім воно було незадоволене постійно зростаючим диктатом центру в ідеологічних питаннях, прекрасно розуміючи, що цей диктат зростатиме й в інших сферах. Тому нерідко ідеологічні «проробки» тих чи інших представників інтелігенції не доводились до логічного кінця — адміністративних або навіть судових переслідувань. Прибічники П.Шелеста серед вищої номенклатури нерідко навіть заступалися за деяких з тих, хто піддавався ідеологічним гонінням.

Однак позиції самого П.Шелеста перед Москвою ставали дедалі слабкішими. Влітку 1970 р. в Україні відбулася заміна шефа КДБ: на місце В.Нікітченка, людини П.Шелеста, був призначений В.Федорчук, який орієнтувався виключно на Москву і був прибічником «жорсткого курсу» щодо нонконформістів. Це був явний сигнал, що приходять останні дні правління П.Шелеста і Україна стоїть на порозі чергової «чистки».

Дисиденти Загальний поворот до неосталінізму сприяв певній радикалізації політичних настроїв частини шістдесятників. Репресії 1965—1966 рр., посилення ідеологічного тиску на інтелігенцію замість бажаного знищення інакомислення дали зворотний результат. Громадсько-активна частина шістдесятників, яка залишилась на волі, почала чинити опір неосталінізмові.

Друга половина 60-х рр. стала епохою справжнього розквіту самвидаву, в першу чергу політичної публіцистики. З'явилися такі визначні твори, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби — нищівна критика «національної політики» КПРС, спрямована проти русифікації України; «Лихо з розуму» В.Чорновола — збірка документів і біографічних відомостей про жертви репресій 1965—1966 рр.; «Собор у риштуванні» — блискуче літературно-публіцистичне есе Є.Сверстюка, присвячене морально-етичним проблемам, що підіймалися у романі «Собор»; запальні антисталіністські статті В.Морова «Репортаж із заповідника імені Берія» і «Серед снігів». У самвидаві циркулювали десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, листів протесту, літературно-художніх творів.

Самвидав виконував функцію не тільки паралельного духовного простору, над яким були невідомі офіційні структури. Він одночасно став організаційною інфраструктурою й найголовнішим проявом дисидентського руху. Термін «дисиденти» був занесений із Заходу і вживався для визначення інакомисців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Головними центрами дисидентської активності були Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Луцьку, Івано-Франківську, Одесі, Тернополі та інших містах. Переважно там же розповсюджувався і самвидав. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60 — початку 70-х рр. були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі чоловік, у тому числі тих, хто проявляв свій нонконформізм спорадично. Коло ж пос-

тійних учасників руху опору в цей час було значно вужчим.

Головні питання, які порушували дисиденти у самвидавських статтях, листах протесту, стосувалися передусім національної проблеми (становище України в складі СРСР, русифікація, утиски національної інтелігенції і культури, мовна проблема тощо), репресій проти інакодумців, проблем демократизації радянського суспільства та ін. 1970 р. у Львові почав виходити самвидавчий журнал «Український вісник», котрий друкував заборонені офіціозом твори, подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувались офіційною пресою, наводив хроніку репресій проти дисидентів. Головним редактором видання був В.Чорновіл, йому допомагали Я.Кендзьор, М.Косів, О.Антонів та ін. У 1970—1972 рр. вийшли шість номерів «Українського вісника». Поява журналу була важливою подією для дисидентського руху, оскільки сприяла його організаційній консолідації.

Самвидав був не єдиною формою діяльності дисидентів. Вони намагалися активно протистояти репресіям. Саме з їхньої ініціативи було організовано демонстрації протесту в Києві та Львові у 1965—1966 рр. Дисиденти надсилали петиції й листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, приїжджали на відкриті процеси над інакодумцями, відмовлялися виступати на політичних процесах свідками тощо. В 1971 р. українські дисиденти спробували створити правозахисну організацію — «Комітет захисту Н.Строкатої-Караванської», метою якого була організація відкритих протестів проти переслідувань дружини відомого політв'язня. Однак ця спроба була зірвана початком нової хвилі репресій проти інакодумців. Характерно, що більшість дисидентів не виступала проти радянської влади, прагнула мирних, легальних форм діяльності, взагалі виступала з прорадянських позицій. Це не завадило владі організувати жорстоке переслідування дисидентів, особливо в провінційних містах. У 1967—1971 рр. об'єктами судових переслідувань стали В.Чорновіл, львівський економіст С.Бедрило, представники творчої молоді Дніпропетровська І.Сокульський, В.Савченко та М.Кульчинський, харківські дисиденти Г.Алтунян, В.Недобора, П.Пономарьов, А.Левін, учитель музики з Тернопільської області М.Горбаль та ін.

В 1967 р. органами КДБ була викрита підпільна політична організація «Український національний фронт» (З.Красівський, Д.Квецько та ін.), члени якої орієнтувалися на ідейні засади ОУН і також прагнули діяти ненасильницькими, мирними методами. На процесі в Івано-Франківську їх

засудили на найбільші строки покарання, можливі за відповідною статтею: «антирадянська агітація і пропаганда».

Нагнітання в суспільстві атмосфери нетерпимості щодо інакодумства, загальна депресія серед прогресивної інтелігенції після вторгнення в Чехословаччину викликали іноді крайні форми протесту. 5 листопада 1968 р. вчитель В.Макуха, колишній в'язень сталінських таборів і вояк УПА, обілляв себе бензином на Хрещатику і запалив, вигукуючи: «Хай живе вільна Україна!» Від опіків він помер у лікарні. У наступному році також колишній вояк УПА М.Бериславський спробував повторити у Києві акт самоспалення під тими ж гаслами, але невдало і був засуджений на два з половиною роки таборів.

Із зміною керівництва КДБ республіки політичні репресії проти інакодумців стали значно жорстокішими. Восени 1970 р. був засуджений на 14 років тюрми, таборів і заслання В.Мороз, вся провина якого полягала у писанні самвидавчих статей. Почалося застосування такої жакливної форми репресій, як відправлення інакодумців у спеціалізовані психіатричні лікарні. В травні 1971 р. за читання віршів біля пам'ятника Т.Шевченку у Києві був заарештований і відправлений до Дніпропетровської психлікарні-тюрми А.Лупиніс. Найжахливішою подією цього часу стала трагічна загибель художниці А.Горської, людини, яка своєю громадянською позицією та авторитетом серед інакодумців давно викликала різке незадоволення властей. За офіційною версією, вона була вбита свекром, однак обставини загибелі художниці, хід слідства дали підстави вважати її друзям та однодумцям, що до цього вбивства був причетний КДБ. Похорон А.Горської в Києві перетворився на демонстрацію проти дій влади щодо інакодумців.

Наприкінці 60 — початку 70-х рр. в Україні фактично існував невеликий за кількістю учасників дисидентський рух. Погано організований, він слабо впливав на суспільно-політичне життя республіки. Однак його існування свідчило про те, що рух опору в Україні після розгрому ОУН-УПА відродився і може стати зародком ширшого демократичного руху, як це і сталося в другій половині 80-х рр.

Політична реакція на фоні «розрядки»

Початок 70-х рр. і наступні 15 років характерні наростанням реакційних тенденцій у суспільно-політичному житті республіки та в сфері ідеології. Україна в котрий раз стала ареною жорстокої боротьби із жупелом «українського націоналізму», яка знову завдала непоправних збитків національній культурі, підсилювалися русифіка-

ційні процеси, особливо на сході і півдні республіки. Реакційність внутрішньої політики правлячої партії була викликана бажанням утримати стабільність у суспільстві методами адміністрування та ідеологічних маніпуляцій, тоді як деградація однопартійної моноідеологічної тоталітарної системи виходила у завершальну фазу. Реакційний поворот початку 70-х рр. супроводжувався досить успішним проведенням політики «розрядки» на міжнародній арені. Однак Україна, яка мала власне міністерство закордонних справ і юридично була представлена в ООН як самостійна країна, фактично ніяк не впливала на міжнародну політику. Наприкінці 70-х рр. «розрядку» було поховано інтервенцією до Афганістану, і СРСР перейшов до відкритої військово-політичної конфронтації із Заходом, що обернулося для України збільшенням тягаря витрат на мілітаризацію економіки.

Відкритий наступ реакції почався з тотальною погрому інакомислення в СРСР, який набув в Україні за сумною традицією найбільшого масштабу і найжорстокіших форм. У січні 1972 р. в Києві, Львові та деяких інших містах України було заарештовано близько двох десятків чоловік, найактивніших дисидентів: В.Чорновіл, І.Світличний, І.Гель, Ір.Стасів-Калинець, Л.Плющ, Є.Сверстюк та ін. Спочатку КДБ намагався представити їх як людей, пов'язаних із закордонними центрами ОУН. КДБ заарештував також громадянина Бельгії, українця за походженням Я.Добоша, котрий після двох тижнів інтенсивних допитів дав відповідні показання проти багатьох дисидентів, більшості з яких він навіть не бачив в обличчя. Фальсифікація цієї справи, яка дуже нагадує «шпигунські» політичні процеси 30-х рр., не вдалася. Я.Добош, як тільки його на вимогу уряду Бельгії видворили за межі СРСР, відмовився від своїх фальшивих свідчень проти українських дисидентів. Однак їх справи було переведено на рейки «антирадянської агітації і пропаганди», хоча у більшості випадків їхня діяльність не збігалася з такою характеристикою.

Навесні 1972 р. була проведена нова серія арештів серед дисидентів. За ґратами опинилися І.Дзюба, Н.Світлична та ін. У слідчих ізоляторах, за різними підрахунками, на цей час перебувало від 70 до 122 чол., яких звинувачували за політичними статтями. Восени 1972 — навесні 1973 р. майже 90 засудили на максимально можливі строки ув'язнення. Арешти супроводжувались повальними обшуками, допитами сотень свідків, переслідуванням родин інакодумців та їх друзів. Декого із заарештованих примусили прилюдно покаятися в «антирадянщині» і створити таким чином украй

негативний образ інакодумців. У результаті цього погрому майже повністю був паралізований самвидав. Припинилося видання «Українського вісника» (хоча і спостерігалися спроби відновити його). Більшість активних дисидентів опинилася у таборах для політичних в'язнів.

Паралельно розгорнулася шалена ідеологічна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», яку очолив новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології В.Маланчук. Після гучного святкування 50-ї річниці утворення СРСР у грудні 1972 р. навесні 1973-го в усій Україні відбулися засідання партійних активів усіх рівнів, присвячених цій даті. Вони звелися до переспівування промови Л.Брежнєва «Про п'ятдесятю річницю Союзу РСР». Посилено експлуатовувалась теза про те, що формування нової історичної спільності — радянського народу завершилося і національне питання в Радянському Союзі вирішено остаточно. Цілком логічно ця теза супроводжувалась іншою — про необхідність боротьби проти «буржуазної ідеології», передусім проти «буржуазного націоналізму та сіонізму».

За звичним сценарієм почалися переслідування інтелігенції, винної у названих «гріхах». У пресі, на зборах у творчих спілках, наукових закладах і вузах письменників, митців, учених громили за «відхід від партійної лінії» у національному питанні, «ідеалізацію минулого», «смакування національної самобутності» тощо. Звертатися до національної проблематики у творчості і науці стало просто небезпечно, віталася тільки розробка тем, присвячених дружбі народів і благодетельному впливові російського народу на інші нації СРСР. З тематичних планів видавництва початку 70-х рр. було знято 157 назв книжок, де ідеологічні куратори знайшли хоча б натяк на «націоналізм» та інші відхилення від партійної лінії. З бібліотек вилучались література «націоналістичної» спрямованості, бібліографічні покажчики, де зустрічалися прізвиська опальних авторів. Відповідним чином переглядався репертуар театрів, сценарії на кіностудіях і телебаченні, музейні експозиції тощо.

Все це супроводжувалося адміністративними переслідуваннями: людей, яких запідозрювали в «націоналізмі» або зв'язках із самвидавом, виключали з партії, комсомолу, творчих спілок, позбавляли роботи. В інститутах Академії наук УРСР (філософії, мовознавства, фольклору та етнографії, літератури, археології, ботаніки та ін.) прокотилась хвиля звільнень співробітників з ідеологічних мотивів. Чистка торкнулася також вузів та інших наукових установ Києва, Львова, Дрогобича, редакцій центральних і обласних газет, видавництв тощо.

Цей погром почався ще під час перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста. Він не заважав йому, очевидно, сподіваючись, що така слухняність допоможе у боротьбі за збереження високої посади. Проте центрові набридла подвійна гра керівника України, його зазіхання на більший обсяг влади в республіці. У березні 1972 р. на засіданні політбюро ЦК КПРС П.Шелест та його прибічники в КПУ були піддані розгромній критиці за недоліки у справі «інтернаціонального виховання трудящих» і «примиренське ставлення до проявів націоналізму». У травні того ж року він був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ, а через рік виведений зі складу політбюро ЦК КПРС. На вищу посаду в республіці прийшов В.Щербицький, давній конкурент П.Шелеста у боротьбі за владу, людина, яка найретельніше виконувала всі вказівки Москви.

Прихід нового намісника Москви викликав і відповідні кадрові зміни в керівництві КПУ на всіх рівнях. Під кураторством В.Маланчука була проведена заміна усіх керівників ідеологічних відділів ЦК КПУ і значної частини керівників відповідних структур обласних, міських і районних комітетів партії. Фактично це було усунення прибічників попереднього першого секретаря ЦК КПУ. В 1973—1974 рр. відбувся обмін партійних квитків, у результаті якого КПУ скоротилася на 37 тис. чол. Західні дослідники схильні розглядати цю подію як приховану чистку партії, пов'язану з боротьбою проти «націоналізму», проте даних, які б підтвердили чи спростували це міркування, немає.

У другій половині 70-х рр. нові імпульси були дані процесові русифікації. З подання Л.Брежнєва у хід пішла теза про злиття у недалекому майбутньому нації і народностей СРСР в єдину «радянську націю» під егідою російського народу. Сотні суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна сфера працювали на обґрунтування й пропаганду цієї ідеї. Російська мова, що пропагувалась як засіб міжнародного спілкування, на практиці витискувала українську з освіти, науки, культури, навіть на побутовому рівні. Українська мова не існувала як державна. Приклад місцевій партійній бюрократії подав сам В.Щербицький, який виголошував свої промови російською. Він же став уживати ідеологічно нейтральний термін «народ України», уникаючи таким чином етнічних характеристик населення республіки. Все це вело до поглиблення провінційного становища української культури і нації загалом, розмивання національної та етнічної самосвідомості українців.

У 1977 р. була прийнята нова конституція СРСР. Вона формально узаконювала реальний стан речей: безмежну владу комуністичної партії. Республіки Союзу РСР, у тому числі Україна, також прийняли свої конституції, які були копіями союзної. Нова конституція декларативно підкреслювала зростання ролі народу в управлінні суспільством, надавала широкі права громадським організаціям і підвищувала роль та значення рад. Усі ці положення були фіктивними й суто формальними. Саме партія і партійні організації були реальними місцями зосередження реальної влади. Ця безмежна монополія на владу погано прислужилася самій партії і суспільству в цілому. Державна партія десятиками років перебувала поза будь-якою критикою ззовні, а зрештою і зсередини, поступово загнивала. В другій половині 70-х рр. цей процес прискорився. Країною правила купка старців, зосереджених у політбюро ЦК КПРС на чолі з хворим Л.Брежневим. Вони були зацікавлені, головним чином, у збереженні влади номенклатури, яка підтримувала їх, отримуючи натомість усі можливості для безконтрольного зловживання владою на місцях. В результаті друга половина 70 — початок 80-х рр. увійшли в радянську історію як період нечуваної корупції, службових злочинів, безгосподарності тощо. В суспільстві швидко поширювались настрої зневіри, подвійна мораль, апатія і цинізм. Це не заважало «верхам» дотримуватись неухильно обраного ними курсу всередині країни, додавши до цього реакційно-агресивну зовнішню політику наприкінці 70-х рр.

Найнаочніше реакційність внутрішньополітичного курсу проявлялась у переслідуванні інакомислення, яке не вщухало протягом усіх 70-х рр. У 1975 р. на Нараді з питань безпеки і співпраці в Європі, що відбулася у Гельсінкі, СРСР зобов'язався дотримуватися гуманітарних статей заключного акта Нарادي, які, зокрема, передбачали недопустимість переслідування громадян за їх переконання. У листопаді 1976 р. в Україні утворилася громадська група сприяння виконанню гелльсінських угод. До неї ввійшли відомий письменник М.Руденко (керівник групи), письменник-фантаст О.Бердник, правозахисники та колишні політичні в'язні О.Мешко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба та ін.— всього 10 чол. Це була перша в республіці позаофіційна громадська група, яка прагнула діяти тільки легально і підкреслювала, що не переслідує політичних цілей. Своім завданням члени групи вважали інформування урядів країн—учасниць Гельсінської наради про дотримання урядом СРСР і відповідними республіканськими структурами обіцянок у галузі прав людини.

УГГ, яка діяла цілком у рамках радянської конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, стала об'єктом жакли-вих переслідувань і репресій. З тридцяти семи членів групи протягом 1977—1985 рр. 23 були засуджені за політичними і кримінальними статтями (завжди за сфальсифікованими звинуваченнями) та відправлені у табори і на заслання, шестеро позбавлені радянського громадянства. Інші стали членами групи, вже перебуваючи за колючим дротом. Три члени групи — В.Стус, О.Тихий та Ю.Литвин загинули у таборах. Знищення легальної громадської організації, діяльність якої відповідала нормам радянського і міжнародного права, була, мабуть, однією з останніх судорог тоталітарної системи, яка неухильно наближалась до колапсу.

В першій половині 80-х рр. в Україні не було якихось визначних суспільно-політичних зрушень. У 1980 р. в деяких містах проводилися змагання Московської Олімпіади. 1982 р. було відсвятковано 1500-у річницю заснування Києва, що перетворилася на помпезну пропаганду «єдності братерських народів» і супроводжувалась грандіозними фальсифікаціями історії України. Після смерті Л.Брежнєва, під час змін у керівництві в Москві, українські «верхи» залишалися майже недоторканими. Республіка залишалась справжнім заповідником політичної та ідеологічної стагнації, що збігалась у часі з економічним застоєм.

**«Економічна»
економіка**

Слід визнати, що консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і політичному житті не завжди збігалися з розвитком в економічній сфері і нерідко вступали з ним у протиріччя. Протягом майже 20 років в СРСР і Україні спостерігалися спорадичні спроби реформувати економіку, зробити її дієздатнішою й ефективнішою, але вони ставали марними саме через традиційний пріоритет політики та ідеології над економікою, коли перші диктували правила гри останній.

1965 р. почалася економічна реформа за ініціативою О.Косигіна й групи технократичної номенклатури в Москві. Зміст програми реформи був сповнений протиріч. З одного боку, вона спрямовувалась на розширення господарської самостійності підприємств, місцевої ініціативи, посилення економічних стимулів до праці. Дозволялось навіть коригувати на місцях святиню — п'ятирічний план. З іншого боку, реформа значно підсилювала позиції центральних відомств. Ліквідовувались раднаргоспи і відновлювались промислові міністерства в центрі. Утворились такі відомчі монстри, як Державний комітет по цінах, Державний комітет постачання та ін. Фактично це був новий етап надцентралізації — майже

всі місцеві економічні проблеми вирішувались через Москву. За центром залишалося головне — розподільчі функції.

Економічний розвиток України в другій половині 60 — на початку 70-х рр. стабілізувався частково завдяки ліквідації найкричущіших протиріччя волонтаристської політики попереднього періоду, частково завдяки реформі і сприятливій зовнішньоекономічній кон'юктурі. В той же час протиріччя самої реформи закладали основи для серйозних проблем у республіканській економіці, в першу чергу тих, що викликалися взаєминами з центром. Економічні можливості республіки мало враховувалися центральними відомствами, розподіл виробленої продукції відбувався без її впливу, формування структури виробництва, його розміщення — все це було компетенцією центру. Щоправда, іноді економічні віяння звідти ставали корисними для України. Зокрема, збільшення капіталовкладень у легку промисловість під час проведення реформи сприяло певному підвищенню стандарту життя населення республіки у другій половині 60 — на початку 70-х рр.

Проте, починаючи з 1972 р., економічну реформу гальмували і згодом згорнули. В Москві перемогли консерватори на чолі з Л.Брежневим, що негайно позначилося на економічній стратегії. Центр ваги було перенесено на оборонну промисловість (яка і без цього не могла поскаржитися на нестаток коштів), освоєння Сибіру та збільшення капіталовкладень у сільське господарство. З економічними інтересами республіки збігалось тільки те, що стосувалося аграрного сектора.

В 70-і й на початку 80-х рр. економіка СРСР та України зокрема розвивалась суто екстенсивними методами. Це вкрай негативно позначилося у першу чергу на Україні, природні і трудові ресурси якої були обмеженими і розвиток якої потребував інтенсифікації суспільного виробництва. Республіканська економіка стала заложником економічної стратегії центру. Україна була перетворена на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», тут розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, у т.ч. високотехнологічні. Традиційно розвинуті промислові галузі економіки республіки (видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції неухильно знижувалась. Все це мало турбувало центр, котрий пов'язував надії на новий економічний стрибок із освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До речі, Україна теж віддавала матеріальні й людські

ресурси на цю програму, отримуючи натомість дешеві енергоносії. Серйозною вадою економічної політики центру, яка негативно позначилась на Україні, стала також орієнтація на т.зв. валові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості. Нарешті, саме в центрі ухвалювались рішення щодо розміщення підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилась злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих для цього місцевостях.

У 70-і рр. Україна потребувала нових якісних поштовхів для подальшого розвитку економіки: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо. Всі ці елементи були або відсутніми в економічних планах центру, або мали у них здебільшого декларативний характер. Відтак цей період став часом уповільнення економічного розвитку, який перетворився на якісний занепад на початку 80-х рр.

Хронічно не виконувалися завдання п'ятирічних планів з більшості показників. Зокрема, національний доход мав збільшитись у дев'ятій п'ятирічці (1971—1976) на 37—39% — цифра виконання, явно завищена, сягала лише 25%. У десятій п'ятирічці зростання цього показника було заплановано від досягнутого, однак виконання становило лише 18%. Якщо з деяких показників розвитку промисловості Україні ще вдавалося хоча б наближатися до запланованого (виробництво електроенергії, цементу, вугілля тощо), то сільське господарство — ця найважливіша для республіки галузь — залишалось найменш ефективною ланкою.

Здавалося б, що саме в 70-і рр. було зроблено найбільше для підвищення сільськогосподарського виробництва у республіці. Запроваджувались масштабні програми механізації та хімізації сільського господарства, колосальна увага приділялася меліорації. Протягом десятиліття у галузь було вкладено 27% усіх капіталовкладень в українську економіку. Однак усе це давало мізерний, а часом протилежний результат. Механізація перетворилась у постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація вироджувалась у забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Залишалась українською низькою ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві, найнаочнішим свідченням цього стали сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв.

До цього додавалася відстала система переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати урожаїв з окремих видів сягали 30—33%.

Відповідно з року в рік не виконувалися плани виробництва у сільському господарстві. Складалась абсурдна ситуація: капіталовкладення зростали, а віддача від них зменшувалася. Найголовнішою причиною цього була криза колгоспно-радгоспної системи як такої, створеної в 30-і рр. Незважаючи на постійні підвищення заробітної платні колгоспникам і радгоспникам, матеріальні стимули, пропоновані державою, в цьому секторі народного господарства залишалися низькими. Кінцеві результати праці у колгоспах мало впливали на матеріальний добробут працівників (винятком можна вважати т.зв. «колгоспи-мільйонери», що активно підтримувалися державою з політично-рекламними цілями). В результаті зросло відчуження селян від результатів їх праці у колгоспах, її продуктивність, в основному, не зростала, а зменшувалась. Темпи зростання виробництва у сільському господарстві постійно спадали. У 1960—1970 рр. вони становили 4,5 % в середньому на рік, у 1981—1985 — 3,9%. У другій половині 70-х рр. середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5%, а в першій половині 80-х — 0,5%.

Цікаво, що виробництво у «приватному» секторі сільського господарства, тобто в особистих підсобних господарствах селян, було значно стабільнішим і в усякому разі не менш продуктивним, ніж в усупільненому секторі, хоча воно не отримувало дотацій від держави, а нерідко ставало об'єктом всіляких адміністративних утисків. У 70-і рр. близько 30% усієї продукції сільського господарства давав саме цей сектор.

Зрозуміло, низька ефективність й уповільнення розвитку сільського господарства були зумовлені не тільки занепадом колгоспно-радгоспної системи. Важливу роль тут відігравали принципи управління економікою в цілому. Центр розробляв плани, нормативи, інші директиви. Селянам диктували з безмежної відстані: що, коли і як їм виробляти. При цьому не враховувалася місцева специфіка, можливості, навіть кліматичні умови. Селянин-колгоспник був відсторонений від розробки найважливіших виробничих рішень. Це призводило до безвідповідальності за результати праці, безгосподарності, великих матеріальних і моральних втрат. Уповільнення темпів економічного зростання врешті-решт призвело до застою в економіці. Новації здебільшого зводились до механічних грошових ін'єкцій у різні галузі, тобто до екстенсивного методу господарювання. Найяс-

кравіший приклад — політика в галузі капіталовкладень. Протягом 70-х рр. своєрідною модою було закладати нові підприємства, колосальні об'єкти нового будівництва й виділяти для цих проектів неймовірні кошти. Ця гігантоманія, яка збіглася з прихованою інфляцією, призвела до того, що вартість нових об'єктів у середньому перевищувала заплановану на 25—50%. Доводилося кидати значні сили й кошти на закінчення найбільш важливих на той час будівництв, залишаючи інші незавершеними. В соціально-економічний побут увійшло слово «довгобуд». На таке будівництво щорічно витрачалося до 75% капіталовкладень у галузь.

Наприкінці 70 — початку 80-х рр. економіка України входила в смугу тотальної кризи. Вона була неефективною, неконкурентоздатною, а більшість спроб оживити її мали суто адміністративний чи навіть ідеологічно-декларативний характер. Одне з гасел того часу виглядало невдалим жартом: «Економіка повинна бути економічною» і цілком відповідало духові часу, коли подібними транспарантами намагалися утримати ветху соціально-економічну будівлю від остаточного розвалу.

Подібним же чином змінювався добробут народу. Якщо наприкінці 60 — початку 70-х рр. спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в наступне десятиріччя цей процес уповільнився. Відповідно до партійних директив постійно зростала середня заробітна платня. В 1970—1979 рр. це становило 30%. При цьому, однак, працювали приховані інфляційні механізми і зростали ціни на споживацькому ринку. Якщо в 70-і рр. підвищувалися ціни, головним чином, на продукцію легкої промисловості (побутову техніку, взуття, меблі тощо), то у 80-і рр. — і на продукти харчування.

Підвищення номінальної заробітної платні не означало зростання реальної. Воно не підкріплювалося збільшенням маси пропонованих товарів і послуг. Кількість грошей на руках громадян збільшувалась, однак витратити їх було дедалі важче через постійні дефіцити тих чи інших товарів широкого попиту, які до того ж здебільшого мали низьку якість. Про це свідчить неймовірне зростання заощаджень громадян. На кінець 70-х рр. вони становили 32 млрд. крб. на рахунках в ощадних касах. Отже, цей дисбаланс між доходами і можливістю їх реалізації був однією з причин інфляційних процесів, які набирали силу саме з кінця 70-х рр., а також однією з головних причин хронічних дефіцитів на споживацькому ринку, які, у свою чергу, призводили до зловживань у торгівлі, спекуляції і розвитку «тіньової економіки».

Якщо номінальна заробітна платня збільшувалась, то реальні доходи громадян республіки зменшувались. Темпи їх зростання у першій половині 70-х рр. становили 29%, наприкінці десятиліття — 17%, а в середині 80-х — 14%. Відповідні процеси відбувалися в усіх інших сферах, які стосувалися добробуту людей: у житловому будівництві, охороні здоров'я, народній освіті тощо. Певну збалансовуючу роль виконували т. зв. громадські фонди споживання, за рахунок яких вдавалося забезпечувати безплатну освіту, охорону здоров'я, низькі ціни на житло та комунальні послуги, однак вони не могли утримати рівень життєвого стандарту від зниження. Економіка республіки і соціальна сфера дедалі занепадали. В другій половині 80-х рр. ці процеси набули характеру гострої кризи.

Стан освіти та науки

Процеси, що відбувалися в економіці України протягом 20 років після XX з'їзду КПРС, неодноразові спроби реформ не могли не позначитися на стані освіти і науки. Ці сфери також час від часу намагалися реформувати, щоб змусити ефективніше служити партійним інтересам, завданню модернізації суспільства на соціалістичних засадах.

Особлива увага приділялася освіті, яку партія розглядала як частину своєї ідеологічної системи. 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», яким було розпочато роботу щодо реформування школи. Семирічні і десятирічні школи були перетворені на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою, що нагадувало попередні уніфіковані трудові школи. Випускники середніх шкіл, за винятком 20% кращих учнів, були зобов'язані попрацювати принаймні два роки перед вступом до вузів.

Після приходу до влади Л.Брежнєва ця реформа, як й інші реформи М.Хрушова, була фактично відкинута, хоча окремі її елементи залишилися. Була збережена, зокрема, загальна обов'язкова 8-річна освіта, не була відновлена плата за середню та вищу освіту, українська мова й література більше не були обов'язковими для вивчення в російських школах УРСР.

З 1956 р. в республіці почали діяти школи-інтернати, а з 1960 р. — школи подовженого дня. З 1966 р. відповідно до рішень ХХІІІ з'їзду КПРС почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Одночасно посилювалася централізація управління освітою. В 1969 р. було створе-

но Міністерство освіти СРСР, яке взяло ряд основних функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Далі політизувався навчально-виховний процес. З 1972 р. в усіх середніх школах була введена обов'язкова початкова військова підготовка. Ще раніше, у 1968 р., військова підготовка була відновлена у вищих навчальних закладах.

Господарські реформи потребували все більше і більше фахівців з вищою освітою. Тому мережа вузів неухильно розширювалась. У 1964 р. був заснований Донецький університет, у 1972 р. — Сімферопольський, у 1985 р. — Запорізький, а згодом — Прикарпатський та Волинський. При великих промислових підприємствах було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Розширювалася підготовка спеціалістів з нових галузей науки і техніки. Однак у кінці 60-х рр. Україна мала на 25% менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія. В її вузах, за розпорядженням Москви, навчалася велика кількість студентів з т.зв. соціалістичних країн та країн, що розвивалися. Лише в 1976 р. у вузах і технікумах Харкова навчалася понад 2 тис. студентів із 22 країн світу.

Проблемою проблем залишалася якість підготовки спеціалістів. У загальній своїй масі вона була низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях, хоча кількісні показники зростали: протягом 1964—1985 рр. з 2,3 млн. до 7,3 млн.чол. Збільшилася кількість фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України. На початку 80-х рр. стало особливо помітно, що рівень підготовки фахівців в УРСР, як і загалом в СРСР, значно відстає від світового.

До 1976 р. в УРСР був, в основному, здійснений перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи». Вони визначали освітню політику партії «в умовах розвинутого соціалізму». Відповідно до цього документа посилилася ідеологізація школи, суттєві зміни вносилися у зміст навчально-виховного процесу. Увага акцентувалася на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей з 6 років. 8-річні школи було реорганізовано в 9-річні, середні — в 11-річні, а професійно-технічні училища різних типів — в єдиний тип навчального закладу — середні професійно-технічні училища.

Кількісні показники в розвитку загальної освіти в УРСР у 60—80-і рр. також засвідчують прогрес. Однак ос-

віченість випускників середніх шкіл падала. Рівень підготовки учнів сільських шкіл був значно нижчим, ніж міських. З погляду загальнолюдських норм ідейне спрямування, рівень знань та інтелектуального розвитку, стан і характер морального виховання, виховання національної свідомості не відповідали вимогам цивілізованого світу. Проблема з проблем освіти в радянській Україні — уніфікований, ідеологічно запрограмований підхід до неї, єдиний жорсткий партійно-державний контроль, політизація, помилковий виховний ідеал. Хоча і в цей період було немало вчителів-новаторів, які працювали творчо, орієнтуючись на прогресивні методи навчання і виховання. Серед них видатний педагог В.Сухомлинський, передові вчителі М.Щетинін, В.Шаталов та інші.

У 60—80-і рр. зазнала певних реформаций і наука України, що не могло не позначитися на її дослідженнях. Основним науковим центром залишалася республіканська Академія наук. Згідно із статутом 1963 р. вона підпорядковувалася Раді міністрів УРСР та президії АН СРСР. Значний вплив на життя академії здійснювали ЦК КПУ та партійні органи на місцях. Це мало як позитивний вплив, оскільки давало можливість у системі розгалуженої бюрократії оперативніше вирішувати нагальні проблеми організації науки, так і негативний, гальмуючий від нерідко некомпетентного втручання в науково-дослідний процес, волонтаристських рішень, жорсткої ідеологічної та адміністративної опіки.

В лютому 1962 р. Академію наук УРСР очолив академік Б.Патон. Його високі професійні та ділові якості, помножені на зусилля великої плеяди талановитих українських учених, забезпечили зміцнення республіканської академії, вирішення нею багатьох актуальних науково-технічних проблем, піднесення ролі української науки в СРСР. Звичайно, діяти доводилося відповідно до тих законів і принципів, що панували в радянському суспільстві. Екстенсивний розвиток економіки визначив такий же шлях розвитку науки. В складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії, виникали численні підрозділи. Більшість з них займалася новими перспективними напрямками наукових досліджень (інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії, високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень та ін.), але були й такі, що виникали на хвилі реорганізації, кон'юнктури, без достатніх на те об'єктивних підстав. Вони спричинялися до дальшого розпорощення наукових сил, диспропорції наукового

потенціалу, нераціонального його використання, не відповідали вимогам підвищення ефективності академічної науки, що й обумовило їх перегляд, визнання як помилкових.

В 60—70-і рр. республіканська академія складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів (згодом — відділення). В наступні роки були створені ще три відділення. Основні напрями досліджень визначалися секцією фізико-технічних і математичних наук, секцією хіміко-технологічних та біологічних наук і секцією суспільних наук. Для підвищення рівня регіональної науки в 70—80-і рр. було створено шість наукових центрів — Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно-Західний. В установах Академії наук неухильно зростала кількість науковців. Якщо 1960 р. їх нараховувалося 3,6 тис., то 1985-го — 15,3 тис. чол. Кількість працівників з науковими ступенями зросла за той час у 5,5 раза.

Останнє не могло не позначитися на ефективності наукових розробок. Відкриття й розробки, які не мали аналогів в світі, були здійснені вченими-математиками. Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, очолюваний впродовж двох десятиріч академіком В.Глушковим, а потім академіком В.Михалевичем. Фундаментальні дослідження були виконані в галузі твердого тіла й низьких температур, надпровідності, фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. З 1960 р. у розпорядженні вчених-фізиків ядерний реактор, з 1966 р. — найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів.

Значний імпульс у своєму розвитку одержали атомна енергетика, науки про Землю. Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам учених-геологів розширилися можливості, особливо в нинішній час, освоєння корисних копалин на території України.

Зусиллями вчених, насамперед Б.Патона, у складі академії створено найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі зварювання металів, зварних конструкцій і нових металургійних методів добування високоякісних та особливо чистих металів і сплавів. Результати фундаментальних досліджень, проведених ученими Інституту електрозварювання ім.Є.Патона, стали теоретичною основою розв'язання широкого кола прикладних науково-технічних проблем, зокрема, для розробки технології механізованого імпульсно-дугового

зварювання, зварювання в умовах космічного простору, під водою, електропроменевого зварювання металів великих товщин, створення нових високоефективних і малотоксичних зварювальних матеріалів. Здійснювалася також розробка методів істотного підвищення надійності й міцності зварних конструкцій, що працюють за нормальних та низьких температур, створення технології одержання матеріалів з особливими властивостями, розширення застосування дугової плазми для зварювання, різання, наплавлення і переплавки металів.

Помітним внеском у розвиток науки стали дослідження українських учених у галузі ливарного виробництва, матеріалознавства, фізико-хімічної механіки, матеріалів та надтвердих матеріалів. Прискоренню технологічного впровадження найперспективніших результатів фундаментальних досліджень сприяли науково-технічні комплекси та інженерні центри, створені в АН УРСР в середині 80-х рр. Найпотужнішими серед комплексів були міжгалузеві НТК «Інститут електрозварювання ім.Є.Патона», «Інститут проблем матеріалознавства», НТК «Інститут кібернетики ім.В.Глушкова», «Інститут надтвердих матеріалів».

Істотні зрушення відбулися у галузі хімії та хімічної технології, біохімії, фізіології і теоретичної медицини, загальної біології. В результаті у виробництво було впроваджено чимало прогресивних хімічних технологій і процесів, створено нові матеріали, які мають цінні фізичні властивості, високоякісні полімери, ізоляційні покриття, термостійкі глівки. У народне господарство впроваджено нові типи мастил, клейових композицій, ізоляційні стрічки для захисту зварних стиків трубопроводів, кабелів та ін.

Спільними зусиллями науковців ряду інститутів були проведені дослідження з фундаментальних і прикладних проблем, які мали практичну цінність для розвитку сільського господарства. Виведені нові сорти жита, пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, кормових культур, винайдено нові засоби боротьби з хворобами плодових рослин і виноградників. Значні здобутки вчених у галузі біотехнологій. Вагомий внесок у розвиток наукових досліджень робили працівники галузевої та вузівської науки, зокрема Київського, Львівського, Харківського, Донецького та Дніпропетровського університетів, Української академії сільськогосподарських наук (1956—1962), Академії будівництва й архітектури (1956—1963) та інших наукових установ.

Протягом 1970—1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених Академії наук УРСР було впроваджено у виробництво. Однак далось це нелегко, оскільки виробнича сфе-

ра об'єктивно не була зорієнтована на чутливе сприйняття наукових новацій і прогресивних ідей. Жорстке планування з постійно зростаючими показниками зумовлювало низьку спроможність економіки та суспільства використовувати досягнення НТР, штовхало на пошук екстенсивних, а не інтенсивних шляхів розвитку. Наукові розробки впроваджувалися здебільшого тим же методом адміністративного тиску, наказу, розпорядження. Велика кількість наукових досягнень, технологій, винаходів і розробок циркулювали лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту в сфері виробництва, а якщо й знаходили, то швидше за рубежами СРСР. Винятки становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу і великі наукові проекти загальнодержавного значення.

Не ініціювала плідну працю й морально-політична атмосфера, що культивувалася як у суспільстві, так і в творчих колективах зокрема. Немало вчених за вільнодумство зазнавали репресій. Поширювались показушність, рапортоманія, безвідповідальність, окомилування. Нерідко бажане видавалося за дійсне. У 70–80-і рр. уповільнювались темпи розвитку фундаментальних досліджень, з ряду параметрів вітчизняна наука почала втрачати пріоритетні позиції в світі. Особливо відчутно застійні та кризові явища далися взнаки в сфері народного господарства. Благодушня та загальна безвідповідальність, атрофія адміністративно-командної системи призвели до найбільшої в світі катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції в квітні 1986 р.

Нелегкими були 60–80-і рр. і для працівників гуманітарних наук. Періоди «відлиги», реакції і застою тут також проявилися. Так, після XX з'їзду КПРС дещо полегшився доступ історикам, літературознавцям та мистецтвознавцям до архівів. Розширилася тематика досліджень. Дещо поліпшилася мовна ситуація, зокрема вдалося перевидати «Словник української мови» Б.Грінченка. З 1957 р. почали виходити такі журнали, як «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Український історичний журнал» та ін. Було опубліковано ряд документальних збірників, з обов'язкового вжитку вилучено «Короткий курс історії ВКП(б)».

Процес наближення суспільних наук до історичної правди та реальної дійсності був складним і суперечливим, бо на зміну одному культу приходив інший. І на догоду кожному вимагали «творити» науку, прославляти існуючий політичний режим, виводити «закономірності». «Ідеологічні потреби партії» зумовлювали передусім вивчення проблем

соціалістичного і комуністичного будівництва. Незмінною складовою праці науковців усього спектра суспільних наук мали бути т.зв. «класовий підхід» та критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Незважаючи на тотальний контроль, українськими вченими-економістами, істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями в 60—80-і рр. було опубліковано ряд цікавих наукових розробок. Так, історик М.Брайчевський написав кілька глибоких наукових розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема: «Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «К происхождению древнерусских городов». 1972 р. друком у Торонто з'явилася праця вченого «Приєднання чи возз'єднання», в якій була піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди, викладена в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654—1954 рр.», і діячів козацької державності. У 1979 р. завершив свою історико-філософську працю «Лист до російських та українських істориків» історик та філолог Ю.Бадзьо. В ній він заперечує теорію про т.зв. «триєдине» походження трьох слов'янських народів — російського, українського і білоруського. Нестандартно підходили до вивчення історичного минулого українського народу та його культури такі історики, як О.Апанович, Я.Дзира, О.Компан, І.Бойко, філософ Є.Пронюк, літературознавці Є.Кирилюк, І.Дзюба та ін.

Досить обгрунтовано аналізувалися економістами окремі проблеми економічного розвитку країни, народонаселення, демографічні аспекти відтворення трудових ресурсів, професійної орієнтації та профвідбору. Унікальними знахідками поповнили скарбницю світової культури археологи. Вчені Інституту археології під керівництвом П.Толочка зробили вагомий внесок у розробку проблем виникнення Києва та його соціально-економічного і культурного розвитку, дослідження давньої України — Київської Русі.

Науковими колективами було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, які, втім, не одержали однозначно позитивної оцінки наукової громадськості, особливо зарубіжної. Серед них варто назвати такі багатотомні публікації, як «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтвознавства», «Історія української літератури», «Словник української мови», «Українсько-російський словник». Були випущені також Українська Радянська Енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України та ін.

Далеко не всі найважливіші проблеми, події та явища суспільно-культурного й економічного життя знайшли своє адекватне відображення на сторінках названих видань. І не тільки з причини недремного ідеологічного контролю ззовні, а й внаслідок самоконтролю, законопослушності чи страху самих науковців. Під тиском офіційної ідеології гуманітарні науки уніфікувалися, вихолощувалися й збіднювалися, втрачаючи взагалі свою значущість. Цілі науки, наприклад соціологія, перестали існувати. Настирливо культивувався український культурний провінціалізм і возвеличувався російський фактор у контексті соціалістичного ладу.

На практиці науково-дослідні установи України все більше інтегрувалися в систему наукових закладів СРСР, а фактично Росії, нерідко перетворюючись в їх периферійні придатки, втрачаючи не тільки національне, а й наукове обличчя. Управління наукою все більше монополізувалося невеликою групою вчених-адміністраторів з Москви і Ленінграда, які, зімкнувшись із владними структурами, мали вирішальний вплив в Академії наук СРСР. У руках останньої зосереджувалася основна науково-виробнича та видавнича база, інформаційні канали та формування наукових напрямів. За таких умов навіть незначні прояви опозиційності в середовищі науковців жорстко каралися. Так, у 70-і рр. в результаті чергової ідеологічної чистки за невчинені злочини було позбавлено роботи ряд працівників інститутів хімії полімерів, теоретичної фізики, археології, історії, літератури, фольклору та етнографії, психології, нафти і газу та ін. Немало наукових україномовних журналів, що почали видаватися під час «відлиги», були переведені на російську мову.

Літературно-художня творчість

Відлига, що тривала менше 10 років, позначилася тією чи іншою мірою на творчості багатьох письменників і художників, демократизуючи і гуманізуючи її. В подальші роки навіть в умовах нового наступу офіційної «класово-партійної» ідеології талановитим митцям вдавалося створювати високохудожні твори. У 60—80-і рр. українська література поповнюється творами одного з натхненників шістдесятництва, відомого письменника О.Гончара («Тронка», «Циклон», «Собор», «Берег любові», «Твоя зоря», «Чорний яр»), романами і повістями М.Стельмаха («Чотири броди», «Дума про тебе», «Правда і кривда»), П.Загребельного («Розгін», «Диво»), В.Дрозда («Катастрофа»), І.Білика («Меч Арея»), В.Земляка («Лебедина згряя», «Зелені млини»), О.Чендея («Березневий сніг»). Інтерес громадськості викликала творчість романістів історичного

спрямування Р.Іваничука, Ю.Мушкетика, Р.Федоріва, Р.Іванченко. Плідно працювали О.Коломієць, М.Зарудний та інші драматурги, п'єси яких ставилися театрами України й інших республік. Українську поезію збагатили новаторські твори І.Драча, Д.Павличка, В.Голобородька, Б.Олійника, Л.Костенко, А.Малишка.

Непересічний талант і громадянську мужність виявив поет, літературознавець і критик з Донеччини В.Стус. Переслідуваний і гнаний, він лише за кордоном зумів опублікувати книжку прекрасних поезій «Зимові дерева». Попри всі трагічні обставини свого життя і життя народу, він вірив у світле майбутнє:

Як добре те, що смерті не боюсь я
І не питаю, чи тяжкий мій хрест,
Що вам, лукаві судді, не клонюся
В передчутті недослідимих верств.
Що жив, любив і не набрався скверни,
Зненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я поверну
І в смерті обернуся до життя.

Високим громадянським звучанням були позначені поетичні твори І.Калинця «Вогонь Купала» та самвидавні збірки, збірка М.Осадчого «Квос его...»

Трагічною була доля М.Руденка, поета, письменника і публіциста, ветерана війни з німецько-фашистськими загарбниками. Його літературний доробок багатий і різноманітний. Перу М.Руденка належать роман «Вітер в обличчя», «Остання шабля», фантастичні повісті «Чарівний бумеранг», «Народжений блискавкою», трагедія «На дні морському». Наприкінці 60-х рр. вийшли три збірки поета: «Всесвіт у тобі», «Сте світил», «Оновлення». Всі вони одразу по виході були заборонені, як і попередні збірки. Автора виключили з партії, Спілки письменників і заарештували. Перебуваючи в ув'язненні, психіатричній лікарні, поет пише цикл віршів «Я вільний», поему «Хрест», збірки лірики «Прозріння», «За ґратами». Однак увесь його літературний доробок було конфісковано й вилучено з радянських бібліотек.

Автором численних філософських праць, поезій, повістей виступив у цей час О.Бердник. Учасник війни, він 1949 р. був заарештований і 10 років перебував у концентраційних таборах на далекій Півночі і в Казахстані. Реабілітований з розвінчанням культу особи, О.Бердник повернувся в Україну, написав ряд книг філософського й белетристичного змісту, зокрема пригодницькі повісті «За чарівною квіт-

кою», «Чаша Амріти», збірку віршів «Блакитний коваль». Головною ідеєю його роману «Зоряний корсар» була філософська проблема — непереможність сил добра, проти яких не в змозі встояти ніякі матеріально-технічні засоби, якими володіє світове зло. 1972 р. О.Бердника виключили із Спілки письменників України. Його було звільнено з роботи і заборонено друкувати книги.

Письменники України попри всі труднощі, переслідування і репресії продовжували працювати над історичною та сучасною тематикою. Г.Снегірьов підготував у 70-і рр. повість «Ненько моя, ненько» про процес «Спілки визволення України», яка вийшла за кордоном. Є.Сверстюк, що багато віддавав сил боротьбі за збереження національних традицій, написав есе «Собор у риштованні» — історично-філософський твір про трагедію сучасної України.

Справжнім шедевром був видрукований 1980 р. у видавництві «Радянський письменник» віршований роман Л.Костенко «Маруся Чурай», що в яскравих образах змальовує епоху Б.Хмельницького. В центрі твору — народна поетеса і співачка Маруся Чурай, авторка багатьох пісень, що здобули велику популярність серед людей. Вона виступає на тлі бурхливих подій національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Тоді ж Л.Костенко опублікувала ще одну збірку поезій — «Неповторність».

1981 р. у видавництві «Молодь» вийшла збірка «Лебеді материнства» В.Симоненка. У ній — поезії, новели, гумористика, публіцистика видатного поета і прозаїка. У вступній статті до збірки О.Гончар зазначив: «Не примеркла з літами поетична зоря Василя Симоненка. Горить високим, чистим світлом у небі українського радянського мистецтва. По цій високості і чистоті, по алмазному блиску впізнаємо її серед інших. Є в його творчій доробку речі, які сьогодні справедливо можна назвати класичними. Його творчість живе, їй відкритий шлях до юнацьких сердець, до народу, до України, яка навіки увінчала поета своєю любов'ю».

Із політичного забуття повернулося до нас на початку 90-х рр. ім'я талановитої поетеси І.Ратушинської, засудженої в 70-і рр. «за антирадянську діяльність» на 7 років виправно-трудової колонії суворого режиму та 5 років заслання. Поетична слава кївської правозахисниці у світі була такою, що на її захист виступали Р.Рейган, М.Тетчер, Ф.Міттеран. Її звільнення вимагали нобелівські лауреати академік А.Сахаров, поет Й.Бродський, багато інших письменників та політичних діячів. Після звільнення з колонії І.Ратушинської було позбавлено радянського громадянства. В Україні

поетесу мало хто знав, тоді як її книгу «Серый — цвет надежды» було перекладено на всі європейські та японську мови. Британський книжковий клуб включив її до тих 30 книг, які щороку підносяться королеві. У США її було визнано найкращою релігійною книгою року. У списку бестселерів у Швеції вона також стояла на першому місці...

Ненавистная моя родина!
Нет постыдней твоих ночей...
...Самой страшной твоей дорогою
— Гранью ненависти
и любви
— Опозоренная, убогая
Мать и мачеха,
благослови!

Через крижану товщу застою і всезаборонства з великими труднощами пробивало собі шлях новаторство у кінематографі і музиці, образотворчому й театральному мистецтві. Видатним явищем українського кіно стала творчість С.Параджанова, Ю.Ілленка, Л.Осики, О.Фіалка, О.Савченка, Р.Сергієнка, К.Муратової. Скарбницю українського кіно поповнили такі талановиті стрічки, як «Тіні забутих предків», «Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Криниця для спраглих», «Подарунок на іменини», «Соломія Крушельницька», «Меланхолійний вальс», «Розпад», «Поріг» та ін.

Розвиток театального мистецтва в Україні в 70—80-і рр. тісно пов'язаний з іменами таких режисерів, як С.Сміян, А.Скибенко, О.Король, В.Афанасьєв, О.Беляцький, І.Равицький, В.Загорутко, В.Козьменко-Делінде, М.Шейко. Високохудожні образи створювали на сцені видатні її майстри — Н.Ужвій, В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева, Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, А.Мокренко, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко.

На різні роки випадав пік творчих досягнень таких митців, як скульптор і живописець І.Гончар, художники А.Горська, Л.Семикіна, О.Заливаха, Г.Севрук, І.Кулик, А.Рибачук, В.Мельніченко, майстри сцени і кіно І.Миколайчук, Б.Брондуков, В.Симчич, Б.Ступка, композитор В.Івасюк. Найхарактернішою рисою творчості їх усіх були високий професіоналізм, новаторство, оригінальність і національний колорит.

Людиною великого таланту і музичного чуття був В.Івасюк — молодий композитор, уродженець Буковини. Він мав хист і до музики, і до поезії, укладаючи віршовані тексти для своїх музичних творів. Його пісні «Я піду в далекі

гори» (1968), «Червона рута» (1969), «Водограй» (1969) дуже швидко заспівали по всій Україні і далеко за її межми. Співали його пісні навіть ті, хто ніколи не розмовляв українською мовою. Пісня В.Івасюка «Червона рута» дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. регулярно проводиться по чергово в містах України.

Нових барв набула в 70—80-і рр. музика Лесі Дичко, І.Шамо, М.Скорика, Є.Станковича. Широкою популярністю користувалися виконавці масової естрадної пісні С.Ротару, В.Зінкевич, Н.Яремчук.

Через політичні перепони значною мірою автономно розвивалася у 60—80-і рр. культурна творчість зарубіжних українців. У галузі літератури плідно працювали У.Самчук, В.Барка, О.Лятуринська, Б.Бойчук, Ю.Тарнавський, Б.Рубчак та ін. Образотворче мистецтво збагачувалося творами Г.Новаківської, М.Левицького, С.Гординського, С.Лади. Х.Дохват з Філадельфії прикрасила своїми іконостасами близько 60 церков, каплиць, соборів у США. Серед композиторів відомими були А.Рудницький, І.Соневицький, Ю.Фіяла. На всіх континентах у місцях компактного проживання українців діяли українські театри, численні драматичні гуртки. Хоч і з великими труднощами, але творчі здобутки зарубіжних українців, обминаючи «залізну завісу», проникали на материкову Україну.

Літературно-художня творчість українських письменників і митців гартувала національну свідомість народу, духовно збагачувала його, була підґрунтям тих процесів, що розгорнулися в Україні в другій половині 80 — на початку 90-х рр.

Етнодемографічні зміни

Зміни в кількісному складі населення України, зрушення у його етнодемографічній структурі протягом другої половини 50 — першої половини 80-х рр. характеризувалися такими тенденціями, як уповільнення темпів приросту населення, зменшенням в його складі частки українців і збільшенням частки росіян, русифікацією (асиміляцією) частини українців, зростанням кількості міського населення і депопуляцією села, нарешті, загальним старінням населення і зниженням показників тривалості життя. В результаті усіх цих процесів на рубежі 90-х рр. смертність в Україні стала перевищувати народжуваність.

Фактично до початку 60-х рр. відбувався суто компенсаційний приріст населення. Демографічні катастрофи попереднього періоду мали такі масштаби (йдеться про голодомор 1932—1933 рр., втрати населення під час 2-ї світової війни, депортації населення Західної України, голод 1947 р.), що,

незважаючи на територіальні придбання (Закарпаття, Крим), чисельність українського населення вийшла на рівень 1941 р. тільки у 1960-му — 42 млн.чол. За переписом 1979 р., загальна кількість населення республіки становила 49,6 млн.чол. Демографи вважають такий приріст недостатнім.

Уповільнення темпів приросту населення України мало багато причин, передусім соціально-економічних. Сплеск урбанізації і викликані нею міграційні процеси призвели до відтоку молоді з села — до цього часу головного джерела відтворення людських ресурсів. Народжуваність на селі зменшилась, і 1979 р. середній розмір сільської родини дорівнював міському показникові — 3 особи на родину. У містах зменшення народжуваності було викликано несприятливими соціально-побутовими факторами: високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (9 з 10 жінок працювали), незадовільним рівнем системи охорони дитинства, житловими умовами, поступовим зростанням дитячої смертності тощо. Певну роль відігравали також деякі соціально-позитивні фактори, зокрема підвищення загальноосвітнього рівня жінок. Природний приріст населення в Україні зменшився з 13,6 на тисячу чол. у 1960 р. до 3,4 на тисячу чол. у 1980 р.

Зменшення народжуваності супроводжувалось поступовим підвищенням показників смертності населення. Середній показник її 1960 р. становив 6,9 чол. на кожну тисячу мешканців, а в 1980 р. — 11,4. За рівнем смертності Україна займала третє місце серед республік СРСР. Серйозне збільшення цього показника пояснюється, крім іншого, загальним старінням населення (внаслідок зменшення народжуваності), зростанням дитячої смертності, постійним погіршенням системи охорони здоров'я, негативними змінами в екології, зростанням алкоголізму серед чоловіків і жінок тощо. Відповідно зменшувалась середня тривалість життя. З кінця 70-х до середини 80-х рр. цей показник упав з 70 до 68 років.

Ці тривожні процеси супроводжувалися змінами національного складу населення на користь росіян і російськомовного населення. За переписом 1959 р., українці становили 76,8% населення республіки (32,2 млн.чол.), росіяни — 16,9% (7,1 млн.). У 1979 р. українців було відповідно 73,6% (36,5 млн.), росіян — 21,1% (10,5 млн.чол.). Ці зміни були викликані перш за все міграцією населення. «Обмін кадрами», всесоюзні ударні будови, освоєння нафтових родовищ Сибіру викликали відток українців за межі республіки. Тільки у 1970—1979 рр. українське населення Сибіру і Да-

лекого Сходу зросло на 22%. Натомість у той же період відбувався досить інтенсивний приплив росіян в Україну, яка, між іншим, була цілком достатньо забезпечена трудовими ресурсами, йшлося тільки про те, щоб використовувати їх ефективно. За підрахунками демографів, протягом 1959—1979 рр. імміграція росіян в Україну становила від 1,5 до 2 млн. чол.

Ще одним джерелом збільшення росіян і російськомовних у складі населення республіки була русифікація. Один з найголовніших компонентів національної свідомості — мова — досить швидко усувався зі сфери соціально-культурних взаємин. У результаті, якщо в 1959 р. 93,5% українців за національністю назвали рідною мовою українську, то у 1979 р. цей показник зменшився до 89,1%. Найбільше русифікованих українців зосереджувалося в південно-східних регіонах республіки. В Україні існували такі соціально-культурні й політичні умови, за яких національна меншість фактично асимілювала більшість.

Етнодемографічні зміни у республіці віддзеркалювали процеси, що набирали силу в соціально-економічній, політико-ідеологічній та культурній сферах і багато в чому були їх наслідками. Кризові процеси у згаданих сферах призводили і до наростання кризових явищ в житті нації як такої, занепаду національної ідентичності, розмивання і декультуризації українського етносу.

* *
*

На початку 80-х рр. радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу. Загнивання «верхів» і маразм державної ідеології були настільки очевидними, що навіть серед вищих ешелонів партійно-державного керівництва формувалися ревізійні сили. У «низах» наростало невдоволення, зневіра й байдужість. Судорожні спроби системи утримати хоча б поверхову стабільність зводилися або до суто адміністративних заходів (за часів Ю.Андропова), або до ідеологічних чаклувань і популістських загравань (за часів К.Черненка). В Україні ці процеси набували ще й суто провінційного забарвлення й укорінювалися глибше, ніж у центрі. Тому, коли в Москві почалися більш радикальні спроби вдосконалити радянську систему, названі «перебудовою», Україна була серед останніх, хто втягнувся у ці процеси. А втім, і для неї приходили нові часи, починалася нова епоха.

«Перебудова» і розпад СРСР

У першій половині 80-х рр. правляча в СРСР верхівка опинилася на роздоріжжі: розпочати обмежені реформи з метою модернізації системи чи продовжувати «бенкет під час чуми», нічого не змінюючи (а здавалося, що так може тривати довго, хоча це й загрожувало подальшим технологічним відставанням від Заходу). В результаті боротьби цих двох тенденцій, які уособлювали відповідно генеральні секретарі ЦК КПРС Ю.Андропов та К.Черненко (обрання німечного Черненка наче свідчило про трагікомічний фарс, поставлений геронтократією в Кремлі), до влади прийшов представник молодшого покоління партійної номенклатури М.Горбачов: після смерті К.Черненка його на пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. було обрано при підтримці деяких представників старшого покоління (зокрема, за рекомендацією А.Громика) генеральним секретарем ЦК КПРС (закулісною альтернативою був представник геронтократії — перший секретар Московського міськкому партії В.Гришин).

«Нове мислення» Однією з найважливіших причин «перебудови», що її розпочав Горбачов, була необхідність зменшити тягар гонки озброєнь. «Нафтодолари» від торгівлі із Заходом сибірською нафтою були «проїдені», а не використані для модернізації економіки. Країна жила в борг. Продовжувала литися кров, у т.ч. українських призовників, в Афганістані. Президент США Р.Рейган проголосив «хрестовий похід» проти «імперії зла» і загрожував завдяки програмі «стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ) «посадити росіян на тирсу». Його чорно-біле бачення «багатополярного» світу було спрощеним, але внаслідок недалекоглядної політики брежнєвського керівництва почав створюватися єдиний фронт США, Західної Європи, Японії, Китаю проти СРСР.

«Нове мислення», проголошене Горбачовим, підкреслювало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими.

До Москви (а згодом і до політичного життя) повернувся академік А.Сахаров; припинилося глушіння зарубіжних радіостанцій. Радянська дипломатія, реалізуючи лінію Горбачова та нового міністра закордонних справ Е.Шеварднадзе (колишнього першого секретаря ЦК КП Грузії), йшла на суттєві поступки. В результаті вдалося підписати перший договір про роззброєння — ліквідацію американських та радянських ракет середньої дальності в Європі, договір про скорочення стратегічних озброєнь — СТАРТ-1, радянські війська залишили Афганістан, почалося їх виведення із Східної Європи, що призвело до краху комуністичних режимів, падіння «берлінської стіни» і об'єднання Німеччини. Розпалися Організація Варшавського договору та РЕВ: «світова система соціалізму» перестала існувати. Було нормалізовано стосунки з Китаєм. Практично в усіх «гарячих точках» планети (Південна Африка, Близький Схід, Центральна Америка) почалося розблокування конфліктів. СРСР підтримав воєнну операцію широкої міжнародної коаліції (де основну роль грали США) проти Іраку, котрий загарбав Кувейт. Все це було нечуваним «проривом» у стосунках СРСР із Заходом. За рубежем була справжня «горбиманія», тоді як всередині СРСР, де економічна ситуація дедалі погіршувалася, а реформи були непослідовними, авторитет Горбачова зменшувався.

Боязнь «балканізації» СРСР, бажання зберегти налагоджені стосунки з Горбачовим з проблем ядерного роззброєння та глобальної безпеки призвели до недооцінки Заходом національно-визвольних рухів в СРСР, зокрема в Україні (прем'єр-міністр Англії М.Тетчер у 1990 р. в Києві порівняла Україну з Каліфорнією; промова президента США Дж.Буша в Києві на початку серпня 1991 р., де він беззастережно підтримав союзний договір і критикував «самовбивчий націоналізм», отримала на Заході назву «Chicken Kiev speech» як вияв «боягузтва»).

Горбачов спочатку намагався «Спроба «прискорення»» прискорити розвиток економіки СРСР насамперед за рахунок випереджаючого розвитку машинобудування в рамках колишніх структурних пріоритетів. Однак переважна частина капіта-

* Статистичні дані за період 1985–1991 рр. дуже суперечливі. Автор спирався насамперед на спільні видання українських та зарубіжних економістів: Економіка України: минуле, сучасне і майбутнє. К., 1993; Суспільства у перехідному періоді: досвід ринкового реформування для України. Вип.2. К., 1994; Україна. Соціальна сфера у перехідний період (Аналіз світового банку). К., 1994; The Ukrainian Economy. Achievements, Problems, Challenges. Cambridge (Mass.), 1992, а також матеріали журналу «Економіка України» за 1990–1994 рр.

ловкладень була витрачена в незавершеному будівництві та в неефективних виробництвах, що заклало підвалини для додаткової інфляційної хвилі. На світовому ринку впали ціни на нафту. Різке зростання витрат на соціально-культурну сферу також на ділі сприяло інфляції (яскравим свідченням непродуманих заходів стали й перегини в типово адміністративній кампанії по боротьбі з алкоголізмом).

Для керівництва країни ставала дедалі очевиднішою необхідність реформування економіки, запозичення досвіду Угорщини, Китаю. В червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС було проголошено програму радикальної реформи управління економікою. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних та акціонерних форм господарювання, кооперативів у торгівлі та промисловості, сімейного підприємства у сільському господарстві, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами, прийнято закон про індивідуальну трудову діяльність. Відбувся складний процес подолання догм «сталінського соціалізму». Але ці спроби були непослідовними: здійснювалися вони в умовах постійного опору з боку «ортодоксів». Темпи зростання національного доходу (НД) та реальних доходів на душу населення продовжували знижуватися: гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Економіку України було важко реформувати й тому, що більше 60% її (та ще й в умовах порушення цінкових пропорцій) становила важка промисловість. Оборонні галузі поглинали до $\frac{2}{3}$ науково-технічного потенціалу. І нарешті, 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Частка України в загальносоюзному виробництві продовжувала скорочуватися: у нагромадженнях основних виробничих фондів вона за період з 1970 до 1989 р. скоротилася з 18 до 10%. НД на душу населення становив 96,9% у 1970 р. від загальносоюзного рівня; 88,6% — у 1985 р.; 89,7% — у 1989 р. В результаті за цим показником Україна посідала в СРСР шосте місце після республік Балтії, Росії, Білорусії. Реалізаційні ціни на сільськогосподарські продукти були збитковими (на землях кращої якості рентабельність виробництва м'яса великої рогатої худоби в Україні становила 12%, в той час як у Прибалтиці — 23%, в РРФСР — 24%).

Надзвичайної гостроти набули екологічні проблеми. На площі республіки, що складала лише 2,7% території СРСР, було сконцентровано майже чверть індустріального й аграрного потенціалу. В Україні вироблялось близько 40% електроенергії СРСР. З одного боку, це свідчило про роль

республіки у загальносоюзній економіці, однак з іншого — вело до екологічного лиха. Національною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Республіканське керівництво, як і Горбачов, замовчало сам факт трагедії та її наслідки: про небезпеку населення Швеції дізналося раніше, ніж в Україні; у Києві відбулася за участю дитлахів першотравнева демонстрація, про небезпеку було повідомлено лише через 10 днів після аварії, тоді як багато представників партноменклатури вже встигли вивезти своїх дітей. Ці злочинні дії, відсутність ефективної довготривалої програми допомоги населенню республіки з боку загальносоюзних органів ще раз продемонстрували, що керівництво республіки, очолюване В.Шербицьким, не збиралось реально щось змінювати. Ця аварія лягла великим тягарем на економіку України: було відселено населення в радіусі 30 км від реактора, з господарського обороту вилучено близько 190 тис. га земель. Але населення не отримало і досі не отримує ні належної інформації про наслідки аварії, ні належної допомоги. Екологічно небезпечною була ситуація й на ряді інших АЕС. На початок 90-х рр. Україна мала найгірші показники тривалості життя й дитячої смертності в Європі (хоча й краші, ніж у таких країн середнього рівня розвитку, як Туреччина, Мексика тощо).

«Гласність» і початок національного відродження

Оскільки проведення економічної реформи наштовхнулося на опір всередині самої КПРС, М.Горбачов узяв курс на лібералізацію режиму (на відміну від Китаю, де було запроваджено економічний плюралізм без істотної лібералізації і досягнуто при цьому суттєвих зрушень, хоча задля збереження політичного диктату компартії було вчинено криваву розправу над студентами, які виступили з протестом 1989 р. на площі Тяньаньмень у Пекіні). Він намагався за допомогою «гласності», «соціалістичного плюралізму» під гаслом «перебудови» сталінської моделі соціалізму та повернення до «ленінських принципів» активізувати народні маси й, контролюючи цю активність згори, послабити реакціонерів. При цьому прагнув грати на суперечностях між «радикалами» в політбюро ЦК КПРС (Б.Єльцин, А.Яковлев) та консерваторами (Є.Лігачов).

Люди повірили в проголошені гасла: розпочалося формування різноманітних «неформальних» об'єднань (а отже, й паростків громадянського суспільства), зростає кількість бажаючих вступити до КПРС. Але, у той час як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівниц-

тва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р. залишався Щербицький (Горбачов боявся швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР у цілому). Відтак у перші роки перебудови гласність, проголошена в Москві, мало змінила обличчя республіканської преси. Ось чому з такою увагою стежили демократичні сили в Україні за поширенням гласності й плюралізму в центральних засобах масової інформації, виступами істориків, економістів, філософів, соціологів: як і в Москві, звичайною картиною в містах України були ранкові черги в кіосках за пресою.

Ситуація в Україні загострювалась через «духовний Чорнобиль» — русифікацію. Згідно з переписом 1989 р. з 51,5 млн. населення України українці становили 37,4 млн.; з них вважали рідною українську мову 87,7%, але реальний відсоток тих, хто вільно володів українською мовою, був набагато нижчим: вона витіснялася із шкіл, вузів, установ, усіх сфер життя (1988 р. книжки, видані українською мовою, складали лише 18% за назвою, а за тиражем — тільки 3%). У вузах українською мовою читалося приблизно 5% лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві; навіть на початок 1991/92 навчального року українською мовою навчалося лише 49,3% учнів). Частка українців упала з 76,8% в 1959 р. до 72,6% у 1989 р., в той час як росіян — зросла з 16,9 до 22,0%.

Роль першопрохідців у захисті української культури, навколишнього середовища, ліквідації «білих плям» історії відіграла Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи О.Гончара, Р.Братуня, І.Дзюби, І.Драча, В.Дрозда, Б.Олійника, В.Яворівського та багатьох інших. Почали вертатися в українську літературу твори В.Винниченка, представників «розстріляного відродження», зокрема М.Хвильового, М.Куліша, М.Зерова, історичні праці М.Грушевського, М.Костомарова та інших, заборонені твори І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», репресованих у роки «застою» В.Стуса, Є.Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців та інших, повертається з еміграції письменник та один із засновників Української Гельсінської групи (УГГ) М.Руденко. На екрані з'являються фільми С.Параджанова, Ю.Ілленка, К.Муратової. Почалося видання творів представників діаспори; з її допомогою створюються Міжнародна асоціація україністики, Міжнародний інститут управлін-

ня в Києві тощо. Але для всього цього потрібна була тривала й виснажлива боротьба. А в ній були й поразки. Так, незважаючи на протести громадськості, було звільнено режисера Молодіжного театру Л.Танюка, котрий очолив його в 1986 р., повернувшись до Києва з Москви.

Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Центральна Рада, голодомор 1933 р., сталінські репресії, ОУН-УПА; розгорнулася дискусія про національну символіку. Таким чином, лібералізація і гласність підірвали радянські ідеологічні штампи.

Від створення Руху
до формування
парламентської опозиції

В умовах лібералізації в Україні почали виникати різні групи «зелених», а в 1987 р. — асоціація «Зелений світ», установчий

з'їзд якої відбувся у жовтні 1989 р. (її очолив письменник і лікар Ю.Щербак). На вимогу громадськості було припинено будівництво Чигиринської та Кримської АЕС, каналу Дніпро—Дунай, РЛС на Закарпатті тощо. У березні 1990 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню», якою передбачалося виведення до 1995 р. з експлуатації Чорнобильської АЕС.

Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації (1987 р. у Львові — «Товариство Лева», 1988 р. у Києві — українознавчий клуб «Спадщина» та студентське об'єднання «Громада»). Їх діяльність одразу ж виходить за межі суто просвітницької і набуває політизованого характеру. Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК), який гостро критикував існуючу систему, національну політику центру. За спробу провести у 1988 р. демонстрацію до другої річниці Чорнобиля кількох лідерів УКК було заарештовано. Наприкінці 1987 р. виходить з ув'язнення й повертається в Україну ряд відомих правозахисників, зокрема В.Чорновіл і М.Горинь (у січні 1989 р. — Л.Лук'яненко, який мав 26-річний «стаж» політв'язня); відновлюється діяльність УГГ (створеної ще 1976 р.), видання «Українського вісника». У 1988 р. офіційне святкування РПЦ в Москві (а не в Києві) 1000-ліття введення християнства на Русі було використано дисидентами в Україні для привернення уваги до долі УАПЦ та УКЦ.

Великий вплив на ситуацію в Україні мало виникнення в СРСР народних рухів, насамперед у республіках Балтії (перший народний фронт виник в Естонії у квітні 1988 р.). 7 липня 1988 р. Українська Гельсінська спілка (УГС),

створена на основі УГГ, оприлюднила «Декларацію принципів», що за цілим рядом положень була близькою до програмних принципів народних рухів республік Балтії: перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав; влада — демократично обраним радам; державність української мови; створення республіканських військових формувань; звільнення всіх політв'язнів; легалізація УКЦ та УАПЦ. Для України на той час це були вельми радикальні пропозиції. Діяльність УГС, таким чином, виходила за межі правозахисної.

В червні 1988 р. у Львові відбувся несанкціонований мітинг, на якому пролунав заклик до створення Демократичного фронту. Влітку у львівських мітингах брали участь політичні сили широкого спектра: від міськкому комсомолу до УГС. Однак політика «з позиції сили», яку проводило тоді місцеве й республіканське партійне керівництво (мітинги розганялись, на людей нацьковували собак), перешкодила сформуванню такого загальнодемократичного об'єднання. Восени 1988 р. й в інших регіонах України вже діяв ряд самодіяльних об'єднань, що висували ідею створення народних фронтів (Київ, Вінниччина тощо). Однак у цих об'єднань не вистачило сил, політичних лідерів, здатних очолити демократичний процес у межах всієї республіки.

Такі сили виявилися в Спільці письменників України, де й було висунуто восени 1988 р. ідею створення «Народного руху України за перебудову». На її підтримку висловилися на початку 1989 р. й установчі конференції українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» та Товариства української мови ім. Т.Шевченка.

До проекту програми Руху, який вдалося надрукувати лише в «Літературній Україні» 16 лютого 1989 р., було внесено положення про визнання керівної ролі партії, чого, зрозуміло, не було в програмах народних рухів Балтії, але чого вимагали в ЦК КПУ (в усі наступні документи Руху воно вже не потрапляло). Незважаючи на це, проти ініціаторів Руху та ще не надрукованого (!) проекту було розпочато кампанію цькування з перекрученням змісту документа. Через півтора року після цих подій тодішній секретар ЦК КПУ (під час обговорення проекту програми Руху він займав посаду завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ і брав участь у теледебатах із одним з ініціаторів Руху філософом М.Поповичем) Л.Кравчук визнав: «Вважаю помилкою, і не тільки своєю, а й Центрального Комітету, що ми тоді, налякані процесами в Прибалтиці, не стали на шлях прямої дискусії, діалогу з представниками Руху, а однобіч-

но аналізували процеси, які в ньому відбувалися». Погрози, що членство в Русі стане несумісним з членством у КПРС, обмежували можливості для співробітництва комуністів з Рухом, посилювали в Русі його радикальне крило (проти чого в своїх промовах якраз і виступало керівництво КПУ).

І все ж, оскільки Рух виступав за економічний, політичний, ідеологічний плюралізм, це дало змогу на першому етапі його діяльності об'єднатися в ньому представникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. Участь письменників, учених, відомих усій Україні, надала ідеї Руху своєї рідної легітимності, дала змогу залучити більшу кількість людей, ніж могли на той час повести за собою дисиденти-правозахисники.

Бойовим хрещенням для активістів нових організацій стали вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р., коли вперше за багато десятиріч у радянській виборчій системі на одне місце претендувало кілька кандидатів, та ще й висунутих «знизу» (намагаючись мати противагу консерваторам з КПРС, Горбачов розпочав поступово перемішати владу до обраних представницьких органів). Незважаючи на антидемократизм цього закону (наприклад, третина місць віддавалася депутатам від громадських організацій: КПРС, профспілкам, комсомолу тощо; небажаних кандидатів влада намагалася не допустити до виборів за допомогою окружних зборів), вдалося провести ряд депутатів від опозиції і «провалити» деяких кандидатів від партапарату (наприклад, першого секретаря Київського міськкому партії К.Масика). У Львові під час мітингів вже майоріли синьо-жовті прапори, лунали заклики до страйку. Розпочинався справжній бум «неформальної» преси.

Влітку 1989 р. страйк шахтарів охопив найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у тому числі Донбас та Львівсько-Волинський басейн. І хоча вони висували тоді здебільшого економічні вимоги, КПРС уже не могла виставляти себе захисником інтересів робітничого класу.

8—10 вересня у Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який налічував вже 280 тис. чол. У прийнятій програмі зазначалося, що Рух підтримує «принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією». «Ленінська національна політика» ще протиставлялася «сталінській моделі тоталітарного псевдосоціалізму», висувалася ідея перетворення СРСР на «союз дійсно суверенних держав» на основі нового союзного договору, що було співзвучно з вимога-

ми прибалтів, але проти чого тоді ще виступав Горбачов (при цьому вже не згадувалося про загальносоюзну конституцію; інакше кажучи, тепер Рух обстоював перетворення СРСР на конфедерацію). У той же час лідери УГС вже агітували за вихід України із складу СРСР. І хоча головою Руху був обраний комуніст І.Драч, секретаріат Руху, який реально здійснював політику цієї організації, очолив один із лідерів УГС М.Горинь, що свідчило про тенденцію до радикалізації Руху.

Незважаючи на те що для розгонів мітингів, ув'язнення їх організаторів створювалися загони міліції особливого призначення (ЗМОП), що компартія здійснювала диктат над засобами масової інформації, активність Руху засвідчила: в Україні монополії КПРС у політичній сфері настає кінець. У вересні 1989 р. на пленумі ЦК КПУ в присутності Горбачова Щербицький нарешті пішов у відставку і першим секретарем ЦК КПУ було обрано В.Івашка. Під тиском несанкціонованих мітингів та демонстрацій узимку 1989/90 р. був змушений піти у відставку ряд перших секретарів обкомів. У результаті спільного тиску Руху і демократично настроєних народних депутатів СРСР від України (об'єднаних у Республіканський депутатський клуб) восени 1989 р. вдалося внести істотні поправки до проекту закону про вибори до Верховної Ради УРСР (зокрема, знято представництво від громадських організацій). Тоді ж Верховна Рада прийняла закон про мову, згідно з яким українська мова проголошувалася державною. Порівняно з аналогічними законами республік Балтії він був дуже ліберальним, значні права зберігалися за російською мовою. Сфера функціонування української мови розширювалася дуже повільно (закон був розрахований на 10 років), на сході та півдні зміни взагалі майже не відбувалися, але в столиці держпарат «заговорив» українською мовою, школи почали поступово переходити на українську мову, зріс її престиж серед інтелігенції.

Дуже важливою масовою акцією Руху став «живий ланцюг» між Києвом та Львовом у січні 1990 р., присвячений проголошенню 1919 р. об'єднання УНР та ЗУНР в єдину державу. Він демонстрував силу Руху, єдність України (на противагу словам Горбачова, що пролунали незадовго до того у Литві, про Харків як «російське місто»), акцентував увагу на тому, що саме цю подію, а не подію осені 1939 р. слід вважати юридичним аргументом на користь соборності України. Другою масовою політико-просвітницькою акцією Руху стало святкування у серпні 1990 р. 500-річчя запорозького козацтва.

Таким чином, демократичний Рух значною мірою відбувався під прапором національного відродження. Це давало змогу досить швидко здійснити політизацію українського населення (серед делегатів установчого з'їзду Руху було 85% українців, 95% з них назвали рідною мовою українську, половина делегатів була із західних областей). Водночас на сході й півдні України спроби залучити широкі маси населення до участі у демократичному Русі шляхом використання цих гасел наштовхнулися на значні труднощі, більше того, відвернули частину населення від Руху. Антирухівська пропаганда використовувала це для спроб роз'єднати українську інтелігенцію, насамперед творчу, і робітничий клас Донбасу та Подніпров'я, штучно нагнітали чулки про «примусову українізацію», постійно нагадувалося (на жаль, у тлі кривавих погромів в інших частинах СРСР — Сумгаїті та Фергані) про єврейські погроми в історії України.

Однак установчий з'їзд Руху прийняв ряд звернень до неукраїнського населення, серед яких — резолюція «Проти антисемітизму», «Заява з'їзду на підтримку прагнень кримськотатарського народу». Було створено раду національностей Руху, а в січні 1990 р. поза його структурою комітет «Антишовіністична дія» за участю представників ряду національних товариств. У лютому 1990 р., коли в Україні, як і в Росії, якраз напередодні виборів до республіканських верховних рад (що, мабуть, не випадково) поповзли чулки про можливі єврейські погроми, Рух провів ряд мітингів, прийняв відповідні звернення. Він послідовно виступав за національно-культурну автономію для національних меншин (на зборах Руху було внесено доповнення про «право національно-територіальної автономії для національних меншин, які не мають державності за межами України»).

В Україні не виник, як у Прибалтиці, популістсько-псевдоінтернаціоналістський інтерфронт. Проголошена у лютому 1990 р. за підтримки КПУ Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову на відміну від страйкомів так і не виявила себе як реальна політична сила.

У зв'язку з процесом відновлення історичної справедливості виникло питання про повернення власності УАПЦ та УКЦ, що відійшла до РПЦ. Це призвело до конфліктів між віруючими різних конфесій, у тому числі прихильниками УАПЦ та УКЦ, захоплення храмів, що відбивало боротьбу за сфери впливу. До розпалювання конфліктів доклав руку партпарат, який прагнув таким чином послабити і дискредитувати опозицію. Серйозний конфлікт між прихильника-

ми РПЦ та УАПЦ у Києві в останній день роботи II зборів Руху 28 жовтня 1990 р. спричинило провокаційне богослужіння патріарха РПЦ Алексія II у соборі св.Софії, в якому розміщений музей і який до 1930 р. був кафедральним храмом УАПЦ. Втім з обох сторін не було докладено достатніх зусиль щодо запобігання конфлікту. Усе ж, в результаті боротьби за легалізацію УАПЦ та УКЦ, в жовтні 1990 р. переїжджає до України патріарх УАПЦ Мстислав, у березні 1991 р. — кардинал УКЦ Любачівський.

Вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. показали, що позиції Руху (який до виборів не був зареєстрований, що ускладнювало висування кандидатів) на сході і півдні республіки слабкі. В цілому по Україні Демократичний блок, в якому основною силою був Рух, завоював $\frac{1}{4}$ мандатів, на основі чого було створено парламентську опозицію — Народну Раду. При цьому у трьох західних областях: Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській Рух одержав повну перемогу, а компартія в радах перейшла в опозицію.

Паростки
багатопартійності

Поглиблювалася диференціація всередині самого Руху. 8 березня в заяві його лідерів було висунуто вимогу до КПУ повторити крок Компартії Литви — вийти із складу КПРС, запропоновано обговорити ідею перетворення Руху на партію (що було відхилено на V сесії великої ради Руху в Хусті наприкінці березня). Але І.Драч та Д.Павличко під час сесії заявили про свій вихід з КПРС та намір створити Демократичну партію України. Разом з ними «Заяву совісті» про розрив з КПРС підписав і цілий ряд інших комуністів — відомих діячів Руху. Наприкінці травня було надруковано маніфест ДемПУ, який розробляв відомий правозахисник Ю.Бадзьо. У ньому зазначалося, що партія «прилягає до світового соціал-демократичного руху» (однак у подальших документах партії, установчий з'їзд якої відбувся у грудні 1990 р., згадок про це вже не було).

29—30 квітня 1989 р. з'їзд УГС прийняв рішення про саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії (УРП). На час з'їзду у спілці було 2300 членів, вона мала досить чіткі структуру та ідеологію, визначних лідерів, авторитет, значною мірою впливала на формування позиції Руху, провела до Верховної Ради 12 депутатів. У прийнятій програмі підкреслювалося, що партія вважає союзний договір недійсним, оскільки він був підписаний незаконним урядом, комуністичну ідеологію та практику — антилюдськими, наголошено на необхідності націоналізувати власність КПРС, зазначено, що УРП «виступає за забо-

рону діяльності політичних організацій, керівні центри яких знаходяться за межами України, а також таких, що для досягнення своєї мети пропагують насильницькі дії чи вдаються до них».

Водночас ще у вересні 1989 р. Л.Лук'яненко зазначав, що «на боці перебудовчих сил є прогресивний осередок в найвищому ешелоні влади». У березні 1990 р. він підкреслював, що «комуністи, що хочуть творити незалежну від Москви комуністичну партію України з метою допомагати народові рвати імперські кайдани й просуватися до самостійності,— наші союзники на даному етапі розвитку історії. Тільки надмірна переоцінка своїх сил і така ж надмірна недооцінка супротивника може примусити виступати проти такого союзника».

Головою УРП було обрано Л.Лук'яненка, одним з двох його заступників — С.Хмару, який займав радикальніші позиції, що призвело до конфлікту між ними на II з'їзді УРП (червень 1991) і виходу Хмари та його прихильників з партії після III з'їзду (травень 1992).

У березні 1990 р. слідом за створенням «Демократичної платформи в КПУ» відбулася перша конференція її прихильників в КПУ. На її базі 1—2 грудня 1990 р. було проведено установчий з'їзд Партії демократичного відродження України (ПДВУ), у якій об'єдналися прихильники соціал-демократії та лібералізму. Серед її лідерів були народні депутати В.Філенко, В.Гриньов, О.Ємець, науковці М.Попович, В.Хмелько.

Наприкінці травня 1990 р. відбувся з'їзд українських соціал-демократів (на ньому стався розкол між «правою» більшістю, яка утворила Соціал-демократичну партію України, і «лівими», що лишилися під запланованою перед з'їздом назвою — Об'єднана соціал-демократична партія України); на початку липня — з'їзд селянських демократів (УСДП).

І липня 1990 р. в Києві відбулася перша сесія Української міжпартійної (після серпня 1991 р. — національної) асамблеї (УМА). До неї ввійшли лише нечисельні праворадикальні партії, ряд представників УСДП, націоналістична фракція Спільки незалежної української молоді — СНУМ (н). Ставилася мета, як і в Прибалтиці, піти шляхом реєстрації громадян незалежної України, створення їх комітетів, скликання національного конгресу, утворення явочним порядком (в обхід вже існуючих структур) «Національних збройних сил, служби безпеки та поліції».

СНУМ (н) трансформувалася згодом в Українську наці-

оналістичну спілку. Її лідери сповідували «інтегральний націоналізм» Д.Донцова, ідеалізували сицилійську мафію, ку-клукс-клан, закликали до створення «нової ОУН», що «творитиметься за мафіїстичним принципом... Члени її можуть і не знати, на що, в ім'я чого працюють насправді».

На осінь 1991 р., крім УРП (яка налічувала 9 тис. членів), були зареєстровані (а отже, досягли чисельності 3 тис., необхідної для реєстрації) УСДП, ДемПУ, Партія зелених України (установчий з'їзд відбувся у вересні 1990 р.), ПДВУ. Конфігурація нових партій була умовно такою: центр та лівий центр (ПДВУ, ДемПУ, ПЗУ, соціал-демократи); правіше центру — УРП та, до певної міри, УСДП; праворадикальні партії, частина яких входила до складу УМА.

Більшість партій були нечисельні, в них відбувалася боротьба за лідерство, що вела до розколів; соціальна база, ідеологія лишалися невизначеними. Все це, в свою чергу, було пов'язано з тим, що політичний і особливо економічний плюралізм тільки формувалися, а отже, це був лише початок формування ринку і нових соціальних прошарків (підприємців, кооператорів, дрібних власників). Давалися взнаки невисокий рівень політичної культури, взаємна нетолерантність, значний вплив тоталітарної свідомості — як у лівих, так і в правих. Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли конкурувати з КПРС, що контролювала реальні важелі влади.

Опозиція наступає:
від Декларації
про державний суверенітет
до студентського голодування

До серпня 1991 р. компартія лишалася в Україні найчисленнішою. Зазначимо, під час збільшення КПУ з 2,4 млн. у 1971 до 3,3 млн. членів у

1990 р. частка українців також продовжувала зростати: з 65 до 67%. Та лише під час першого етапу XXVIII з'їзду КПУ у червні 1990 р. вона прийняла власну програму; водночас першим секретарем ЦК КПУ після обрання Івашка Головою ВР України став «ортодокс» С.Гуренко.

На XXVIII (і останньому) з'їзді КПРС на початку липня 1990 р. Б.Єльцин виходить з партії, політбюро ЦК КПРС залишають і «радикал» Яковлев, і «ортодокс» Лігачов; останній програє боротьбу за посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС Івашкові. Таким чином, Горбачов начебто стверджує свої позиції. У той же час легкість, з якою Івашко залишив посаду голови ВР України (а в політбюро ЦК КПУ «центристи» Івашко і Кравчук знаходилися в меншості), завдала відчутного удару й без того низькому прес-

тижу компартії України, в якій позиції консерваторів завжди були сильнішими, ніж, скажімо, в Московській парт-організації чи компартіях Прибалтики до їх розколу. У 1990 р. КПУ покинуло понад 220 тис. чол., а вступило лише 38 тис. Очевидно, значна частина членів залишалася лише формально, «за інерцією», не сплачуючи членських внесків, не беручи участі в роботі парторганізацій.

Керівництво КПУ намагалося маневрувати. Багато положень програми Руху, що раніше критикувалися лідерами КПУ як антирадянські та націоналістичні, згодом ввійшли до документів КПУ та Декларації про державний суверенітет України, прийнятої 16 липня 1990 р. (наприклад, про республіканську власність на землю та її надра, пріоритет республіканських законів над загальносоюзними). За цю Декларацію проголосувала не тільки Народна рада, а й прокомуністична більшість — «група 239». Цьому сприяли прийняття Декларації про державний суверенітет Росії, розгубленість депутатів-комуністів через відставку Івашка, постійні багатотисячні мітинги, що супроводжували роботу Верховної Ради, та шахтарський страйк, під час якого вимагалися департизація підприємств, націоналізація майна КПРС, відставка союзного уряду М.Рижкова і формування коаліційного уряду.

Своєрідним піком протистояння комуністичної влади й опозиції стало голодування студентів у жовтні 1990 р. з ультимативними вимогами до Верховної Ради України, організоване Українською студентською спілкою та «Студентським братством».

17 жовтня під тиском студентів та інших опозиційних сил Верховна Рада прийняла компромісне рішення: 1) провести на початку 1991 р. референдум про довіру нинішньому складу ВР України і в разі недовіри — організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі; 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України за межами республіки тільки за їх добровільною згодою; 3) створити комісію Верховної Ради для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ; 4) до прийняття нової Конституції України «укладення союзного договору вважати передчасним»; 5) відставка голови Ради міністрів УРСР В.Масола (мітинги йшли під гаслом «Геть Масола й Кравчука!»); 6) до 30 листопада 1990 р. привести діючу Конституцію УРСР у відповідність з положеннями Декларації про державний суверенітет.

З цих рішень до кінця року виконане було лише одне — відставка голови Ради міністрів. У такі стислі строки

навіть чи можна було вкластися, тим більше за умов протистояння парламентської більшості та опозиції. У рішенні Верховної Ради від 17 жовтня була, таким чином, закладена основа для майбутньої гострої конфронтації, пов'язаної, однак, не тільки із строками, а насамперед із позицією більшості, котра аж ніяк не прагнула виконувати прийняті рішення.

Втім через тиждень після цього рішення Верховна Рада України зняла шосту статтю Конституції УРСР про «керівну роль» компартії. За цих обставин 25—28 жовтня відбулися II Всеукраїнські збори Руху, чисельність якого зросла до 633 тис. В результаті рішень зборів з назви Народного руху зникають слова «за перебудову». Якщо раніше Рух виступав за новий союзний договір, то тепер головною метою було проголошено побудову ненасильницьким шляхом (тобто включаючи і позапарламентський) незалежної демократичної Української держави, прийнято резолюцію проти союзного договору. Заборонялася участь у Русі членів КПРС.

Радикалізація Руху відбивала наростання у суспільстві антикомуністичних настроїв, реакцію на негнучку позицію центру щодо реформування державного устрою СРСР, на погіршення соціально-економічного становища. Водночас він поступово перестав бути об'єднуючою силою: незважаючи на прийняте рішення про асоціативне членство, ні УРП, ні ДемПУ, ні ПДВУ до Руху не увійшли. Рух виявився також неготовим до контрнаступу КПУ в листопаді 1990 р.

«Патова ситуація».
«Суверен-комунізм»

Позбавлення в результаті провокації 7 листопада недоторканності й арешт народного депутата

України С.Хмари, відомого «надрадикальними» поглядами, знаменували перехід «ортодоксів» у контрнаступ (у Москві також розпочинався «відкат»). Обраний після відставки Івашка головою ВР Л.Кравчук не зміг тоді консолідувати парламент на центристських позиціях.

Однак очевидно, що в КПУ поряд з «лінією Гуренка» («ортодоксів») була і «лінія Кравчука» («націонал/суверен-комуністів»). «Суверен-комуністи» враховували послаблення матеріальних, силових та ідеологічних можливостей центру, певне переміщення влади в республіки, від партійних до державних органів, необхідність підтримки з боку населення республіки. 19 листопада Л.Кравчук і президент Росії Б.Єльцин підписали в Києві договір, який закладав підвалини для рівноправного співробітництва між Росією та Україною і підривав спроби диктату з боку «центру»; визнавався існуючий кордон між двома республіками.

Реакція на події у столиці Литви (де в ніч з 12 на 13 січня 1991 р. армія застосувала зброю, що призвело до кривавих жертв) також наочно продемонструвала розбіжність між ЦК КПУ і президією ВР, котра чітко заявила, що «вважає неприпустимим використання на території республіки військової сили для вирішення внутрішньополітичних конфліктів без згоди законних органів влади республіки». (Литовські події загострили також питання про координацію дій опозиції у межах СРСР: наприкінці січня 1991 р. у Харкові було створено Демократичний конгрес, у якому, зокрема, взяли участь «Демократична Росія», Рух, Білоруський Народний фронт). Під час дискусії про проведення загальносоюзного референдуму в березні 1991 р. з питанням «центру» про «оновлену федерацію» президія ВР і більшість Народної ради знайшли компроміс у проведенні паралельного республіканського опитування з питанням про входження України до «складу Союзу Радянських суверенних держав на основі Декларації про державний суверенітет України», на яке ствердно відповіли 80,2% опитаних, що давало певну можливість вийти за межі «оновленої федерації» (за яку проголосувало 70,5%) й просуватися до конфедерації (в Галичині, де було також третє питання — про повну незалежність України, здебільшого голосували проти нього).

25 квітня під Москвою в Ново-Огарьово керівники дев'яти республік разом із Горбачовим підписали заяву «9 + 1», де Горбачов обіцяв певні поступки для підписання союзного договору. Але в червні 1991 р. Верховна Рада України відклала розгляд союзного договору на вересень, 5 липня прийняла закон про заснування поста Президента УРСР. Влітку утворюються Спілка офіцерів України, яка ставила завдання створення збройних сил України, і робітнича Всеукраїнська організація солідарності трудящих (ВОСТ).

Певні зміни відбувалися в позиції шахтарів: навіть прихильники орієнтації на Москву усвідомлювали, що Росія не є захищеною в вугіллі Донбасу через його високу собівартість. Під час страйку шахтарів навесні 1991 р. було вже висунуто вимоги нової Конституції України, що повинна закріпити Декларацію про державний суверенітет, відставки М.Горбачова, формування в Україні «уряду національної згоди». Але Народна рада, Рух не змогли ефективно підтримати цей страйк.

Таким чином, з листопада 1990 р. в Україні в результаті протиборотства КПУ й опозиції склалася «патова ситуація». В цих умовах Народна рада у квітні закликала до проведен-

навіть чи можна було вкластися, тим більше за умов протистояння парламентської більшості та опозиції. У рішенні Верховної Ради від 17 жовтня була, таким чином, закладена основа для майбутньої гострої конфронтації, пов'язаної, однак, не тільки із строками, а насамперед із позицією більшості, котра аж ніяк не прагнула виконувати прийняті рішення.

Втім через тиждень після цього рішення Верховна Рада України зняла шосту статтю Конституції УРСР про «керівну роль» компартії. За цих обставин 25—28 жовтня відбулися II Всеукраїнські збори Руху, чисельність якого зросла до 633 тис. В результаті рішень зборів з назви Народного руху зникають слова «за перебудову». Якщо раніше Рух виступав за новий союзний договір, то тепер головною метою було проголошено побудову ненасильницьким шляхом (тобто включаючи і позапарламентський) незалежної демократичної Української держави, прийнято резолюцію проти союзного договору. Заборонялася участь у Русі членів КПРС.

Радикалізація Руху відбивала наростання у суспільстві антикомуністичних настроїв, реакцію на негнучку позицію центру щодо реформування державного устрою СРСР, на погіршення соціально-економічного становища. Водночас він поступово перестав бути об'єднуючою силою: незважаючи на прийняте рішення про асоціативне членство, ні УРП, ні ДемПУ, ні ПДВУ до Руху не увійшли. Рух виявився також неготовим до контрнаступу КПУ в листопаді 1990 р.

«Патова ситуація».
«Суверен-комунізм»

Позбавлення в результаті провокації 7 листопада недоторканності й арешт народного депутата

України С.Хмари, відомого «надрадикальними» поглядами, знаменували перехід «ортодоксів» у контрнаступ (у Москві також розпочинався «відкат»). Обраний після відставки Івашка головою ВР Л.Кравчук не зміг тоді консолідувати парламент на центристських позиціях.

Однак очевидно, що в КПУ поряд з «лінією Гуренка» («ортодоксів») була і «лінія Кравчука» («націонал/суверен-комуністів»). «Суверен-комуністи» враховували послаблення матеріальних, силових та ідеологічних можливостей центру, певне переміщення влади в республіки, від партійних до державних органів, необхідність підтримки з боку населення республіки. 19 листопада Л.Кравчук і президент Росії Б.Єльцин підписали в Києві договір, який закладав підвалини для рівноправного співробітництва між Росією та Україною і підривав спроби диктату з боку «центру»; визнавався існуючий кордон між двома республіками.

Реакція на події у столиці Литви (де в ніч з 12 на 13 січня 1991 р. армія застосувала зброю, що призвело до кривавих жертв) також наочно продемонструвала розбіжність між ЦК КПУ і президією ВР, котра чітко заявила, що «вважає неприпустимим використання на території республіки військової сили для вирішення внутрішньополітичних конфліктів без згоди законних органів влади республіки». (Литовські події загострили також питання про координацію дій опозиції у межах СРСР: наприкінці січня 1991 р. у Харкові було створено Демократичний конгрес, у якому, зокрема, взяли участь «Демократична Росія», Рух, Білоруський Народний фронт). Під час дискусії про проведення загальносоюзного референдуму в березні 1991 р. з питанням «центру» про «оновлену федерацію» президія ВР і більшість Народної ради знайшли компроміс у проведенні паралельного республіканського опитування з питанням про входження України до «складу Союзу Радянських суверенних держав на основі Декларації про державний суверенітет України», на яке ствердно відповіли 80,2% опитаних, що давало певну можливість вийти за межі «оновленої федерації» (за яку проголосувало 70,5%) й просуватися до конфедерації (в Галичині, де було також третє питання — про повну незалежність України, здебільшого голосували проти нього).

25 квітня під Москвою в Ново-Огарьово керівники дев'яти республік разом із Горбачовим підписали заяву «9 + 1», де Горбачов обіцяв певні поступки для підписання союзного договору. Але в червні 1991 р. Верховна Рада України відклала розгляд союзного договору на вересень, 5 липня прийняла закон про заснування поста Президента УРСР. Влітку утворюються Спілка офіцерів України, яка ставила завдання створення збройних сил України, і робітничо-Всеукраїнська організація солідарності трудящих (ВОСТ).

Певні зміни відбувалися в позиції шахтарів: навіть прихильники орієнтації на Москву усвідомлювали, що Росія не є зацікавленою в вугіллі Донбасу через його високу собівартість. Під час страйку шахтарів навесні 1991 р. було вже висунуто вимоги нової Конституції України, що повинна закріпити Декларацію про державний суверенітет, відставки М.Горбачова, формування в Україні «уряду національної згоди». Але Народна рада, Рух не змогли ефективно підтримати цей страйк.

Таким чином, з листопада 1990 р. в Україні в результаті протиборотства КПУ й опозиції склалася «патова ситуація». В цих умовах Народна рада у квітні закликала до проведен-

ня «круглого столу» всіх політичних сил. Однак через жорстку «лінію Гуренка», а частково і неготовність «націонал-радикалів» ця ідея не була реалізована.

**Загроза
сепаратизму**

Противники самостійності України намагалися використати проблеми, пов'язані з кордонами республіки, формуванням автономних утворень у її складі. Партійні органи Криму, проголошуючи необхідність відновлення історичної справедливості, поквапилися провести референдум про майбутнє Криму до повернення на цю землю кримських татар, до прийняття закону про референдум. А головне, питання було сформульоване таким чином: відновлювати чи не відновлювати державність у формі Кримської АРСР як об'єкта Союзу і учасника союзного договору? За результатами референдуму, проведеного 20 січня 1991 р., Верховна Рада УРСР прийняла рішення про відновлення Кримської АРСР. Однак Організація кримськотатарського національного руху бойкотувала референдум (а проведений у червні 1991 р. курултай кримськотатарського народу зайняв негнучку позицію, заявивши, що «Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він володіє правом на самовизначення так, як воно викладено в міжнародних правових актах, визнаних світовим співтовариством»). З боку ж опозиції у Верховній Раді України зазначалося, що референдум може бути використаний для ускладнення можливого виходу України із складу СРСР, він створить прецедент для проведення таких референдумів у русифікованих областях Донбасу, на півдні республіки (де «Демократичний союз Новоросії» висунув ідею «державного утворення Новоросія»), в Закарпатті (де створено «Товариство карпатських русинів»). Територіальні претензії до України висунули Народний фронт Молдови, певні кола в Польщі, Росії, Чехо-Словаччині, Угорщині, Румунії. Ці претензії також використовувалися як аргумент проти виходу України зі складу СРСР.

Рух же, незважаючи на те що кордони України (в т.ч. й з Росією) були встановлені у ряді випадків з відходом від етнічного принципу і не на її користь, виступив за непопушність повоєнних кордонів.

Однією із спроб забезпечити єдність України була ідея Чорновола про федеративну структуру незалежної України, оскільки автономія земель дала б змогу максимально повно врахувати особливості різних регіонів. Новими радами народних депутатів була скликана Галицька асамблея, основою для якої стала не тільки історико-географічна спіль-

ність, а й спільні завдання, що стояли перед радами цих областей, де до влади прийшли кандидати від Руху.

Однак висловлювалися й побоювання: якщо ідея федералізації передуватиме самостійності України, то, відповідно препарована, вона може бути використана противниками незалежної соборної Української держави для «парцеляції» України (проти федеративного устрою України виступили в ході президентських виборів і Л.Кравчук, і Л.Лук'яненко).

Погіршення соціально-економічного становища

У серпні 1990 р. ВР України прийняла закон про економічну самостійність республіки, у червні 1991 р. вона вирішила встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами України. Однак економіка республіки, як і СРСР у цілому, лишалася неререформованою. Так, у 1991 р. орендні підприємства в промисловості давали лише 13% продукції, а субсидії нерентабельним підприємствам склали до 45% державних витрат; налічувалося лише 2 тис. фермерських господарств (на яких працювало 5 тис. осіб).

З 1988 р. темпи зростання фондоозброєності у промисловості збільшилися, але за рахунок застарілих основних фондів; в результаті фондовіддача та продуктивність праці падали. Оптові ціни, централізовано введені в СРСР, провокували збільшення затратності виробництва, особливо у базових галузях, а отже, й інфляцію. Адміністративні методи, старі зв'язки вже не діяли, а до створення нових було далеко; економіка ставала все більш розбалансованою. Розпочався спад виробництва: у 1990 р. національний доход скоротився на 4%, а у 1991-му — ще на 13%!

Загальний обсяг товарів у торгівлі й промисловості з 1986 по 1990 рр. зменшився на $\frac{1}{3}$. Дефіцитом стали не тільки м'ясо, молочні продукти, а й вершкове масло. Зростав «чорний ринок», значна частина продукції вивозилася за межі республіки. Щоб запобігти цьому, 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. Однак ця система не працювала ефективно, шахрайства продовжувалися. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. вдвічі (у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їх зростання щонайменше у 1,5 раза перевищувало зростання доходів) призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Оскільки не було проведено належної індексації вкладів, це підвищення фактично знецінило всі накопичення й залишало переважну частину населення, особливо лю-

дей похилого віку, без заощаджень, створених роками довгої праці. Різко посилилась соціальна диференціація. Стимулу ж для розвитку економіки «лібералізація» цін не дала, оскільки проводилась в умовах збереження монополізму на ринку.

Ускладнилися умови для відродження української культури. З одного боку, видаються книжки, проводяться нові фестивалі (наприклад, української естрадної пісні «Червона рута»), наприкінці 1991 р. приймається рішення про відродження на історичній території Києво-Могилянської академії сучасного університету, відкриваються нові інститути суспільно-гуманітарного профілю в системі Академії наук; але з іншого — падає престиж науковця і викладача, не вистачає грошей для обладнання наукових установ (40% в системі АН України не відповідало сучасним зразкам), все менше виділяється коштів на видання літератури, починаються перебої з виходом газет і журналів, відбувається комерціалізація і «вестернізація» мистецтва, кіно заповняє низькопробна продукція «масової культури» (доступ до шедеврів світового і вітчизняного кіномистецтва ускладнюється навіть порівняно з роками «застою»).

Від краху заколоту
до референдуму
про незалежність

Проект нової програми КПРС,
обговорений пленумом ЦК
КПРС у липні 1991 р., начебто
засвідчував, що компартія еволю-

ціонує в бік соціал-демократії. Але часу на радикальну реформу партії вже не вистачало. Опір номенклатури був величезним; політична ж система не витримувала несподіваного для неї тиску з боку національно-визвольних сил. 19 серпня розпочався заколот: було створено антиконституційний Державний комітет по надзвичайному стану (ДКНС, хоча більш відома російська аббревіатура — ГКЧП), до якого ввійшли, зокрема, віце-президент СРСР Г.Янаєв, прем'єр-міністр СРСР В.Павлов, голова КДБ В.Крючков, міністр внутрішніх справ Б.Пуго, міністр оборони Д.Язов. Вони заявили про введення в СРСР надзвичайного стану; Горбачова було ізольовано на його дачі в Криму. Заколотники ставили однією із цілей зірвати підписання нового союзного договору, призначеного на 20 серпня. У Москві, де розгорталися основні події, центром опору став Білий дім президента Росії Єльцина, на захист якого вийшли неозброєні москвичі (серед його захисників були і представники України під синьо-жовтим прапором). Керівництво армії після певних коливань не підтримало заколотників, а деякі підрозділи перейшли на бік народу.

В Україні заклик Л.Кравчука та очолюваної ним президії Верховної Ради (де більшість була з представників КПУ) до спокою і витримки свідчив про очікувальну позицію. Але при цьому Кравчук заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і що немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану. Згодом Кравчук оцінював цю позицію як єдино правильну в тій ситуації: вдалося запобігти крові, введенню надзвичайного стану в Україні. Однак він мусив розуміти: перемога хунти в Москві означала б його кінець як політичного діяча.

Керівництво ж ЦК КПУ, попри словесну завісу, фактично опинилося на боці заколотників, про що свідчила його діяльність у дні путчу.

За цих умов тільки опозиція послідовно й рішуче виступила проти заколотників, швидко виробила єдину позицію. Розпочалася підготовка до страйку.

Дії заколотників призвели до остаточної дискредитації компартії. Skorиставшись повною деморалізацією КПУ, Народна рада перейшла в контрнаступ. 24 серпня Верховна Рада прийняла Акт незалежності України, який мав бути підтверджений референдумом 1 грудня («за» — 346, «проти» — 1), а також проголосувала за департизацію армії, правоохоронних органів. 30 серпня президія ВР, виходячи з того, що «керівництво компартії України своїми діями підтримало державний переворот», взагалі заборонила КПУ. Зробити це опозиція змогла у «блоці» з колишніми комуністами, які, рятуючи власні позиції, продемонстрували тепер, що вони «святіші за папу римського», і заборонили діяльність своїх спільників по КПУ. (Отже, як бачимо, тактика опозиції по використанню суперечностей всередині правлячої більшості виявилася правильною).

Більшість рядових комуністів спокійно розпрощалася з партією, оскільки з високої трибуни було заявлено про неприпустимість переслідування і морального тиску на рядових комуністів і, більше того, про певні компенсації звільненим апаратникам (що також допомогло зняти напругу).

Однак уже наприкінці жовтня 1991 р. відбувся з'їзд частини колишніх комуністів, які проголосили створення Соціалістичної партії України. Незважаючи на цю назву, її перші заяви нагадали не про соціалістів чи соціал-демократів Заходу, а про «ортодоксів» з КПУ (хоча лідер колишньої «групи 239» О.Мороз, який очолив СПУ, стримував деяких ортодоксально настроєних делегатів).

Провал заколоту і проголошення незалежності України створили принципово нову ситуацію в розстановці політичних сил. Тепер і опозиція, і основний кандидат парт- і держaparату на посаду президента Л.Кравчук виступали за незалежність. Прийняття Верховною Радою 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей України, проведення 16—17 листопада в Одесі міжнаціонального конгресу з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні, також сприяли створенню консенсусу в українському суспільстві. З 84% громадян, що прийшли на дільниці, незалежність України підтримало 90,3% (навіть у Криму відповідні показники були 67,5% і 54,1%).

Опозиція не спромоглася виставити єдиного кандидата у президенти України: Рух висунув В.Чорновола, однак його лідери І.Драч і М.Горинь, як і УРП, агітували за Л.Лук'яненка, ПДВУ — за І.Юхновського і за В.Гриньова. Л.Кравчук переміг уже в першому турі, набравши 61,6% голосів. (Маючи такий кредит довіри, можна було розпочати реформи. Однак своєрідною «платою» за поворот частини КПУ до ідеї незалежності стало збереження при владі номенклатури, котра навіть залучила до своїх лав деяких представників опозиції. Оскільки ж процес державотворення не супроводжувався реформами, у перспективі це вело до певної дискредитації ідеї незалежності).

7—8 грудня президенти Л.Кравчук і Б.Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С.Шушкевич під час зустрічі на білоруській землі у Біловезькій пущі заявили про те, що СРСР припиняє своє існування, і про створення «Співдружності незалежних держав». 21 грудня в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили інші республіки колишнього СРСР (за винятком країн Балтії та Грузії). СРСР перестав існувати.

Україна незалежна

Утвердження національної державності

дружною: за грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналося одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія.

Для американської адміністрації дезінтеграція Радянського Союзу означала зникнення головного стратегічного противника. Однак подію такого масштабу вона сприйняла з мішаними почуттями. Дезінтеграція загрожувала розповзанням ядерних озброєнь. Розміщені на території України стратегічні й тактичні види ракетно-ядерної зброї перетворювали її на третю, після США і Росії, ядерну державу. Хоч українське керівництво не раз заявляло, що не збирається використовувати для забезпечення державної безпеки ядерний потенціал, що дістався у спадщину від СРСР, адміністрація президента Дж.Буша поставилася з певним острахом до появи в Європі незалежної України. Проте 25 грудня 1991 р. США визнали Україну і незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Впродовж 1992 р. Україну визнали ще 64 держави. Міністерство закордонних справ, долаючи різноманітні ускладнення, почало розгортати мережу своїх посольств. В одну з найсерйозніших виросла кадрова проблема. Україна завжди перебувала на периферії радянської зовнішньополітичної діяльності, в ній майже не створювалися країнознавчі науково-дослідні установи, не провадилася підготовка спеціалістів із знанням мов, за винятком найбільш поширених.

Велике значення для України мало визнання її незалежності з боку Росії. Ця акція стала неминучою після народно-

го волевиявлення на референдумі. Останній був легітимним. Адже кожна союзна республіка мала конституційне право поставити питання про свій вихід з Радянського Союзу.

Визнавши Україну одним з перших, уряд Б.Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. У документах про утворення СНД, підписаних у грудні 1991 р. в Мінську, статус Співдружності навмисно не визначався. Разом з тим в угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992), договорі про колективну безпеку (травень 1992), договорі про укладення економічного союзу (вересень 1993) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності. Тим самим залишалася можливість для перетворення СНД в державу — конфедеративний або навіть федеративний союз. Деякі керівні діячі Росії, зокрема міністр закордонних справ А.Козирев, в офіційних заявах визнавали, що такого повороту справ не можна виключати.

Підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, який був життєво необхідним для України, її керівництво уважно слідкувало за тим, щоб співдружність країн не переросла у військово-політичний блок, а тим більше — у новий варіант Радянського Союзу. За 1992—1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято до 400 угод, рішень та інших документів, у т. ч. й такі, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції, розчищаючи шлях до всеохоплюючої інтеграції. З цієї кількості Україна підписала близько 200 документів, які не загрожували підризом державного суверенітету.

Отже, Росія розглядала СНД як зародок державного утворення, яке повинно було зберегти і по можливості розвинути успадковані від Радянського Союзу зв'язки між колишніми союзними республіками. На противагу цьому Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території СРСР. З її точки зору, цей механізм мав на меті передусім сприяння більш успішному розв'язанню пекучих проблем, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Парламент та уряд провадили в рамках СНД політику, яка повинна була забезпечувати реалізацію національних інтересів України, утвердження її державності.

Наполегливе прагнення російського керівництва надати

інститутам СНД державні функції впливало перш за все з його небажання втрачати контроль над тими українськими територіями, де проживало багато росіян. За переписом 1989 р. у Причорномор'ї та Криму проживало 33,9% росіян (проти 57,1% українців), а в Приазов'ї і Донбасі — 36,8% росіян (проти 58,5% українців). Таке небажання яскраво проявилось вже під час підписання 19 листопада 1990 р. першого російсько-українського договору, тобто за рік до розпаду СРСР. З ініціативи російської сторони ключова 6 стаття договору була сформульована двозначно. Йшлося про визнання і поважання територіальної цілісності Росії Україною та України Росією не за всіх умов, а тільки «в існуючих тепер у рамках СРСР кордонах». Через кілька днів, коли в Москві відбулася ратифікація договору, один з депутатів парламенту РФ спитав А.Козирєва: «Чи не вважаєте Ви, що статтею 6 ми закріплюємо передачу Криму й інших споконвічно російських земель (якщо ми звернемось до словника енциклопедії Брокгауза й Ефрона) Українській республіці? Чи не вважаєте Ви, що це буде наступним розвалом російської державності? Що ми будемо робити із Севастополем, з морськими портами й базами? Що, будемо нові будувати?»

Відповідаючи на депутатський запит, міністр закордонних справ підкреслив наявність у договорі формули «в існуючих тепер у рамках СРСР кордонах» і додав: «Інша справа, якщо виникне питання про те, що кордон буде не в межах СРСР. Але, по-перше, тоді це буде все одно, можна сподіватися, в рамках Союзу суверенних держав, тобто оновленого, по суті, Союзу. Але тоді, як кажуть, буде інша справа...»

Наведена цитата із стенограми ВР Російської Федерації дає ключ до розуміння подій, що відбулися відразу після розпаду СРСР. Через дві доби після проголошення Акта про незалежність України прес-секретар Б.Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Після гострої реакції з України заява була дезавуйована, однак наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г.Попов. Останній не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів було поставлено суверенітет України щодо Криму і Одеської області. Заява Попова викликала кризу в російсько-українських відносинах. Бліц-візит у Київ російської делегації на чолі з віце-президентом О.Руцьким, здавалося, вичерпав її.

Однак сам Руцькой 30 січня 1992 р. виступив у газеті «Правда» із статтею, в якій писав: «Історична свідомість ро-

сіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії та Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставити крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагались політичні лідери націонал-кар'єризму ввігнати її в кордони XII століття». В травні цього року Верховна Рада Росії заявила, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Українське керівництво проводило у відносинах з Росією зважену політику, намагаючись вирішувати болючі питання методом переговорів. Однак воно не розглядало Крим як предмет українсько-російських відносин і розв'язувало існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Зокрема, багато було зроблено для відновлення історичної справедливості щодо виселених з півострова у 1944 р. кримських татар. Повернення цього народу на історичну батьківщину розпочалося в останні роки існування СРСР. Після того як СРСР розпався, витрати на переселення та влаштування кримських татар на нових місцях цілком лягли на український бюджет. Поважаючи волю населення Кримської області, Верховна Рада України прийняла в лютому 1992 р. закон про відновлення автономної республіки.

Однак для російських законодавців кримська проблема й надалі залишалася гостро актуальною. З'їзд народних депутатів Росії в грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Виконуючи доручення, російський парламент у липні 1993 р. прийняв безпрецедентне рішення про надання Севастополю, який знаходиться на території України, статусу міста Російської Федерації. Юридичну неспроможність такого рішення змушений був підтвердити сам російський президент. Рада Безпеки ООН теж визнала безпідставність цього кроку російських законодавців.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, що склалися в Європі після 2-ї світової війни, Б.Єльцин не підтримував зазіхань шовіністично настроєних державних діячів Росії на українські землі. Разом з тим він майстерно переніс вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Маючи головну базу в Севастополі, цей флот налічував близько 300 кораблів переважно застарілих конструкцій (найсучасніші судна були виведені Росією з акваторії Чорного моря).

Українська сторона наполегливо домогалася розв'язання проблеми шляхом поділу флоту, а російська, навпаки, затягувала переговори, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

В червні і серпні 1992 р. Л.Кравчук і Б.Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на 5-річний період. Отже, перемогла точку зору російської сторони. Домовленість не розв'язувала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами.

У своїй державотворчій діяльності Президент і Верховна Рада України приділили багато уваги проблемам будівництва її Збройних сил. На час проголошення незалежності чисельність Радянської армії у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському та Одеському), становила 726 тис.чол.

Верховна Рада України прийняла майже півсотні документів щодо регламентації будівництва Збройних сил. На їх основі відбувалося реформування військових управлінських та організаційних структур, формування військово-технічної політики, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки військових кадрів, створення механізму соціального захисту військослужбовців і членів їх сімей тощо. Отже, процес будівництва Збройних сил мав керований характер. Не завжди, однак, затверджувані Верховною Радою документи готувалися на належному професійному рівні. Це зумовлювало необхідність повторного розгляду деяких питань і нерідко призводило до перевитрат державних коштів. Зокрема, непроведення обліку військового майна і невизначеність у критеріях розумної достатності в озброєннях та військовій техніці викликали істотні втрати. Надлишки техніки не вдалося реалізувати належним чином у народному господарстві або спрямувати на експорт. Частина військового спорядження була розкрадена або стала непридатною.

Будівництво Збройних сил здійснювалося на основі досягнутих у рамках СНД домовленостей, з додержанням міжнародних угод, які Україна визнала обов'язковими для себе — Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975), документа Стокгольмської конференції по зміцненню довіри та безпеки й роззброєнню в Європі (1976), документа Віденської зустрічі представників держав—учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі у січні 1992 р. тощо. У жовтні 1993 р. Верховна Рада

прийняла воєнну доктрину, в якій проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників, а її Збройні сили призначені винятково для гарантування національної безпеки.

Була розроблена програма скорочення Збройних сил. За 3 роки звільнилося в запас понад 100 тис. офіцерів, прапорщиків та мічманів. Процес скорочення міг бути й інтенсивнішим, оскільки первісна чисельність армії істотно перевищувала критерії розумної достатності, що визначалися воєнною доктриною і кризовим станом народного господарства. Однак будівництво житла для військових і розгортання мережі закладів з фахової перепідготовки не вдалося істотно прискорити. Тому процес переведення офіцерів в запас уповільнився. Згідно із затвердженими планами Збройні сили України до кінця 1995 р. мали скоротитися до 450 тис., а в 2005 р. — до 220 тис. чол.

Починаючи з Декларації про державний суверенітет, Україна завжди підкреслювала своє бажання стати в майбутньому неядерною державою. Затверджена Верховною Радою воєнна доктрина теж виходила з цієї основоположної тези, хоча в парламенті не раз лунали голоси про передчасність відмови від ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Остання крапка була поставлена на зустрічі глав держав—учасниць Нарadi з безпеки та співробітництва в Європі (з 1 січня 1995 р. це співтовариство дістало іншу назву — Організація безпеки та співробітництва в Європі). 5 грудня 1994 р. у Булапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних їй суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги. Окремі документи з наданням Україні гарантій безпеки одночасно підписали глави Китаю та Франції.

Серед інших законів і постанов, прийнятих Верховною Радою після проголошення Акта про незалежність України, слід виділити постанову від 9 вересня 1991 р., якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започатковувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився закон «Про громадянство України», 7 листопада — «Про держав-

ний кордон». Таким чином, ще до референдуму, який затвердив Акт про незалежність, були підготовлені передумови для перетворення України з союзної республіки в самостійну державу.

4 вересня 1991 р. було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. Цим започатковувалася відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки. 15 січня 1992 р. президія Верховної Ради видала указ «Про державний гімн України». Затверджувалася мелодія національного гімну «Ще не вмерла Україна». 28 січня Верховна Рада проголосила державним синьо-жовтий прапор. Малим гербом України затверджувався тризуб. Отже, як і Українська Народна Республіка, що утворилася після революції 1917 р., посткомуністична Україна перетворила на державну національну символіку. Варто зауважити, що всі ці постанови були прийняті у Верховній Раді голосами депутатів, які належали до Комуністичної партії України.

Політичне
становище

16 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла постанову про заснування газети «Голос України». Український парламент, у руках якого зосередилася повнота влади, потребував власного друкованого органу. Замість звичного для радянських видань гасла «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» нова газета, що почала друкуватися з 1991 р., обрала лозунг «Владу — Радам!».

Лозунг «Владу — Радам!» недвозначно свідчив про те, що Верховна Рада претендує на всю повноту влади у незалежній Україні. Здавалося б, на це були підстави. Адже вперше парламент став працювати без директив державної партії. В суспільстві з'явився консенсус відносно того, що політичний розвиток має відбуватися демократичним шляхом, а боротьба різних політичних сил повинна проходити тільки у парламентських формах.

Десятиріччями КПРС здійснювала диктатуру через ради, які із запровадженням конституції 1936 р. набули парламентської форми. Партійне керівництво не відчувало потреби в конституційному оформленні своїх владних повноважень. Тільки після того, як підвалини тоталітаризму почали хитатися під впливом ще прихованої кризи, воно визначило необхідним зафіксувати власну причетність до влади в 6 статті конституції 1977 р. Боротьба за скасування цієї статті на з'їздах народних депутатів СРСР, яка врешті-решт увінчалася успіхом, стала початком кінця як партійної диктатури, так і самої державної партії. Неспроможна пристосуватися до нової політичної ситуації, консервативна части-

на партапараті зробила спробу утриматися при владі силою. Коли путч провалився, пішла у небуття як державна партія, так і створена нею багатонаціональна держава.

Успадкована від партії влада мала диктаторську природу. Проте ради завжди були не носієм диктатури, а «передавальним пасом» від партії до мас. В умовах демократизації суспільства, коли можливості апаратних працівників маніпулювати виборчим процесом обмежилися, вплив електорату на ради відповідно зріс. Будучи залежними від волі виборців, не маючи повноважень, співставних з повноваженнями КПРС, та націленої на абсолютну владу партійної організаційної структури, ради не могли задовільно справлятися з диктаторською владою. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилилася некерованість процесами суспільного розвитку. Це надзвичайно болюче позначилося на суспільному житті, тому що держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки продуктивних сил.

За 1992—1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. Законодавців звинувачувати у цьому не варто. У пострадянському просторі (і меншою мірою — в усіх європейських країнах колишнього «соціалістичного табору») створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не пасував весь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була набагато кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах. Небезпека такого підходу виявилася не відразу.

Існувала ще одна причина декларативності деяких законів Верховної Ради: незабезпеченість їх відповідним механізмом впровадження. В міру того як законотворці позбавлялися рис непрофесійності, цей недолік поступово вичерпувався.

Зникнення з історичної сцени державної партії ініціювало трансформацію влади незалежно від усвідомленої волі політичних діячів. Власне, процес її перетворення розпочався ще на останньому етапі існування державної партії, з проведення перших вільних виборів в український парламент. Суть цього процесу полягала в розщепленні диктаторської влади компартійних структур, яка на поверхні політичного життя виступала у звичних формах «радянської влади», на залежну від електорату законодавчу і виконавчу гілки влади.

27 липня 1991 р. Верховна Рада прийняла закон про заснування поста Президента держави. Народні депутати тоді ще не усвідомлювали, що з появою Президента почнеться розщеплення моноліту радянської влади на самостійні владні гілки, здатні протистояти одна одній і взаємно врівноважуватися, тобто попереджувати переростання будь-якої з них у диктатуру.

В діючій з 1978 р. конституції України вказувалося: «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів». Після запровадження поста Президента в конституцію було внесене доповнення: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Неважко зрозуміти, що між цими конституційними нормами існує непримиренне протиріччя. Воно могло бути розв'язане лише прийняттям нової конституції з поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Верховна Рада України ще 19 червня 1991 р., тобто під час існування СРСР, ухвалила концепцію нової конституції. В цьому вона випередила всі інші республіки. Однак конституційний процес відбувався уповільненим темпом. Продиктовані життям зміни раз у раз вносилися до конституції 1978 р., яка залишилася діючою і в 1995 р. Отже, коли в усіх колишніх союзних республіках були прийняті нові конституції, Україна жила за перелицьованим основним законом радянського зразка.

Свідомо відмовившись під приводом досягнення згоди в суспільстві від боротьби на небезпечному конституційному полі, українська політична еліта загальмувала перехід до демократичного устрою. Це призвело до сумних наслідків. Зберегти тоталітарний режим після ліквідації державної партії було неможливо, хоча багато хто з відірваних від реальності політичних діячів широко сподівався на такий поворот подій. Але гальмування демократичних перетворень, і

перш за все економічних реформ, виявилось вкрай небезпечним. Добре чи погано, але радянська влада завжди забезпечувала безперебійне функціонування державних установ, від яких залежали практично всі сфери суспільного життя. Навпаки, у пострадянський період державний апарат став працювати з перебоями внаслідок неокресленості або неузгодженості функцій Верховної Ради як представника законодавчої влади і Президента як представника виконавчої влади.

Конституційна неокресленість повноважень призводила до постійного «перетягування ковдри» у взаємовідносинах між законодавчою і виконавчою владами. Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л.Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу України. З документа, яким окреслювалися її повноваження, випливало, що цей орган повинен виконувати консультативні функції при Президенті.

Поява Державної думи недвозначно свідчила про намір Л.Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. Певна логіка у цьому була: законодавча діяльність парламенту не встигала за життям. Народні депутати витрачали багато часу на розв'язання поточних питань управління державою як на колективних засадах, тобто через розгляд справ у Верховній Раді, так і на індивідуальній основі (лобістська діяльність у межах власного виборчого округу або «за інтересами»).

Через 9 місяців виявилось, що Державна дума була мертвонародженою ідеєю. Президент змушений був розпустити її, наразившись на жорстку опозицію парламенту. Більш актуальним для нього було зміцнення виконавської вертикалі влади.

В березні 1992 р. з подання Л.Кравчука Верховна Рада прийняла закон про запровадження посади представника Президента. Законом встановлювалося, що представник Президента є найвищою посадовою особою виконавської влади — главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі. Вказувалося, що він забезпечує реалізацію законів та розпоряджень законодавчої і виконавчої влади, контролює діяльність місцевого та регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Разом з цим представник Президента не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть якщо вони суперечили закону. Він міг тільки призупинити їх дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Наявність конт-

рольних функцій не давала йому права розв'язувати питання, що входили до компетенції місцевих рад.

Інститут представників Президента певною мірою зміцнив виконавську вертикаль влади. Разом з тим взаємовідносини між представниками Президента і головами обласних та районних рад залишалися неокресленими. Під час внесення змін і доповнень до закону про представників Президента у березні 1993 р. Верховна Рада проголосила, що голови обласних та районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л.Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента, не було взяте до уваги.

Конституційно невизначеними залишалися також взаємовідносини найвищих посадових осіб всередині виконавської гілки влади, передусім Президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була лише підпорядкованість останнього Президенту.

У квітні 1991 р. хвиля страйкових виступів, у яких активну роль відігравали студенти, змусила В.Масола подати у відставку. Це — досвідчений професіонал, який з 1979 р. виконував функції заступника голови Ради міністрів, а з 1987 р. очолював уряд. Після його відставки уряд дістав назву Кабінету міністрів, яка підкреслювала його підпорядкованість Президенту. На чолі було поставлено першого заступника Масола В.Фокіна. Впродовж 17 місяців кабінет Фокіна піддавався майже безперервній критиці з боку партій, профспілок та інших громадських організацій, оскільки економічне становище невпинно погіршувалося.

Верховна Рада в жовтні 1992 р. затвердила головою уряду народного депутата України Л.Кучму. Останній очолював одне з найбільших у світі підприємств по виготовленню ракет стратегічного значення в Дніпропетровську.

Для Президента Л.Кучма виявився не таким поступливим підлеглим, як В.Фокін. До того ж новому прем'єр-міністру довелося працювати в економічній ситуації, що значно погіршилася. Весною 1993 р. він зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету міністрів, але не домогся відповідної санкції з боку Верховної Ради. Натомість Л.Кравчук запропонував парламенту, щоб Президент узяв на себе безпосереднє керівництво урядом і дістав право приймати укази з неврегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону.

Верховна Рада не підтримала Л.Кравчука. Не погодилася вона й на відставку Л.Кучми, яку останній запропонував

після висунутих Президентом пропозицій. Разом з тим Л.Кучма дістав повноваження видавати декрети, які заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах існуючі закони.

У червні 1993 р. Л.Кравчук підписав указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету міністрів з питань оперативного управління народним господарством. У функції комітету, який мав очолити Л.Кучма, входили розробка й реалізація заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва і соціального захисту населення. Структура виконавської влади за цим указом підлягала істотному перерозподіленню. Однак прем'єр-міністр, з яким вся ця програма дій не була погоджена, відмовився очолити надзвичайний комітет. Президент змушений був через два дні відкликати указ. Майже одночасно він піддав докорінному скороченню штат своєї адміністрації і ліквідував у ній комісії та ради, що дублювали відповідні структури Кабінету міністрів.

А втім, Кучма і Кравчук так і не змогли знайти спільної мови. Після ряду наполегливих прохань Верховна Рада України дозволила голові уряду піти у відставку.

Отже, навіть окремі політичні діячі за відсутності конституції, базованої на поділі властей, і за відсутності законів, що визначали б коло компетенції посадових осіб, не завжди могли домовитися між собою. Що ж до діяльності парламенту або колективних органів влади на місцях, то робота їх час від часу заходила в глухий кут з інших причин, а саме: впливу на політичних діячів стереотипів і традицій тоталітарного минулого. Вони не вміли вслухатися в аргументацію опонентів, не могли знаходити баланс інтересів й усвідомлено залишати за противником певні позиції, тобто йти на компроміс, не мали досвіду політичної боротьби парламентського типу. Нарешті, в них відчувався брак професіоналізму, завжди властивий для новостворюваної політичної еліти раніше пригноблених націй.

Складність політичного становища України обумовлювала також відсутність масових політичних партій. Нові партії не могли розраховувати на широке поповнення внаслідок відсутності в суспільстві традицій багатопартійного життя. КПРС була не політичною партією, а державним утворенням. Однак недовіру до неї маси перенесли на новостворювані партії. Тому більш-менш масовими організаціями залишалися через різні причини тільки соціалісти та комуністи, з одного боку, і національно-демократичні сили — з другого. Соціалісти та комуністи поповнювали свої лави

за рахунок людей переважно старшого покоління, які звикли перебувати в державній партії і не сприймали змін у суспільстві, що позначалися здебільшого негативно на їх добробуті і суперечили засвоєним ідеологічним цінностям. Народний рух України, коли він виступав не як партія, а у вигляді слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання, увібрав у свої лави сотні тисяч людей. Вони бажали в його організаціях активно сприяти зламу тоталітарного ладу й державотворчій роботі.

На III з'їзді (Всеукраїнських зборах) Народного руху в лютому—березні 1992 р. метою дальшої діяльності було визначено утвердження незалежності України і розбудова правової демократичної держави. У прийнятих документах проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію всіх суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, сприятиме діям Президента і забезпеченню ефективного функціонування системи влади, але перебуватиме у конституційній опозиції до виконавчих структур. З'їзд обрав трьох співголів НРУ — І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола.

Після з'їзду в таборі націонал-демократів стався розкол. Значна їх частина вирішила, що із здобуттям незалежності треба зміцнювати державність і відмовитися від опозиційності. Вони почали займати відповідальні посади в президентських структурах, міністерствах, посольствах. Ті, хто згуртувався навколо В. Чорновола, продовжували боротьбу з властями.

Рух організував кампанії протестів проти діяльності урядів В. Масола та В. Фокіна і добився їх відставки. Центральний провід Руху у жовтні 1992 р. заявив, що ставлення до уряду Л. Кучми залежатиме від ефективності реформаторської діяльності останнього. До складу кабінету Кучми увійшов ряд пов'язаних з Рухом діячів. Зокрема, І. Юхновський зайняв посаду першого віце-прем'єра, а М. Жулинський і В. Пинзеник стали віце-прем'єрами.

На IV з'їзді в грудні 1992 р. перетворення Руху в політичну партію завершилося. Помилково перебільшуючи вплив своєї партії на маси, її лідер В. Чорновіл став вимагати розпуску Верховної Ради і проведення нових виборів на багатопартійній основі. Однак розпочата ним кампанія збирання підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту провалилася. Весною 1993 р. від Руху відкололася окрема організація — Всенародний рух України на чолі з Л. Скорик і М. Поровським. Чисельність первинних організацій партії почала скорочуватися, вплив її на маси послабився.

КПРС, що існувала в республіці як комуністична партія України, після заборони відродилася у формі кількох опозиційних партій. Вони швидко пройшли період становлення й активно включилися в боротьбу за маси, тобто за місця у Верховній Раді та в місцевих радах. Катастрофічна ситуація в народному господарстві скоротила кількість прибічників незалежності України й обмежила вплив національно-демократичних партій. Натомість серед населення зросла підтримка партій комуністичного спрямування. Не маючи програми виходу з глибокої кризи, вони будували агітацію на часто справедливій критиці властей, хоч і зловживали відірваними від реальності лозунгами соціальної справедливості. Керівні й рядові члени цих партій склалися, як правило, із членів «зовнішньої КПРС».

Невелика частка номенклатури, в основному старшого покоління, залишилася на старих позиціях в ідеології. Не будучи в змозі поступитися принципами, ортодокси поступилися керівними посадами. Відхід від влади відбувався здебільшого через механізм голосування. Ці люди звикли до призначень за анкетними даними й не змогли витримати конкурентної боротьби на виборах.

Деякі представники компартійної номенклатури, користуючись прихованим «золотом партії» або своїм впливом у господарських структурах, започаткували невеликий ше прошарок банкірів, президентів фінансових фондів, біржовиків, власників підприємств і торговельних фірм.

Основна частина номенклатури, що знаходилась між двома крайніми групами, утворила т. зв. «партію влади». Це люди, основною професійною ознакою яких є причетність до влади, — спеціалісти різних галузей економіки та культури з досвідом організаційної роботи. Без них життя суспільства в своїх організованих формах розвалилося б.

Як зазначалося, за останні роки горбачовської перебудови партійні функціонери активно пересідали в керівні крісла радянських структур. Це вдалося тільки тим, хто спромігся пройти крізь сито вільних виборів. Своєрідна «чистка виборами» оздоровила номенклатуру й підготувала її до активної діяльності в пострадянських умовах. Конкурентів на владу у неї практично не виявилось. Адже державна партія десятками років була єдиною владною структурою і відбирала собі за допомогою добре поставленої системи підготовки кадрів найбільш здібних людей з усіх прошарків суспільства.

Деїдеологізованим компартійним прагматикам вдалося контролювати і навіть до певної міри направляти суспільно-політичні процеси в Україні, що розгорнулися після

лутчу консерваторів у ЦК КПРС. Коли державна партія втратила здатність бути носієм диктатури, «передавальний пас» у вигляді «зовнішньої КПРС» став анахронізмом. Тому прагматики з легким серцем погодились на заборону КПРС. Коли Народний рух за широкої суспільної підтримки висунув гасло незалежності України, вони теж не заперечили проти ліквідації Радянського Союзу. Самостійність піднесла статус української політичної еліти й вперше відкрила перед нею міжнародні горизонти.

Не маючи справжніх конкурентів, «партія влади» зустрілася все-таки з викликом людей, які вперше виринули на поверхню політичного життя у мітинговій обстановці початку 90-х рр. За допомогою антикомуністичних гасел, підкріплених історичними свідченнями про жахіття сталінщини, ці люди спробували скинути компартійних функціонерів, щоб зайняти їх місця. Однак демагогія, як правило, не спрацьовувала. По-перше, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової хвилі. По-друге, «партія влади», будучи організаційно не оформленим, але замкненим кланом, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних мітингових політиків.

У сформованій після березня 1990 р. Верховній Раді «партія влади» зайняла переважну більшість місць. Представники її були, в основному, безпартійними. Спочатку ця безпартійність компартійних функціонерів являла собою наслідок заборони КПРС. З часом в їх середовищі, як і в суспільстві у цілому, стали виявлятися різні точки зору на перспективи розвитку країни. Однак «партія влади» воліла залишатися безпартійною. Належність до будь-якої партії звужувала поле маневру. До того ж популярність політичних партій була низькою.

При всій різниці поглядів окремих членів «партії влади» на майбутнє існувала спільна для всієї корпорації риса: обережність у підході до реформ. За існуючого стану, який характеризувався кризою, що поглиблювалася, ці люди вже мали владу і вплив. З кризи треба було виходити — на це погоджувалися всі, — але так, щоб не втратити влади.

Представники колишньої компартійної номенклатури у парламенті легко погодились з ідеєю запровадження інституту президентства. Та коли Л.Кравчук почав наповнювати президентську владу реальним змістом, вони поставилися до цього здебільшого негативно. Зокрема, одна з найчисельніших у «партії влади» груп, що представляла радянські структури, зайняла непримиренну позицію у питанні про передачу виконавських функцій від виконкомів рад до президентської вертикалі.

Протистояння Президента і Верховної Ради на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження і звернутися до виборців з проханням підтвердити мандати. У березні і квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі.

Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур перед обличчям кризи. По-перше, переважна більшість народних депутатів попереднього складу, яка балотувалася на новий строк (138 з 188), не була обрана. По-друге, багато виборців залишилося вдома, демонструючи своїм абсентеїзмом недовіру до будь-якої влади. Було заповнено тільки 338 депутатських місць із 450. Ще 56 депутатів з'явилося після нових турів голосування влітку і восени. По-третє, партії здебільшого не набували довіри виборців, і після трьох турів голосування у парламент пройшло 212 позапартійних депутатів проти 182 за партійними списками. Депутатські фракції чисельністю понад 10 чол. дістали тільки 4 партії: комуністів (90), Народний рух (22), Селянська партія (21) і соціалісти (15). У грудні 1994 р. парламент погодився з пропозицією Центральної виборчої комісії припинити виборчий марафон і відкласти на рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися такими, що не відбулися через неявку виборців або депутата не було обрано.

26 червня 1994 р. відбулися вибори Президента України. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л.Кравчук, Л.Кучма, О.Мороз, В.Лановий, В.Бабич, І.Плющ, П.Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, дав перевагу Л.Кучмі.

Головою Верховної Ради було обрано лідера Соціалістичної партії О.Мороза. Прем'єр-міністром незадовго до президентських виборів знову став В.Масол. 19 липня Л.Кучма, О.Мороз і В.Масол опублікували спільну заяву, в якій проголосили про готовність дотримуватися діючої конституції і змінювати її положення тільки за доброї волі всіх сторін. Отже, представники законодавчої і виконавчої гілок влади зобов'язалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

Наприкінці 1994 р. Л.Кучма вніс на розгляд Верховної Ради проект закону про владу. В ньому містилися конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Проект не міг не порушувати багатьох статей конституції 1978 р., побудованої, як усі попередні радянські конституції, на принципі нероздільності влади. Згідно з цим документом Верховна Рада по-

винна була віддати Президенту істотну частину владних повноважень, тобто наповнити реальним змістом внесену у конституцію в 1991 р. статтю про запровадження посади Президента як глави держави і глави виконавчої влади.

Проходження законопроектів в структурах Верховної Ради відбувалося болісно й уповільнено. У багатьох депутатів сама ідея обмеження повноважень парламенту функціями опрацювання і прийняття законів не викликала ентузіазму. Адже законодавча влада надто абстрактна, тоді як виконавча має повноваження, пов'язані з безпосереднім впливом на кар'єри людей і матеріальні цінності.

І все-таки 18 травня 1995 р. парламент прийняв закон «Про державну владу й місцеве самоврядування». Згідно з ним Президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня (а також у районах Києва і Севастополя) ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначати обраних народом голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавалися держадміністраціям. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентською державою у президентсько-парламентську республіку.

Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» було прийнято простою більшістю голосів. Щоб ввести його в дію, виявилася потрібною конституційна більшість голосів, тобто дві третини. Існуючий партійний склад парламенту робив це неможливою справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової конституції конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів.

Переговори про конституційну угоду у Верховній Раді затяглися. В ситуації, що склалася, Л.Кучма 31 травня 1995 р. видав указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові та Верховній Раді. Одночасно він звернувся до українського народу з поясненням цього надзвичайного кроку.

Майже чотирирічний досвід незалежної України, підкреслювалося у зверненні, свідчить, що сучасна деформова-

на державна система — одна з основних перешкод на шляху припинення руйнівних процесів, які призвели до занепаду економіки, інтелектуального і духовного життя, наступу злочинності, зубожіння великих мас населення. Без розподілу повноважень між законодавчими і виконавчими органами державної влади, продовжував далі Президент, без створення дійової виконавської вертикалі, без чіткого визначення хто і за що відповідає, ми і далі будемо тупцювати на місці. Оскільки навколо закону про владу розв'язано облудну політичну кампанію, під час якої Президента звинувачували у намаганнях створити авторитарний режим і здійснити антиконституційний переворот, Л.Кучма й вирішив вдатися до народного волевиявлення. Питання в бюлетені опитування громадської думки ставилося руба: кому виборці довіряють — Президентіві України або Верховній Раді України?

Однак до опитування справа не дійшла. 8 червня 1995 р. Л.Кучма і О.Мороз підписали конституційну угоду, до якої приєдналася більшість членів Верховної Ради України. Шлях до утворення дієздатного уряду було відкрито. Головою уряду призначено Є.Марчука.

Економічний стан держави Починаючи пропагандистську кампанію за незалежність, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці про душеве виробництво головних видів промислової продукції в Україні. Таблиці були переконливими. За десятиріччя перебування у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу республіка досягла істотних результатів у розвитку економіки.

Однак за вражаючими показниками випуску промислової продукції приховувалася зовсім неприваблива картина. По-перше, радянська промисловість, у т.ч. українська, орієнтувалася не на потреби людини, а на випуск продукції, прямо або посередньо пов'язаної з військово-промисловим комплексом. Структурна перебудова такої промисловості пов'язана з витратами величезних коштів упродовж багатьох років. По-друге, т.зв. «базові галузі» української промисловості (передусім, вуглевидобуток і металургія) давно вже не користувалися підвищеною увагою Держплану СРСР. У розвитку нових потужностей перевага надавалася іншим регіонам, з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва. Зокрема, обмежувалися капіталовкладення в економіку Донбасу, натомість прискорено розвивалася добувна й обробна промисловість Кузбасу.

Галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень у створення нових потужностей катастрофічно швидко старіли. Справа в тому, що існуючі потужності в радянській промисловості десятиріччями майже не оновлювалися за рахунок амортизації, тобто коштів, що входили у собівартість продукції, а не в національний доход. Частка амортизації, що призначалася для цілей оновлення (реновація), вилучалася в бюджет, а потім використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше — в інших галузях і на інших територіях. Така практика була можливою тільки в командній економіці. На перший погляд, додаткове (понад фонд нагромадження у національному доході) фінансування капіталовкладень у галузі, що вважалися пріоритетними, сприятливо позначалося на промисловості. Однак така практика знекровлювала галузі, що недоодержували створювані в них амортизаційні кошти і разом з тим не мали достатньої кількості асигнувань на нове будівництво. В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, але й легка та харчова промисловість. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20-х рр., постійно відроджувана методами капітальних ремонтів. Це призводило до випуску продукції низької якості, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення екологічної обстановки.

Держплан СРСР створював підприємства «під себе». Йому було зручно мати справу з гігантськими підприємствами монопольного типу, продукція яких задовольняла потреби цілого регіону або всієї країни. Створена в радянські часи промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і аніскільки не залежала у фінансовому або техніко-економічному відношенні від території, на якій розміщувалася.

Загальносоюзним міністерствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Після розвалу СРСР вони буквально зависли у повітрі. Певний час ще підтримувалися старі виробничі зв'язки, хоча відразу почалися утруднення з фінансуванням. Гостріше стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати їх хоча б з політичних міркувань. Він підштовхнувся прагненням українського керівництва утвердити незалежність

своєї держави переорієнтацією економіки на Захід. Але господарству України така стратегічна лінія дорого обійшлася. По-перше, продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, бо за світовими стандартами вона була неконкурентоспроможною. По-друге, припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а відповідно — без фінансування. За приблизними підрахунками, падіння виробництва в Україні не менш ніж на третину зумовлене скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками.

Економіка України традиційно залежала від донецького вугілля. Після того як вугілля стало витіснятися більш дешевими видами палива, виникла залежність від нафти і газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було мало, а поклади шебелинського газу швидко вичерпалися. Впродовж останніх 30 років нафта і газ у великій кількості надходили з інших регіонів СРСР. Нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, які в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже повною відсутністю енергозберігаючих технологій.

З початком інтеграції колишніх союзних республік у світове господарство став неминучим процес ліквідації цінкових диспропорцій. Найбільш вражаючий розрив із світовими цінами спостерігався якраз у паливному комплексі. Наслідком цього було спотворення статистичної картини виробництва національного доходу в міжреспубліканському розрізі. Після того як Україна стала платити Росії і Туркменістану реальну ціну за нафту і газ, питома вага витрат на енергоносії у продукції, яку вона виробляла, стрімко піднялася. Це означало підвищення сукупних витрат виробництва і відповідне зменшення маси національного доходу.

Добиватися за цих умов економії палива запровадженням енергозберігаючих технологій було неможливо. Адже з падінням національного доходу здобуття коштів на відповідні капіталовкладення стало нерозв'язною проблемою. З іншого боку, відсутність економічних реформ зводила нанівець можливість користуватися зарубіжними інвестиціями. Замінити куповане в Росії і Туркменістані паливо вітчизняним теж було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно вже пристосували для споживання нафти й газу замість вугілля. По-друге, вуглевидобуток в Україні не зростає, а скорочувався: з 165 млн.т в 1990 р. до 94 млн.т у 1994 р. По-третє, після чорнобильської катастрофи були переглянуті в бік істотного скорочення всі плани викорис-

тання енергії атома. В результаті сукупної дії цих факторів нестача енергоносіїв стала найвужчим місцем української економіки. Вона великою мірою поглибила кризовий спад виробництва, властивий для всіх пострадянських держав у добу трансформації економіки з командної в ринкову.

Ця трансформація відбувалася по-різному в Україні та Росії. Остання виявилася в значно кращих стартових умовах. По-перше, вона менше постраждала від розриву зв'язків, утворених за десятиріччя існування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, тому що мала переважну більшість підприємств із замкнутими в межах власних кордонів циклами виробництва. По-друге, в неї був стартовий капітал для реформ у вигляді «валютних» природних багатств — нафти, газу, золота, алмазів тощо. По-третє, Росія успадкувала від СРСР кадровий та інституціональний потенціал для реформ, якого в Україні на час здобуття незалежності не існувало. У нас доводилося на порожньому місці створювати такі інституції, як Національний банк, посольства та консульства, експортно-імпорتنі організації тощо. Нарешті, останньою за переліком, але не за значенням була наявність у Росії і відсутність в Україні політичної волі для реформування економіки. Росія була «підведена» до реформ найгострішим продовольчим становищем у своїх промислових регіонах.

Стратегія реформ у Росії (т. зв. «гайдароміка») виходила з монетаристської теорії. Відповідно до рекомендацій міжнародних економічних організацій входження в ринок відбувалося шляхом відмови від директивного втручання в народногосподарські процеси. Вважалося, що утворюваний ринок сам регулюватиме попит і пропонування товарів, курси валют, величину заробітної плати тощо. Такий курс у цілому правильний, але його проведення вимагало знання законів ринкової економіки, обережності й поетапності у запровадженні монетаристських методів, наявності твердої виконавчої влади, спроможної своєчасно здійснювати соціальний захист найменш захищених категорій населення.

Російські реформатори в урядах Є.Гайдара і В.Чорномірдіна діяли методами проб і помилок. Але вони все-таки діяли, наполегливо просуваючись до ринку. Натомість українська політична еліта витрачала час на дебати про те, куди йти: до капіталізму або до соціалізму? Відмова від нав'язаного комуністичною доктриною штучного поділу світу на суспільно-економічні формації відбувалася (якщо взагалі відбувалася) надто болісно й уповільнено. Форму-

вання твердої виконавчої влади зтяглося, і тому державні органи виявилися неспроможними активно впливати на економічну ситуацію.

Ринкові реформи в Україні все-таки почалися, але не з волі її керівництва, а за «законом сполучних посудин». Надто тісно пов'язане з російською економікою, її господарство змушене було плентатися в фарватері курсу, що прокладався за межами кордонів нової держави. Це був найгірший з усіх можливих варіант трансформації командної економіки в ринкову. Власне, Україна не здійснювала справжніх реформ, а пристосовувала свою цілком залежну від державного бюджету економіку до ринкового господарства інших країн.

Росія почала ринкові реформи з лібералізації цін на початку 1992 р. Внаслідок цього ціни на газ в Україні за 1992 р. зросли в 100 разів, а на нафту — в 300 разів. Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції. Падіння виробництва й стрімке зростання собівартості продукції різко знизили бюджетні надходження від промисловості. Водночас витрати бюджету невпинно підвищувалися. Дефіцит покривався випуском незабезпечених продукцією паперових грошей. Інфляція поступово перейшла в гіперінфляцію. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 р. — у 103 рази. Таких масштабів інфляції не спостерігалось в цей час у жодній країні світу.

В 1994 р. Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику і в липні добився найнижчого (2,1%) рівня інфляції за попередніх три роки. Але монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат. Короточасне приборкання інфляції досягалося утворенням заборгованості у виплаті заробітної плати, пенсій та інших соціальних видатків і зростанням кредиторської та дебіторської заборгованості в народному господарстві.

Такі самі явища спостерігалися і в Росії, але в значно менших масштабах. Б.Єльцин у березні 1994 р. назвав кризу неплатежів явищем, що загрожувало національній безпеці. Між тим параметри платіжної кризи в Україні перевищили заборгованість російських підприємств та організацій майже вдвіть. В українській економіці нагромадився потужний інфляційний потенціал, що поставив суспільство наприкінці 1994 р. перед новим витком гіперінфляції.

Інфляція практично припинила процеси нагромадження в галузях народного господарства. Це означало, що розпочався фізичний розпад продуктивних сил. Руйнувався науково-технічний потенціал. Питома вага асигнувань на нау-

ку в бюджеті скоротилася у 1990—1994 рр. вчетверо, а чисельність науковців у народному господарстві — втричі. Сотні спеціалістів вищої кваліфікації з установ Національної академії наук та університетів виїхали за кордон на тимчасову або постійну роботу.

Запроваджені з 1992 р. купони багаторазового використання розглядалися як попередники повноцінної національної валюти — гривні. Перехід на купони було здійснено за півроку. В середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони.

Гривню передбачалося ввести ще в 1992 р. Але ситуація в економіці, що невпинно погіршувалася, зробила це неможливим. Курс купоно-карбованця швидко падав. У листопаді 1994 р. в обігу з'явилася 500-тисячна купюра, але її реальна вартість не перевищувала й чотирьох доларів.

В умовах інфляції такого масштабу відбулася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі. Експортні поставки за бартером здійснювалися, як правило, за зниженими цінами, а імпортні — за завищеними. Заборгованість України іншим країнам на середину 1994 р. склала близько 7 млрд. доларів. Найбільше боргів припадало на частку Росії і Туркменистану за поставку енергоносіїв.

Намагаючись перешкодити знеціненню купоно-карбованця, уряд повернувся до випробуваних методів директивного господарювання. Було запроваджено фіксований курс купонів по відношенню до долара і рубля. Але це призвело тільки до зростання оборотів «тіньової економіки», колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і зовсім неймовірної втечі капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалася від 2 до 4 млрд., а поза її межами — від 10 до 20 млрд. доларів США. Цей відплив валюти остаточно знекровив українську економіку.

Щоб скоротити емісію незабезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати питому вагу податків з прибутку. Врешті-решт в Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян — 90%. Але це призводило або до гіпертрофованого зростання «тіньової економіки», або дальшого згорання виробничої та комерційної діяльності. Такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розкладу командної економіки.

Небажання впливових представників «партії влади» йти шляхом реформ призводило до прогресуючого колапсу народного господарства. За 1990—1994 рр. вироблений в Україні національний доход скоротився на 57,8%.

Під час Великої депресії в США (1929—1933) промислове виробництво зменшилося на 25%, а в роки Великої Вітчизняної війни в СРСР спад виробництва дійшов до 30%. Деструктивні процеси в українському народному господарстві були глибшими, хоча обсяг промислової продукції скоротився меншою мірою. Експерти Міжнародного фінансового фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій країні, за винятком воюючих.

Криза ставила під сумнів державну незалежність. Зубожілі люди у відчаї все частіше почали питати себе: якщо керманічі держави неспроможні забезпечити життєдіяльність суспільства, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Поширилася легенда про те, що причиною розпаду СРСР була «біловезька змова» Б.Єльцина, Л.Кравчука і С.Шушкевича. Під час виборного марафону 1994 р. немало кандидатів у депутати Верховної Ради пропонували найпростіший спосіб розв'язання проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії.

Такі настрої в суспільстві стривожили «партію влади». Для багатьох її представників національні інтереси вийшли на перший план порівняно з корпоративними. Врешті-решт втрата державності дошкульно вдаряла по корпоративних інтересах, бо перетворювала «партію влади» в те, чим вона вже була до 1991 р.— виконавця рішень, що приймалися за межами України.

Тому проголошена новообраним Президентом Л.Кучмою у жовтні 1994 р. стратегія економічних перетворень була в принципі схвалена Верховною Радою. Не змінюючи радикально складу Кабінету міністрів, Президент залучив нових людей, здатних здійснювати реформи, і розпочав їх з основного — лібералізації цін та валютного курсу.

Деякі депутати Верховної Ради висловили незгоду з президентським курсом. Натомість пропонувалося встановити державний контроль за зовнішньою торгівлею та валютним курсом.

У запропонованих заходах не було нічого нового. Алже восени 1994 р. уряд уже розпочав згортання ринкової лібералізації, запровадженої раніше під впливом російських реформ. Тоді закрилися торги міжбанківської валютної біржі, було введено нереально низький фіксований курс і відповідно ліцензування експорту багатьох товарів. Та адміністративне втручання в макроекономічні процеси призвело до дальшого поглиблення кризи. Як уже вказувалося, різко зросла інфляція, збільшилося від'ємне сальдо платіжного

балансу, економічна активність стала в небезпечно великих масштабах переміщуватися з легальної сфери у нелегальну. Посилення властивого командній економіці директивного начала призвело до зворотного результату: послаблення реального впливу держави на розвиток народногосподарських процесів, нарощування обсягів неврахованого виробництва та позабанківського грошового обігу, масового приховування, у тому числі за кордоном, прибутків від реалізації продукції та невиконання податків. Блокування реформ вело у безвихідь. Саме такий висновок й було зроблено у доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ», представленій Л.Кучмою у Верховну Раду.

Одночасно з першими заходами щодо економічної лібералізації Президент зробив ефективні кроки для поліпшення політичних відносин з двома головними партнерами України на світовій арені — Росією і США.

У відносинах з Росією важливо було відновити втрачені за 3 роки економічні зв'язки. Йшлося не про механічне відтворення зв'язків, властивих для загальносоюзного народногосподарського комплексу. Це було б і неможливо, тому що більше не існувало колишньої неринкової Росії. Малось на увазі не одержання пільг і привілеїв в обмін на поступки, що означали б ущемлення державного суверенітету. Але можливості для взаємовигідного економічного партнерства на рівноправній основі між Росією та Україною винятково великі. Їх не можна не використовувати, особливо в тяжкий для обох країн період переходу до ринкової економіки.

У взаємодії з Верховною Радою Л.Кучма оперативно розв'язав проблему приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерних озброєнь, яка істотно затяморувала відносини з США. Під час його візиту до Вашингтона були укладені нові угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Серед країн, що одержують допомогу від США, Україна перебуває на четвертому місці в світі після Ізраїлю, Єгипту та Росії. Включення у світовий ринок допоможе їй доповнити в майбутньому кошти, що спрямовуються у вітчизняну економіку через бюджет США, більш масштабними приватними інвестиціями.

Аграрна проблема Україна небезпідставно вважалася житницею Радянського Союзу. Чудові природні умови і багатий впродовж десятиків поколінь досвід господарювання на землі гарантували досягнення високого рівня виробництва продуктів харчування та сільськогосподарської сировини.

Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (0,64 га орної землі в розрахунку на душу населення), Україна не могла йти у будь-яке порівняння з ними щодо постачання населення продовольством. Перевага у цьому відношенні над промисловими регіонами СРСР ще не свідчила про благополучний стан справ в її сільському господарстві. 3481 тис. колгоспників і 1172 тис. працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств у 1990 р. явно не справлялися з постачанням міст продуктами харчування, тоді як значно менша по відношенню до всього населення кількість працюючих на землі у високорозвинутих країнах забезпечувала будь-який попит.

У чому тут справа? Вичерпну відповідь на таке питання завжди давали колгоспні базари. Селяни, коли працювали на величезних земельних масивах колгоспів і радгоспів, використовуючи при цьому машинну техніку, не могли нагодувати місто. Ці ж самі селяни, працюючи без машин у вільний від основної роботи час на кількох сотках присадибної землі, були спроможними заповнити базари всім, чого потребував споживач. Відповідь полягала в тому, що земля повинна мати господаря, а не працюючого з-під палки найманця.

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано. У прийнятому в 1990 р. Земельному кодексі УРСР вже закладалися, хоч у декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. Щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створювати законодавчу та нормативну базу.

Починаючи з березня 1991 р. земля оголошувалася об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Однак концептуально суть земельної реформи не була вироблена. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

В жовтні 1991 р. уряд В.Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. На його основі було прийнято концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду. Передбачалося, що за 1992 р. колгоспи мають бути перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому забезпечувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Виходячи з цієї концепції, Верховна Рада почала розробку пакета законодавчих актів. У грудні 1991 р. було прийнято закон «Про селянське (фермерське) господарство». Передбачалося утворення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів та радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

В січні 1992 р. парламент України прийняв закон «Про форми власності на землю». Проголошувалося, що можуть існувати, поряд з державною, колективна і приватна форма власності на землі, причому всі вони є рівноправними. Таким чином, законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі і перетворення її на суспільну власність.

Щоправда, в законі залишалася нерозв'язаною теза про колективну власність на землю. Такої форми власності людство поза межами СРСР не знало. Було ясно, що Верховна Рада мала на меті надання права власності на землю колгоспам. Проте не зрозуміло, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право власності: чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. Колективна форма власності була абстракцією з міфічного арсеналу політичної економії соціалізму, так само як і категорія суспільної власності.

Зміст закону «Про форми власності на землю» переконливо засвідчував, що українські законодавці не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів і не могли надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотну форму.

Законотворча діяльність Верховної Ради свідчила про відсутність у неї концепції реформи аграрних відносин. Парламент обмежувався найпростішим: прийняттям декларацій у формі законодавчих актів. У березні 1992 р. було прийнято два документи протилежного змісту: постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» і закон «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Перший з них з'явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., що гальмували організацію фермерських господарств. Другий було прийнято під впливом депутатів-аграріїв, зацікавлених у збереженні існуючого становища.

Керівники України не шкодували слів, щоб відцурати-ся колгоспно-радгоспного ладу. На прес-конференції з нагоди річниці проголошення незалежності Л.Кравчук сказав, що колгосп — це не кооперативне господарство, а щось таке, що важко навіть збагнути. У виступі перед працівниками агропромислового комплексу Київщини у травні 1993 р. голова Верховної Ради І.Плющ заявив: «У нас нема підстав хвалитися існуючим способом виробництва, відстоювати його. Можливо б, він проіснував ще п'ять, десять чи двадцять років, але все одно люди дійшли б до його реформування».

Та це були тільки слова. Колгоспи і радгоспи залишалися єдино важливим у сільському господарстві елементом економічної структури. Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ.

Рішення Верховної Ради про перетворення у 1992 р. колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізоване повністю. За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початок 1995 р. статус змінився у 8,8 тис. колгоспів (94% загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних підприємств з правом власності їх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств.

У державному секторі темпи реорганізації були повільніші. На початок 1995 р. було реорганізовано 16% радгоспів, які перетворилися переважно на колективні сільськогосподарські підприємства.

Паювання або акціонування майна колгоспів і радгоспів майже не зачіпало основного: виробничих відносин між державою та сільськогосподарськими підприємствами і виробничих відносин всередині останніх. Справа в тому, що з паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва.

Фермерське господарство розвивалося уповільнено. «Партія влади» в своїй обласній та районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Серед самих селян не виявилось багато бажаючих стати фермерами. Вони призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій на основі поділу праці, і багатьом було б непросто взятися за весь цикл сільськогосподарських робіт. Крім того, демографічна структура сільського населення характери-

зувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп, в якому було проведене все трудове життя, як підприємство, покликане матеріально допомогти їм у пенсійному віці. Нарешті, організація приватного господарства вимагала відповідної машинної техніки, яка ще не вироблялася промисловістю. Через це на початок 1993 р. в Україні налічувалося тільки 14,6 тис., а 1995 р. — 32 тис. фермерських господарств.

За останні роки обсяг виробництва у сільському господарстві невпинно зменшувався. Продукція колгоспів і радгоспів обходила суспільству все дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава змушена була надавати товаровиробникам колосальні кредити. Сільське господарство стало одним з головних факторів розкручування інфляційної спіралі. Тому у представленій парламенту програмі радикальних реформ Л.Кучма приділив особливу увагу необхідності зміни всього комплексу соціально-економічних відносин, які формувалися на селі впродовж десятиліть.

Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері є земельна реформа. Президент заявив народним депутатам: «Нам потрібна глибоко продумана, соціально і економічно виважена, активно підтримана всіма гілками влади, політичними партіями та рухами державна політика, спрямована на енергійне утвердження достатньо широкого простору приватної власності на землю. Приватна власність на землю має стати домінуючою базою аграрних перетворень. Такою є принципова позиція Президента України в цьому ключовому питанні аграрної політики, яка неухильно проводитиметься в життя очолюваною ним виконавчою владою».

Рішучість у виразах в цій заяві була не випадковою. Блок лівих партій у парламенті категорично заперечував необхідність приватизації землі.

В листопаді 1994 р. Л.Кучма видав указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». В ньому передбачалося розв'язання трьох основних проблем земельної реформи — приватизації, оцінки і ринку землі. Ключовою є проблема приватизації.

В указі використовується поняття колективної власності на землю колгоспів і радгоспів. Але воно розуміється як проміжний стан у становленні приватної власності, як роздержавлення землі. Після роздержавлення стає можливим паювання. Забезпечується пріоритет права окремого власника на продаж свого земельного паю над правом ко-

лективу. Селянин сам може вирішити, чи залишити земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне сімейне господарство фермерського типу.

В указі розмежовуються форми власності і форми господарювання на землі. Приватизація землі за цих умов не означає скасування колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи можуть існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного персонально селянина-власника. Цим реально забезпечується право кожного власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати — у колективі або самостійно. Така норма відповідає критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення та паювання землі покладається на керівників і спеціалістів колгоспів та радгоспів. Тим самим проблема їх протистояння земельній реформі знімається. Маючи великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників є економічно захищеною в здійсненні реформ.

Передбачена указом земельна реформа поєднується в президентській програмі з широкими заходами щодо комерціалізації всієї сфери аграрних відносин. Ідеться про приватизацію об'єктів переробної промисловості, заготівлі продукції і торгівлі продовольчими товарами, з наданням пріоритетних прав сільськогосподарським товаровиробникам. Ідеться також про поетапну ліквідацію, починаючи з 1995 р., державної монополії на переробку і заготівлю продукції. Передбачається визначення цін на основі реально існуючого попиту й пропонування. Це забезпечує ціновий паритет на продукцію сільського господарства та промислових виробів і послуг.

Зміни
у культурному
житті

У період радянської влади культура як система загальнолюдських цінностей, духовних і матеріальних досягнень кожного народу зазнала значних деформацій і втрат. Однобокий підхід до культуротворчого процесу суттєво збіднив сферу культурного життя, залишивши за його рамками все, що не вкладалося в догми класової, а згодом партійно-номенклатурної ідеології. Вкрай негативно позначився на стані культури залишковий принцип її фінансування. В результаті, за даними ЮНЕСКО, СРСР за інтелектуально-моральним рівнем посів у середині 80-х рр. 57 місце в світі. В складних умовах перебувала і перебуває освіта. Незважаючи на неодноразові спроби реформувати систему ос-

віти, її стан не тільки не поліпшився, а й погіршився. Проекти освітніх реформ 1984 та 1987—1988 рр. були розроблені КПРС, яка, крім великої кількості гарних слів у цих документах, нічого не зробила для поліпшення стану освіти. Навпаки, в цей час продовжував діяти залишковий принцип фінансування освіти, бюрократичні перепони все ще сковували її демократизацію. На початку 90-х рр. СРСР посідав за рівнем освіти 28 місце.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави і передбачив кардинальні зміни в її роботі. Його реалізація тісно пов'язана із зміцненням матеріально-технічної бази освіти, урізноманітненням форм шкільної освіти, впровадженням у навчання новітніх досягнень науки.

Одним із найважливіших завдань школи є забезпечення виконання «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого 1989 р. Відтоді в республіці відкрито чи поновлено сотні шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання. Освітня система стає більш гнучкою та різноманітною. З'явилась велика кількість ліцеїв, коледжів, гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяють поглибленому розвитку здібностей в учнів і студентів. Зроблені помітні кроки в справі гуманізації освіти. Значно більше уваги приділяється вивченню української історії, релігії, народознавства, перші зрушення є у викладанні інших суспільних наук. Кабінетом міністрів затверджена національна програма «Освіта» («Україна — XXI століття»), метою якої є піднесення вітчизняної освіти до світового рівня. Програмою передбачена реконструкція існуючої системи освіти з урахуванням політичних, економічних і духовних змін у суспільстві, створення гнучкої системи підвищення кваліфікації і перепідготовки всього без виключення населення і створення навчальних закладів майбутнього: університетських комплексів, профільних академій, регіональних університетів, мережі коледжів, ліцеїв, гімназій, шкіл і т.д.

Загалом же освіта не вийшла із стану занепаду. Економічна криза, в якій знаходиться народне господарство України, не дає змоги забезпечити належним чином її потреби. Учителство залишається однією з найменш захищених верств трудівників, тому час від часу вдається до крайніх заходів боротьби за своє існування — страйків.

Зроблені перші суттєві кроки щодо перебудови вищої і середньої спеціальної освіти. З метою тіснішого зв'язку з

середньою освітою були злиті Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти в одне — Міністерство освіти України. Поступово скорочуються масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання. Реорганізовується вся структура вищої і середньої спеціальної освіти з метою наближення її до нинішньої практики суспільного життя. Здійснюється перехід на триступеневу підготовку — бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створюються навчальні заклади, які базуються на інших формах власності. Вузи стають більш автономними у своїй діяльності.

В останні роки зроблені такі важливі кроки у сфері освіти, як відновлення діяльності Києво-Могилянської академії, відкриття в Києві Національної академії управління, Академії фінансистів у Донецьку, ряду нових університетів. В республіці розгорнулася робота по акредитації вузів, переходу їх на українську мову викладання. Однак проблемою проблем залишається фінансування. І на сьогодні видатки на підготовку одного спеціаліста у вузах розвинутих країн у 5—6 разів більші, ніж у нас.

Наука в Україні у 80-і — на початку 90-х рр. продовжувала знаходитися у складному становищі. Довгий час її розвитком керували з допомогою адміністративно-командних методів. Відомчі інтереси, бюрократизація стримували науковий прогрес. Згубний вплив на фундаментальні дослідження мало захоплення в кінці 80-х рр. багатьох наукових закладів переважно прикладними дослідженнями. Ефективність наукових робіт залишалась низькою. Перед Україною постала загроза перетворитись в країну «третього світу».

Провідним науковим центром залишалася Академія наук України, проголошена 1994 р. національною. Однак і в ній нагромадилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень. При цьому понад 90% нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Серйозною вадою у сфері науки в Україні є її поділ на академічну, вузівську та галузеву. Низький рівень фінансування створює великі труднощі і в достатньому матеріально-технічному та кадровому забезпеченні науки. Окремі інститути втратили за останні роки 50—60% свого кадрового складу.

Загальна чисельність наукових кадрів у республіці на 1994 р. становила близько 300 тис.чол., що вдвічі більше, ніж у Франції. З них понад 80 тис. — доктори і кандидати наук. Однак наукові результати набагато нижчі, ніж у Захід-

ній Європі та Америці. Загалом же спостерігалось падіння професіоналізму значної маси наукових співробітників. Давалися взнаки відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесного і відкритого обміну думками, одностороння орієнтація української науки на російську під вивіскою «всесоюзна» та ізоляція від європейської і світової науки. Погана технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до зростання виїзду багатьох вчених за рубіж для роботи за контрактом на тривалий час, а то й назавсім. Так, за 1991—1992 рр. за межі України виїхало у відрядження на термін понад 6 місяців 300 вчених та інженерно-технічних працівників Академії наук України. 77 з них не повернулись. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків.

Повідомляючи про ці факти, преса України одночасно наголошувала, що протягом 1992 р. АН України не одержала жодної державної квартири. Упродовж 1993—1995 рр. практично не було конкурсу в аспірантуру, молодь залишає науку, переходячи в комерційні структури. Суттєво знизилася можливість інформаційного та матеріально-технічного забезпечення науково-дослідних робіт високочутливими сучасними приладами, обчислювальною технікою, дефіцитними реактивами, препаратами, іноземною літературою.

Такий стан у науці не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча немало вчених самовіддано працюють в цьому напрямі. Перебудовується робота Академії наук, змінюються пріоритети. Зростає увага до фундаментальних досліджень. Йде перегрупування наукових сил. Влітку 1990 р. створена Українська наукова асоціація (УНА), покликана сприяти відродженню української науки і виведенню її на світовий рівень. Засновані Академія наук вищої школи, ряд галузевих академій — як державних, так і громадських організацій науковців. Тіснішає співробітництво з українською діаспорою, інтелектуальні зусилля якої тепер спрямовані на становлення та утвердження незалежної України. Ряд відомих представників її включалися безпосередньо у державне та культурне будівництво в Україні. Це, зокрема, Б.Гаврилишин, Б.Кравченко, Й.Прицак, Т.Гунчак та ін. На початку 1993 р. повідомлено, що секретаріат Українського вільного університету в Мюнхені підписав договір про співпрацю, за яким Міністерство освіти України визнає УВУ та його дипломи.

Суттєві зміни відбуваються в галузі гуманітарних наук. Актуалізується тематика досліджень. Останні творчо дола-

ють марксистсько-ленінську догматику, спираючись на досягнення світової науки. Розпочата робота щодо написання фундаментальних праць з історії українського народу, історії української культури. Ці праці визнані пріоритетними в НАН України.

Відкриті нові суспільствознавчі інститути — української археології, сходознавства, народознавства та інші. В Україні створена національна система атестації наукових кадрів. З'явилися перші ознаки виходу української науки з кризи.

Процеси оновлення широко охопили також українську літературу та мистецтво. Письменство остаточно звільнюється від комуністичної ідеологічної облуди. Йде переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ. Центральне місце сьогодні належить публіцистиці, що пов'язане з високим рівнем політизації суспільних процесів. Слід відзначити наповнену високим громадянським змістом творчість О.Гончара, І.Драча, Д.Павличка, П.Мовчана, В.Яворівського, І.Дзюби, Р.Лубківського, Р.Іванчука, О.Сизоненка, О.Мусієнка, С.Плачинди, Ю.Щербака та ін. Широко розгорнув публікації з призабутої спадщини академік М.Жулинський.

У 80 — на початку 90-х рр. до читача прийшли із забуття твори М.Грушевського, В.Винниченка, М.Куліша, М.Хвильового, М.Зерова, О.Олеся, Є.Маланюка, Г.Косинки, Є.Плужника, зачинателя нового напрямку в монументальному живописі художника Г.Синиці та ін. Повернуто йому твори В.Стуса, І.Світличного, Є.Сверстюка, Ігоря і Ірини Калинець, В.Голобородька та ін., чия діяльність у відстоюванні української культури та мови за брежнєвських часів була розцінена як націоналістична та антирадянська. Повернувся на рідну землю письменник і правозахисник М.Руденко. Немало письменників включилися в політичне життя і, ставши народними депутатами різних рівнів, відстоюють свободу творчості, права Української держави, її мови і культури. «Материкова» українська культура збагачується культурними надбаннями українців всього світу. В Україні постійно розширюються можливості для ознайомлення із творчістю літераторів і митців української діаспори — В.Барки, У.Самчука, І.Багряного, О.Ольжича, О.Теліги, Ю.Липи, О.Лятуринської, В.Курилика, Г.Крука, Г.Мазуренко, В.Ткач, М.Бідняка, П.Цимбалока, В.Цимбала, К.Колотило, А.Рудницького, І.Соневиського. В українську культуру повернулося ім'я видатного танцівника, хореографа, теоретика класичного балету С.Лифаря та багатьох інших митців.

Культурний потенціал західної української діаспори ор-

ганічно влітається в культивовану народом систему національних духовних цінностей і надбань. Цей потенціал, створований десятиліттями, досить високий. У західному світі діє досить розгалужена мережа українських новітніх наукових і культурних закладів, мистецьких колективів, газет і журналів. Велика кількість їх створена завдяки щедрих добротворчій діяльності таких відомих наших земляків-меценатів, як П.Яцик, Е.Гуцуляк, Ю.Ємець з Канади, О.Воскобійник, В.Баранецький, А.Лисий з США, М.Гоян із Австралії та ін. Нині меценатство знаходить своє поширення і в Україні.

Повертаються поступово в Україну культурні цінності, які з тих або інших причин опинилися за рубежом. З цією метою створена і активно діє Національна комісія при Кабінеті міністрів. Лише 1994 р. її зусиллями в Україну повернулася частина історико-культурних документів О.Довженка, що знаходилися у Москві. Повернулася в Україну і колекція мистецьких творів художника М.Андрієнка. Тепер уже на рідній землі і архівні матеріали сучасного українського письменника В.Барки (США). Отримано також окремі праці української художниці з Америки Л.Морозової, вченого і дослідника В.Січинського. Однак величезна кількість скарбів української культури, національних святинь все ще знаходиться за межами держави, передусім в Росії, і їх повернення становить неабиякі труднощі.

Суперечливі процеси спостерігаються у сфері періодичної преси. У 1994 р. в Україні виходило 892 періодичних видання, що розповсюджувалися на всій її території, і 2015 місцевих періодичних видань. Однак їх тираж різко упав — за останній рік у 8 разів. Нині лише одна з трьох сімей може дозволити собі передплатити, та й то тільки одну газету. Наростає деукраїнізація української преси. У 1994 р. кількість україномовних газет порівняно з 1992 р. зменшилася на республіканському рівні з 60 до 27%. За цей же час кількість російськомовних газет зросла вдвічі. Зростає комерціалізація друкованої та електронної преси.

Тривожне становище склалося з українським книговиданням. У 1993 р. видавництва держави випустили 2092 назви книг українською мовою, що становило 41% від загальної кількості виданих книг. У той же час україномовний тираж складав усього 27% від загального книжкового тиражу.

Змінити ситуацію на краще у сфері книгодрукування та преси покликане Міністерство України у справах преси та інформації, утворене восени 1994 р. Розроблена державна

програма підтримки і розвитку преси, книгодрукування, поліграфії. Видавнича справа демонополізується. Вживаються заходи для зміцнення матеріально-технічної бази видавництва, телебачення і радіомовлення.

Обнадійливі зрушення стали помітними в театрі, кінематографі, образотворчому мистецтві, музиці. У 1992 р. утворено Всеукраїнську музичну спілку, покликану сприяти розвитку музичної культури українського народу. З 1989 р. стали проводитися конкурси хорів ім.М.Леонтовича.

Поступово відроджується українське кіно. Створюються україномовні фільми. Розпочато підготовку власних режисерів і сценаристів. У кінці 80 — на початку 90-х рр. в республіці були створені фільми, які здобули міжнародне визнання. Серед них «Лебедине озеро. Зона» (С.Параджанов, Ю.Ілленко), «Голод-33» (О.Янчук, С.Дяченко, Л.Танюк). Фільм «Лебедине озеро. Зона» у 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди найпрестижнішого в світі кінофестивалю в Каннах. 1994 р. кіностудія ім.О.Довженка одержала статус національної.

Розвиток театрального мистецтва 90-х рр. пов'язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як І.Борис, Р.Віктюк, С.Донченко, С.Мойсєєв, В.Петров, Б.Шарварко та ін. Світове визнання і славу здобув своєю творчістю Р.Віктюк, який спершу працював у Львові, а згодом — у Москві. За визнанням найавторитетніших діячів театру та його дослідників, Р.Віктюк, як режисер-новатор, по суті, визначає театральну естетику ХХ ст.

Попри всі труднощі відроджується в Україні пісенна творчість, розвивається сучасна українська пісня. Плідно працюють композитори О.Білаш, І.Карабиць, О.Морозов, А.Горчинський. Публічна репрезентація творчих пісенних набутоків здійснюється на таких фестивалях, як «Червона рута», «Пісенний вернісаж». Нові пісні дарують глядачам і слухачам О.Білозір, М.Гнатюк, Р.Кириченко, П.Дворський, І.Попович, В.Шпортько, С.Ротару, В.Зінкевич, А.Кудлай, В.Білоножко, Л.Сандулеса, П.Зібров та інші майстри естрадного мистецтва.

За видатний вклад у розвиток української культури Державними преміями імені Т.Шевченка 1994 р. були відзначені: поети і письменники В.Голобородько, О.Лупій, О.Апанович, І.Світличний, Н.Світлична (США), Р.Конквест (США), Р.Рахманний (Олійник) (Канада), Л.Большаков (РФ), мистецтвознавець В.Овсійчук, художники А.Антонюк, Ю.Герц, В.Зарецький, композитор В.Івасюк, артист В.Зінкевич.

Відродження духовності українського народу значною мірою пов'язане з відродженням релігії і церкви, збереженнями ними загальнолюдськими культурними та моральними цінностями. На нових демократичних принципах розвиваються стосунки між державою і релігійними конфесіями. Відкриваються нові церкви, збільшується кількість парафій. Проголошена Українська православна церква. Легалізована Українська греко-католицька церква. Навесні 1990 р. в Україні відновилася заборонена в 30-х рр. Українська автокефальна православна церква. Утворено нове об'єднання — Українська автокефальна православна церква — Київський патріархат. Було легалізовано ряд інших релігійних об'єднань, зокрема баптистів. Відроджуються національні свята та обряди.

Значні зрушення помітні в культурному житті національних меншин, що проживають в Україні. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових центрів, радіо і телебачення, театрів, творчих колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції, створений ряд національних культурно-освітніх товариств. Так, лише Товариство єврейської культури об'єднує нині 86 єврейських організацій у 75 містах України.

В умовах переходу до ринку розвиток мистецтва стикається з рядом складних проблем і труднощів. З одного боку, загроза опинитися без засобів до існування, а з другого — небезпека тотальної комерціалізації. З'явилася й інша небезпека — крадіжки, погроми. Пограбовано музей Львова, у Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику викрадено історичні реліквії доби Б.Хмельницького, спалено хату в історико-культурному заповіднику «Батьківщина Т.Шевченка».

В організації й здійсненні різноманітних за своїм характером культурних програм все більшу роль відіграють благодійні фонди. Зокрема, розгорнув активну діяльність українсько-американський фонд «Відродження», головним співзасновником якого став відомий американський фінансист і меценат Д.Сорос. Створено також благодійний фонд «Літературна скарбниця» при Спільці письменників України. Діють фонди М.Грушевського, Український фонд підтримки культури, Фонд розвитку історичних досліджень та ін.

Шлях до підвищення інтелектуального та духовного потенціалу українського народу пролягає безпосередньо через посилення уваги всього суспільства до освіти, науки і культури, утвердження справжньої демократії, яка гарантує плюралізм, свободу творчості, захист інтелектуальної влас-

ності. Розбудова держави вимагає втілення в життя концепції національної школи, забезпечення підготовки кадрів національної інтелігенції на світовому рівні, розширення мережі національних театрів, мистецьких і культурно-освітніх закладів, збільшення періодичних видань і тиражів книг українською мовою, а також мовами національних меншин, що проживають на території України. Необхідно відмовитись від залишкового принципу фінансування культури. «Основи законодавства України про культуру», прийняті Верховною Радою на початку 1992 р., запрограмували відрахування 8% національного прибутку на її розвиток (передбачалося ввести до 1994 р.). Однак на 1992 р. вони становили 1,63%. Державний бюджет 1994 р. передбачав на весь кінематограф, включаючи кіностудію ім. О.Довженка, всього 15 млрд. крб. (на одну лише газету «Голос України» було заплановано вшестеро більше коштів). Заробітна плата українського режисера, навіть наймаститішого, становила 15 доларів США. Тож не дивно, що в 1993 р., на другий рік незалежності України, наш кінематограф виробив 10 повнометражних художніх фільмів і жодного телевізійного, тоді як за радянських часів він щорічно випускав на екрани 21 повнометражний художній фільм та 30 серій художніх фільмів на замовлення Центрального телебачення.

Восени 1994 р. Міністерство культури України затвердило основні положення державної концепції культурної політики, яка спирається не лише на досвід розвинених країн, а й враховує сучасне політико-економічне становище в Україні. Визнаючи самоцінність культури, концепція орієнтує на необхідність її державної підтримки, а не адміністрування. В ній пропонується плавний перехід від адміністрування сфери культури та огульного утримання державою всіх закладів цієї сфери до інших засад фінансування та функціонування. Передбачається протекційна підтримка розвитку української культури, особливо вартісних національних явищ у молодіжній субкультурі.

Перехід від одного до іншого типу економіки найбільше дається взнаки на соціально-культурній сфері. Відживають одні явища і цінності, народжуються інші. Болісний процес переоцінки цінностей проходить в умовах значного погіршення матеріально-побутових умов життя народу. Час складний і неоднозначний. Освіта, наука, літературно-художня творчість незалежної України повільно пристосовуються до нових умов існування.

Українці за межами України

Розселення українців
у сучасному світі

Будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення у сучасному світі

умовні. Ця умовність визначається рядом факторів. По-перше, є статистика державна, а є громадсько-культурних організацій і церковна. Дані, якими вони оперують, суттєво відрізняються. По-друге, ще до недавнього часу українці в деяких країнах Східної Європи (та й у республіках колишнього СРСР) не мали змоги вільно самоідентифікуватися.

Як би то не було, у сьогоднішньому світі налічується від 47 до 50 млн. українців. Під цим етнонімом ми об'єднуємо як тих українців, які себе так усвідомлюють, так і тих, що лише за своїм етнічним походженням частково чи цілком є українцями. Останнє стосується насамперед тих українців, які мешкають за межами Української держави.

Основна маса українців перебуває на території України. Згідно з переписом населення 1989 р.*, їх тут налічується 37419053 чол. За межами нашої держави нині мешкають від 10 до 13 млн. українців, з них у країнах колишнього Радянського Союзу 7767053. За кількістю українського населення на трьох перших місцях знаходяться Росія (4368872), Казахстан (896240), Молдова (600366 чол.). Далі йдуть Білорусь (291008), Узбекистан (153197), Киргизстан (108027), Латвія (92101), Грузія (52443), Естонія (48271), Литва (44789), Таджикистан (41375), Туркменистан (35578), Азербайджан (32345), Вірменія (8341 чол.).

Українські спільноти у країнах, що виникли на території Радянського Союзу, формувалися кількома шляхами. Основна маса українців у Росії, наприклад, опинилася внаслідок

* Незважаючи на те, що дані перепису неточно відтворюють кількість українців на теренах колишнього Радянського Союзу, все ж таки варто дотримуватися цих цифр як найбільш вірогідних серед тих, котрі зустрічаються сьогодні, особливо в публіцистиці.

док політики тотальної колективізації сільського господарства, під час здійснення якої велика кількість селян розкуркулювалася й депортувалася за межі України, переважно в Росію. Таким чином, виникли поселення в Башкирії, Сибіру, Алтаї, на Далекому Сході. На Кубані українці з'явилися наприкінці XVIII ст. Багато з них прибули до Казахстану під час кампанії освоєння цілинних земель у 50-х рр. Певна кількість українців мігрувала за межі України в зв'язку з виїздом на навчання та роботу, укладанням шлюбів та політико-ідеологічними кампаніями, як-от рекрутування робочої сили у рамках програми розвитку тієї чи іншої частини Радянського Союзу.

Інша частина вихідців з України чи їхніх нащадків перебуває в країнах Європи, Америки та Азії. Їхні спільноти сформувалися тут двома шляхами — внаслідок еміграції (Канада, Сполучені Штати, Великобританія тощо) та на базі автохтонного українського населення у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині. Більш-менш повні дані про кількість осіб українського походження у складі населення зарубіжних країн ми маємо в Канаді, оскільки там у переписах населення зазначається його етнічне походження. Згідно з останнім переписом (1991), у Канаді налічується 529615 чол. У 1981 р. подавалася інша цифра — 754980. Річ у тім, що перша цифра враховує тільки тих, чие етнічне походження зв'язане лише з Україною, а друга — і тих, хто, крім українського походження, вказав ще інше походження. Тобто це ті, хто народився від змішаних шлюбів. Найбільше українців проживають у таких провінціях, як Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачеван. Українська етнічна група в Канаді формувалася внаслідок трьох великих хвиль еміграції: кінець XIX — початок XX ст.; міжвоєнні роки; період після 2-ої світової війни.

Таким же чином утворилася українська етнічна група у Сполучених Штатах. Щоправда, перші українські переселенці до США прибули дещо раніше, ніж до Канади. Історія української еміграції у Канаді починається від 1891 р., а у США — з середини 60-х рр. XIX ст. Сьогодні, за підрахунками дослідників української еміграції Сполучених Штатів, у цій країні налічується понад мільйон осіб українського походження. Варто зазначити, що переважна їх більшість як у США, так і в Канаді (понад 85%) — це ті, хто народився у країнах їхнього проживання.

На Американському континенті є ще один значний регіон, де мешкають вихідці з України та їхні нащадки, — Латинська Америка: Аргентина — до 160 тис., Бразилія —

близько 100 тис., Парагвай — 8 тис., Уругвай — 6—8 тис. Основна маса їх прибула сюди у міжвоєнний період — близько 150 тис. Українська етнічна група Австралії за своєю історією — наймолодша. Вона сформувалася, в основному, з 1948 по 1952 р., коли сюди прибули українці із таборів для «переміщених осіб»*. На кінець 80-х рр. у цій країні нараховувалося близько 34 тис. осіб українського походження.

На Європейському континенті виділяється кілька великих осередків проживання українців: Великобританія (понад 20 тис.), Франція (25—30 тис.), Німеччина (понад 20 тис.), колишня Югославія (40—50 тис.), Польща (500—600 тис.), Чехія та Словаччина (40 тис.), Румунія (близько 120 тис., інколи подається цифра — 600 тис.).

Крім цих країн, українці мешкають у Скандинавських державах (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія), Китаї, на півночі Африканського континенту. Щоправда, їхня кількість тут незначна, й вони не зорганізовані у сталі громади з чітко вираженою етнокультурною та соціальною структурою.

За сучасними етнологічними теоріями всі українці й особи українського походження складають український етнос, хоча кожній із його складових притаманний різний ступінь етнічної самосвідомості. Однак у термінологічному плані виникають певні складнощі із визначенням (назвою) тих пагонів українського етносу, які у результаті дії різних чинників опинилися поза межами України. Науковці користуються для визначення цього феномена такими термінами: «зарубіжні українці» (з конкретизацією країни, наприклад, канадські, австрійські, американські українці тощо); «особи (громадяни) українського походження» (наприклад, американці українського походження); «українці в країні проживання» (в Росії, у Молдові, в Аргентині і т.ін.); «вихідці з України та їхні нащадки» (у першому випадку йдеться про тих, хто народився в Україні; в другому — про тих, хто народився в країні проживання чи емігрував туди з третьої країни, але не народжений в Україні).

При вживанні терміна «австралійці (канадці, американці...) українського походження» мається на увазі, що він включає два аспекти: перший фіксує територіальну або гро-

*До категорії «переміщених осіб», або «діпістів», належали ті, хто перебував у спеціальних таборах для «переміщених осіб» на території Західної Європи, в основному в трьох окупаційних зонах Німеччини. На 1948 р. у Німеччині та Австрії нараховувалось 131 532 «переміщені особи» українського походження: 61% чоловіків і 39% жінок.

мадянську приналежність (мешканець Канади, громадянин Австралії...), другий вказує на українське походження цих громадян. При цьому, як правило, не робиться різниці між тими, хто народився в країні проживання, і безпосередніми вихідцями з України. Усіма переліченими термінами, як правило, послуговуються тоді, коли йдеться про окремих осіб. Якщо мовиться про етнічну спільноту, то переважно використовуються терміни «українська імміграція», «українська етнічна група» або «українська діаспора».

На досить адекватне відтворення суті явища може претендувати і термін «українські канадці», «українські американці», «українські німці», «українські австралійці» тощо. Щодо східної діаспори, то такі назви вживаються вкрай рідко, замість них користуються термінами «українці Росії», «українці Білорусі», «українці Молдови» і т.д. У зарубіжній етнологічній літературі широко побутує і такий термін, як «етнічні канадці» («етнічні американці, австралійці...»), за допомогою якого підкреслюється передовсім приналежність до політичних утворень, зокрема до держави, у складі якої, як відомо, співіснують групи різних етносів, з притаманними для кожної з них особливостями культури, побуту і навіть характеру. Отже, вживаючи цей термін, фіксується не просто політична чи громадянська приналежність, але й етнічні ознаки політично-громадянської спільноти.

Близька до цього терміна і назва «українська етнічна група», котра, до речі, прийнята як у зарубіжних дослідженнях, так і в практиці міжетнічних стосунків, означає все зарубіжне українство, в тому числі й ту його частину, представники якої вже нечітко усвідомлюють себе причетними до українців.

Щодо терміна «українська імміграція», то тут слід дати пояснення. Українські етнічні групи поза Україною колись дійсно формувалися як іммігрантське населення, але сама імміграція давно вже не є фактором демографічних процесів в українському зарубіжжі. Тому, природно, термін «українська імміграція», як правило, вживається або для підкреслення іммігрантського походження, або для визначення лише іммігрантської його групи: як колишніх вихідців з України, так і сьогоднішніх.

Останнім часом все більшого поширення набуває синтетичний і в той же час достатньо коректний термін «українська діаспора».

Природа діаспори неоднозначна: вона пов'язана і з міграцією частини українського населення, і з захопленням сусідніми державами окремих українських земель, і з де-

мографічними процесами, зокрема природним відтворенням іммігрантів. Класичною формою діаспори є імміграція, котра в середовищі українців розпочалася порівняно давно. Однією з перших масових міграційних хвиль був вплив у Туреччину та країни Західної Європи значної частини українців після поразки під Полтавою (1709), друга — після скасування Гетьманщини та руйнації Запорозької Січі. Саме тоді українське козацтво мусило залишати свою землю і оселятися в Добруджі — землях Туреччини, на Кубані та в районах Тереку; щодо селянських іммігрантів, то вони, в основному, оселялися у Надволжі та Поуураллі.

Українські хліборобські колонії, особливо характерні для другої половини XVIII ст., утворювалися далеко від України: переселенці із західного Закарпаття — в Бачці, а згодом і Сремі; із Середньої Наддніпрянщини — у Надволжі. Невеликі колонії утворювалися в Будапешті, Римі, Відні, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. спрямування міграційних потоків дещо змінилося: із Західної України масово люди переселялися на Американський континент, із Східної — за Урал і до Азії. Щоправда, частина українців з Галичини та Буковини під впливом російської агітації переселилися до Росії, як і частина галичан під впливом австрійської агітації — до Боснії.

Отже, навколо України створилася своєрідна діаспора — українські автохтони української етнічної території: на заході — це Пряшівщина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Буковина, Марморш; на сході — Берестейщина, Стародубщина, частина Слобожанщини (більшість районів Орловської, Курської, Белгородської та Воронежської обл.), Задонщина та Кубанщина; на півдні молдавська діаспора — Дубосарський, Рибницький, Слободзейський, Григоріопольський та Кам'янський райони. Інша частина української діаспори перебуває у країнах, котрі недотичні з географічної точки зору з Україною.

Українці у США,
Канаді, Австралії

Дослідники української еміграції встановили, що першим іммігрантом-українцем на американській землі був А. Гончаренко, колишній священик, заарештований царським урядом за читання революційної літератури. З-під арешту він утік, 1865 р. дістався Америки і оселився у Сан-Франциско. Там Агапій почав видавати газету «Alaska Herald», яка мала великий вплив на американське громадсько-політичне життя 60—70-х рр. XIX ст. Однак ще довгий час потому він залишався іммігрантом-одинаком.

Початок масової імміграції українських переселенців припадає на 1877 р., коли до США прибула перша група закарпатських селян, завербованих для роботи на шахтах Пенсільванії.

Згідно з архівними даними, прибуття перших українських поселенців до Канади датується 1891 р. Однак останнім часом висловлюється припущення, що вихідці з України прибували до Канади і до 1891 р.; головним чином, вони переходили сюди із Сполучених Штатів у пошуках вільних земель, придатних для заняття сільським господарством.

Масова еміграція з українських земель до Північної Америки поділяється на три фази (інколи вживається термін «хвиля»), що, звичайно, пов'язано з чисельністю переселенців:

1) останнє десятиліття XIX ст. — до початку 1-ої світової війни; 2) початок 20-х рр. XIX ст. — до закінчення 2-ої світової війни; 3) повоєнна еміграція (1947—1962).

За масштабами перша «хвиля» української еміграції переважає наступні. Скажімо, до США за цей період прибуло від 200 до 300 тис., а в Канаду (1896—1914) переселилося 170 тис. українців. Переважну більшість української імміграції складало збідніле селянство Галичини, Буковини та Закарпаття: серед іммігрантів, що прибули до США за період з 1899 по 1910 р., 97,86% були селяни й лише 2,03% кваліфіковані й напівкваліфіковані робітники. Ця обставина зумовлювала трудовий характер переселенського руху жителів названих районів України, які на той час входили до складу Австро-Угорської монархії. Основні причини масової еміграції трудящих за океан обумовлювала загальна економічна відсталість західноукраїнських земель; виснажлива праця, тягар політичного безправ'я й національного гніту породжували серед українських селян настрої відчаю, який гнав їх з рідної землі.

Іммігранти, які прибували на Американський континент, зустрічалися тут з новою структурою суспільних зв'язків, з новими звичаями й традиціями, що значно відрізнялися від тих, які вони залишили у себе на батьківщині. Для пристосування переселенців-українців до умов економічного, соціального і культурного розвитку суспільства на новому континенті потрібен був певний час. Саме в цей період адаптації перед іммігрантами стала нагальна потреба в об'єднанні їх у певну спільність. І однією з головних ознак формування такої спільності було українське походження, яке підкріплювалося єдиною мовою, близькістю культури та звичаїв переселенців із різних регіонів України.

Власне, імміграція кінця XIX — початку XX ст. із західноукраїнських земель склала основу для формування українських етнічних груп у США і Канаді. Цьому процесові сприяло утворення однорідних поселень українських іммігрантів у американських штатах Нью-Йорк, Пенсільванія та Нью-Джерсі (тут сконцентрувалося близько 77% усіх українців, що прибули до США) та канадських провінціях Альберта, Саскачеван, Манітоба, де поселялося 3/4 всіх переселенців з України. Такий характер розселення українців першої фази визначила можливість їхнього працевлаштування. Саме у названих штатах були зосереджені центри гірничодобувної, металургійної промисловості, будівництва, які потребували значну кількість робочих рук. Ще не повністю освоєні згадані вище провінції Канади надавали можливість зайнятися західноукраїнському селянству звичною для них роботою у сільському господарстві.

В межах новоутворених етнічних поселень українські іммігранти зберегли свою етнічну самобутність, свої культурні та побутові особливості, інакше кажучи, все те, що пов'язувало їх з батьківщиною. Та обставина, що іммігранти зазнавали дискримінації з боку правлячої англосаксонської верхівки, посилювала тенденцію до об'єднання, і, власне, новоутворені етнічні групи виконували своєрідну роль захисту від насильницької асиміляції. Однак опір вимушеній американізації чи канадизації не означав, що вони стали на шлях консервації побуту, звичаїв, моральних цінностей, нагромаджених історичним досвідом на рідних землях.

Вже у перші десятиліття поселення вихідців з України в Канаді і США виникли різного роду організації, що керували громадсько-політичним життям, були об'єднувачими центрами розрізаних загонів українських іммігрантів.

За М.Настасівським, відомим дослідником української імміграції у США, церква стала «...найпростішою, найрозумлішою і перш необхідною формою організації».

І хоча в кінці XIX — на початку XX ст. у Північній Америці виникали інші соціальні інституції українців (запомогові й професійні товариства, жіночі й молодіжні організації), церква продовжувала відігравати значну роль у житті українських етнічних груп.

Якщо вона виконувала роль ідеологічного фактора у формуванні українських етнічних груп, то, скажімо, допомогові товариства (особливо на перших стадіях) виступали «фундаторами» їхніх матеріальних засад. Створення таких товариств було викликане браком системи соціального забезпечення країн поселення, а в пізніші часи — її неефек-

тивністю щодо переселенців. Завдання заповогових товариств полягало у наданні матеріальної допомоги, в орієнтації та пристосуванні до нових умов праці й життя. З часом соціальна роль заповогових товариств стала помітно змінюватися. Коли минула хвиля масової еміграції за океан, відпала і значна частина функцій союзів: зустрічі, розміщення іммігрантів, сприяння в отриманні освіти чи набутті фаху.

За кількістю переселенців згадувані періоди значно поступаються першій фазі масової еміграції. Наприклад, під час другої і третьої фаз у США іммігрувало близько 110 тис. осіб, а в Канаду — 100 тис. Причому переважна їхня більшість прибула за океан після 2-ої світової війни, т.зв. «переміщені особи». Для кількісного збільшення українських етнічних груп «переміщені особи» не мали вирішального значення: в США вони склали лише 7% осіб українського походження, а в Канаді — до 9%. Проте у суспільно-політичному житті їхня роль була помітною.

З прибуттям до США і Канади повоєнної імміграції практично завершується формування українських етнічних груп у цих країнах. Щоправда, іммігранти українського походження прибувають у Північну Америку з інших країн (наприклад, Аргентини, Бразилії, ФРН), але їхня кількість незначна, вони не мають якогось помітного впливу на процеси формування етнічних груп, як і ті, хто поодинокі прибуває з України.

Від самого початку перебування у країнах Північної Америки іммігранти з України вибудовували своє організаційне життя, прагнучи, з одного боку, адаптуватися до місцевих умов, а з іншого — зберегти свою самобутність. Однією з найпопулярніших форм (поза церквою) організаційного життя українців у США стали страхово-допомогові товариства. 1892 р. вихідці із Закарпаття, в основному священики, заснували одне з перших таких формувань «Соєдиненіє греко-католицьких русских братств в Северной Америке». Внаслідок внутрішнього розколу та виходу з нього галичан і прясівчан останні 22 лютого 1894 р. утворили Руський народний союз з метою надання допомоги потерпілим, хворим, членам сімей загиблих і т.п. Органом Союзу стала газета «Свобода», яка щоденно виходить і понині є найбільшим українським виданням на Заході. З 1914 р. організація має назву «Український народний союз» (УНС). Нині він є найбільшою організацією української громади у США й Канаді (центри — Джерсі-Сіті й Торонто). Крім нього, слід згадати Українську народну

поміч (Чикаго—Торонто), Український братський союз (Скрентон—Торонто), Союз українців-католиків «Провидіння» (Філадельфія), які й сьогодні здійснюють досить активну ділову і фінансову діяльність.

В останні два-три десятиліття серед українців намітилася тенденція до організаційного оформлення за етнічно-фаховою ознакою. Приміром, 1979 р. утворена Світова репрезентація українських інженерів з центром у Філадельфії. У Чикаго з 1977 р. діє Світова федерація українських лікарських товариств, основу якої складає Українське лікарське товариство Північної Америки. До речі, нагадаємо, що в 1990 р. свій 3-й конгрес СФУЛТ провела в Україні (Київ—Львів), а 4-ий (1994) — у Дніпропетровську. За таким принципом будують свою роботу Об'єднання українських адвокатів США і Канади, Товариства українських правників у США, Конференція центральних українських академічних професійних товариств, Україно-Американська асоціація університетських професорів.

Ведучи мову про структуру організованого життя українців у Північній Америці, варто пам'ятати, що в Канаді і США діють численні українські банки, багато з яких користуються федеральними гарантіями системи «Певність», «Будучність», «Самопоміч». У США вони діють у Чикаго, Нью-Йорку, Балтиморі, Філадельфії, Детройті, Пассейку, Джерсі-Сіті (усього кілька десятків); у Канаді — це передовсім Торонто, Монреаль, Вінніпег, Оттава, Квебек, Едмонтон, Скарборо, Саскатун.

Власне, у місцях найбільшої концентрації вихідців з України ряд українців та їхніх нащадків займають не останні місця в банківських сферах обох країн. Про їхній рівень свідчить те, що серед них є працівники таких відомих установ, як Чейз Манхеттен банк і Меллон банк, фінансові менеджери і власники кредитних страхових фірм.

Суттєву роль у тому, що українці в Сполучених Штатах та Канаді мають можливість зберігати свою етнічну специфіку, відіграє шкільне навчання. Насамперед — парафіальні школи при українських церквах; суботні програми, де українська тематика посідає вагоме місце; недільні школи, які, хоч і зосереджені на релігійній просвіті, часто-густо вводять курси української мови, пісні та історії.

Значний позитивний вплив на збереження української етнічності в Америці мають музеї, зокрема Український музей-архів у Клівленді (США), Село-музей спадщини української культури в Альберті (Канада).

Про те, що культурну спадщину українського народу

плекають на американській землі, можна переконатись на прикладі діяльності таких мистецьких колективів, як хори «Боян», «Прометей», «Славута», «Сурма», «Троянда», «Вагра», «Дніпро», «Молода думка», танцювальні ансамблі «Байда», «Громоваця», «Червона рута», «Україна» (США), художні колективи «Шумка», «Гопак», «Трембіта», «Гагілка», «Полтава» (Канада).

З метою забезпечення спадковості у збереженні традицій танцювального мистецтва, в українських громадах створюються дитячі осередки. Так, 1978 р. при центрі св. Володимира й Ольги у Чикаго почала діяти школа балету й народного сценічного танцю, яка об'єднує дітей та молодь усіх віросповідань і різних молодіжних організацій (ПЛАСТ, СУМ, ОДУМ). 1985 р. в Чикаго була відкрита школа українського балету.

До справи збереження української ідентичності на Американському континенті безпосередньо причетна преса. Такі газети, як «Гомін України», «Канадійський фермер» (Канада), «Свобода», «Америка» (США) та інші є дійовими чинниками існування української діаспори за океаном.

Українська діаспора в Австралії — наймолодша за часом існування українських поселень у зарубіжному світі; вона сформувалася, в основному, за рахунок «переміщених осіб». За період з кінця 40-х до середини 60-х рр. українська етнічна група зросла від кілька сот до 21424 чол. Вони розселені практично у всіх штатах Австралії. Причому більшість (до 97%) мешкає у містах: майже 35% українців осіло у штаті Новий Південний Уельс (адм. центр — Сідней), 32,6 — у штаті Вікторія (Мельбурн), 16,7 — у штаті Південна Австралія (Аделаїда), 7,3 — у штаті Західна Австралія (Перт), 5,8 — у штаті Квінсленд (Брісбен), 1,5 — на території федеральної столиці (Канберра).

Організаційне життя українців в Австралії бере свій початок від 1950 р., коли в Мельбурні на з'їзді представників українських громад було засновано Об'єднання українців в Австралії (ОУА), перейменоване 1953 р. у Союз українських організацій в Австралії (СУОА). Сьогодні він налічує близько 20 організацій. У великих містах українські громади мають свої народні доми, при яких діють мистецькі колективи, наприклад, «Боян» у Сідней, «Гомін» — в Аделаїді.

Помітними осередками української етнічності в Австралії є суботні школи (на кінець 80-х рр. їх тут налічувалося 12), Центр українських студій університету Макворі (Сідней), Відділення українських студій при університеті Мо-

наш у Мельбурні, газети «Вільна думка» (Сідней) та «Церква і життя» (Мельбурн), а також видавництва «Просвіта», «Ластівка», «Українська книга», «Байда букс».

**Українці в країнах
Південної Америки**

Перші українські сліди у Південній Америці пов'язані ще з XVII—XVIII ст. з такими прізвищами, як Баделяк, Возняк, Добрий, Дорошенко. Початок масової імміграції у Латинську Америку припадає на кінець XIX ст. Серед країн, до котрих прибували українці, були передовсім Аргентина та Бразилія. Щоправда, кількість прибулих до 1914 р. українців важко встановити, оскільки на першому етапі імміграції вони прибували сюди не лише з України, а й з інших країн.

За певними джерелами, у Бразилії (початком імміграції українців у цю країну вважається 1872 р.) на зламі XX ст. мешкали понад 47 тис. українців. За період першої хвилі імміграції (1897—1914) в Аргентині поселилося близько 14 тис. чол. Уяву про умови існування українських переселенців у Південній Америці дає опис поселень у Бразилії у книзі Ю.Федоріва «Історія церкви в Україні». Він, зокрема, звертає увагу на те, що ця країна була чи не найтяжчим з усіх місць нового поселення «перших українців». Нерідко іммігранти опинялися тут у мало або зовсім не заселених пустелях, преріях, бразильських пралісах і селві. Осідаючи в майже непридатних для нормального життя місцевостях Південної Америки, кожен український переселенець в Аргентині мав право за досить високими цінами придбати до 50 га «червоної землі», а в Бразилії — значно більше. Як бачимо, землі вистачало, але починати слід було «з нуля», тобто з цілини, що, втім, не завадило українцям організувати фермерські господарства. Часто-густо, однак, вони поповнювали найбідніші верстви населення, влаштовувалися на будівництво залізничних колій, промислових підприємств і портів, наймалися батраками на сезонну роботу до власників кавових плантацій, поміщиків та на тваринницькі ферми, ставали прислугою у місцевої знаті.

Друга хвиля української імміграції до Південної Америки припадає на період між 1-ою і 2-ою світовими війнами. Імміграція цієї хвилі має свої особливості, які відрізняють її від попередньої. Звернемо увагу на такі: 1) більш широкий соціально-класовий спектр; 2) відбувається якісна еволюція від суто заробітчанської до т. зв. колонізаторської імміграції, коли значна частина українців прибуває сюди з намірами осісти на тривалий час і освоювати можливості Аргентини та Бразилії; 3) основний потік українських переселен-

ців спрямовується до Аргентини (у попередній хвилі перевага надавалася Бразилії), куди прибувало від 50 до 60 тис. чол.; 4) помітне збільшення у складі переселенців інтелігенції, високий рівень політичної свідомості (це зумовлювалося наявністю діячів та симпатиків УНР).

Третя хвиля імміграції українців у ці країни належить до перших повоєнних років, а в наступний період туди приїздили хіба що поодинці українці, й не стільки з України, скільки з інших країн поселення. Головна відмінність цього потоку іммігрантів полягає в тому, що до переселення їх штовхали здебільшого політичні причини. Власне, імміграція до Південної Америки у цей час була частиною т.зв. політичної імміграції, серед якої переважали «переміщені особи».

Приплив українців до Аргентини і Бразилії загальмувався і врешті-решт припинився внаслідок економічної кризи 1950—1952 рр. Більше того, встановлення політичних диктатур у цих країнах призводило до рееміграції, яка відбувалася у двох напрямках: США і Канада та Радянський Союз. Правда, близько половини з тих, хто приїхав до СРСР, з часом повернулися назад. Втрати від рееміграції, надто серед українців Аргентини, були, однак, компенсовані новим притоком іммігрантів у 50—60-і рр. переважно з числа тих, хто спочатку осідав в Уругваї і Парагваї. До речі, в повоєнний період вихідці з України починають освоювати ці країни, де згодом формуються українські громади.

У країнах Південної Америки впродовж більш як столітнього перебування українців їхні громади виникли й розвивалися в окремих містах і провінціях: Буенос-Айрес, Місіонес, Чако, Мендока, Формоса, Ріо-Негро (Аргентина), Парана, Санта-Катаріна, Ріо-Гранде-до Суль, Манто-Гросо-до Суль (Бразилія). Переважна більшість представників української діаспори у південноамериканських країнах народилася тут — у Бразилії, наприклад, понад 90%. За релігійною приналежністю (а цей фактор є дуже важливим для громадського життя українців) 50% в Аргентині — католики східного обряду, 30% — православні, кілька відсотків — євангелісти, решта — «байдужі»; у Бразилії 85% — греко-католики, 4% — православні, 300 чол. — євангелісти.

Перші роки перебування українців в країнах Південної Америки у плані облаштування життя за нових умов були подібними до таких у США й Канаді. Як правило, церква ставала вагомим об'єднуючим фактором, була найважливішою організацією для українських переселенців. Згодом виникали інші, зокрема мистецькі, просвітні тощо. Скажімо, важливим кроком у збереженні етнічної самобутності

було утворення 1924 р. в м. Беріссо (Аргентина) українсько-го драмгуртка «Молода громада», який пізніше трансформувався у товариство «Просвіта». Крім центральної управи у столиці країни, нині у провінціях Буенос-Айрес, Місіонес, Чако, Мендоса, Кордоба працює 16 його філій. При товаристві діють «рідні школи», мистецькі колективи, оселя для відпочинку дітей і молоді «Веселка».

На 20—30-і рр. припадає поява дрібних приватних підприємств і братств, кооперативів в Аргентині та Бразилії, власники яких підкреслюють своє українське походження й відповідним чином називають ці формування. Тоді ж починається процес об'єднання українців за фаховою приналежністю, що, приміром, мало місце під час заснування Спільки українських інженерів Аргентини (1931). У 20-х рр. продовжували діяти господарсько-економічні українські організації в Бразилії (на 1914 р. їх нараховувалося 32). В 1922 р. в Порту-Уняо, а в 1934 р. — в Куріті утворюється «Український союз», який з 1938 р. називався «Навчальним сільсько-господарським об'єднанням» і став головним культурним центром українського життя в Бразилії.

В Аргентині досить помітну роль відіграють українські кооперативи. Один з них — «Відродження» має філії в Чехо, Місіонесі, інших місцевостях і нараховував свого часу 5 тис. членів. Значним був фінансовий оборот кооперативу «Фортуна» при товаристві «Просвіта». При православному братстві св.Покрова в Буенос-Айресі діє кооператив «Тризуб», а по вул.24-го листопада в столиці розмістився Союз українських купців, промисловців, підприємців та дипломованих спеціалістів.

Чимало українських інтелектуалів залишили політичний слід в історії громадського життя не лише української спільноти, але й суспільств країн проживання взагалі. Це — професори різних аргентинських та бразильських університетів: С.Онацький, О.Борушенко, Б.Галайчук, Ю.Полянський, В.Зінько, В.Бурка, І.Вігоринський, художники, архітектори, скульптори: О.Климко, Ю.Шумлінський, Б.Кульдіна, І.Гриненко, В.Цимбал та ін.

Особливу роль у збереженні української самобутності відіграє у цих країнах жіноцтво. Підтвердженням цьому служать враження канадського дослідника Я.Рудницького, який згадує в цьому контексті пані Іваняцьку, яка працює на радіо, проф. Таурідську, пані Середняк, проф. О.Борушенко, поетесу О.Колодій. Чимала заслуга жінок, зокрема, в тому, що 53-й випуск «Бюлетеня» Інституту пам'яток Курітіби був присвячений життю українців у Бразилії.

Українська громада в Бразилії докладає чимало зусиль, щоб продовжити традиції вивчення української мови, а через неї зберегти свою самобутність й цілісність у бразильському оточенні. Перспективи рідної мови діячі української спільноти пов'язують з прийняттям конституційного закону, що дозволяє викладати українську мову в державних школах штату Парана, де мешкає основна маса українців Бразилії.

Українці Західної
Європи

Українські поселення з'явилися в країнах Європи досить рано — у давні часи. В Швеції, Німеччині та Франції 1714 р. певний час перебував гетьман П. Орлик зі своїми прихильниками. А в 70-і рр. минулого століття починається хвиля політичної еміграції українців з Російської імперії до країн Західної Європи (М. Драгоманов). Інший потік української еміграції брав початок у Галичині, Буковині та Закарпатті.

Ще один потік еміграції складався з українців, головним чином, з Галичини, Буковини та Закарпаття. Власне з тих, хто в кінці XIX ст. виїжджав тимчасово до західноєвропейських країн на заробітки.

Слід відзначити, що виїзд українців на заробітки в ці країни мав досить-таки обмежений характер, коли ми порівнюємо його з масовою еміграцією до США та Канади. Нерідко окремі групи українців, які мали намір емігрувати на заробітки саме в США або Канаду, змушені були через брак коштів залишатися, принаймні тимчасово, в Західній Європі.

Ще до 1-ї світової війни невеликі групи українських заробітчан поселилися у Великобританії, Бельгії. На цей же період припадає початок сезонної міграції селян із західноукраїнських земель у Німеччину (до 75 тис. на рік) і в менших розмірах — у Данію.

Чергова, значно численніша порівняно з попередніми періодами, хвиля політичної еміграції з України припадає на 1919—1920 рр. Європейські країни стали притулком для тих жителів України, котрі не прийняли радянської влади (Наддніпрянина), польського окупаційного режиму (Західна Україна). Кістяк української еміграції склали міністри уряду Української Народної Республіки, її службовці, учасники військових формувань. За кордоном залишилися члени дипломатичних місій УНР, зокрема у Франції, Англії, Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Швеції, Норвегії, Фінляндії тощо. Емігрувала також частина діячів науки і культури, студентської молоді.

Найпомітніший за чисельністю осередок еміграції з Ук-

раїни сформувався у Франції: за даними зарубіжних джерел, кількість українців у цій країні досягала 40—50 тис.чол.

Після закінчення 1-ї світової війни українські громади формувалися в основному із військовополонених та іммігрантів, які не приймали ідеологію побудови соціалістичного суспільства в Україні. У міжвоєнний період виникли кількатисячні спільноти з українців у Німеччині та Австрії; значно меншими у кількісному відношенні вони були в Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швейцарії тощо.

Подальший процес української імміграції пов'язаний безпосередньо з ходом і наслідками 2-ї світової війни. Емігранти цього періоду — переважно «переміщені особи».

За даними Центрального представництва української еміграції (Ашафенбург, Німеччина), наприкінці 1946 р. на території Західної Німеччини знаходилось 177 тис. українців, у тому числі в американській зоні — 104 тис., в англійській — 54 тис., у французькій — 19 тис. У трьох західних окупаційних зонах Австрії проживало 29 тис. українців. Близько 15 тис. українців, переважно з числа колишніх солдатів дивізії СС «Галичина», інтернованих наприкінці війни англійцями, було розташовано у таборах в Італії.

Перша переселенська хвиля із Західної Німеччини припадає на 1946—1947 рр. За цей період виїхало близько 25 тис. чол., у першу чергу в Англію, Бельгію та Францію. Незначна кількість українців віком до сорока років емігрувала до Бразилії, Венесуели, Австралії і Канади. У наступні два роки спостерігається активізація виїзду українців із Західної Німеччини. Через деякий час їх кількість, що залишилася на її території, стабілізувалася й становила на кінець 50-х рр. 17 тис. осіб.

У 80-і рр. загальна кількість українців та їхніх нащадків у ФРН подавалася зарубіжними авторами в межах 20 тис., із них майже 9 тис., або 44%, проживає у Баварії.

Внаслідок переселення українців з таборів біженців і «переміщених осіб» з найчисельніших українських колоній на Європейському континенті сформувався ще один осередок у Великобританії. Крім учасників дивізії СС «Галичина» (понад 8 тис. осіб), сюди прибуло близько 6 тис. українців із корпусу польського генерала В.Андерса, а також 21—24 тис. із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії. Майже 2 тис. українських жінок з Югославії і Польщі одразу ж по війні приїхало до Великобританії у відповідь на шлюбні оголошення. Союз українців Британії вважає, що кількість українців у цій країні на середину 80-х рр. становила 35 тис. чол.

Другою західноєвропейською державою, де проживає порівняно багаточисельна колонія українських поселенців, продовжує залишатись Франція. З урахуванням природного приросту та міграційних процесів на середину 50-х рр. вона нараховувала до 40 тис. осіб. Згодом ця цифра дещо зменшилась і стабілізувалася на рівні 25—30 тис.

Певна частина «переміщених осіб» прибула до Бельгії, Швеції, Данії, Нідерландів, що позначилося на кількісному складі української діаспори у цих країнах. Однак за чисельністю ці громади поступаються українським громадам Німеччини, Франції, Великобританії.

Як і в інших регіонах світу, українці, що мешкають у країнах Західної Європи, прагнули згуртування. Українські організації політичного, релігійного, культурного та наукового плану активно діяли у міжвоєнний період. Могутнім поштовхом для розбудови громадського життя українських поселенців на західноєвропейському терені стало прибуття сюди представників уенерівської еміграції. У Франції, приміром, вони почали концентруватися навколо Української громади, заснованої в Парижі 1924 р. На початку 20-х рр. великою активністю відзначався віденський осередок української еміграції, де, до речі, до 1924 р. перебував М.Грушевський.

У період після 2-ї світової війни українці в Західній Європі розбудували досить широку мережу нових громадських організацій та установ, ряд з яких до того ж ще й представляє їхні інтереси в зносинах з властями країн поселення. До таких організацій, приміром, належать Український центральний громадський комітет у Франції, Об'єднання українських робітників у Франції, Центральне представництво української еміграції в Німеччині, Союз австрійців українського походження, Координаційна рада українських організацій Австрії, Союз українців у Британії, Об'єднання українців у Великобританії, Союз українців у Бельгії та ін.

Цій же меті підпорядкована й діяльність багатьох жіночих, молодіжних, професійних, культурологічних і просвітнянських організацій, товариств і об'єднань, початки яких були закладені ще в період перебування українців у таборах для біженців і «переміщених осіб». До них слід передусім віднести Спілку української молоді і Пласт, Об'єднання українських жінок, Об'єднання купців і промисловців, Об'єднання лікарів, Об'єднання українських письменників, Об'єднання митців української сцени, Об'єднання українських музик, Союз українських журналістів тощо. Не всі об'єднання й товариства такого роду витримали випробування часом

та нелегкими обставинами існування поза межами батьківщини. Але деякі з них, хай і під новими назвами, продовжують діяти й понині в багатьох країнах Західної Європи.

До збереження української етнічності в Західній Європі чимало зусиль докладають художньо-мистецькі колективи, скажімо, «Гомін», «Орлик», «Заграва», «Боян» (Великобританія), «Степ», «Запорожці» (Франція) та преса, як-от «Шлях Перемоги», «Християнський голос» (Німеччина), «Українське слово» (Париж), «Українська думка» (Великобританія).

Українці у Східній
і Південно-Східній
Європі

Українські етнічні групи в Польщі, Румунії, Угорщині, Чехії та Словаччині належать до автохтонних, або, іншими словами,

корінних. На історичних землях, які входять нині до складу цих держав, предки українців проживали споконвіку. У Польщі, приміром, — це Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина і Надсяння.

Якщо за точку відліку взяти новітні часи, то доля українського населення у східноєвропейських країнах нерідко складалася досить драматично, а то й трагічно. Так, 1947 р. в результаті здійснення тодішнім польським урядом операції «Вісла» майже 150 тис. українців насильницьким шляхом були виселені з їхніх (південно-східних) земель й розкидані по всіх польських територіях. Мотивувалося це тим, що українське населення становило матеріальну і людську базу Української повстанської армії (УПА).

Відтоді основна маса українського населення живе на західних і особливо північних територіях Польщі — Ольштинському, Гданському, Кошалінському та Вроцлавському воєводствах. Точних даних щодо їхньої кількості немає. За відомостями Об'єднання українців у Польщі (ОУП), там проживає від 250 до 500 тис. Офіційна ж польська статистика подає чисельність українців в межах 150—250.

Основними місцевостями розселення українців у Румунії є Сучавський та Марамуреський повіти, котрі межують відповідно з Чернівецькою і Закарпатською областями України. Крім того, українці в цій державі компактно проживають у Банаті (на південному заході) та Добруджі (на південному сході). До Банату — території нинішньої Румунії, українці потрапили в ході міграційних процесів в Австрійській (потім Австро-Угорській) імперії у XVIII—XIX ст. Це були переселенці із Закарпаття та Галичини. У Добруджі українці з'явилися наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Потрапили вони туди внаслідок переслідування російським царизмом після зруйнування Запорозької Січі.

Надто важко визначити кількість українського населення в Румунії. У джерелах наводяться цифри 50, 70, 100, 120, а то й 800 тис. І це не випадково. Ще донедавна урядова національна політика в Румунії, як, до речі, і в Польщі, базувалася на концепції однонаціональної держави, що примушувало етнічні меншини зрікатися рідного кореня.

Щодо Угорщини, то, за неофіційними відомостями, тут налічується приблизно 3 тис. осіб українського походження. Це здебільшого автохтони в північно-східній частині країни, вздовж середньої течії Тиси, а також жителі деяких міст, зокрема Будапешта. Значна кількість українців-русинів протягом століть асимілювалася.

З давніх-давен проживають українці-русини на території Східної Словаччини. І сьогодні місцями їхнього найбільшого скупчення є міста і села цього краю: Гуменне, Бардіїв, Стара Любовня, Кошице тощо. Традиційним центром українського громадсько-культурного життя є Пряшів, де проживає понад 2 тис. українців. Загалом на території Словаччини, за офіційною статистикою (1980), проживає понад 39 тис. українців, в Чехії — трохи більше 15 тис. Слід, однак, зауважити, що, згідно з іншими даними, на території колишньої Чехо-Словаччини налічувалося від 100 до 200 тис. українців.

Майже 250 років тому з'явилися перші українські поселенці в межах донедавна цілісної іде Югославії. Це були вихідці з Пряшівщини та Закарпаття. Вони осіли в історичній області Бачка на території, яку тепер займає Воєводина. Основним центром їхнього поселення стало с. Керестур, яке згодом одержало назву Руський Керестур. Переселенцями були переважно карпатські лісоруби і вівчарі, котрі прагнули створити власне господарство, але через брак землі не могли цього зробити на батьківщині. Характерно, що нащадки вихідців із Закарпаття і нині вважають себе русинами, котрі мають дещо відмінні від решти українців етнолінгвістичні та етнографічні ознаки. Пізніші ж переселенці, а ними були, зокрема, селяни із Східної Галичини, без будь-яких застережень пов'язують себе саме з українським походженням. За даними перепису населення 1981 р., русинів у республіках Югославії нараховувалось понад 23 тис., а українців — близько 13 тис.

Останнім часом помітно активізувалося громадське життя українців у країнах Східної Європи. Це сталося насамперед завдяки демократичним перетворенням, які там відбулися. Так, у Польщі громадські організації етнічних меншин, у тому числі українські, вийшли з підпорядкування

Міністерства внутрішніх справ. Ними тепер опікується відомство культури і мистецтва. При польському парламенті діє комісія національних меншин та етнічних груп. У цьому контексті слід, зокрема, розглядати засудження в лютому 1990 р. на надзвичайному з'їзді Українського суспільно-культурного товариства горезвісної операції «Вісла». З'їзд поклав початок діяльності нової громадської організації — Об'єднання українців у Польщі. До нього ввійшли особи українського походження незалежно від їхніх політичних поглядів, релігійних вірувань та соціального стану.

В інших країнах Східної та Південно-Східної Європи інтереси українського населення представляють і захищають такі організації, як Союз українців у Румунії, Союз русинів-українців у Воєводині тощо. Втім не всі вони переживають нині кращі часи. В Словаччині та колишній Югославії, приміром, на початку 90-х рр. знову далися взнаки спроби до розмежування, у тому числі організаційного, між русинами і українцями. Щоправда, на середину 90-х рр. намітилися тенденції до подолання цих негативних явищ у житті українських громад цього регіону.

В країнах Східної та Південно-Східної Європи збереженню української етнічності сприяє діяльність мистецьких колективів (хор «Журавлі» — Польща, танцювальний ансамбль «Пульс» — Словаччина, осередок української культури у Свиднику (Словаччина), а також преса («Наше слово» — Польща, «Нове життя», «Дукля», «Дружно вперед» — Словаччина, «Український вісник», «Наш голос» — Румунія). У Румунії, здається, вже стає традицією проведення фестивалів української пісні та музики.

Українці східної діаспори

Міграцію українців на території, які склали Російську імперію, а згодом — Радянський Союз можна розділити на кілька етапів: 1) до XIX ст.; 2) кінець XIX — початок XX ст.; 3) середина 20 — початок 40-х рр.; 4) 40-і — початок 90-х рр.

На першому відтинку часу найпомітнішими переміщеннями українців за межі території, яка тепер утворює Українську державу, були такі: а) у XV—XVI ст., зокрема у зв'язку з боротьбою між Великим князівством Литовським та Московією за українські землі. У цей період на Курщині і Воронежчині оселилися українці з Чернігівщини; б) під час Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького й після підписання договору 1654 р. Вже з другої половини XVII ст. у Москві формується українська колонія. Варто зазначити, що в цей час має місце такий феномен, як інтелектуальна

еміграція: в 1645 р. до Москви переїхало понад 30 вчених, у 1652 р. — 12 співаків; в) XVIII ст. відзначалося тим, що до Російської імперії прибували українські козаки (особливо після заборони Катериною II Запорозької Січі) та діячі мистецтва й культури. Наприкінці XVIII ст., крім Москви, помітні осідки українства виникають у Центрально-Землеробському районі, Нижньому Поволжі та на Північному Кавказі (у Ставропольській губ., наприклад, частка українців у XIX ст. становила 18,6%).

Другий етап характеризується освоєнням нових місць переселення. Це насамперед Сибір, Далекий Схід, Казахстан та Середня Азія. Впродовж двох-трьох десятиліть кількість вихідців із України зростає у названих регіонах на кілька відсотків (наприклад, у Казахстані та Середній Азії з 1,3 до 7,1%).

У наступні етапи особливо помітний слід у переселенських рухах залишили кампанії розкуркулення українського селянства (20—30-і рр.) та депортація учасників боротьби проти радянського режиму на західноукраїнських землях й членів їхніх сімей. На 1 березня 1945 р. з 6 західних областей було виселено близько 18 тис. чол. (члени підпілля ОУН); тих, хто ухилився від служби у Червоній армії — понад 13 тис. (станом на 1 червня 1945). Згодом українці емігрували в різні регіони колишнього Радянського Союзу під час т.зв. кампаній освоєння цілинних земель, російського Нечорнозем'я, Тюмені, у складі робочої сили, яка спрямовувалася, зокрема, в країни Прибалтики після їхнього приєднання до СРСР.

Таким чином, завершилося формування українських поселень на схід, південний схід та північний захід від України. За переписом 1989 р. у 30 містах, краях, областях, автономних республіках та автономних округах колишнього СРСР українці становили від 4,7 до 17,5% всього їхнього населення. Цілком очевидно, що, у зв'язку із зростанням етнічної самосвідомості українців за межами України (останнє стимулював процес побудови незалежної Української держави), ці цифри за минулі 3 роки змінилися, за нашими припущеннями, у бік збільшення. За концентрацією українців у Росії та інших колишніх республіках СРСР виділяються такі регіони:

Чукотський автономний округ (17,5% від всього населення), Ямало-Ненецький автономний округ (17,5), Кустанайська обл. (17,2), Магаданська обл. (15,8), Республіка Молдова (13,8), Тургайська обл. (12,9), Актюбинська обл. (11,9), Ханті-Мансійський автономний округ (11,7), Павлодарська обл. (10,3), м. Мурманськ (9,2), Тюменська обл. (8,4), При-

морський край (8,2), Єврейська автономна обл. (7,4), Якутія (7,1), Казахстан (5,4), м. Рига (5,8), м. Таллінн (4,8).

Зберігати українську етнічність у російськомовному оточенні було непросто, зважаючи на русифікаторську політику Російської імперії, а пізніше Радянського Союзу. Про островки цієї етнічності можна говорити стосовно 20—30-х рр. Скажімо, на Кубані у 1925 р. було 125 українських шкіл, а в 1926 р. їх працювало понад 600, де навчалися 24 тис. учнів. Вивчати українську мову можна було й у 300 українських школах Казахстану (1932). На той час 166 тис. дітей навчалися в українських школах, де працювали понад 2 тис. учителів. До того ж, у цьому регіоні функціонували кілька педагогічних технікумів. Поза межами України на сході у згаданий період виходили кілька українських газет — три в Казахстані та одна в Хабаровську з досить промовистою назвою «Соціалістична перебудова». Для порівняння стану речей з виданням українських газет в інших країнах наведемо такі дані (на 1934) — у світі виходило 609 українських газет, із них: в УРСР — 386; на українських землях, що входили до складу Польщі, — 120; на українських землях, що входили до складу Чехо-Словаччини, — 12; на українських землях, що входили до складу Румунії, — 7. Українська еміграція в Європі видавала 48 газет, а українська еміграція в Америці та в Азії — 36.

Власне кажучи, школи та преса були на той час головними чинниками збереження української ідентичності на терені Радянського Союзу, й то лише короткий час. Згодом і вони зникають, єдиним джерелом українськості в російському доквіллі залишалася сім'я, де через пісню в побуті плекалися традиції українського народу.

Сьогодні доводиться практично починати з нуля відродження української етнічності на терені колишнього Радянського Союзу. Зовнішні чинники певною мірою сприяють цьому процесові, передовсім йдеться про виникнення нових незалежних держав й початки демократизації суспільств нових країн. Про відродження етнічності українців східної діаспори свідчить діяльність близько 120 їхніх товариств (на жовтень 1994); функціонування 25 недільних шкіл (щоправда, на великих просторах працює лише дві державні українські школи — в Акмолі (Казахстан) та у Ризі); українська етнічність підтримується також завдяки 12 періодичним і неперіодичним газетам, 3 постійним (Таллінн, Нижньовартівськ, Кишинів) та 20 спорадичним радіопередачам. Безумовно, за таких умов не може бути й мови про задоволення потреб етнокультурного розвитку українців, які мешкають у

країнах колишнього СРСР. Перспективи в цьому плані залежать від того, наскільки справжні демократії будуть у цих країнах й яким чином Україна зможе захищати права українських етнічних меншин поза її межами.

**Українська діаспора
та Україна**

Характер зв'язків зарубіжних українців з батьківською землею залежав від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів, насамперед від суспільно-політичної ситуації в країнах поселення і в Україні, позицій різних поколінь української діаспори. Та, незважаючи на перипетії історії, українські поселенці в західному світі, зокрема за океаном, завжди прагнули до зріднення з землею, яку полишили перші емігранти і яку не бачила більшість їхніх нащадків: скажімо, понад 80% канадських українців народжені у Канаді. Це прагнення відбилосся у рухах солідарності й допомоги українському народові. Вони були започатковані ще у перші десятиліття перебування в діаспорі. Так, 1906 р. у Вінніпезі під час проведення традиційних щорічних шевченківських свят, які, до речі, мають місце і сьогодні, були зібрані кошти в т. зв. «Бойовий фонд» і передані землякам «старого краю». Водночас український часопис США «Свобода» розгорнув кампанію щодо збирання коштів для політичних партій Галичини. 1913 р. українці в Канаді та США розпочали збір коштів на підтримку українських шкіл Східної Галичини. За короткий час в Канаді було зібрано 5,6 тис. доларів, а в Сполучених Штатах — 9,4 тис. В 1908 і 1910 рр. по всій Канаді українці започаткували могутню кампанію солідарності з визвольною боротьбою своїх земляків.

Окрема сторінка в літописі українців у США і Канаді — підтримка Лютневої революції 1917 р. в Росії та Україні. За тисячі кілометрів, в чужому, не завжди дружньому оточенні, вони з неослабною увагою прислухалися до вісток, що просочувалися через океан, про події 1917 р. Українські поселенці в Канаді та США вірили, що перемога над царизмом відкриє широкі можливості для вільного розвитку українського народу. Цим пояснюється і підтримка ними жовтневого перевороту 1917 р. та соціалістичних ідей. Через десятки років стане зрозумілим: сподівання зарубіжних українців не справдилися, а тоді більшість з них, мабуть, щиро вірила в те, що соціалізм принесе жадану свободу, незалежність і щастя. Вітаючи визволення українського та інших народів Росії з-під ярма царського самодержавства, вони висловлювали надію, що вільний український народ допоможе трудящим Західної України об'єднатися в єдиній державі.

З новою силою рух солідарності проявився під час голоду в Росії на початку 20-х рр. Українські робітники і фермери Канади, допомагаючи голодуючим Поволжя, одночасно збирали кошти і для голодуючих України. Для них було зібрано понад 10 тис. доларів. Таку ж суму збрали й українці Сполучених Штатів.

Головним регіоном, куди спрямовувалася допомога української діаспори, була, звичайно ж, Західна Україна. Зарубіжні українці з неослабною увагою слідували за національно-визвольною боротьбою своїх земляків. І своїм обов'язком вважали надання їм матеріальної та моральної підтримки. З цією метою 1922 р. в Канаді був створений Український робітничо-фермерський комітет за визволення Східної Галичини. Його першою акцією стала кампанія по збиранню коштів для допомоги політ'в'язням та їхнім родинам. За короткий час було зібрано й передано адресату майже 15 тис. доларів. У 1924 р. по всій Канаді на заклик українців проходили мітинги проти насильства польських окупантів над західноукраїнським населенням.

З особливою силою міжнародна солідарність з народом нашої країни виявилася в роки Великої Вітчизняної війни. Одними з перших у рух солідарності включились українські канадці, організовуючи комітети допомоги Батьківщині. Українське товариство допомоги Батьківщині (УТДБ) в Канаді було утворено вже 26 червня 1941 р. Його відділення розпочали активну діяльність по всій країні.

Документи свідчать, що в Канаді й США не було жодної акції солідарності, в якій би не брали участь українці, а в багатьох випадках вони виступили їхніми ініціаторами. Загалом для підтримки СРСР у війні з фашизмом канадськими українцями було зібрано 678 тис. доларів, карпато-русами в США і Канаді — понад 200 тис. доларів.

Отже, українська діаспора, передусім у Канаді та США, вписала у свою історію яскраві сторінки солідарності з колишньою батьківщиною. В скрутні часи українські іммігранти та їхні нащадки були поруч з народом, від якого пішло їхнє коріння. Знаємо, як вболівали вони за долю України, допомагали на початку ХХ ст., в 20—40-і рр. Про це з захопленням писала радянська преса. Та коли звернутися до вітчизняної наукової літератури і публіцистики 50-х — середини 80-х рр., то в цей період зарубіжні українці нібито й перестали думати про Україну. Щоправда, інколи в нашій пресі все ж таки цитувалися схвальні відгуки про Україну окремих осіб чи представників офіційних делегацій, які відвідували нашу республіку. Водночас замовчувалося те, що в

повоєнний період серед української діаспори існував рух солідарності й іншого характеру. Це була солідарність не з країною, а з тими людьми в Україні, які боролися проти тоталітарного режиму й постраждали від нього. Учасниками цього руху, як правило, були представники повоєнної імміграції, які критично ставилися до «побудови соціалізму» на українській землі й до «успіхів», досягнутих на цьому шляху.

Переломною подією у зв'язках діаспори з Україною стала Чорнобильська катастрофа. Біда болем обізвалася в серцях зарубіжних українців. Вже того ж 1986 р. літак, споряджений усім необхідним для потерпілих від аварії, взяв курс із США на Москву (на той час ще не існувало прямої авіалінії з Києвом). На жаль, в Україну цей вантаж із столиці колишнього СРСР так і не потрапив.

Наступні рейси все ж знайшли свого адресата. Так, 12 лютого 1990 р. завдяки зусиллям українських громад Сполучених Штатів та Канади і на зібрані ними кошти (4 млн. доларів) літаком «Руслан» у Київ було доставлено 82 т ліків, вітамінів, різного медичного обладнання, призначених для дітей у найбільш забруднених районах. 19 травня того ж року у Київ був доставлений аналогічний вантаж. 1991 р. літак-велетень «Мрія» привіз в Україну 96 т медичного обладнання для лікувально-діагностичних центрів. Усі витрати взяла на себе українська діаспора США.

Проголошення Акта про незалежність України 24 серпня 1991 р. викликало не тільки радісне піднесення в середовищі української діаспори, але й зміцнило її надії на те, що цього разу справа побудови самостійної демократичної Української держави буде доведена до кінця. У всіх країнах, де проживають українці та їхні нащадки, цей акт відзначався як найбільше свято. Принципова позиція зарубіжних українців щодо державотворчих процесів в Україні, підтримка діаспорою цих процесів проявилися і під час першого візиту офіційної української делегації на чолі з Л.Кравчуком до Канади та США у вересні 1991 р. Ще напередодні візиту президія секретаріату Світового конгресу вільних українців виступила із спеціальним зверненням, в якому закликала українську спільноту Північної Америки виявити делегації традиційну українську гостинність і належну пошану та визнання за проголошення України незалежною державою.

Окремої уваги заслуговує питання культурних зв'язків діаспори з Україною. Незважаючи на донедавно, досить гостру боротьбу між різними політичними силами в середовищі зарубіжних українців щодо доцільності чи недоцільності культурних контактів з Україною, такі контакти прак-

тично не припинялися ніколи. Спочатку вони були опосередкованими — через збереження культурної спадщини українського народу, відзначення в країнах поселення визначних дат його історії, популяризацію творів дожовтневих українських письменників і поетів тощо. Починаючи з перших повоєнних років, можна вже говорити про безпосередні культурні зв'язки української громади, зокрема в Канаді, з Україною. 1946 р. в цю країну прибула делегація митців України — народні артисти З.Гайдай, І.Паторжинський, поет А.Малишко. Вони взяли участь у фестивалі української музики, пісні і танцю. У різний час Канаду відвідували Заслужений український державний хор ім. Г.Верьовки, Заслужений державний академічний ансамбль танцю ім. П.Вірського, Заслужена хорова капела «Трембіта», окремі виконавці з України.

Та довгий час цей зв'язок був, в основному, одностороннім — у напрямку Канади і США. 80-і рр. стали в цьому плані певною мірою переломними. І сьогодні ми маємо змогу познайомитися з виступами представників діаспори на українській сцені. Їхня майстерність з усією виразністю засвідчує, як можна не лише зберігати національну пісню, танок далеко від землі походження батьків, нерідко в багатотнічній країні, але й плекати, розвивати їх.

Скажімо, велике враження на глядачів справив самодіяльний ансамбль ім. Т.Шевченка з Канади. 1989 р. він побував в Україні, дав концерти у Києві, Каневі, Львові, Полтаві, Тернополі та Чернівцях.

Щедрим на візити мистецьких колективів з діаспори в Україну став 1990 р. Танцювальний ансамбль «Шумка» з Канади познайомив зі своєю творчістю жителів Києва, Львова, Івано-Франківська. У цей же час вперше в Україну одержали змогу приїхати відомі у всій Канаді і за її межами, але, на жаль, незнані у нас, торонтські художні колективи: жіночий хор «Левада», чоловічий «Оріон», оркестр «Авангард». Вони підготували святкову програму «І одна у нас мова солов'їна», присвячену 100-річчю поселення українців у Канаді. З нею виступили у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Києві, інших містах.

1991 р. на українській сцені виступали такі широко відомі мистецькі колективи й окремі виконавці з діаспори, як капела бандуристів ім.Т.Шевченка (США), чоловічий хор «Бурлаки» і жіночий «Веснівка» (Канада), окремі виконавці. До речі, концертно-виконавська діяльність капели бандуристів із Сполучених Штатів 1992 р. відзначена Державною премією України ім. Т.Шевченка.

Аналізуючи процес взаємодії української діаспори та етнополітичного ренесансу в Україні, вже сьогодні можна виділити дві групи факторів, що суттєво впливають на її характер. Перша — це ті, що стимулюють цю взаємодію; друга група факторів стримує її. До першої групи варто віднести: а) становлення нового мислення у міжнародних відносинах, що відкрило нові канали для безпосередніх контактів між представниками ядра українського етносу та тих його частин, які перебувають за межами України; б) поступова деідеологізація суспільно-економічного життя в Україні, що дозволяє зняти класово-партійні бар'єри у спілкуванні українців з представниками української діаспори. Наслідком попереднього поділу українців у західному світі на «прогресивних» і «реакційних» було те, що контакти з Україною обмежувались першою категорією. «Комуністична» солідарність з режимами у колишніх «соціалістичних» країнах Європи також не дозволяла опікуватися незavidною долею українців, які мешкають у цих державах, оскільки це могло призвести до напруженості у стосунках між ними і Радянським Союзом. Такий підхід на довгий час позбавив можливості порозуміння між різними частинами українського етносу; в) проведення спільних заходів за участю українців з різних країн світу — їхня роль визначається об'єднанням зусиль етнічно свідомих осіб українського походження у збереженні української етнічності в сучасному світі, що є базою для взаємодії представників різних частин етносу. Особливого значення у цьому контексті набули 1-й Форум української діаспори, який відбувся у серпні 1990 р. у Варшаві та Білому Борі (Польща); 1-й Форум представників східної діаспори (Київ, січень 1992) та Всесвітній форум (Київ, серпень 1992).

Серед факторів, які можуть стримати взаємодію української діаспори та етнополітичного ренесансу, вагомими є такі: а) поліетнічність населення України. Завважимо, що етнічні спільноти аж ніяк не є перешкодою на шляху взаємодії, однак невирішеність деяких їхніх проблем у рамках українського етнополітичного організму може її стримувати. Цей фактор був би на руку тим силам, котрі не зацікавлені у збереженні безконфліктної ситуації в міжетнічних стосунках в Україні, у розбудові її незалежності й хотіли б стимулювати настрої відновлення імперського центру. Тому, дбаючи про умови етнополітичного ренесансу українців, обов'язково потрібно створювати відповідні умови для ренесансу інших етнічних спільнот. Досвід вирішення проблем у міжетнічних стосунках в демократичних сус-

пільствах може знадобитися у вдосконаленні міжетнічних відносин в Україні. І саме представники діаспори з Канади, Сполучених Штатів, Німеччини, Франції у процесі взаємодії з українцями, а також і з вихідцями з інших меншин можуть поділитися цим досвідом; б) повільність демократичних перетворень, особливо у сфері економіки, в Україні та в інших державах Радянського Союзу, оскільки за таких умов взаємодія реалізується не повністю; в) ідея федеративного устрою України, яка побудована на еkleктичних засадах, де зміщуються етнографічні й економічні ознаки розвитку різних регіонів нашої країни. Вона здатна спричинити обмеження зони взаємодії, в основному, з регіонами колишнього масового переселення українців за океан та чітку регіоналізацію стосунків, до чого можуть призвести концепції особливого статусу того чи іншого регіону України.

Оцінюючи значення названих вище факторів у взаємодії української діаспори й етнополітичного ренесансу в Україні, варто мати на увазі ще одну обставину, як на наш погляд, досить важливу — співвідношення фаз етнічного відродження для різних частин українського етносу. Найефективнішою взаємодія виявляється тоді, коли ці фази співпадають. У нашому випадку ситуація дещо інша: в Україні ми спостерігаємо бурхливий, принаймні порівняно з попередніми періодами, спалах етнічного ренесансу; для українців Південно-Східної Європи цей процес лише розпочався після змін режимів; для частин українського етносу, які знаходяться в поліетнічних країнах західного світу, за нашими висновками, пік етнічного ренесансу минає, оскільки він співпадає з етнічним ренесансом, властивим для країн поселення, що з найбільшою силою виявився в 70 — на початку 80-х рр. Врахування цієї обставини дозволить уникнути спрощеного, уніфікованого підходу (а такий в Україні спостерігається) до можливостей об'єднання українців у сучасному світі, передовсім духовного, на етнічній основі.

Зміст

Українська революція: доба Центральної Ради (докт. іст. наук <i>В.Ф.Верстюк</i>)	3
Українська держава (докт. іст. наук <i>В.Ф.Верстюк</i>)	53
Українська Народна Республіка під проводом Директорії (докт. іст. наук <i>В.Ф.Верстюк</i>)	77
Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях і боротьба за возз'єднання (докт. іст. наук <i>Р.Г.Симоненко</i>)	101
Становлення радянської влади (докт. іст. наук <i>В.Ф.Верстюк</i>)	144
УСРР в добу НЕПу (докт. іст. наук <i>С.В.Кульчицький</i>)	173
«Великий перелом» (докт. іст. наук <i>С.В.Кульчицький</i>)	214
Західноукраїнські землі між двома світовими війнами (докт. іст. наук <i>Р.Г.Симоненко</i>)	256
Тотальна війна на знищення (докт. іст. наук <i>М.В.Коваль</i>)	281
Мороз перед «відлигою» (докт. іст. наук <i>Ю.І.Шаповал</i>)*	329
«Відлига», реакція і застій (докт. іст. наук <i>Г.В.Касьянов</i>)*	363
«Перебудова» і розпад СРСР (канд. іст. наук <i>О.В.Гарань</i>)	408
Україна незалежна (докт. іст. наук <i>С.В.Кульчицький</i>)*	429
Українці за межами України (чл.-кор. НАН України <i>В.Б.Євтух</i>)	467

*Ліхтарик про культуру у цих розділах написав докт. іст. наук *В.М.Даниленко*.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: нове бачення

У двох томах

Том 2

Редактори *В.В.Валько, О.О.Сухолотюк*
Художник *С.В.Мінгальов*
Художній редактор *Б.О.Прокопенко*
Технічні редактори *В.П.Селезьова, З.С.Онищук*
Коректори *Л.Г.Марківська, З.І.Сканінкер*

Оригінал-макет підготовлено до друку у комп'ютерному відділі
видавництва «Україна».

Підписано до друку 18.01.96. Формат 84x108 1/32. Папір друк. № 2. Друк вис.
Гарнітура Тип Таймс. Ум. друк. арк. 26,04. Ум. фарб.-відб. 26,25. Обл.-вид. арк. 29,54.
Тираж 12000 пр. Зам. 5-217

Свідоцтво № 0091-5770-ДП. 08.07.94.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна»,
252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6.

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика»,
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред.
І-90 В.А.Смолія.— К.: Україна, 1995 —

ISBN 5-319-01365-2

Т.2 / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, В.М.Даниленко та
ін.— 1996.— 494 с.— ISBN 5-319-01365-5

Другий том хронологічно охоплює останнє надзвичайно складне й суперечливе століття нашої історії, зокрема добу, що увійшла до неї як радянський період. Звертаючись до різноманітних вітчизняних і зарубіжних джерел, свіжовіднайдених архівних матеріалів, автори висвітлюють події, явища та факти, чимало з яких не знайшли правдивого відображення в радянській історіографії, відтворюють під призою сьогодення діяльність осіб, котрі відіграли помітну роль у долі нації.

Видання розраховане на масового читача.

I 0503020902—008
201—96 БЗ-7-30-94

ББК 63.3(4УКР)